HRVATSKO

KOLO

1946

MH

MATICA HRVATSKA

REDOVITO IZDANJE

GODINA 1946

HRVATSKO KOLO

UREDIO:

UREDNIČKI ODBOR

„TIPOGRAFIJA" GRAFIČKO-NAKLADNI ZAVOD

ZAGREB 1947

HRVATSKO KOLO

KNJIŽEVNO-NAUČNI

ZBORNIK

ZAGREB 1946

MATICA HRVATSKA

ANTUN AUGUSTINČIĆ: MARŠAL TITO

VLADIMIR NAZOR:

POSLJEDNJA PČELA

Katkad, ko jeka, ko zvuk
U nekom praznome ulu,
Dolazi k mojemu čulu
Davno zaboravljen zvuk.

Ne znam, da l' glas je to tih
Iz prošlosti, zov kojem hitam,
Da l' zvek je ili srok ili ritam,
Što jednom moj gradili stih;

Ne znam, od čega je i što je;
Al sve je bogatstvo moje
Taj glas, što me raji i muči,

Ta nemirna kaplja još vrela
U krvi, ta posljednja pčela,
U staroj što košnici zvuči.

PABIRAČICA

Ja znam, da te ima, i da tvoji puti
Nevidljivo vode k zrelim usjevima;
I da ruka tvoja, koja samo diže,
Što je palo, više daje nego prima;

Znam, da od dodira tvoje bose noge,
Kada k polju starog žeteoca stiže,
Sami, u snopove, u plaste i stoge
Kupe se raviljci vjetrom razasuti;

Pa znam, da od onog, na čemu se znojih
U ledu i suncu, ništa ostat ne će
Na zemlji, da trune, da postane smeće;

I prezreni klas će tebi na dlan doći,
Da zasja; — a ti ćeš u čas pravi proći,
O Rutina kćerko, njivom sanja mojih!

HRVATSKA PJESMA
(U GODINI OTUĐIVANJA)

Marulić njoj je prvo ruho dao,
Kranjčević prvu dušu koja pati,
A ruho se je staro izderalo,
Na dušu led, ko na plam pepel pao.

Sad novim dahom diše; tuđ joj zlati
Sjaj novo od'jelo; digla u ponosu
Glavu je, ko da truniti se stalo
Zvijezđe s neba u njezinu kosu.

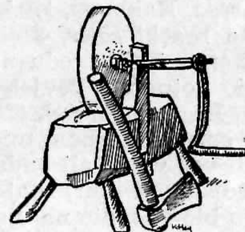
O gorda, zv'jezde ne padaju više
S nebesa; one sada niču samo
Iz bola naše duše i našeg mesa.

Radije ja te gledam kad si gola
Na vrelu, što ga u svojoj gori znamo,
I našim smiljem duša ti miriše.

U NEKE DANE

Sv'jest moja nije sv'jest Svemira,
A ipak bije u mojim žilama
Puls njegov. Živem prožet silama
Njegova mira i nemira.

On, možda, niti ne zna za se:
On — vječit! a ja — efemeran!
Pa stoga katkad ćutim ja se
Božanstven, drevan, neizmjeran.

Dr ANTUN BARAC:

„PASTIR LODA" I „AHASVER"

1.

Uoči svoje sedamdesetgodišnjice Vladimir je Nazor dovršio i izdao i svoju najopsežniju i svoju najsažetiju knjigu: roman »Pastir Loda« i ep »Ahasver«. Ta se dva djela, osim po izrazu i opširnosti, razlikuju i po gradivu. U prvome od njih prikazan je naš otok Brač, s vrlo mnogo pojedinosti iz različitih vjekova. U »Ahasveru« pak nema ni određenoga kraja ni ljudi, nego se u njemu dodiruju lica i mjesta iz mitologije, pjesništva i legende. Ahasver tu prolazi kroz naše doba, ali susreće sve stare znance (Mamona, Aresa, Kalibana, Kirku). »Pastir Loda« svršava se time, što brački satir, koji kao polubog ne može umrijeti, na koncu ipak, među našim ljudima i u našoj zemlji, postaje potpunim čovjekom, i tako stječe sposobnost da umre. Legendarni pak židovski prokletnik obilazi u Nazorovu epu još jednom mjesta i lica, što ih je u davnoj prošlosti već vidio, ali onda ostavlja zemlju, te se preko duge uzdiže u svemir, spajajući se na koncu s Kristom, koji ga je bio i osudio na vječno hodanje.

Jedva se dade zamisliti, da bi isti pjesnik po prilici u isto doba mogao zamisliti i napisati dvije tako raznorodne umjetnine, koje se naoko razlikuju po svemu. Zato je »Ahasver« primljen sa šutnjom. Ona je, po svoj prilici, bila znak nesnalaženja pred nečim, što se nakon dnevnika »S partizanima« i »Pjesama partizanki« nije moglo očekivati. A ipak između oba djela postoji jaka unutrašnja veza. Ona su potekla iz sličnog duševnog izvora. I u jednom i u drugom iznosio je pjesnik pitanja vlastite egzistencije: trzanja i kolebanja pred najdubljim tajnama života, nakon udaraca, patnja, sumnja i tegoba, što ih je morao podnositi. U tom pogledu »Ahasver« je čak i bliži razumijevanju, jer je u njemu

osnovno pitanje postavljeno — a i riješeno — otvoreno i jasno, dok se u »Pastiru Lodi« idejna okosnica često gubi među pojedinostima fabule.

Lik Ahasvera zauzima u Nazorovu stvaranju izuzetno mjesto. Kao što je Goethe problem Fausta nosio u sebi od mladosti do u starost, tako se i Nazor lomio sa svojim Ahasverom od mladićskih godina do blizu sedamdesete. Svoj imaginarni susret s njime prikazao je u jednoj od svojih prvih boljih pjesama, u ciklusu »Febre«. Tada je u vezi s njime izrazio svoje mutne, bolne čežnje za nečim neizvjesnim, i gorko nezadovoljstvo sa životom, što ga ima provoditi. Dodirnuo ga je opet u romanu »Šarko«, iznoseći svoje dojmove nakon čitanja knjige »Od zore do mraka« od Frana Mažuranića. A pod stare dane napisao je eto o Ahasveru i čitav ep, opisujući njegovo lutanje kroz moderno doba, i završivši ujedno njegov put konačnim rješenjem.

Isti lik, isti motiv, ali zahvaćen u tri različita životna razdoblja i s tri različite strane: u doba nejasnih težnja za nečim neodređenim, u vrijeme pune, odlučne zrelosti, i konačno u godinama, kad se s vrhunca životnih uspona čovjek može ogledati na prevaljene staze i stvoriti zaključak, koji će imati značaj neke životne bilanse.

U vezi s Nazorovim »Ahasverom« bilo bi zasad neumjesno svako poredbeno ispitivanje, kako su isti motiv prikazali različiti stariji i noviji pisci. Vrlo je vjerojatno, da se Nazor nije ni brinuo zato, da vidi, kako je taj motiv shvaćen u književnosti prije njega. Njemu nije bilo do toga, kakvo će značenje dati liku legendarnoga Židova, nego mu je njegovo ime trebalo poslužiti kao simbol za ono, što je proživljavao, osjećao i trpio sam.

U svome prvome pokušaju, da u vezi s Ahasverovim likom iznese vlastito osjećanje svijeta, Nazor je svoj životni udes prikazao kao potpuno oprečan Ahasverovu: ovaj mora neprestano hodati, umoran i nespokojan, a sam on mora trajno ostajati na istome mjestu. Odatle nesreća obojice:

Ti za mirom hlepiš, bogat uspomena,
A mene ubija pokoj i mrtvilo.
Ti — bjegunac vječni; ja: sapeta zvijer.

Prognaše nas oba: mene lanac drži,
Tebe vjetra krilo.
— — — — — — — — —
Plakat ćemo skupa, što nam dano nije
Izmučeni pasti na dušeke smrti...
Sjedi! Noga ti je trudna, izranjena:
Na me se nasloni, i to teško svali
Breme uspomena!

Pričaj mi, što vidje u vrtlogu dugih
Vjekova...
— — — — — — — — — —
Ti ćeš ublažiti vječnu žeđu moju,
Ti ćeš ispuniti strašnu tu prazninu:
Ja sam ko pustinja žedna od iskona,
Ti si oblak kišni, što ga vjetar goni
S visa u dubljinu.
— — — — — — — — — —

U »Šarku« je pjesnikovo stajalište prema ličnosti Ahasvera već drugačije. Tu više ne nastupa mladi romantični pjesnik, koji se muči od neiživljenosti, već čovjek, koji je prošao kroz život i upoznao njegove mnogobrojne pojave. Ahasversko lutanje po svijetu, ako ono ujedno ne donosi i bogatstvo unutrašnjih doživljaja, ne može ga više zanijeti. Ahasver, koji mu se tada prikazao u obliku knjige Frana Mažuranića, pričinio mu se kao neiskusniji od njega, povučena i samotna filozofa. Dok je u svojoj mladićskoj želji za spoljašnjim doživljajima zavidio onome, tko je mogao mnogo putovati, u godinama zrelosti izrekao je sumnju u korisnost takva života. Postavio se na protivno stajalište:

— »Jest, sjedio sam uvijek sam u svojoj pustinji, i sveđ na istome mjestu, i vezan i prikovan, a proputovao sam kroz sve predjele duše, kroz sve prašume strasti, uza sve rijeke vremena. I pio sam vodu na izvorima stvari. Spavao na lotosu i pod dafinama. Nisam išao k stvarima, da ih ogledam i da ih opipam, pa da rečem: one su takve i takve. — Prilazile su same k meni, da ih razgrađujem i ponovno gradim, da ih trem u prah, pa da ih iznova mijesim iz kova duše svoje. Ja ih nisam gutao u ponor svoj; dao sam sebe svima njima, da ponesu dio bića moga na sve granice zemaljske. I ti si me svuda sretao; a ni u čemu me nisi vidio, otkrio, prepoznao...«

U epu »Ahasver« ukleti Židov nije više lutalac po različitim krajevima i vremenima. On svoj udes više ne drži prokletstvom i teretom, već naslućuje, da je u njemu neki dublji smisao, koji će mu se jednom već otkriti. On tu nije shvaćen kao zao čovjek, koji se nabacio na Krista, nego je patnik kao i ovaj. I jednoga i drugoga morilo je isto: kako da se probiju kroz koprenu opsjena do istine. Krist mu se pričinio slabićem, koji je prerano klonuo, i odatle nehotična provala nezadovoljstva prema njemu. Nazorov Ahasver je filozof, koji kritički motri ljude i njihove slabosti, te utvrđuje, da su oni i u moderno vrijeme isti, kakvi su bili u doba njegova prvoga lutanja. Trka za ženkom, pohlepa za zlatom, iskorišćivanje slabijih sa strane jačih, samo u drugom obliku. Moderni Ares ima oružje, izrađeno svim sredstvima nauke. Moderni Moloh nije bog, kome dižu hramove, nego tvorničar, koji doduše ne jede ljude, ali ih uništava na druge načine. Postao je lukav, oprezan:

...Al'
Sad moram drukče. Kao pauk predem
Neke niti. I kad u mrežu su pali,
Ludovi ne znadu, da ih sišem, jedem.
Dođi, da ih vidiš. Svi su ispijeni,
Od rada, od glada, a pokorni meni.

2.

Proces, što ga je Nazor prošao u vezi s Ahasverovim likom, obilježen je tako s tri različite obradbe istoga motiva. U svojoj mladosti shvatio je pjesnik sebe i Ahasvera kao antipode. U zrelosti nastupio je prema njemu već samosvijesno, s uvjerenjem, da je njegovo bogatstvo doživljaja možda i veće nego u onoga, koji je i fizičkim očima vidio toliko svijeta. U epu pak »Ahasver« pjesnik se poistovetio sa svojim likom: kroza nj izražava svoje poglede na modernoga čovjeka i svoje životno osjećanje.

Treba li izričito dokazivati, da je pomoću motiva o Ahasveru Nazor i prije, kao i pod starost, izražavao sebe? Ista čuvstva, što ih je izricao u mladenačkoj pjesmi u ukletom Židovu i u epu o njem, iznosio je i u svojoj najličnijoj lirici:

Putnik sam, što mu kroz sveti
Hram prirode noge tumaraju
I srlja, dok noge ga varaju
Za rojem aveti.
Oblak sam, koji se skita

Po gorama; trska sam sumorna,
Što dršće svеđ budna, svеđ' umorna
Nad vodama rita.
(Nostalgija, u zbirci »Intima«).

I što više hodam — vidim — cilj je moj
Uv'jek dalji: Jutros uz pjev ja se digoh,
A u podne, kada na po puta stigoh,
Od muke me ljute obli krvav znoj.

Al' ja samo hodam. Mrak već pada. Gazim
Kamenjem i trnjem. Cilj — svеđ dalek. Halje
Razdrte. Bos, trudan idem...! Ne, sad plazim
I na koljenima još se vučem dalje.

(Putnik, u zbirci »Pjesma iz šikare«).

Istim stihom, kojim je intonirana ova duboko bolna životna ispovijed, ispjevan je cio ep o Ahasveru. Čak su i neka mjesta u njemu sasvim slična dijelovima navedene pjesme:

Reče i dalje krenu. — — Koljeno mu kleca,
Ali, ne sustaje. U grlu mu hriplje;
A to nije umor, što tuži i jeca.
Siv je od prašine, što je vjetar siplje
Na nj, već mnogo dugih vjekova, na stazi,
Kojom bosom nogom bez odmora gazi.

No ista obilježja, što ih je davao svome Ahasveru, i ista čuvstva, kojima je prožeta njegova najiskrenija lirika, izbijaju i iz onakovih njegovih djela, u kojima

nije opisivao ni Ahasvera ni sebe, nego su mu pred očima lebdjeli drugi ciljevi. Neke od njegovih najuspjelijih ličnosti — gubavac u noveli »Gubavac«, Jarilo u »Utvi«, Jaromir u »Arkunu« — potječu iz istih osjećanja. Svi su oni borci i patnici, osuđeni na silne napore i pregaranja, koji se uz napinjanje svih snaga i često uz prolijevanje vlastite krvi probijaju kroz obmane i varke do čistijih vidika i unutrašnjeg ili spoljašnjeg oslobođenja. Pa tako i pastir Loda. Svi oni znače samo različita imena za isti lik, koji je od zgode do zgode dobio ime Ahasvera.

Jedna je od najmanje poznatih Nazorovih knjiga »Arkun«. Izdan kao roman za djecu, ostao je tako žigosan kao manje vrijedno djelo. On je doista prikladan za omladinu, jer se u njemu prikazuje, kako su Germani pomoću kršćanstva uništavali Slavene, i kako su ovi, mjesto da se složno opru neprijatelju, gubili snagu u međusobnim vjerskim borbama, krivnjom svećenika, željnih vlasti. Središnje lice tog romana, Jaromir, prikazan je kao jedini čovjek među Slavenima na otoku Rujani, koji sustavno radi na otporu protiv Danaca zavojevača. On je shvatio njihove prednosti i nedostatke, i želi organizovati obranu. Ali ga u tome radu vlastiti ljudi ne samo napuštaju, nego i odbacuju od sebe, kao izopćenika. No u toku izradbe kao da je u pjesniku Jaromirov lik neprestano rastao i produbljivao se. Jaromir na kraju nije samo borac za slobodu vlastitog naroda, nego čovjek, koji se kroz opsjene i razočaranja uzdiže do unutrašnjeg oslobođenja. Na tome putu ima svladati i napore i slasti, i ženu i vjeru, i neprijatelje i srodnike. Njegovo je probijanje do spoznaje bolno. U časovima, kad su ga napustili svi, kad su ga, izranjena, ostavili u lađici, da ga, u noći, proguta more, Jaromir se pričinja mučenikom, koga čeka spora no sigurna smrt. No on ipak ostaje pobjednikom, jer hoće da kroz sva kolebanja, tegobe i zamke ipak dođe do konačnog izlaza.

U tome probijanju kroz tegobe Jaromir je sabrat Ahasveru, koji, na nešto drugačiji način, trpi to isto. Jaromirovo probijanje do svijetla vrši se u okviru fabule, kojoj čine okosnicu narodni i vjerski sukobi. Njemu je sabrat i Jarilo, čije se probijanje iz mraka događa u okviru borbe za slobodu. Gubavac je pak

čovjek, koji se kroz užitke, otimanja, krađe i gusarenje na koncu ipak dovine do saznanja o vlastitim dužnostima prema ljudima i o spasonosnosti rada.

Razlika je između legendarnog Ahasvera — kako ga je shvatio i Nazor u svojoj mladenačkoj pjesmi — i ostalih njegovih srodnih likova, što taj Ahasver isprva znači samo putnika, osuđena da vječno živi i vječno se kreće, a u ostalim je njegovim likovima težište postavljeno na unutrašnjost. Ima među tim likovima takvih, koji do konačne spoznaje dolaze nakon neobuzdanog i pustolovnog života, punog zločina (Gubavac). Drugi se izdižu snagom volje (Jarilo). Treći se kine oko slobode vlastitog naroda i vjerskih pitanja (Jaromir). Težište se ipak kod svih njih postepeno prenosi na ono, što će se nakon svih trzavica u njima razviti.

Pastir Loda je srodnik Jarila, Jaromira, Gubavca, no naročito Ahasvera — najizrađeniji i najpotpuniji od svih njih. Čitava knjiga o Lodi kao da je odgovor na pjesnikov poklik u mladenačkoj pjesmi:

> Pričaj mi, što vidje u vrtlogu dugih
> Vjekova . . .

U njoj se prikazuju događaji od propasti poganskoga svijeta do godine 1943. A način, kako je Nazor prikazao taj svoj lik, kao da odgovara njegovu stajalištu izrečenu u »Šarku«. Loda ne luta kontinentima, kao Ahasver; no živeći kroz vjekove na istome otoku, proživljuje uglavnom sve, što je proživio i evropski čovjek u tom velikom nizu godina. I zato je, unatoč njegovoj konzervativnosti i nepomičnosti, mnoštvo njegovih iskustava o čovjeku veoma veliko. A konačna je rezultanta svih tih doživljaja ista, koja izbija i iz »Ahasvera«.

Crta, koja sva ta djela još više približuje jedno drugome, golemi je bol, koji se osjeća na njihovu dnu. Kao da je tvorac Jaromira, Lode, Ahasvera i Gubavca prošao kroz sve udarce vjetrova, kiša, bičeva, kroz ubode noževima, kroz smrad i poniženja. Kao da je, kao njegov Gubavac, osjetio sve slasti mesa, pijanstva, neograničene vlasti nad ljudima, zanosa i borbe. Kao da je bos hodao kroz vatru, po oštru šljunku, padajući od nemoći i pridižući se snagom volje, da bi konačno ipak došao do spasa.

3.

Umjetnost i filozofija potječu iz istoga izvora, te imaju isti konačni cilj. Unatoč razlikama u metodama i izrazu, svrha im je obadvjema: spoznaja, prodiranje u bivstvo pojava i stvari. Odatle i veliko značenje, što su ga ljudi pridavali umjetnosti u svim vremenima. Uvjerenje o tome imalo bi vrijediti kao jedna od elementarnih pouka estetike. Različite artističke teorije, riječi o autonomiji umjetnosti, o čistoj umjetnosti, itd., po kojima se umjetničko stvaranje ima odijeliti od spoznajnoga procesa i shvatiti kao nešto oprečno filozofiji, umjetnost zapravo ponizuju.

I Nazorova je umjetnost proizišla iz elementarne čežnje za spoznajom, iz potrage za smislom života i njegovih patnja, te je u svome dnu izraz filozofskih nastojanja svoga tvorca. Kakvu filozofiju predočuju prema tome njegova posljednja djela — »Pastir Loda« i »Ahasver«?

Prije svega treba istaći, da Nazor nije imao jednu, čvrstu filozofiju, koje bi se slijepo držao kroz cio život. Značajka je njegova spoznavanja: vječito traženje, vječito sumnjanje, vječito probijanje do novih vidika. Kao čovjek zatvoren u kuli s mnogobrojnim vratima, i on je udarao na svima izlazima, u želji, da mu se otvori, i svaki se put ponadao, da će moći izići. U svome više nego pedesetgodišnjem duhovnom razvitku nalazio je provizorno neka rješenja i vjerovao neko vrijeme, da je postigao cilj. Bio je i poganin, i kršćanin, i mistik, i antropozof, i optimist, i pesimist — da nakon svake takve faze osjeti, kako je ostao prevaren i razočaran. Ostajao je na samotnim raskršćima i bespućima, pogružen, klonuo, bespomoćan, da se iza nekog vremena opet pridigne, i da opet pođe u potragu za novim putovima. Različite promjene u njegovu stvaranju ne znače samo borbu s izrazom, eksperimente s novim motivima i novim ritmovima, nego su one u prvom redu znakom, koliko je on puta u svome hodu zastao, jadan i sam, da se opet pridigne i da opet hrli naprijed.

Nazor neprestano popravlja starije svoje radove, ili se vraća motivima, što ih je već jednom dodirnuo. Uzroci tome nisu samo u težnji, da stare motive bolje izrazi, ili

da djela umjetnički usavrši, nego i u osjećanju, da ih, s obzirom na njegova nova iskustva, treba idejno produpsti. Dokaz o tome pružaju među ostalim »Hrvatski kraljevi«, »Živana«, »Medvjed Brundo«, itd.

»Pastir Loda« je u tom pogledu možda najznačajnije Nazorov djelo. Nastao iz autorove domisli, da u vezi s ličnošću neumrlog bračkog satira prikaže cijelu povijest svoga rodnoga otoka, taj roman je tek postepeno, u toku izradbe, dobivao svoje pravo značenje. Motiv se sve više produbljivao, i djelo je prestalo da bude samo pripovijest o polubogu i otoku Braču, nego je na kraju postalo knjigom o čovjeku uopće. Dovevši svoga Lodu do 16. vijeka, Nazor je s drugom knjigom g. 1939. bio i završio pripovijedanje, ne ulazeći potanje u novije vjekove. Valjda je tada osjetio, kako je o Lodi i o čovjeku rekao sve, što je u ono vrijeme imao reći, i da bi svaki dalji nastavak značio nepotrebno razvlačenje. A tadašnji svršetak »Pastira Lode« bio je mračan: Loda, pošto se nakon vjekova samotnoga života konačno približio ljudima, ženio se i izrodio djecu, doživljuje upravo tada najteže udarce. Poubijaše mu sve sinove, razgrabiše imutak, rastjeraše unučad na sve strane svijeta. Ojađen, otišao je opet u šumu, odakle je bio i došao.

Pa ipak, s ovakvim završetkom Nazor kao da se nije mogao smiriti. Napisao je iza toga »Nove priče o Lodi«, ali one zbog okupacije nisu izišle. Mislio je, da je tom knjigom djelo završeno. U posljednjoj od tih priča Loda, kao partizan, pušta na slobodu svoga najljućeg neprijatelja. Pa ipak — ni to nije bio svršetak. Nazor je »Pastira Lodu« i dalje nastavljao, ali ne zato, da produži fabulu, nego očito stoga, što je osjećao, kako ta omašna knjiga još uvijek ne kaže potpuno određeno ono, što je on sam, nakon novih iskustava, htio reći o životu. Svršivši je ipak definitivno, Nazor je sada nije prožeo pesimističkim osjećanjem, nego ju je učinio potpuno ljudskom. Pri pogledu na zaklanoga Gorana Kovačića, Loda prvi put u životu zaplače. Na taj je način postao čovjekom, sposobnim i za smrt. I on, staložen u sebi, polazi u susret onome, što ga u borbi čeka.

Sličan, gotovo neočekivan svršetak ima i »Ahasver«. Shvaćen isprva i od samoga pjesnika kao simbol vječne uznemirenosti i nezadovoljstva, Nazorov definitivni

Vlaho Bukovac (1855—1922). Velika Iza

Ahasver je biće, koje upravo u svome vječnom kretanju nalazi dublji smisao. Osjetivši ga isprva kao prokletstvo i teret, on se postepeno uzdizao do saznanja, da je u tom vječnom kretanju neki blagoslov:

Kamo mi je ići?... Gdje ću sada zaći?...
Ta me briga više ne muči. Sve dat ću
Tom hodanju dugom; pa što tražim, ja ću,
Ma i ne zno, što je, napokon i naći.
Bezbroj staza imadu Prostor i Vrijeme:
Svaki kut je zipka, svaki čas je sjeme.

Široka je Zemlja: natopljena znojem,
Krvlju i suzama; suncem obasjana.
Ovijena tamom; s korom grdnih rana,
No, i trave i cv'jeća. — U hodanju svojem
Pun sam bola i muke, al' sam i pun vjere.
— Amo te, moj štape! Napr'jed, Ahasvere!

To je očito i jezgra Nazorove filozofije uoči njegove sedamdesetgodišnjice. Svrha života nije u lijenom miru, ukočenosti, nego u kretanju, napretku, stvaranju. Ovom najdubljom spoznajom završava se tako umjetnost, koja je bila sva u pokretu, sva u nezadovoljstvu s uskim okvirima, sva u rušenju različitih ograda i zapreka, i koja se u nekim svojim dijelovima činila tmurnom i očajničkom. Završni njezini akordi ne znače neki mladenački optimizam i raspojasanost. Ali, i u njezinoj punoj završenosti oni su opreka onome životnom osjećanju, u kome traži sreću Goetheov Faust:

Verweile doch, du bist so schön!

Ne, nema stajanja, nema čekanja, i nema sreće u stagnaciji. Samo vječno upinjanje, makar na mahove i bolno, znači pravu i istinsku sreću.

MARIN FRANIČEVIĆ:

STAV SVETOZARA MARKOVIĆA PREMA KULTURI I PROSVJETI

I.

Proces preobražaja Srbije od turske vazalne kneževine u relativno samostalnu monarhiju traje još za života Svetozara Markovića. To je vrijeme raspadanja starih društvenih i ekonomskih oblika, vrijeme prelaza iz naturalnog u novčano gospodarstvo, na proizvodnju robe, formiranje prvih većih tržišta. Prvobitna akumulacija još se uvijek nastavlja u sve rafiniranijim, ali ne manje surovim formama. Trgovci i viša birokracija, koji zajedno s knezom prisvajaju na razne načine sve seljačke i sitnobrtničke viškove oblikuju se u vladajući sloj, u buržoaziju, postaju klasa izrabljivača. Ide se, dakle, punim korakom u kapitalizam. Politika liberala, koji grade svoje pozicije na suprotnostima što se u to vrijeme sve više produbljuju, približuje se po sadržaju gotovo potpuno ustavobraniteljima, eksponentima mlade buržoazije koja nastupa. Oni vrlo brzo (poslije atentata u Topčideru) dolaze na vlast.

U takvom vremenu i u takvim prilikama ulazi Svetozar Marković u politički život postavši za Srbiju i sve južnoslavenske zemlje još za svog kratkotrajnog života ne samo borac nego i barjaktar jedne ideologije, koja se pojavom Marksa i Engelsa od utopije razvila u nauku. Po tome je on, kako reče T. Pavlov, »daleki i genijalni preteča naših narodno-oslobodilačkih pokreta«. Njega čitavog života vodi revolucionarna dosljednost i poštenje. Premda uči i od utopista zapadnoevropskih ostaje stalno na liniji beskompromisne borbe, stvara i razvija najveći dio svojih uvjerenja proučavajući ideje ruskih demokrata »aktivnih kulturnih i socijalnih boraca«: Hercena, Bjelinskog, Dobroljubova, a naročito Černiševskog. Uz to on upoznaje i u osnovi prihvaća nauku velikih tvoraca naučnog socijalizma Marksa i Engelsa. Markovića ne zbunjuje ni malo specifičnost prilika zaostale i neprosvjećene Srbije onoga vremena baš zato, jer je istinski borac i revolucioner. Premda su danas, poslije sedam, osam decenija i nekoliko ratova, neka od njegovih stanovišta korigirana, njegov lik svijetli jednako velik. On iskrsava pred nama u svoj svojoj veličini i ocrtava se reljefno kao lik začetnika jednog gibanja koje je vodilo u progres, kao lik predvodnika na čijem će utreniku buduća avangarda radničke klase, najborbeniji dio naših naroda učiniti prve svoje korake. Ovaj agent — dopisnik I. Internacionale nije dakle, samo svjetionik u mraku XIX. stoljeća, nije samo »korugva« koja prkosno vijori na vjetrinama svih mogućih reakcija i u teškim ratnim olujama, on je prva mobilizaciona snaga, koja je ustalasala široke redove narodnih masa, da bi se u ždrijelu tih talasa koji su rasli iz decenija utopilo sve trulo što je vezivalo Srbiju Svetozara Markovića sa bivšom versajskom Jugoslavijom i što s njom skupa iščezava. San Svetozara Markovića ne samo da je ostvaren, on je prevaziđen.

Iako se Svetozar Marković nije posebno bavio kulturno-prosvjetnom problematikom kao borbeni demokrata i revolucioner, obuhvatao je u teoriji i u praksi čitav ondašnji, politički, ekonomski i socijalni život, pa je u svojim, premda malobrojnim, člancima s ovog područja bio solidno ušao u ovu materiju. I nije samo na općepolitičkom polju (uprkos nekih otstupanja od naučnog socijalizma, koja je vukao od svojih ruskih učitelja i od nerazvijene društvene sredine) postavio osnovne principe na kojima se moglo graditi dalje. Ovaj svijesni i beskompromisni republikanac, zakleti protivnik birokracije (kao organa nenarodne vlasti i kao ekonomske kategorije), borac za ravnopravnost žene, revolucioner, koji je pravilno ocijenio uz ulogu proletarijata i ulogu seljaštva i narodne inteligencije (naročito), dalekovidni praktičar koji se bori za bolje društveno uređenje ne zaboravši važnost borbe za građanske političke slobode da bi »osvojio jednu, ali odsudnu tačku« na putu do »krajnje mete«, jednako pravilno shvaća

potrebu kulturnog rada i u ondašnjem i u budućem društvu i zauzimlje pravilan stav ne samo prema popularizirianju suvremene nauke, nego i prema književnosti, umjetnosti i prema odgoju. Postaje rodonačelnik srpskog realizma i prvi samonikli srpski pedagog. Uz dragocjeni historijski materijal o ondašnjoj školi, ostavlja nam mnogo stvarnih zapažanja i zdravih ideja koje su i danas aktuelne.

Važnost je kulturno-prosvjetnog rada za Svetozara Markovića izvan diskusije. On to potpuno jasno izražava kad piše: »Osim organizacije proizvodnje ili rada u užem ekonomskom smislu, smatram za najvažnije organizaciju prosvjete«. On je isto tako uvjeren da bez duhovne kulture »samo materijalna kultura ili je nemoguća ili vrlo nesigurna« i da je: »temelj svima reformama znanje — nauka«. On bi, naime, htio »instiktivnu veru naroda da zameni sa uverenjem t. j. da naukom i društvenom organizacijom razvije masu naroda do pravog poimanja društvenih načela«. Zato on najveći dio svog kulturno-prosvjetnog rada i usmjeruje prema omladini: »Najglavnija je potreba da se dobiju sredstva, da se omladina upozna sa suvremenom naukom, sa realnim pogledima i na društvene odnošaje i na književnost i na politiku, jednom rečju na sve grane društvenog života«. U koju svrhu? Svrha je potpuno jasna. Ona proizlazi koliko iz ovoga što je rečeno, toliko i iz Markovićeva sveukupnog rada i života. On hoće preobražaj društva, jer je uvjereni revolucioner koji stalno smjera prema toj svojoj »meti«. Kad se govori konkretno o prosvjeti, Svetozar Marković je istina još daleko od toga da bi na stvari mogao gledati s onog stanovišta s kojeg je Lenjin pisao (»u nepismenoj zemlji ne može se izgraditi komunističko društvo«) i govorio (na I. Kongresu političkih prosvjetitelja) da se uz takvu nekulturnost kakva je bila ostavljena u nasljedstvo od carske Rusije ne može frontalnim jurišom riješiti propast kapitalizma. Tako jasno nije mogao misliti Marković koji je vjerovao da se u ondašnjoj Srbiji može preskočiti epoha kapitalizma. Ali on je dobro znao da prema progresu vodi jedino put revolucije i da tim putem treba poći. A da se pođe tim putem kultura je neophodna. Marković je bio svijestan i toga da je

za potpuno pravilno postavljanje prosvjetnog rada u narodu potrebno novo društvo. (»Političke i ideološke slobode« su neophodni uslovi za razvitak svakog naroda, a i za kulturni progres su potrebni »novi uslovi«). Rezultate ovakovog shvatanja pokazala je i praksa, preko neposrednog rada Svetozara Markovića i njegovog ogromnog utjecaja na općekulturno stanje.

II.

Poslije ovoga što nam kaže sam Svetozar Marković lako je obarati Skerlićevo mišljenje, da je »Marković obratio pažnju na književnost«, zato jer da je njegov pokret »u suštini bio jedan intelektualni pokret«. U ostalom tu tvrdnju je iz temelja oborio i direktno posebno Markovićev stav prema književnosti koji je on jasno izrazio. Danas je opće poznato da je on prvi kod nas pravilno odredio društvenu ulogu umjetnosti, svijestan da »ljudski proizvodi sasvim zavise od okolnosti na kojima su sazdani« i da »dela čovekova moraju imati celji u njegovim potrebama, a ne u sebi samima«, a te potrebe su podići »društvo na novim načelima što ih je izradila savremena nauka«.

Svetozaru Markoviću nitko ne poriče primat u srpskom realizmu. Priznaju ga čak i gnjili reakcioneri poput Slobodana Jovanovića kao i školski udžbenici iz doba najgorih protunarodnih režima, kad se brižljivo sakrivala pred đacima činjenica da su uz Svetozara Markovića najpoznatiji srpski književnici bili proganjani, osuđivani i zatvarani (uz ostale progonjene Jakšić i Veselinović bili su otpušteni iz službe, Vojislav Ilić suđen i protjeran iz Srbije, a Glišić zatvaran). Da, bilo je »neodgojno« takve stvari pričati đacima u vrijeme, kad su zatvori bili i opet puni boraca za slobodu. Ali »rodonačelstvo realizma« nije se Markoviću ni tada moglo zatajiti i ako bi se to bilo vrlo rado učinilo, zato ga se barem nastojalo prikazati u krivom svijetlu, da bi čitava stvar dobila drugi, po režim manje opasan, izgled.

Marković je vrlo malo pisao o književnosti (članci »Pevanje i mišljenje« i »Realnost u poeziji«), te nekoliko

uzgrednih rečenica u raznim drugim člancima). On nije otkrio nove zakone umjetničkog stvaranja, nije ni udario temelj novoj estetici, što više, on je pod utjecajem Pisareva u nekim stvarima i pretjerivao, a pojedini njegovi učenici su u svojim gledanjima išli do apsurda (P. Todorović), ali on je, prvi kod nas, postavio pitanje uslovljenosti i društvene uloge umjetnosti i bio pokretač jedne nove književnosti, koja je dala niz zrelih djela i koja je vodila prema borbenom realizmu predratnih godina i Narodno-oslobodilačke borbe. Svetozar Marković, kao i Černiševski, traži od književnosti kao i uopće od kulture da bude »pokretač napretka«, da bude realistička, da ima svoj smisao i sadržaj, da odražava društvenu stvarnost i da bude društveno usmjerena. A kakva je bila ta srpska poezija i uopće književnost o kojoj je Marković tako oštro sudio? On nam i to kaže i ne samo na jednom mjestu: »Kad čovek prouči književnost onoga doba mora se užasnuti od one umne sirotinje i onog ropskog duha, kojima je ona bila napojena i kojima je napajala srpski narod«.

Iz današnje perspektive možemo bolje da razumijemo uslove i prilike u kojima se razvijala predrealistička književnost u Srbiji, ali teško da bismo mogli ublažiti ovu Svetozarevu tvrdnju. Od Lukijana Mušickog i prvog zamuckivanja u stihu do Svetozara Markovića ima svega nekoliko decenija. 1820. godine Vuk Karadžić uči »knjaza« čitanju, a prva beogradska štamparija potječe iz 1831., da bi se u 1832. obustavilo štampanje prve knjige, jer je bila pisana Vukovim pravopisom. Novine se pojavljuju 1834. i imaju u Srbiji i izvan Srbije ukupno oko tri stotine čitalaca. Karakterističan detalj za razumijevanje ondašnje sredine daje T. Đorđević, naime, da 1838. žene po prvi put sjedaju s muškarcima za »trpezu«. Uostalom zna se i to da je za Markovićeva života još trajala prvobitna akumulacija. Zato i nije čudno da su glavnu riječ u srpskoj književnosti vodili razni »plačidruzi« od Mušickog i Hadžića do pisca »putešestvija« J. Vujića i »patriotičkog dramatičara« J. Subotića, od »pojeta« Milorada Popovića, M. Andrića, A. Grujića do Šapčanina, Aberdara i Kačanskog. Marković je na njih gledao stvarno i sudio realno. Za njega je to samo dosadna pisanija, pusti

»komplimentirbuhi« u »besplodnoj pustinji punoj čkalja i kopriva«, »misli koje su protivne i nauci i zdravoj pameti«, osim toga takva literatura je po njegovom dubokom uvjerenju »savršeno štetna«. I zaista se drukčije i ne može govoriti o tim stihovima punim lažnog trubadurstva, a bez trubadurskog majstorstva u stihu, zagušenim od izvještačene sentimentalnosti, namještene »tankoćutnosti« i neprirodnog pesimizma (u doba rađanja). Marković je isto tako oštro udario i po ondašnjoj raskvašenoj, idealističkoj estetici koja je izašla iz metafizike i bila formulirana maletićevskim »visokoučenim« definicijama nad kojima je Marković još kao đak beskorisno lupao glavu: »Lepo je duhom proizvedeno i u spoljašnje veštastvo položeno preobraženje čuvstveno ograničene pojave za čist izraz ideje«. Od kritike takve estetike lako se zađe u negaciju svake estetike, a tu među su prekoračili, kako smo vidjeli, neki od učenika Markovićevih.

Ali nije Marković pokazao svoj ukus samo na negaciji ondašnje bskrvne poezije, on je znao i ukazati na zaista velike uzore: Gogolja, Dickensa, Sandovu, Hugoa. On je znao i hvaliti ono što je vrijedno i zaslužuje hvalu, od narodne poezije i Njegoša preko Jovanovića Zmaja i Jakšića do Ignjatovića. On je, dakle, uočio njihovu vrijednost i to svoje mišljenje izrekao nedvosmisleno kao na pr. da bi: »satira Jovanovića zauzela počasno mjesto u ma čijoj književnosti«. Ukratko: Marković, gledajući na umjetnost humanistički, shvatio je da umjetnost koja hoće da bude nacionalna po formi mora bezuvjetno imati revolucionarno-demokratski, odnosno socijalistički sadržaj. Život je narodni, prema tome, »sadržina — realnost poezije«, a književnik »dužan je da razume život ljudski sa svim raznostručnim prilikama, što ih život stvara, da razume potrebe koje se rađaju u životu i da ume da odgovori na pitanja što ih život zadaje svakim trenutkom«... a samo »one ličnosti u narodu koje su dublje i silnije osetile sve patnje što tište ceo narod i koje su kadre da iskažu ta osećanja u veštačkoj formi — to je narodna svest o sebi samom i svojim patnjama«.

Marković je, kako vidimo, izrazio svoje misli o umjetnosti dovoljno jasno i te misli u svojoj osnovi

mogu da se održe i danas, kad se na čitav problem gleda iz nove perspektive, potpuno naučno. Međutim, njegove su misli tumačene na različite načine i vrlo često bile iskrivljavane. Da ne govorimo o onima koji su to činili hotimično i svijesno ili koji iz surevnjivosti njegova gledanja dovodili do apsurda, pa ako hoćete i do karikature kao već spomenuti P. Todorović. Svakako treba da se zaustavimo na kritici J. Skerlića koji je liku Svetozara Markovića prilazio s izvjesnim simpatijama barem prividno i koristeći se renomeom njegova učenika »ispravljao velike pogreške« njegove. Prema pisanju Skerlića Marković je najviše griješio što je »i suviše izjednačavao realizam i tendencioznost«(!). Da, tako je pisao J. Skerlić (»Svetozar Marković« Beograd, 1922. g., str. 195.). I dalje: da su pisci realističke škole »proklamovali i praktikovali umetnost radi umetnosti«. Očito je, dakle, da Skerliću čitav problem nije jasan kao ni posebno pojam tendencije, a reklo bi se ni realizma uopće. Argumenat Skerlićev da realizam mora biti »objektivan« (naime prema njegovu shvaćanju nezainteresiran) dolazi iz idealističkih pseudoprogresivnih gledanja J. Skerlića, koja opet imaju izvor u krajnjem oportunizmu. Logično bi izlazilo po ovom Skerlićevom shvatanju da je tendencija nametanje nekih ideja koje nisu istinite, već krive i to nametanje je onda po nuždi izvanjsko, deklarativno, bez unutarnje neophodnosti. Stvari, međutim, kao što znamo, stoje sasvim drukčije. Svaka istina izražena o čovjeku i ljudskom društvu u datom momentu — nosi u sebi neku tendenciju isto kao što je namjerna »netendencioznost« uvijek, najblaže rečno, zatajivanje jednog dijela istine, što znači reakcionarno-tendenciozna. Da konkretiziramo. Preskočimo djela koja su direktno tendenciozna u reakcionarnom smislu. Gledajmo prije građansko, kapitalističko društvo. Ono je puno protivurječnosti i nehumanosti. Što to znači iznositi istinu o njemu? Svakako demaskirati ga. A to je posao progresivan. I onda kad ta kritika još ne otvara perspektive, kad još nije borbeno usmjerena, nosi u sebi tendenciju koja je pozitivna.... Naprotiv »cvrkutanje na mjesečini«, formalizmi svih mogućih stepena i boja u jednoj takvoj situaciji i u takvu vremenu, kad postoje sukobi između izrabljivanih i izrabljivača ili da bude još očiglednije u vremenu kad se jedan narod herojski bori za slobodu i vlastiti opstanak, znači u najmanju ruku pokušaj zavađanja čitalaca, pokušaj njihova skretanja s općenarodne problematike u »idilu«, turanje glave u pijesak, uspavljivanje. A potrebno je da sve narodne snage budu veoma budne i da djeluju usmjereno. Kome to (nazovimo ga najnevinijim imenom) uspavljivanje koristi? Zna se! Gledajmo zatim socijalističko društvo. Iznositi istinu o njemu znači izražavati snagu oslobođenih masa koje se bore i rade za bolji život, izražavati heroizam, požrtvovnost, patriotizam ili pak kritizirati sitnije nedostatke nesvjesnih pojedinaca ili zlonamjernika koji po svojim težnjama pripadaju starom ili se nisu potpuno saživili s novim. A nije li i u tome tendencija. I ta progresivna tendencija, pomoć u izgradnji novoga društva. Isto kao što je ovdje bezidejnost, apolitičnost koju oni vole da nazivaju »netendencioznost« zapravo tendenciozna u negativnom smislu, pokušaj drobljenja nerazdrobive snage narodnih masa i njihovog borbenog i radnog elana. Stvar je ova, kako vidimo, veoma jasna i jednostavna. A ipak kao da je ne shvataju svi. Evo samo jedan primjer: Kod nas se nađe još poneko tko ne razumije da štampati bilo kakvo djelo pod fašizmom, u okupiranoj zemlji znači pomoći stvaranje kulturne fasade iza koje stoji Jasenovac i deseci drugih logora, jama i ogromnih zločina kakvih ovaj svijet nije doživio ni u najgorim epohama svoje historije.

Pojava, da netko u nedostatku argumenata pokušava vulgarizirati tendencioznost svodeći je na uske didaktičko-praktične okvire i pripisujući joj pristranost i uskogrudnost, a sebe odvaja pokušavajući uzurpirati stanovište »objektivno u višem smislu« kao Jovan Skerlić, neko gledanje iznad stvari i zbivanja, bila je obična i karakteristična za vrijeme u kojem se direktno ili indirektno htjelo sakriti jedno raspadanje. Danas takova mistificiranja nikoga ne mogu obmanuti. Pitanje tendencije i pitanje realizma nemoguće je odvojiti, a onaj koji to pokušava takodjer je za tendenciju — ali za reakcionarnu tendenciju. Svetozaru Markoviću bilo je to već onda jasno, »on je, kako kaže T. Pavlov, postao najautoritativniji tumač i propagator

ideje o jednoj realističnoj umjetnosti, koja, prvo, treba da u predmetno-čulnim slikama odražava stvarnost, drugo, da bude idejno emocionalna i progresivno usmerena i treće, u kojoj pesnik ima tako isto da izražava i svoj život, svoje ubedjenje i osećaje, svoje potrebe«. I ako je pjesnik zaista »pokrenuti dio naroda« onda ne će biti potrebno da tendenciju »izmišlja, a njegova poezija ne će ostati u zraku«.

Sudimo li pak djelo Svetozara Markovića po rezultatima koje je proizveo njegov utjecaj na srpsku književnost onoga vremena, još ćemo se jednom uvjeriti o pravilnosti njegovih osnovnih gledanja. On je, naime, uspio da probudi najbolje srpske književnike isto tako kao što je otkrio i naglasio najveće vrijednosti u predrealističkoj književnosti srpskoj. I kao što je on cijenio Njegoša, Jovanovića, Jakšića i Ignjatovića, tako su suvremeni književnici cijenili i uvažavali njegovu kritiku i stav prema književnosti. Romantik Jakšić, kod kojega je i do tada izbijala pobuna više kao naslućivanje nego kao određena svijest o stvarima, sada piše borbene pjesme, oštre satire protiv birokracije i reakcije, protiv ugušivanja slobodarskog duha koji živi u srpskom narodu (Švalja, Zemlja, Ratar). Zmaj Jovan Jovanović u nizu progresivno usmjerenih lirika diže glas protesta protiv strahovitog terora kojim je ugušena Pariška Komuna poznatom pjesmom »Na grobu strieljanih komunista«. Neposredno pod Markovićevim utjecajem pišu najbolji srpski realisti Milovan Glišić, Laza Lazarević, Janko Veselinović, Vojislav Ilić, Jaša Tomić, Vl. Jovanović i drugi. Glišić oštro šiba po samovoljnoj i pljačkaškoj birokraciji i malogradjanskom moralu i vjerno slika ondašnje selo (Glava šećera, Šilo za ognjilo i t. d.) L. Lazarević opet počinje pod utjecajem Svetozara Markovića (s prevađanjem Černiševskog), a tako i Vojislav Ilić i drugi realisti, koji su direktno ili indirektno učenici Svetozara Markovića i tada već velike realističke književnosti ruske u koju je upirao pogled i sam Marković. Prevode se Gogolj, Turgenjev, Gončarov i Ščedrin, a od Francuza Hugo, Renan, Erckmann-Chatrian, Rousseau, Lamartine. U srpskoj književnosti već tada niče niz zrelih djela, a put nas vodi i dalje sve po tragu Svetozareva utjecaja preko S. Matavulja, S. Rankovića i B. Stankovića i dovodi do borbenog realizma predratnih godina, koji se javlja pod teškim društvenim i političkim prilikama bivše Jugoslavije, a u sklopu borbe naših naroda pod rukovodstvom radničke klase i njene avangarde. »Naša najnovija književnost, piše J. Popović, koja je počela kao neodredjeni pokret »socijalne književnosti«, naglašavala je svoj proleterski karakter, a njeni najbolji predstavnici bili su svesni kako svoje tendencije tako i svojih dužnosti — da otkrivaju bitne odnose u društvu, da bacaju svetlost na karakteristične pojave u društvu, da utiču na osvešćivanje naprednih društvenih snaga da bi ove bile jače u praktičnoj društvenoj borbi — da izražavaju »patnje i težnje čitavog naroda. A nad njima je lebdio duh Svetozara Markovića...« Na tu predratnu sadržajno socijalno usmjerenu književnost nadovezuje se i književnost Narodnooslobodilačke borbe. Ova književnost koja se rodila pod izuzetno teškim okolnostima, iako do danas nije dala djela koja bi bila dostojna veličine Narodno-oslobodilačke borbe i njenih tekovina, ipak nastavlja svijetle tradicije iz prošlosti i stupa čvrsto putem koji je kod nas prvi pokazivao Svetozar Marković. I književnici znaju da jedino na tom putu mogu zaslužiti časno ime narodnih umjetnika i biti »svesni deo naroda«.

III.

Kao i na književnost, tako i na suvremenu nauku Svetozar Marković (pisac članka »Realni pravac u nauci i životu«) gleda sa stanovišta društvenog i humanističkog. Neznanje je saveznik reakcije. To je bilo onda, a tako je ostalo i danas. Propaganda prave nefalsificirane nauke uvijek je propaganda progresa. Markoviću je to već onda bilo jasno. To se vidi iz citata koje smo naveli do sada. Za njega je čak i specijalno znanje potrebno kao »nasušni hleb«. Jer Marković je u svakom djeliću svog života čovjek borac koji stremi progresu i iz tog aspekta prilazi svim pojavama oko sebe, pod tim aspektom gleda i nauku. Iz te perspektive se trudi da je što više popularizira. Vrijeme u kome živi vrijeme je širokog razvoja specijalno egzaktnih nauka što naročito pogoduje industriji koja se po-

čela (ili koja će se tek početi kad se govori o Srbiji) naglo razvijati. A iza svega opet stoji mlada i svježa snaga radničke klase.

Na izučavanje prirodnih nauka omladinu upućuje već Hercen. Kao i na zapadu, gdje se javlja niz poznatih imena od Büchnera i mehaničkih materijalista, do Darwina i Haeckela, tako i u Rusiji prirodne nauke postaju svaki dan popularnije. Prije Markovića je u Srbiji prodro tek slučajno i nesistematski prijevod po kojeg spisa ili bilješke. Sa Svetozarem Markovićem udomaćuju se tako reći najpoznatiji autori. »Origin of species« (»Postanak fela«) u cjelini se prevodi tek 1879. (četiri godine poslije Markovićeve smrti) ali još za njegova života ime Darwina postaje dobro poznato među naprednim ljudima u Srbiji, a bio je već preveden i Haeckel. Sam Marković je veliki popularizator darvinizma. On je tvrdo uvjeren da nema sile koja može spriječiti razvitak, pa za svoje teze o progresu i razvitku ljudskog društva traži dokaze u prvom redu u nauci. Najglavnija mu je »potreba da se dobiju sredstva, da se omladina upozna sa suvremenom naukom, s realnim pogledima i na društvene odnošaje i na književnost i na politiku, jednom riječju na sve grane društvenog života«.

Tačno je da je Svetozar Marković bio znatno pod utjecajem Büchnera i Fohta i mehaničkog materijalizma i drugih nenaučnih gledanja koja su davno, pojavom historijskog materijalizma, prekoračena, ali ne odričemo se kako kaže T. Pavlov, »ni danas osnovnih materijalističkih pogleda Büchnera i evolucionističke naučne teorije Darwina«. A Marković je učinio veoma mnogo već samom borbom protiv metafizičke filozofije i raznih drugih zabluda koje su bile servirane kao »vječne istine«. Specijalno je to bilo važno i značajno za ondašnju zaostalu i zamračivanu Srbiju. Podvale Slobodana Jovanovića, koji prikazuje materijalizam u opće, pa i materijalizam S. Markovića na bestidno vulgaran način kao utilitarizam najniže vrste, ne zaslužuje drugog osvrtanja osim upozorenja na najcrnju klevetu i pokušaj podlog obeščašćivanja idealnog borca Svetozara Markovića i mnogih hiljada boraca koji su došli iza njega.

IV.

Kao što je s dva svoja članka o književnosti Svetozar Marković postao rodonačelnik realističke književnosti, tako je s dva članka o pedagoškim problemima (»Kako su nas vaspitali« i »Škola i vaspitanje«) udario temelje naprednom shvaćanju škole i pedagogije kod nas. Istina, ta dva članka nisu jedino što je Marković pisao o odgoju, na to se pitanje on često uzgred vraćao kao na jedno od najvažnijih pitanja, »najvažnije poslije organizacije proizvodnje«. Dovoljno je prolistati Markovićeve spise, pa da se uoči ovo njegovo gledanje. I odgoj je naime, za njega sredstvo koje vodi jednom istom cilju, boljem životu ne samo pojedinaca nego i čitavog naroda. Danas svakako iznenađuje to pravilno tretiranje pedagogije kao društvene nauke, koja bi takodjer imala da odigra svoju ulogu u borbi za bolje društveno uredjenje kao i u samom novom društvu. »Treba da ste s tim na čisto, da specijalno znanje uopšte, a pedagoško napose ne samo da nije nepotrebno socijalističkoj partiji, već je i neophodno«.

A kritika ondašnjeg školskog sistema, iako veoma oštra, zasnovana je na stvarnosti, na njegovom vlastitom iskustvu i nije pretjerana. Evo kako on prikazuje taj sistem. U osnovnoj školi se ne može naučiti čestito ni čitanje, batina je svakodnevna alatljika, a grubost ili bolje reći surovost najobičniji način odnosa prema đacima (izuzevši one čiji su roditelji zauzimali kakvu poziciju u birokraciji). U srednjoj školi se također bubalo na mrtvo ime opet pod terorom batine i svakodnevne dresure. Visoka škola je još početnička, bez dovoljno stručnih kvaliteta, a posebno tehnički fakultet iz kojega ne »izlaze ni inžinjeri ni mašiniste, ni arhitekti, ni hemičari — niko«. Uopće škola je mrtva i šematična, te zatupljuje i ono malo inicijative što je još eventualno ostalo kod onih najotpornijih, a sve sa ciljem da bi od učenika napravila priježne činovnike. Marković je prikazivao i sebe kako poslije položenog ispita (iako odlikaš) prolazeći preko mosta cijepa knjigu i baca niz vodu. Prikazao nam je omladinu Velike škole koja provodi »trećinu svoga vremena u dimu kavanskom« i drugim još opasnijim nepodopštinama i dangubama i kako »najbolji talenti koji bi u drugim pri-

likama bili od vajde i sebi i svom rodu, umirahu umno i fizički u toj smradnoj atmosferi«. I on se sam veoma teško iskobeljao iz svega toga i prionuo knjizi i nauci da bi nekoliko godina kasnije s istom energijom započeo svoje ogromno djelo.

Učitelji i profesori onoga vremena kao da nisu mnogo lupali glavu da doznadu »zašto dolaze ta djeca u školu«. A u toj atmosferi moralo je da cvate neprijateljstvo između djece i nastavnika, »podličenje i nerazvijenost« kod jednih i »despotizam i tiranija« kod drugih. Markovićeva kritika prodire i dalje, on istražuje suštinu pojedinih predmeta da bi reljefno ocrtao kako se radi, a kako bi zapravo trebalo raditi. Da navedemo samo jedan primjer, o historiji: »Mi smo učili događaje i sopstvena imena ljudi, varoši, gradova itd. Samo nismo učili života ljudskog — suštinu historije«. Njemu je jasno da će od škole biti više »vajde, što se bude obratilo više vremena na izučavanje suvremenog ljudskog društva, s njegovim mislima i željama, jer to su naše misli, naše nevolje i naše potrebnosti t. treba najviše izučavati najnoviju istoriju i najnoviju književnost, a naročito istoriju, literarnu geografiju i statistiku svog naroda«.

Iz ovoga proizlaze i razlozi njegova protesta protiv ondašnje škole i postaju nam potpuno jasni, kao što će jasne biti i njegove misli o odgoju koje su za ono doba bile i te kako progresivne i revolucionarne. Prije svega on je, kao što smo vidjeli, spoznao društvenu i političku uslovljenost odgoja. On je tražio odgoj novog čovjeka, borca za bolje društvo i sam je to činio čitavog života. Isto tako dosljedno borio se za svjetovnost nastave, a protiv laži, obmana i predrasuda. Pravo na odgoj tražio je za sve ljude, a u djetetu treba da se razvije kroz aktivnost i samoradnju. »Onaj koji hoće da pronikne pravu teoriju i praktiku vaspitanja, mora razumeti čovekove potrebe u društvu i čovekovo življenje za društvo«.

Ma koliko da je bio revolucionaran on se ne odriče kulturnog nasljeđa. Ali od zahtjeva za svestrani razvitak čovječje ličnosti, za jedinstveni, umni, tjelesni i moralni odgoj, on ne odustaje. »Ko hoće svesno da utiče na razvitak čoveka može da postupa samo na jedan način, da razvija njegovu snagu mišljenja, da

ga nauči da promatra činjenice sam svojim umom i da sam ume praviti logičke zaključke«. Prvi je zadatak moralnim odgojem spremiti svesna, poštena, energična, uredna i dobra čoveka za društvo«, a drugi »saopštiti sva pozitivna znanja koja škola može da dade«. Oba ova zadatka škola vrši po nuždi. U budućem društvu će po zamisli Markovića težište sve više padati na drugi zadatak, jer će u odgojnom smislu novo društvo djelovati sve jače, a škola će se sve isključivije baviti zadatkom podavanja znanja i razvijanja sposobnosti.

U posljednjih nekoliko decenija mnogo se prašine diglo oko pitanja t. zv. radne škole. Stanovišta su danas prilično jasna. Marković već onda zna da škola ne može biti radionica i da je u radu svrha »da se dete fizički razvija, a u isto vreme da se uči radu i navikava na rad«. On je uz to izraziti protivnik verbalizma i formalizma uopće, te je i na toj liniji još i danas suvremen i aktuelan. Konačno, Svetozar Marković u vrijeme kad je škola još bila na tako primitivnom stepenu, a da se nitko protiv nje nije bunio, jer su je mnogi tako i zamišljali, diže svoj glas za zornost i realnost u obuci, za bolji i korisniji nastavni program, za jednaki rad sa čitavim razredom i ljepši odnos između nastavnika i đaka. Svakako da je Marković izvršio i u ovom pogledu znatan utjecaj. Taj utjecaj se osjeća čak i kod nekih pisaca kao kod Jakšića, Glišića, a naročito Domanovića koji se u svojim djelima bave ovom problematikom.

Kao što vidimo mnoga se njegova stanovišta s kulturno-prosvjetnog područja mogu još i danas u cjelini prihvatiti kao i stanovišta s mnogih drugih područja. Ukratko, s koje god se strane prihvatimo da proučimo misli Svetozara Markovića naići ćemo na njihovu dubinu, konkretnost i progresivnu usmjerenost, i što god ga šire obuhvatimo njegov lik se sve više pred nama izdiže, njegova pionirska uloga javlja se sve plastičnije. Vidimo kako za njim stupaju generacije boraca na koje je on izvršio prvi, ali presudni utjecaj i koji njegov rad nastavljaju i dižu na sve viši stepen. Na tim tradicijama, koje je sačuvao radnički pokret predvođen od svoje avangarde (i u bivšoj Jugoslaviji i u Narodnooslobodilačkoj borbi), treba još i danas koješta graditi. Te tradicije treba da postanu još šire, da snažnije obu-

hvate naš kulturni život, da bismo se otarasili ostataka svih mogućih izama koji su kod nas bili pomodni import, bez mnogo veze s društvenim i kulturnim razvojem, a koji još i danas ovdje ondje prokljuvavaju i svojim dekadentnim sadržajem i oblikom unose nezdrava shvaćanja. Jer naša kultura zaista treba da postane dostojna svega onog svijetlog što se odigralo u daljoj i bližoj prošlosti, a naročito od Svetozara Markovića do Tita.

KATARINA IVANOVIĆ: AUTOPORTRET
1811—1882

NIKOLA POLIĆ:

G O R K I

(POHOD PROLETERA)

Kroz stoljeća nitko ne stiže k njima,
Gazi ih milost pravde i morala,
a gladi kiša i kliješti zima
i hrani skorbut kanala.

Vanbračni anđeli. Demoni zakona.
Ispod pučine svjetla.
Oni što jedu napola zuba,
a goni ih buržujska metla.

Da, to su oni što terete vuku
i korake tuku u beskraju stepe.
Tko će im pružiti drugarsku ruku
prije no lanci zastrepe?

Bez baštine bačeni izvan svih stranica
pisanih knjiga ljepòte —
tjerani preko doma i granica
na rubu ceste i sramòte.

Tko će im dati veliko ime
Čovjek! — što ponosno ječi?
Bog ih je prognao iz blagosti raja
i povijest nema tu riječi.

Al' ide skitnik. Bez neba i krova.
Cesta ga nosi na dlanu.
Krilata miso udara ritam
ususret novome danu.

A za njim srću smjeli i bosi.
Tutnji procvala zemlja.
Kakav to lomot orkane nosi?
Otvàraju vrata se Kremlja.

I čovjek stupa. Bujica ruši.
Gledaju ga milioni.
Sunce mu daje pečat vidika:
GORKI — to ponosno zvoni . . . !

(S u š a k, 1946).

BALADA O MAJKAMA O ŽENAMA I O SESTRAMA

U tami, u strahu one su čekale
i plakale stisnutih zubiju —
dubòke su tajne u noćima skrivale
da ih špijuni ne ubiju.

I mračno su tako šutile, mislile:
Gdje su nam sinovi, muževi, braća?
Već davno su krenuli skrivenim putima,
ali se nitko ne vraća.

Da, katkad stiže zgužvano pismo
iz krvavih stranâ, poslano krišom.
A tko ga donije? Neznani kurir
zaklonjen vjetrom, mrakom i kišom.

A majke, žene i sestre tad sjele
i vunene čarape pletu.
I povoje slažu i crni kruh mijese
za najdraža bića na svijetu.

To sve nije dosta. Jer jedne će noći
ostaviti radost kućnoga praga.
Sa posljednjim rubljem i rupcem na glavi
nestat će, crne, bez traga.

Ostat će kolijevka, krov, prazna štala
i zgažena pusta polja.
U utrobi glad je. I grč je u srcu,
a vučja je hrana bolja.

Te ruke što nekad su skidati znale
sve brige sa domaćih licâ,
sad ruše zapreke tvrde sramòte
od gvožđa, betona i žicâ.

Lik što je dosad ko ikona gledao
na radosti vrta i kuće,
s okvira je sišao i nijemo pošao
da utješi umiruće.

Mnogu je grud pogodilo zrno
i mnoge su klonule nice.
Mnogu je prekrila šutnja ko krila
avetne, crne ptice.

A što ih to goni napred, sve napred,
ni bunker ih golem ne plaši?
Veliki val se javlja, pozdravlja:
Tamo su, tamo, naši!

O vama će pjevati narodna pjesma
— čudesa su vaša ko bajke —
Sva stradanja planut će jednom ko baklje:

O, sestre!
O, žene!
O, majke!!

PETAR ŠEGEDIN:

MAKSIM GORKI

Ove godine, 18. lipnja, navršilo se deset godina smrti velikog ruskog pisca i mislioca Maksima Gorkog — Alekseja Maksimovića Pješkova.

Rijetki su časovi u povijesti čovječanstva, kada je misleće ljudstvo osjetilo tako duboko, da je nestalo iz njene sredine srca koje je čovjeka toliko voljelo, uma koji se tako sav predao borbi za bolju sreću čovječanstva, kao što je to bilo onog dana — 20. lipnja 1936. — kada je mnoštvo od osamdeset tisuća ljudi, članovi vlade, vojska, napredni književnici iz čitava svijeta, ispratilo njegove posmrtne ostatke na Crveni Trg u Moskvi, odavajući na taj način počast ne samo književniku M. Gorkom, već čovjeku, u prvom redu čovjeku, borcu za puno dostojanstvo čovjeka. Dan njegova sprovoda bio je za čitav Sovjetski savez dan narodne žalosti.

M. Gorki zauzima osobito mjesto u životu ruske misli.

Druga polovina devetnaestog stoljeća i početak dvadesetog iscrpljuje se politički, pa i kulturno uopće u Rusiji kroz sukobe i ispreplitanje interesa malobrojne i od naroda udaljene klase feudalaca, liberalnog građanstva sa životom i interesima teške, zaostale mase radničkog i seljačkog puka. Odraz toga je jasno vidljiv i u velikoj ruskoj realističkoj književnosti. Pa i pored toga, što se može općenito kazati, da je ruska književnost, nasuprot ostaloj svjetskoj književnosti (u kojoj su često istaknute crte svjetskog nihilizma, izobličavanja radi izobličavanja!), naglašavala pozitivne vrijednosti i ljudsko dostojanstvo (Chelonbergér), — ipak, kao izraz bezizglednosti teškog i zamršenog stanja u svojoj zemlji, naglašavaju mnogi ruski mislioci ponekad pasivan

stav prema životu i što je vrlo karakteristično nepovjerenje prema ljudskoj misli uopće. Gorki se tom pojavom naročito interesirao. Evo što sam piše o tome u svojim uspomenama na Aleksandra Bloka:

»Lukava zmija V. V. Rozanov uzdiše zabrinut u »Usamljeniku«:

— Oh, moje žalosno iskustvo! Zašto sam htio sve znati? Sad više ne ću onako mirno umrijeti kako sam se nadao.

U Tolstojevom »Dnevniku mladosti« zapisano je 4. srpnja 1851. vrlo svirepo:

— Svijest je najveće moralno zlo koje je ikada moglo zadesiti čovjeka.

Isto veli Dostojevski:

— ... biti odviše svijestan stvari, to je bolest, istinska prava bolest... mnogo svijesti, čak svaka svijest je neka vrsta bolesti. O tome sam čvrsto uvjeren.

Realist A. F. Pisemski uzvikuje u jednom pismu Meljnikovu-Pečerskom:

— Đavao neka nosi naviku mišljenja, taj svrab duše.

Leonid Andrejev kaže:

— Razum ima uvijek nečeg špijunskog, uhodarskog.

I zatim izražava svoju sumnju:

— Vrlo je vjerojatno da je razum samo stara maskirana vještica savjest.

Iz ruskih pisaca moglo bi se sakupiti nekoliko desetaka ovakovih izreka; sve su one rječit dokaz o nepovjerenju prema snazi razuma. To je neobično karakteristično za ljude iz jedne zemlje u kojoj je život vrlo nerazumno udešen.«[1])

Prodiranjem i razvojem kapitalizma u Rusiji jača se i raste proletarijat. Maglene koncepcije na radničkom sektoru ustupaju mjesto marksizmu. Plehanov, a zatim Lenjin osnivaju i organiziraju radničku socijaldemokratsku stranku kao borbenu avangardu proletarijata, koja će marksističkom metodom, metodom historijskog materijalizma tumačiti život i društvena kretanja, te naučno zasnovati perspektive za bolju sutrašnjicu. Velika je zasluga Lenjina što je svojim jasnim pogledima u čitavom glomaznom i zamršenom ruskom kompleksu znao biti ne samo kristalan teoretik, sa čistim pogledima u budućnost, već genijalan praktičar.

[1]) M. Gorki: Sjećanja na savremenike.

Gorki je samo dvije godine stariji od Lenjina.

Životni put M. Gorkog je ogledalo, koje je sintetički odrazilo i sagledalo ruski život u detalju zabačenih provincija i u cjelini velike ruske zemlje, u najskrivenijoj intimnosti bića narodnog i u sjaju i bijedi velike ruske kulturne riječi, od dna do vrha komplesnog života predrevolucionarne Rusije. Proizašavši iz puka, osjećajući u sebi zdravu životnu snagu ruske narodne podloge, on se morao sresti s onom snagom u ruskom narodnom tijelu, koja je jedina imala pouzdanja i čistu perspektivu: ruskim radničkim pokretom. Nauka, pravilna ljudska misao, neprestano ovjeravana praksom, misao koja otvara perspektive, koja spašava u plaču i smijehu, postala je jedno od najmoćnijih oružja radničkog pokreta. Gorki je spoznao značenje takve misli, priznao je i služio joj čitava života. I evo što on o takvoj misli piše u članku »Čovjek« štampanom u časopisu »Književnik« prigodom proslave četrdesetgodišnjice njegova književnog rada:

... »Tako korača (Čovjek!), s krvlju srca rosi svoj teški, samotni i ponosni put i iz te plamene krvi stvara neuvelo cvijeće poezije; tegobni krik svoje uporne duše pretvara u božanske akorde umjetnosti; iz iskustva stvara znanost; svaki njegov korak poljepšava život kao što poljepšava sunce zemlju svojim blagotvornim zrakama — stupa sve više i naprijed, on zvijezda prethodnica zemlje.

Oboružan samo snagom misli, koja je katkada kao bljesak, katkada studeno mirna kao mač, — stupa slobodni, ponosni Čovjek daleko pred ljudima i nad životom, sam posred zagonetaka svoga bića, sam posred mnoštva svojih zabluda, koje sve padaju kao teška mora na njegovo srce, režu ga, kidaju mozak...

I samo je Misao, Čovjekova drugarica, od koje se nikada ne rastavlja; samo mu njezin plamen osvjetljuje zapreke, koje leže na putu pred njim, zagonetke života, sumrak budućih tajna i tamni kaos u njegovu srcu.

Misao, slobodna drugarica Čovjekova, gleda posvuda bistrim, oštrim okom i nemilosrdno rasvjetljuje sve:

Podmukle i podle pesti Ljubavi, njene želje da zavlada ljubljenim, njeno nastojanje da ponizuje i da se ponizuje, kao i zaprljani lik sentimentalnosti koji ide za njom.

Strašnu nemoć Nade i Laž, koja je slijedi, Laž — njenu nakinđurenu i napirlitanu rođenu sestru, spremnu uvijek i svakoga utješiti, prevariti svojom lijepom riječju.

Misao otkriva u uvelom srcu Prijateljstva proračunanu predvidljivost, zlu, praznu radoznalost, gnjile pjege zavisti...

Misao vidi snagu crne mržnje i zna: kad bi skinuli okove s nje, razrušila bi sve na zemlji, pa joj ni pravednost ne bi izmakla!...

Tako stupa Čovjek — buntovnik kroz tegobni mrak životnih zagonetaka — naprijed! i više! uvijek naprijed i uvijek više!«

Ove riječi zvuče kao himna, no one nijesu nošene samo krilima zanosa, one su u sebi mudre kao što je mudar i sam život. Ta zdrava svijest o vrijednosti života, to pouzdanje u ljudsku misao, koja je čovjeka izdigla iznad životinje, to je ono u čemu se osjeća njegov naročiti položaj u životu ruske književnosti. »Moj životni put je bio težak; nitko među vama nije spoznao tako teške bijede, takva ponižavanja i trpljenja kao ja — a ipak živjeti je krasno.«

Rodio se 16. studenoga 1868. u Nižnjem Novgorodu, današnjem Gorkom. Djed njegov po ocu, Savatije Pješkov, bio je vojnik (dopro i do oficirskog čina), a djed po majci Vasilij Ivanović Kaširin, bijaše u svojoj mladosti »burlak« (radnik na šlepovima Volge), koji je kasnije stekao nešto imetka i ugleda, te postao i starješina soboslikarskog esnafa. Gorkijevo rano djetinjstvo je povezano uglavnom s porodicom Kaširinih. Izrabljivačka surovost i okrutnost kod djeda Kaširina, te mistična pobožnost, zaostalost i dobrota kod bake, jadan, glup i nečovječan život čitave te malograđanske obitelji, koju je on pratio u njenom poslovnom propadanju, bili su okvir u kojemu se razvijalo prvo shvaćanje ljudi, njihovih odnosa i uopće njihova života. Ranom smrću oca Maksima, radnika-stolara, majke, očuha, propašću djedova posjeda nestali su uslovi koji bi bili mogli osigurati običan malograđanski odgoj Maksima Gorkog. Mora napustiti školu, a u devetoj godini odlazi »u svijet« da sam zarađuje kruh. Sav taj život i svu neobičnost svojih putanja iznio je u knjigama »Djetinjstvo«, »Moji univerziteti« i »Među ljudima«, koje spadaju u najbolja njegova djela. Poslije babe, brodski kuhar na Volgi, Smuri, bijaše njegov prvi učitelj. Bio je to čovjek koji je od knjiga očekivao razjašnjenje t. zv. životnog besmisla, pa je i Gorki počeo u knjigama tražiti ne samo zabavu i bježanje od stvarnosti, već i snagu one istine, koja bi mogla pomoći ljudima da se dignu iz svog neljudskog i bijednog života. U Tiflisu 1892. godine sprijateljio se s bivšim robijašem Kaljužinom, kojemu ispriča jedan od svojih mnogobrojnih doživljaja. Kaljužin ga zatvori u jednu sobicu svoga stana i naloži mu da napiše ono što mu je ispričao. Nekoliko dana kasnije u listu »Kavkaz« izišla je pripovijest »Makar Čudra« s potpisom »Maksim Gorki«. Tako je Aleksej Maksimović Pješkov ušao u književnost.

»Makar Čudra«, »Starica Izergil«, »Moj suputnik«, »Pjesma o sokolu, »Čelkaš« i ostale prve pripovijesti s izvjesnim primjesama romantizma donijele su mu slavu radi tipova koje je u njima opisao. To su junaci sa »dna«, svi na neki način pregaženi od društva, ali koji se nijesu odrekli svojih ljudskih prava; oni se bune i izražavaju vjeru u čovjeka. Koroljenko mu je povodom ovih prvih stvari pisao: »Zaista nije loše! Vi znate opisivati karaktere. Vaši ljudi govore i rade od sebe, iz svog vlastitog bića. Vi razumijete umijeće da se ne miješate u tok njihovih misli i igru njihovih osjećaja. To nije svakome dano. Ali najbolje je što vi ocjenjujete čovjeka kakav je zaista. Ta ja sam uvijek govorio da ste vi realist... Ali pored toga ste i romantičar!«

Kada je spor između marksista i narodnjaka zatalasao skoro sve narodne slojeve (oko 1900.) Gorki se priklanja marksistima bez obzira na bliske lične veze koje su ga vezivale s narodnjacima: Koroljenkom, Kalužinim i Anjenskim. On je već tada govorio, da na književni rad treba gledati kao na »odgovornu i značajnu društvenu službu«. Za održanje »Iskre« obećava Lenjinu 5.000 rubalja godišnje. Godine 1901. Gorki je uhapšen, u zatvoru mu se ponovno otvara tuberkulozni proces, zbog čega je bio upućen na Jaltu gdje se susreće s Čehovim i Tolstojem. Svoje uspomene na Tolstoja iznio je u divnoj knjizi »Sjećanje na Tolstoja«. Akademija nauka bira ga 1902. godine za svoga počasnog člana, ali Nikola II. poništava taj izbor. Koroljenko i Čehov podnose radi toga ostavku na članstvu Akademije. Ovaj skandal još jače povećava interes za Gorkoga. Kazališni komad »Malograđani« rasprodan je u četrdeset i pet tisuća primjeraka za nekoliko tjedana. Drama »Na dnu« daje se u Petrogradu pedeset puta uzastopce. Sva ova djela su prožeta mržnjom prema gadostima života i živom vjerom u moć svijetle strane života »oblaci ne će sakriti sunce, ne, ne će sakriti!« Akademija nauka mu 1903. godine podjeljuje veliku nagradu Gribojedova.

Gorkijev revolucionaran stav se sve više pojačava, a raskid s liberalnom inteligencijom postaje sve veći. U »Dačnikima« (Ljudi na ljetovanju), izdanim 1904. godine on je jasno kazao svoj stav prema toj inteligenciji. Varvara Mihajlovna u drami kaže: »I meni se čini da će brzo, sutra već doći neki drugi, jaki i smjeli ljudi i da će nas zbrisati s lica zemlje kao đubre.« Gorki je prišao ne samo na stranu revolucionara, nego se jasno opredijelio kao pristalica »proleterske revolucije«. Učestvuje 1905. u pisanju manifesta povodom strijeljanja radnika. Radi toga je bio uhapšen i zatvoren u Petropavlovsku tvrđavu. Ova vijest je izazvala veliko nezadovoljstvo u zemlji i inostranstvu. Najistaknutiji evropski duhovi podnijeli su ruskoj vladi peticiju da se Gorki pusti. Uz garancije njegovih prijatelja (Morozov!) bio je pušten s dozvolom da se nastani u Finskoj. Tu je napisao »Djecu sunca« i »Barbare«. Odatle odlazi u inostranstvo. U inostranstvu je Gorki još više povezao

svoj književni rad s revolucionarnim radničkim pokretom. Učestvuje 1907. godine na kongresu ruske socijaldemokratske stranke i deklarira se kao boljševik. Putuje u Ameriku, štampa u stranoj štampi članke protiv zajma kojega je Francuska dala Rusiji: »Prekrasna Francuska« je panflet protiv tog zajma u kojemu kaže, da Francuska nikada ne će dobiti natrag te novce, revolucija će poništiti sve dugove koje je carizam učinio da bi potlačio ruski narod. Od 1906. do 1908. nastaje roman »Mati«, koji ubrzo preplavljuje sve zemlje svijeta. Prvi put u ruskoj i svjetskoj književnosti rađa se istiniti i živi lik radnika-revolucionara, boljševika, koji blista svim bojama života. Likovi radnika Pavla Vlasova i njegove majke Pelagije Nikolovne postali su simboli duhovne moći proletarijata-hegemona ruske revolucije, simboli ljepote i nepobjedivosti radničke stvari (Suboticki). Lenjin je odmah uočio društvenu efikasnost tog romana. »Ja sam rekao — pisao je Gorki — da sam se žurio napisati knjigu, ali nijesam uspio objasniti zašto sam se žurio, — Lenjin, kimnuvši u znak odobravanja glavom, sam je to objasnio: veoma je dobro što sam ja hitao, knjiga je — potrebna, mnogo radnika učestvovalo je u revolucionarnom pokretu nesvijesno, stihijski, a sada oni čitaju »Mater« s velikom koristi za sebe. »Veoma aktuelna knjiga«. To je bio jedini, ali za mene najvećma dragocjen njegov kompliment.« Lenjin je održavao redovitu korespondenciju s Gorkim i njegovi se članci 1912. javljaju u boljševičkim listovima »Zvijezda« i »Prosvjeta«. To je ono vrijeme kada je Filosofov pisao »Kraj Gorkoga« izjavljujući, da je Gorki od kada se počeo baviti politikom prestao biti umjetnik, da u njegovim djelima više nema »zlata«. Međutim, upravo u razdoblju između 1905. do 1914. nastala djela su među najboljim njegovim djelima: »Varošica Okurov«, »Matvej Kožemjakin« i »Djetinjstvo«.

Od 1906. njegovo je boravište Capri gdje intenzivno radi u neprestanom dopisivanju s prijateljima u Rusiji. Godine 1913. bijaše amnestiran i vraća se u Rusiju, najprije u Finsku, a zatim u Petrograd gdje izdaje ljevičarski časopis »Ljetopis«. Kao urednik časopisa »Ljetopis« i novina »Novaja žiznj« dočekao je Oktobar. Poslije pobjede organizira kulturni život mlade sovjetske

države. Osnovatelj je izdavačkog zavoda »Svjetska literatura«, koji će radnim masama dati najbolja djela svjetske književnosti. Brine se za poboljšavanje uslova života ruskih naučenjaka, te se u tu svrhu prima predsjedništva komisije, koju je stvorila sovjetska vlast za poboljšanje života naučenjaka. Podiže časopis »Krasnaja nov«, rediguje časopis »Nauka i njeni radnici«. Radi oporavka putuje 1923. ponovno na Capri, gdje je ostao skoro pet godina. Tu je nastalo »Djelo Artamonovih« — sociološko-psihološki roman u kojemu prikazuje tri generacije Artamonovih u sticanju, razvoju i raspadanju. To je visoko umjetnička slika ulaska, razvoja i razornog djelovanja kapitalizma u Rusiji. Osim mnogih pripovjedaka na Capri-u je započeo pisati veliku epopeju »Klim Samgin«. Pred nama se u tom nedovršenom djelu otvara grandiozna panorama ruskog života od 1880. do same revolucije. Javljaju se mnoga lica kao predstavnici onih društvenih snaga koje tada stupaju u borbu. Divnim realizmom su opisani ljudi i bitke za novi život, za socijalizam. Glavno lice, Klim Samgin, kojega pisac prati od samog rođenja, je čovjek osrednjih sposobnosti, ali sredina u kojoj živi, sama izvještačena, puna laži, podiže u njemu lažnu sliku njega sama. Samgin ne živi svojim realnim bićem, on živi u fikciji sebe, kao naročito nadarena i sposobna čovjeka. Gorki provodi ovako unutarnju poremećenu ličnost kroz ruski život ukazujući kako se stvara bijeda u čovjeku i čovjek bijeda.

U Rusiju se vratio 1928. godine, gdje je dočekan s velikim počastima. »Pametno srce« — kako je o njemu rekao Tolstoj shvatio je smisao borbe, poteškoće, živu ljudsku vojlu boljševičke partije za izdignuće čovjeka. I on je smatrao neophodnim i svojom dužnošću pomagati Staljina. U domovini dalje radi na »Klimu Samginu«, piše dramska djela »Jegor Bulićev i njegovi», »Dostigajev i drugi«, daje inicijativu, koju Centralni komitet partije odmah i prihvaća, za pisanje »Povijesti građanskog rata«.

Maksim Gorki je čovjek koji nije samo poznavao čovjeka, već je osjećao i živu potrebu da čovjeka izmijeni, a najljepše i najpouzdanije sredstvo za to je ljudska misao, ona u koju su mnogi veliki ruski pisci ponekad i posumnjali. On nije romantično gledao na seljaka, na široki narod; poznavao je malograđanina (»Malograđanin je, koristeći se plodovima tuđeg rada, htio da sa svima živi u miru pod svaku cijenu i on je na neki način nastojao, kako bi održao onu ravnotežu duše, što se zove srećom. To malograđansko »sveopće dobro«...); mrzio je neaktivnu liberalističku inteligenciju, čije su misli gnjile same u sebi. »Svijet se drži na akciji — piše on 1914. L. Andrejevu — i čovjek koji propovijeda pasivan odnos prema svijetu, ma ko to bio — meni je neprijatelj, jer ja sam kroz čitav svoj život isticao neophodnost aktivnog stava prema životu i prema ljudima; u tome sam fanatik.« .

Poslije svega što se dogodilo, u ovih deset godina iza njegove smrti, kako jadno i bijedno djeluju one »premudre«, »preestetske«, čak »prehumane« optužbe ruske pa i ostale liberalne inteligencije protiv njega, njegova političkog stava. Danas se zna, svaki iole svijestan građanin shvaća, da je Maksim Gorki bio ona velika snaga, koja se slila s avangardom ruskog radničkog pokreta u pronalaženju putova, u izdizanju iz močvare u koju je bio zapao ruski narod. I puk mu je ostao zahvalan. On je najpopularniji pisac u svojoj zemlji, njegova su djela izdana u više od 42 milijuna primjeraka na 60 jezika naroda Sovjetskog Saveza. Roman »Mati« je izdavan 105 puta, a »Djetinjstvo« 76 puta. I kada bi trebalo danas o njemu kazati ono što je najbitnije. možda bi se to moglo samim njegovim riječima: »Ako bih ja bio kritičar i pisao knjigu o Maksimu Gorkom, ja bih u njoj rekao, da se snaga koja je Gorkoga učinila onim što on jeste, kakav on pred vama stoji, piscem kojega vi tako pretjerano poštujete, koga vi toliko volite, — sadrži u tome, drugovi, što je on prvi u ruskoj književnosti, a možda prvi u životu, lično shvatio najveći značaj rada koji stvara sve najdragocjenije, sve najljepše. sve što je veliko na ovom svijetu.«

LOUIS ARAGON:

MAGNITOGORSK 1932

Mali konjic ne shvaća ništa
Čemu ovi kesoni
Ova željezna stabla ova kola ove pjesme
što izviru iz nekih
cvjetova visećih
I ne pomaže kasanje. Metalne riječi
lete
cestom na obješenjačkom vjetru telegrafskih stupova
Mali konjic ne shvaća ništa

Mali konjic ne shvaća ništa
Krajolik je div okovan čavlima tvornicâ
Krajolik je zarobio bregove u mrežu nastambi
Krajolik se okitio đerdanima dima
Krajolik ima više skela no što ljetni dan
ima muha
Krajolik je na koljenima u socijalizmu
I elektrika
proteže svoje fine prste od neba do prašine

Mali konjic ne shvaća ništa
Nitko ne spava u ovim čovječjim kućama
Tu posvuda kao za psetom zviždi
I leopardi ognjeni otkidaju se u prolazu vagoneta
duž kombinata kemijskih nusprodukta
Gromor minerala padajući u drobilice
Gromor smijeha visokih peći
Gromor pljeska voda ustave
točki nepoznatog Clowna što željezo riga

Mali konjic ne shvaća ništa
Ima tu rubaca
crvenih sa bijelim riječima
napetih preko neba cesta
ili privezanih na strojeve
ili kao beafsteacki na gubici zgrada
Ima tu higijenskih savjeta
sve do dna noći ugljene
Ima
ideologije sijaset u neredu planinâ

Mali konjic ne shvaća ništa
Ljudine se kreću između ramena zemlje
i pod njihovim žuljavim rukama prijateljski
klapka utroba budućnosti
Ljudine što čitaju na transparentu javnih zgrada
tajanstvene brojke taljenja i koksa produkcije dnevne
Ljudine
za koje se nebo i planina
svode naveče u harmonici

Ah moja ljubavi ah moja ljubavi hajdmo u cirkus
gdje nastupa jedan akrobat talijanski
koji je pobjegao od Mussolinija u ugljenarci
crvenog parobroda kojeg je Vezuv dugo na odlasku
pozdravljao

A zatim ćemo se vratiti socijalističkom gradu
kojemu još fale samo balkoni
da čujemo što o poeziji imaju reći
članovi brigade Maksim Gorkij
Kad se pomisli da obnova nema još svog pjesnika
Mali konjic ne shvaća ništa

Na jednoj sisi grada mnoštvo svijeta se komeša
Oči ovdašnjih žena tako su crne da bi se čovjek
u njima utopio
Dućančići su nalik na ljubljene žene
Jedino jedan ružičast fotograf ima suze u glasu

Pokraj šatora veterinarskih savjetnika
grozdovi cipela vise sa gredica
nevjerojatniji baškirskom pogledu od automobila
ili tebi Anti-Dühring u izlogu bukiniste
Mali konjic ne shvaća ništa

Zapravo što je govorio u početku ovog spjeva
lagašni glas što poskače dok ideš
od jednog paviljona do drugog i koji prihvaća pretpjev
bez kojeg sigurno nešto fali panorami
I riječi su se krunile uzupčavale u fresku
ogromnu
gdje u jednom ćošku ima Detalj: mamut kovač
nježno gleda sasma malog Lenjina od sadre
Mali konjic ne shvaća ništa

Ti ništa ne shvaćaš mali konju
Zar ne mrziš na mahove
korbač i okus što tvom sijenu zadaje
Nisi li vidio u selima
ljude gladne pored djevica u zlatu
Mali konju ne žuri se počuj
Mali konju radiofonske riječi koje su
ključ ovog uralskog rebusa čuj
Mali konju dobro čuj

Tehnika
u vrijeme
obnove
odlučuje
o
svemu

Mali konju mali konju shvati me dobro

Preveo *Drago Ivanišević*

VJEKOSLAV KARAS: DJEVOJKA S LUTNJOM
1821—1852

BILJEŠKA O LOUIS ARAGONU

Louis Aragon je jedan od najnaprednijih i najistaknutijih suvremenih francuskih književnika; mnogostran u svojoj književnoj djelatnosti: pjesnik, romanopisac i esejist. Ulazi u književnost 1920. sa zbirkom pjesama Feu de joie, koja znači datum u francuskoj poeziji: otada je objavio oko sedamdeset zbirki pjesama, trinaest teoretskih, esejističkih i proznih knjiga, četiri romana i jedan prijevod (Lewis Caroll: La chasse au snarck).

Za vrijeme Front populaire-a uređivao je lijevi večernji list »Ce soir« u kojemu su gotovo dnevno izlazili njegovi politički osvrti i feljtoni.

Za vrijeme fašističke okupacije Francuske, Aragon je, uz Paul Éluarda, najistaknutije ime u francuskoj književnosti otpora.

Pjesmu »Magnitogorsk 1932« objavio je 1933. u zbirci »Hourra l' Oural« (Hura Ural).

D. I.

GRIGOR VITEZ:

PROLJEĆE 1945

Ne pjevaju više u jedan glas
ptice i mitraljezi.
Sad slavuj može spokojno da slavi
proljeće na svojoj brezi.

Došlo je proljeće ko pjesma, ko zov ptica,
došlo ko suza na oko radosnica.
I jablani što k suncu šiknu
zelene gejzire grana,
od radosti, ko vodoskoci.
I djeca što vrisnu, što ih proljeće dira,
zeleni vir šuma,
sve što pjeva, svira,
i pljesak ruku što pada u slapovima
na masu gustu, zbitu,
kad srce ponosno sine
i kliče
narodu, Titu.

I sve što klija suncu da se vine,
sve slavi danas s borcima i djecom
proljeće moje domovine.

Pustimo srce nek se razigra
ko janje mlado na livadi,
dosta smo ga stiskali i gnjeli
stežući pesnicu i zube.

Izađimo,
zaplivajmo
u talase mase,
nek nas zapljusne
glasni vodopad.
Nek bujica ispere čađ,
plijesan,
patinu stoljeća.
Svi nek izađu
koji su dosad čamili
u tami,
kojima su oči postale uske i sitne,
kratkovidne,
a srce drhtavo, slabo, suzno.
Nek izađu na sunčev dan.

Nek se slobode nadiše
čovjek slobodan!

VESNA PARUN:

Z E M L J A

Srpovi kuju podne žuto u ravnici.
Smij se: požar sunca
ko golem bubanj nad tjemenom bije.

Ulice, čađave noći. Aleja u milijunskom gradu
gdje su zvijezde mala električna srca.
Tu se već odavna
čita i piše.
Kao da su posve zanijemili gromovi, crne bajke.

A mi imademo, brate, šareno kolo svatovsko
grube kočijaše što puše smrdljivu lulu,
i djevojaka bijelih
više nego jabuka.

Oj, mi imademo pjesme i mi imademo srce
plameno kao usjevi.

Ravnice široke, pašnjaci sagorjeli od žeđi,
i zapad vječito šuman,
purpurno vime.
Ta Bosna što gola i bosa, nabrekla od šljiva
crnu rakiju peče.

Kako su zinuli za novim opancima likovim
mališi iz prvog razreda
u zemlji žalosnih stada i puste energije voda!

Na podu teli se junica. Dušo junice,
daj dvojke, ljepotice!
Donijeću ti šaku tople djeteline,
juničice jagodo, rođena sestrice.

Prošao je pogreb bez popa i bez patrijarha.
Čude se bake: ne leži li tu mrtvac?

Staze stoje na vjetru. Turobno se ozivlju sa kamenja
pretovareni magarci.
Gljive, rastući kraj paprata, kazuju divlje pobratimstvo šume.
U travi svake noći nabasą mjesec na čovjeka,
ili na mokru žabu, kad kreketom isparuju u suton
duge zelene močvare, štura Makedonija.

Kako je to jednostavno: topla kadulja neba.
I hljeb ovaj, žut i tako sladak
kao da su blagdani.

A ti se smiješ i plačeš. O, da je svijet sav načinjen
od zore i od hljeba!

Cmari žitko u kacama. A stare tuge izumiru.
Pod strehom žagore kosovi, ljeto ide.

Ova zemlja nabujava iz sebe.
Ova zemlja utrobu svoju užiže
pjesmom, majko,
trpkom do slobode.

Trčite za ovcama, trčite. Male klepke mjesto zvona zvone.

Trčite za ovcama: male klepke zvone.

IVO FROL:

M E T E Ž

1

Na maleno, prigušeno dvorište sa svih su strana bile uperene buljooke oči četverokatnica. Petar je brzim korakom prodro u nj, zabacio glavu i uspeo se pogledom do četvrtog kata, do kvadratnog prozora na mansardi, zastrtog mliječno bijelim zavjesama. Učinio bi to uvijek na dušak, da skrati neizvjesnost i uzbuđenje.

Prozor je bio osvijetljen. Požuri prema stepenicama, prvi kat prođe grabeći po dvije stepenice odjednom, a zatim naglo uspori. Srce mu je tuklo do boli. Uvijek to tako, pomisli, i stade dozivati pred oči sve one momente, kad mu je srce tako neobuzdano, tako užurbano tuklo. Ne, protiv toga on ne može ništa. To će odmah proći. Zna on, to je samo pred neugodnim situacijama, a kad se već nađe u njima, on je miran i hladan. Potpuno miran. Zastade pred vratima. Tiho je. Sigurno je sama. Glupost, pomisli, sad tu drhti kao da mu je to prvi susret.

Soba je bila osvijetljena blagim svijetlom, postavljenim na stol, zastrtim zelenim štitom. Miris knjiga, haljina, pokućstva i djevojke, izmiješan u dobro mu poznatu cjelinu, obavije ga i potišti. Miris, koji mu je postao već gotovo bolan. Naglo se umiri.

Na stolu su ležale knjige.

— Učiš? — zapita poslije pozdrava. — Ako želiš nastaviti...

— Ne, upravo sam svršila.

Heda je skinula naočare i položila ih na rastvorenu knjigu. Bila je u širokoj kućnoj haljini, u papučama, golih listova i umorna izgleda.

— Vruće je kod tebe — reče Petar, rastvori prozor i nasloni se na nj. Vani je bio sumrak, neke tupe, ugašene boje, maglice raspršenog dima povlačile se nad krovovima. Odnekud iz susjedstva dopirala je glazba. Tango neki. Taj pljačljivi šlager snuždi Petra još više, i tako, naslonjen na prozor, osjeti, kako mu život postaje pust, i kako gubi interes za sve.

Heda se bavila nečim u sobi. Petar se odmakne od prozora i stade iz džepa vaditi papire.

— Hoćeš li mi pomoći nešto? Dobio sam novi posao i bojim se, da mu ne ću biti dorastao. Vidi, radi se o..

Heda se primakne stolu i sjedne privukavši stolicu do Petra.

— Prvo bi bilo pitanje organizacije...

Razgovor je tekao mirno, a neka ugodna, tiha atmosfera rada i drugarstva ispuni sobu. Napolju se već potpuno smračilo. Daleki, vrlo daleki glasovi dopirali su do sobe i kao prolijetali mimo prozor. U sobi bi od časa do časa zaškripao stolac ili zašuštao papir.

— Vidiš, Petre, — reče Heda, kad su završili razgovor — ja sam sad u takvu raspoloženju, da bih voljela druga samo za rad, suradnju... kao sada, evo...

Petar ne odgovori ništa. Premjesti se na kauč i prođe rukom kroz kosu.

— Bila sam u Gvozdu. — Petar zadrhta, ali još uvijek ne postavi pitanje.

— Bila sam s Ivanom. Otišli smo na izlet... zašutjela je.

Petar se začudi, kako je miran, hladan, što više obuzme ga neko dobro, prijateljsko raspoloženje, i bez trunka zlobe zapita:

— Da li ti je bilo lijepo?

— Ne znam... ja sama ne znam... čudno...

— Čuj, prekine je Petar. — Sjedi ovamo do mene i pričaj. Sve mi ispričaj.

Njegov je glas bio prijateljski i gotovo radostan. Neka bujica vedrih, laganih osjećaja prodre u nj, poplavi sve, ponese ga, i osjeti, da bi volio svima učiniti mnogo dobra i radosti. Pogleda joj smireno i nasmiješeno u oči.

— Bilo je to strašno — nastavi Heda. — Čitavu smo noć tumarali okolo, bježali smo, upravo smo bježali...

— Heda, ti si stvorila odluku, zar ne? Jeste li govorili?

— Zapravo i opet nismo ništa govorili. Doći će ovamo za koji dan.

— A ja sam mislio, da si već odlučila. Zar ćemo se beskonačno tako mučiti?

— Ne vidim izlaza. Kraj jednog od vas uvijek ću osjećati pomanjkanje drugog.

Posljednja izjava požuri Petra, da progovori nešto odrešitije, no još uvijek mirno.

— Slušaj, Heda — pogladi joj ruku — svršit ćemo s time. Danas sam upravo tako raspoložen. Moramo iskoristiti to raspoloženje, kasnije bih ti još mogao praviti scene.

Šalio se, ali pomalo su ga riječi stale grepsti u grlu, a on ih je silom izgovarao, nastojeći da budu što laganije, što mirnije i logičnije.

Heda, još maločas potpuno uvjerena, da je riješena prekinuti s Petrom, sad se iznova pokoleba, osjeti se bespomoćna, njegove nasmješljive i utješne riječi samo je još više rastuže, i s rastućim nemirom spozna da gubi prijatelja, dobrog druga.

Petar je dalje pričao šaleći se, a iza njegove sve življe rječitosti osjećala se panična zaplašenost. Dok je govorio i šalio se, na časove je pomišljao, ne bi li trebao sve to obustaviti odgoditi, pomišljao je, da li je to njegovo držanje taktično, i ne bi li je još mogao zadržati za sebe, ali sve su te misli bile nemoćne pred naglim porivom da govori, da sruši sve, da svrši s tim neodređenim stanjem.

Heda nije ništa govorila, a zatim se nasloni na Petra i reče:

— Tako mi je teško. Nemoj, nemoj se šaliti. Ne mogu zamisliti, da te gubim.

Petar zašuti, osjeti toplinu njenog tijela, miris kose, uozbilji se.

— Eto, otešćat ćeš i meni sve to — reče. Pomislivši da je posljednji put možda njena glava na njegovu ramenu, postade mu teško. Obuzme ga nježnost i ljubav

prema njoj, primi je za ruku i pogladi po vrućim obrazima.

— Slušaj... započe nesigurno, no Heda ga plašljivo prekine.

— Ne, ne, bolje je tako. Trpjet ću, ali...

Ruka se sa Hedina lica polako povuče, i isto tako, oprezno, no odlučno, oslobodi Petar svoje rame. Polako se diže.

— Otići ću sada — reče prilično hladno.

— Dobro — bespomoćno prošapće Heda, a Petru se učini, da je čitavo njeno ponašanje samo gluma, ne mogavši protumačiti istovremenu njenu žalost i tvrdokornost.

— Zdravo! — pruži joj ruku napola okrenut prema vratima. Ruka mu zasta čvrsto stegnuta u njenoj. Pogleda je.

— Viđat ćemo se, zar ne, kao obično? Ostat ćeš mi prijatelj?

— Ne — reče mrko — treba da prođe neko vrijeme, da zaboravim malo, da se otuđim... bit će mi teško...

Silom se trgne pred vratima. Heda ga pograbi za rukav. Nije govorila ništa, samo ga gledala. Petar se dugo i upitno zagleda u njene oči. Ali u njima je bila nepromijenjena odluka. Otvori naglo vrata i izađe. Heda požuri za njim. Na hodniku se Petar još jednom zaustavi i izbaci nasumce:

— Znaš, mi se odlučujemo na veliki korak, veliki korak...

Smisao riječi izgubio se u groznici, koja ga najednom zahvati. Primi je za rame i pogleda u oči, ali ona je stajala nijema. Zatim pobrza niza stepenice. Heda za njim, položivši mu ruku na rame. Šutke prođu sva četiri kata, dvorište i zastanu u veži. Okrene se prema njoj, a ona nasloni glavu na njegova prsa. Tako su stajali bez riječi. Lakim pokretom obuhvati je Petar preko ramena i pomakne se, kao da je želi odvesti natrag u stan. Heda učini korak i stane.

— Moramo tako... to je bolje... reče. Petar joj brzo pruži ruku i ispade na ulicu, u noć.

2

Prolazili su dani, i mnogo se trpkosti nakupilo u Petru. Ujutro, u zoru, budio se uvijek od nekog neobjašnjivog, naglog udaranja srca, i onda bi nastajalo mučno ponavljanje najsitnijih momenata iz odnosa s Hedom. Tražio je momente, u kojima je ona bila svirepa i niska, i uništavao ju je u sebi uporno i dosljedno.

Jednom se još bio, gonjen nemirom, zaletio u malo dvorište, ali prozor je bio nijem, neosvijetljen. Petra to obradova, jer mu je uštedjelo borbu između želje da se uspne i ponosa.

Prolazio je besciljno ulicama, pognut i zamišljen.

— Petre — trgne ga jednog jutra poznati glas. Pred njim je stajala Heda. Užurbano, ne gledajući ga u oči, ispriča:

— Radojka je tu, kod mene. Bila je kod njih provala pa se krije. Željela bi te vidjeti.

— Kada je sama?

— Gotovo cio dan. Ja dolazim samo poslije ručka i navečе.

Petar opazi, da je shvatila žalac njegova pitanja, i to ga obradova. Ode, a da joj ne pruži ruku.

Uspinjao se poznatim stepenicama i ponavljao u sebi onu bezumnu trku, smijao se sam sebi i govorio već stoti put: »Jesam li ja šta izgubio u njoj? Ne, ali tu se radi o povjerenju uopće«.

Zastane pred vratima, osjeti da će mu teško biti u toj sobi i da nema interesa ni za Radojku, ni za šta. Pokuca, kako ga je uputila Heda.

Sjedjeli su na kauču, a Radojka je pričala o svom putu, o skrivanju i kako čeka sada da ode preko granice. Pričala mu o svom drugu, koji je također nekud otišao, a da sama još ne zna kamo, kako je dobio težak napad slijepog crijeva, a bio daleko u planinama, potpuno sam.

Petar ju je pažljivo slušao, mislio o ogromnoj snazi uvjerenja, koje pokreće tu djevojku, da se krije i gladuje, da prekida s porodicom i prijateljem, da se probija kroz šume i planine, da tko zna po koji put počinje posve iznova svoj ispretrgani život, daleko u tuđini negdje, ali da neprestano i ustrajno nosi u sebi onaj plamen, koji se zapalio jednom u njenoj svijesti, i koji joj sada

daje tu ogromnu, neiscrpljivu snagu u borbi za svoja uvjerenja.

Istrgne se iz rezignacije i malodušja, i na pitanje, kako on, prizna:

— Osjećam, da sam odviše individualist. Premalo sam povezan s ljudima, samo zato je taj prekid s Hedom mogao djelovati tako bolesno i žučno. Vjeruj, da sam gotovo bio u stanju da zamrzim sve ono, što ona zastupa, sav rad...

Zastane, misleći da je možda odviše kazao i da će Radojka živo negodovati. No ona ne reče ništa. Istom nakon kratke šutnje stade pričati:

— U našem je mjestu bio dobar drug. Najednom zapeo u radu. Djevojka mu je otišla s drugim, a on se posve zapustio. Stao izostajati, na diskusijama šutio, i uopće klonuo. Neki su tada navalili na nj, da je glup, malograđanin i sentimentalan, ali onda je nekolicina nas ustalo protiv takvog stava, i pustili ga da se izjada. Sad opet radi odlično.

Dok je to Radojka pričala, Petru postane jasno, kako ima mnogo i mnogo ljudi, kojima se desilo i dešava, što i njemu, kako je sve to prolazno, i osjeti se oslobođen onog teškog tereta optužbe i mržnje.

— Kako je to čudno — reče — da je čovjek tako zarobljen svojim osjećajima, nervima, i da je razum često tako slab, tako slab.

Produži šaleći se: — Nema izvršnu vlast, to je ono. I on bi morao u borbu za preuzimanje vlasti.

3

Poslije podne požuri Petar opet do Radojke. Bio je vedar jesenji dan, ugodno hladan, i činilo se Petru, kao da nije u gradu, kao da ne hoda to tvrdim, ograđenim ulicama, nego daleko negdje poljem, zemlja je promrzla, pokrivena mrazom, a miris zrelih jabuka ispunja zrak. Volio bi da može nekud s Radojkom u šumu, da lišće polako slijeće, a oni da se smiju i trče.

U sobu unese svježinu jeseni, osmijeh i želju za kretanjem.

— Uzmi me sa sobom — smijao se Petar — da lutamo šumama.

Najednom se sjeti nečega i naglo pređe:

— Reci mi, jesi li ti nailazila na velike, jake, svijetle ljude, jesi li nailazila na prave borce, bez ovih sitnih zagriženosti u sebi. Dođu tako momenti da stanem sumnjati u sebe, u ovaj sloj sitne buržoazije i birokracije, kojem pripadam i ja. Vidjet ćeš, bit ćemo jednom samo na teret, na teret sa svojim skepsama, kompleksima, sa svojim »analizama« i »kriterijumima«. Ima dana, kad s bolom osjećam, da nisam radnik, da sam prisvojče. A eto, djed mi je još bio radnik, otac činovnik, birokrat, a ja već intelektualac sa snatrenjima, veltšmercom i čitavom skalom bolećivih trzaja. Reci mi, da li se radnici bore samo za pobjedu svoje klase, dok se mi moramo boriti i protiv nas samih. Ili imaju i oni raščišćavanja sa sobom?

— Da, Radojka, znam to, znam to. Znam, da ni radništvo ne živi svojim odvojenim klasnim životom, da i tu ima utjecaja, primjesa... ali znaš, koji put čovjek zaboravi sve što zna, sve što je čitao i naučio, sve, pod ovim sukobima u sebi. Ja često mislim: Heda na primjer, zašto je mrzim, zašto ne mogu da se uživim u nju i da osjetim, kako se možda i ona muči? Da, vidiš, osjetiti drugog, to je najteže. Tako je teško izići iz svoje vlastite kože. Tako nam je prirasla u ovom nesretnom, individualističkom, egoističkom životarenju, u koje smo uklopljeni. Nekad sam tako mnogo do nje držao, ali upravo sam zato i pokoleban toliko u povjerenju. Ona ti je prijateljica, ti je poznaš, reci, zar nije uistinu sposobna, spremna? A opet, da znaš, kako je koji put svirepo prema meni postupala, kako je bila nedrugarska i sebična u odnosu, i onda kako, kako to spojiti?

Radojka je skutrena na kauču poduprla glavu rukama i šutjela. Zatim polako ispruži noge, obavije ih gunjem i progovori zamišljeno i oprezno:

— Mnogo je toga, što smo mi krivo postavljali i što pomalo uviđamo. U dubokoj pritajenosti rada, pod diktaturom, nakupilo se i mnogo prljavštine. Kod pojedinca je bio osvijetljen samo jedan dio, dio njegovog političkog djelovanja, a sve ostalo isčezavalo je iz vida. A sada, ljudi dolaze na svijetlo, njihov cio privatan,

intimni život jasan je i vidljiv, i tu se nađe koješta. I tu sve više uviđamo, kako je potreban čovjek, u prvom redu čovjek, dobar čovjek, možda daleko više nego sva načitanost i sposobnost. Kod nas se već opaža, kako to uvjerenje probija i kako naglo spada sav onaj misteriozni veo oko razvikanih pojedinaca, toliko puta zloupotrebljavan. Eto, pokaži kako živiš, to je važno.

Vrijeme je odmicalo u razgovoru. Obasjana ploha zida postajala je sve manja i manja, a soba je spokojno i mirno plovila sunčanim, jesenjim poslijepodnevom. Izvana je dopirao neodređeni žamor, nečiji glasovi, šum motora, lajanje pasa, zvek metala i odmah se u sobi stišao, nestajao među knjigama, haljinama i pokućstvom.

Soba se gasila, navirao je u nju suton, stvari su polako tonule u sivu, bezobličnu masu tame, a misli su prelijetale neprestano, tukle u zidove, umorne padale i opet uzlijetale. Ta mala soba na mansardi na časove je postajala svijet za sebe, miran, sređen svijet, a onda bi opet ušao u Petra nemir sa spoznajom, da će i opet lutati ulicama, da će i opet biti sam, da će se i opet trzati kao zvijer ulovljena u zamku i da će tiho krvariti u jesenje večeri, po samotnim alejama, dok će kiša blistati na smeđem lišću, i vjetar udarati u lice. Osjećao je, da on nikad ne će onaj momenat mira, ravnoteže i slobode, koji se katkad javljao u njem, moći izgraditi u čvrst i određen put, u volju, u snagu. I opet će on stajati na kiši, misliti, kako je njegov život prazan, i zalud čeprkati po garištu svog srca, da nađe preostali žar. Da bukne, da izgori ludim nemirom u borbi, u sukobu, ali ne, nikako ne, da tone u skepsu, razočaranje i mlakost!

Heda ih je našla već posve zaogrnute tamom, šćućurene na kauču i tihe. Samo su se njihove mrke silhuete ocrtavale u kutu sobe, dok su tišina i mrak lagano padali po stvarima i prekrivali ih svojom toplom intimom. Svijetlo razbije tu intimu, stvari iskoče iz tame oštro i kruto, a cijela se soba trgne iz snatrenja.

Potekle su obične riječi o večeri, o tome gdje je Heda poslijepodne bila i kako je Radojci. Petar ih također izgovori nekoliko, a zatim ušuti. Doskora zapne i razgovor između Hede i Radojke. Osjećalo se, da se tu maločas govorilo o posve drugim stvarima, da one žive još u sobi, da pritištu i uznemiruju.

Heda se vrzla po sobi, spremala čaj, Radojka ju je pratila pogledom pa smiješeći se reče:

— Ja bih te izlupala.

— Zašto? — gotovo se prkosno suprotstavi Heda.

— Zato, što se ne znaš vladati prema ljudima. Što si učinila s Ivanom i što s Petrom? Tamo si počela nešto, što si znala da ne ćeš moći nastaviti, a tu...

Petar se nervozno pomakne na kauču i skupi obrve.

Heda uleti u riječ:

— Ja to nisam znala. Ja uopće nisam o tom mislila. Našli smo se tamo sami... ja sam mu toliko značila... i još uvijek... Nervozno se maši za šalicom, izmakne joj iz ruku i treskom pade na pod.

Zavlada šutnja.

Heda pokupi krhotine i nastavi mirnije:

— Bio je tu neki dan. Nisam znala, što da počnem. Sjedjeti u kavani bilo mi je dosadno, onda smo otišli u zoološki vrt. Najgore je to, što on moj rad i moje uvjerenje ne shvaća ozbiljno i što još uvijek misli, da ću se ja povući. Na planinama je posve drukčije... a ipak, ja mu toliko značim.

— Sve si pokvarila, — prigovori Radojka. — Sad je teško natrag, dalje uviđaš i sama, da ne ide, a to si trebala sve promisliti i znati.

—Ah, šta, to racionaliziranje! Jednom sam u životu htjela biti sretna, potpuno se prepustiti osjećajima.

Petar naglo upade u govor, neočekivano žestoko:

— Vječno te tvoje fraze. Spomeni sada još savjest i kako mu trebaš, i bit će kompletne. Sve si ti to znala i rukovodila se samo svojim egoizmom, a sad kompliciraš stvari. Sjećaš se, kad ti je ono pisao, kad si mi pokazivala pisma, rekao sam ti onda, da bi mu trebala odgovoriti, da bi ga trebala posjetiti, da ne valja tako postupati s čovjekom, ali ti si preko svega toga prešla. Onda ste se sreli tamo u Gvozdu, sprtljali se, a to, da će njemu još teže biti kasnije i da si ga iznova bacila u ogroman nemir, o tom nisi mislila. Savjest veliš? Pa eto, budi savjesna, idi sad s njim!

Petar zašuti, crven u licu, nervozan, što je tako žučno reagirao. Heda plane također, i soba se ispuni brzim i ogorčenim riječima. Zatim nastane neugodna šutnja. Izbjegavali su pogledati jedno drugome u lice.

4

Ulice su već bile tamne i puste. Koraci kasnog prolaznika dugo bi odzvanjali na tvrdom pločniku i činili se i suviše energični. Nisko, zakržljalo drveće okruženo asfaltom i natkriljeno kućama gubilo je svoje posljednje lišće.

Veliki osvijetljeni sat lebdio je u zraku nad crnim blokom kuća. Još malo i kazaljke će se sklopiti nad brojem dvanaest. Iz jedne veže izađe djevojka i žurnim se koracima uputi praznom ulicom. Zakrenuvši za ugao prođe pokraj teških vrata jedne zgrade, uspori korak, produži dalje, a zatim se neodlučno vrati natrag.

Pod plinskom svjetiljkom stajao je mladić, u sportskim hlačama, s kratkim kaputićem i teškim planinarskim cipelama. Prošavši kraj njega, djevojka ga pažljivo pogleda i još neodlučnije i sporije produži.

— Kuda, mala? — začuje za sobom upit, ali se ne osvrne.

Za to vrijeme u pokrajnoj ulici, u širokoj veži stajalo je dvoje mladih ljudi, potpuno utonulo u tamu i šutnju.

— Bolje je da razgovaramo štogod.

Petar se prene iz misli, nasloni se o zid, njegov se prisiljeni smiješak nije opazio u mraku.

— Pravi ljubavni sastanak. I to vatren... pola noći.

Ne dobivši odgovor pređe na monotomo izlaganje:

— Jesi li gledala »Ciganski zakon?« Možda idem sutra, neki ga hvale, nekima se opet ne sviđa.

S druge strane hodnika začuli su se koraci.

— Možemo onda sutra u kino — reče Heda.

Petar se začudi, počeka čas, da čovjek prođe, a zatim neodlučno upita:

— Kada?

— Što to? — zapita Heda.

— Pa u kino, veliš.

— Rekla sam to samo tako, jer je netko prolazio. A ti si mislio uistinu?

Petar se glasno nasmije, usiljeno i zbunjeno.

— Da, mislio sam... Zato sam se i čudio...

Opet utonu u šutnju i mrak.

Konačno dođe Radojka.

— Nema tamo nikoga. Neki čovjek, ali ne vjerujem, da je to on.

Odluče, da Petar pođe s Radojkom još jednom pogledati na ugovoreno mjesto, a Heda da sama pričeka. Izašli su na ulicu i uputili se prema zgradi s teškim vratima.

— Ne vjerujem, da bi to on mogao biti, jer bi glupo bilo da me oslovljuje sa »mala«. Ako je sumnjao, da sam to ja, pitao bi što drugo.

Čovjek u sportskim hlačama i planinarskim cipelama stajao je i opet pod svjetiljkom. Petar i Radojka prošeću nekoliko puta, ali mu ne pristupe. On je neprestano pogledavao za njima. Zatim polako krene niz ulicu, osvrćući se svaki čas.

— Da je agent već bi nešto učinio — rezonirala je Radojka. — Ali čudno mi je, što je u teškim cipelama. Možda su poslali nekog, da me odvede odmah prijeko.

— A šta ti je zapravo javljeno?

— Da će točno u pola noći kod tih vrata biti jedan mladić.

— Pa onda nisi trebala ni čekati, kad nije ondje bio.

— Da, ali dolazi vlakom, pa možda vlak ima zakašnjenje, mislila sam.

Čovjek je nestao iz vida. Radojka i Petar uđu u vežu.

— Ništa — reče Petar.

— Nespretno je to bilo udešeno — zabrinuto doda Radojka. — Morat ćeš ti, Heda, u Gvozd, da ispitaš to i urediš vezu.

5

Heda je otputovala rano ujutro, a Radojka je ostala sama u njenom stanu. Bila je umorna i žalosna. Već se dva mjeseca krije, luta okolo besposlena, gleda, kako je ljudi primaju doduše drugarski, ali uznemireno. Zar ne bi zapravo trebala biti manje osjetljiva, ta ne radi ona sve to za sebe, iz nekog hira. Ali ipak, kad osjeti i najmanju nevoljkost svojih gostoprimaca, odlazi brzo, bez predomišljanja, ma kakva bila opasnost. Ne, ona ne može još uvijek biti neosjetljiva, a trebala bi biti. Da, trebala bi . . .

VESEL FERDO: OPROŠTAJ
1861—1946

Razmišlja tako Radojka, osjeća, kako je zvijer koju neprestano gone, kako se sprema u veliku neizvjesnost, osjeća, kako joj je teško rastati se sa svojim krajem i poznatim ljudima.

Iz razmišljanja je trže kucanje na vratima. Zaključi, da je to sigurno poštar i utaji se. No malo iza toga začuje struganje i raspozna, da netko vrti po bravi. Zastade joj dah i naglo joj sine misao: policija! U bravi je neprestano strugalo, a Radojka je kroz sekunde stvarala stotine kombinacija i pretpostavki. Bit će da je Heda uhapšena! Što će reći za Filipa? Ili je to veza s Gvozdom?

Struganje se pojača, i Radojka pomisli da otvori. Ali onda, zahvaćena ukočenim mirom, osta čekati, uvjerena da je sve svršeno. Polako stade navlačiti čarape. Pred vratima se buka stiša. Radojka je napeto osluškivala, ali ne začuje više ništa. Oprezno se pomakne i dovrši oblačenje. Grozničavom je žurbom mislila, što da uradi. Valjda nisu imali dobar otpirač. Sad su poslali po bravara. Nema smisla da izlazi, jer sigurno čekaju pred kućom ili pred vratima. Samo da Petar ne donese sa sobom hranu. Ne, ne bi pomoglo da izađe, jer bi oni i onako dalje ostali u zasjedi.

Šćućuri se na kauču i stade već mirnije razmišljati, što je sve mogu pitati i što će odgovoriti. Začuje trostruko kucanje, otvori i ugleda pred sobom Petra.

— Idimo odmah odavle, idimo kudgod — reče bez predaha i brzo ispripovijedi, što se desilo.

Petar izađe prvi, na kraju ulice pričeka Radojku, a onda polako krene za njom, motreći, ne slijedi li je tko. Kad se uvjerio da nema nikog, dostigne je, pozdravi glasno i rukova se, kao da se nisu već duže vremena vidjeli. Odvede je prema svom stanu, a Radojka ga umorna primi ispod ruke, uzdrhtala i iscrpljena.

Sad istom popuste živci, i prijašnji se umjetni mir pretvori u podrhtavanje.

6

Padala je kiša, svijetlo se odražavalo od mokrih, crnih pločnika, a rijetki prolaznici žurili se stisnuti uz kuće.

Ugledavši Hedu, kako je odmakla od postaje, postavi se Petar tako, da ga lako opazi, a zatim produži polako ulicom. Za uglom je pričeka i upita:

— Ne slijedi te nitko?

— Koliko sam mogla vidjeti, ne slijedi.

Oboje su bili natmureni i mučaljivi. U Gvozdu je Heda potražila Ivana, ali čitavo ga prijepodne nije mogla naći, a kasnije se s njim porječkala. Petar je znao, da će se ona neizbježno s njime sastati.

— Zapravo i nije trebalo da me čekaš — reče Heda.

Petar stisne zube, da ne plane, i samo progunđa:

— Morao sam znati nisi li uhapšena. Nego radije pričaj, što je.

— Ništa. Nisam našla nikog.

Rekla je to neprijateljski, kao da se veseli tome, jer će tako napakostiti Petru.

On je šutio, Heda još nešto nerazgovjetno reče o toj stvari pa opet zašuti, a Petar je istom nakon male stanke zapita:

— Što si rekla?

— Ah, s tobom se ne da razgovarati — bijesno istisne Heda.

— Radojka nije kod tebe — sad istom reče Petar, spreman na revanš.

— Nego?

— Kod mene.

Šutjela je očekujući, da će Petar još štogod kazati. No on ne reče više ništa. Prošli su tako nekoliko koraka u šutnji, a zatim ipak zapita:

— Zašto?

— Osamljena je tamo... uostalom, užasno je kod tebe... — Petar je hotice još uvijek odugovlačio da kaže pravi razlog, nastojeći da ozlovolji Hedu.

Napokon reče: — Netko je pokušao otvoriti vrata, dok je ona bila unutra. Zasad neka ostane kod mene. I još nešto. Ja ću preuzeti svu daljnju brigu o njoj, a ti nemoj nikome pričati, da je ovdje.

Heda odgovori s dubokim omalovažavanjem:

— Baš ja pričam!

Žureći se kući, rastavši se s Hedom brzo i hladno, Petar osjeti bolnu reakciju nervne napetosti, u kojoj je bio, osjeti, da se vladao nisko i nedrugarski, da je lično

pitanje postavio na prvo mjesto, i bude mu teško. Znao je, da se isto tako vladala i Heda, ali to ga ne opravda pred samim sobom.

Duvao je vjetar, kiša je udarala Petru u lice, ali uronuo u misli nije se na to ni obazirao. Sve više i više se zgražao nad sobom, sve jače je želio da bude jak, zdrav, ispravan čovjek, da bude borac, da ostruže sa sebe sav malograđanski jal, uvredljivost i osvetu. Pomišljao je, kako je čovjek slab, kakvu prodornu snagu imaju strasti u njemu i kako vitlaju njime kao vjetar listom. Misaona koncepcija i potisnute strasti — gdje je ishod te borbe, i kuda ona može odvesti?

Našavši se pred kućom teško se otrgnu od razigranih misli i nevoljko se uspne u stan. Radojka je sjedjela u tami. Ne odvrnuvši svijetlo Petar sjede kraj nje i tiho zapita: — Razmišljaš? Zatim oprezno reče: — Heda je došla, ali mislim, da nije nikog našla. Nisam je pravo razumio. Kazat će ti sutra sama detaljnije.

— Čini mi se, da je nevoljko to učinila — zamišljeno reče Radojka.

To negodovanje obradovalo bi prije Petra, i on bi nastavio razgovarati o toj temi, ali sada ne reče ni riječi.

Kiša je šumila u noći, a u srca se ušuljala tuga i nemir.

7

Kao zarobljenik sjedjela je Radojka cio dan u sobi, okružena pažnjom, ali njeno je srce tužilo za kretanjem, za ljudima, za radom. Napolju se širila jesen kao nabujala rijeka, šumno i meko. Po crvenom lišću kruške u vrtu padalo je sunce, i to malo stablo bacalo je svježe pregršti jeseni svakog jutra u sobu. Radojka bi ga dugo gledala zamišljeno, milovala očima list po list, sjećala se šume svoga kraja, sjećala se dalekog i mučnog hoda od sela do sela, potajnih sastanaka u gušticima, i gledajući sada slabe odraze sunca, prikovana u toj sobi, sve jače, sve više je osjećala silnu, neobuzdanu želju za slobodom.

Zanesena svojim vizijama slobode Radojka je raširenih očiju gledala u žuto i crveno lišće male kruške, ali nije vidjela lišće, vidjela je brze, ispretrgane slike svojih grozničavih misli i želja. Vidjela je, kako se čovjek

uporno i mučno penje k slobodi, kako po njemu padaju gumene palice, granate, zvukovi orgulja i vlastite sjenke, ali on se ipak penje, tvrdoglavo, neustrašivo.

Eto, i ona: penje se, srce koji put i zadršće, i zatuži, i zaželi malo mira, ali mir bez slobode mir je tamnica, mir bez rada mir je trulenja, a sloboda je borba nemilosrdna i strašna, sloboda je blago, koje čuva sedmoglava aždaja kao ono u bajkama zmaj prekrasnu kraljevnu.

Petar je nastojao što više biti kod kuće i pričati s Radojkom, a naveče je dolazila Heda, i onda bi sve troje sjelo i dugo bi u noć razgovarali.

Napetost između Hede i Petra naglo je popustila, i već treće veče šalilo se sve troje u Petrovoj sobi, kuhali čaj, večerali, a kasnije se skupili na krevetu i dugo se smijali i pričali. Radojka se naslonila na Petra, Petar na Hedu, i tako je tiho i ugodno prolazilo vrijeme, a Petra bi načas samo zaokupila neka neodređena sjeta i žalost, ali bi je brzo potisnuo. Koji put bi sve troje zašutjelo i tako, činilo se beskonačno dugo, prepuštalo se svojim mislima i osjećajima. Radojka bi znala pažljivo pogledati Hedu i Petra, a onda potresti glavom, bez riječi, a njega bi to tada rastužilo. Nastojala je, da njih dvoje, Heda i Petar, dođu uvijek što bliže, a jednom je Petar osjetio u svojoj kosi ruku, kako premeće vlasi, kako se igra, i krv mu šikne kroz žile. No ruka nije bila Hedina, i on tužno i ujedno ljutito prekori sebe: »Čemu sve to, ta uistinu je svršeno«.

Prošla su četiri dana, otkako se Radojka preselila Petru. Čekala je, da se uspostavi veza i da je prebace preko granice. Naveče bi došla Heda sa zavežljajima hrane u rukama, unijela svježinu već prohladnih sutona u zagrijanu sobu i nemir u Petra. Kolikogod se trudio, njegovo kretanje, njegove riječi i geste ipak nisu više mogle biti slobodne i neprisiljene, kao kad nje nije bilo u sobi. Nešto ga je stezalo, sputavalo, nešto ga je tjeralo, da njegova veselost bude još bučnija ili sjeta još teža i mrzovoljnija. Juče je bio obećao, da će i Hedi kupiti kartu za kazalište, ali kasnije se predomislio i kupio samo sebi. Iz toga je doskora došlo do prepirke.

Već nakon prvih riječi Heda se sjeti kazališta i uzdahne:

— Baš mi se ne da ići. Tako sam umorna.

— Zbilja? — zapita Petar. — Upravo dobro, i onako nemam karte.

— A ti se spremaš — primijeti Radojka.

Petar bez predomišljanja, instinktivno nekako slaga:

— Ujutro nisam kupio, a poslije podne mi je rekla jedna kolegica, da je i za me uzela kartu. Nisam ni mislio ići.

— Vidiš, to nije lijepo, obećao si Hedi, to mi se ne sviđa od tebe — predbaci mu Radojka.

Heda upade malo zagrižljivo:

— No, vidi i sama, nije on uvijek svetac, kako misliš, a ja svemu kriva...

— Pa tebi to dolazi dobro. I sama si rekla, da ti se ne da... proračunano je podbode Petar.

Češljao se pred zrcalom, a Radojka primijeti:

— O, ti se danas udešavaš!

Heda dobaci ujedljivo:

— Sprema se na osvajanje!

Zajedljivost Hede obraduje Petra, i čitavim je putem mislio o tom. Znači li da joj nije indiferentan?

No doskora ga opet zahvati teška depresija i umor. Mehanički je obavljao svoj svakodnevni posao, a u sebi osjećao, kako tutnji duboko u nutrini neki neodređeni potres, nešto se odronjava i zatrpava. Na časove bi ga uhvatio panični strah, da se to u njemu srozava želja za borbom, da postaje neotporan i mek, i onda bi u sutone dugo pričao s Radojkom i u njenim mirnim i svijetlim riječima tražio potporu i podstrek. Slušao bi pobožno njeno kazivanje o uspjesima i porazima, o drugovima, o zatvorima, i nikad nijednog časa ne bi u njenom govoru osjetio ni trunka žalbe, ni trunka tužbe na svoj život, sve je to kod nje izgledalo tako razumljivo i tako logično: i zatvori, i progoni, i patnje... I tada bi se Petar zastidjeo, što se radi jednog slučaja toliko pokolebao i snuždio.

Naveče, kad se već spustio mrak i kad je laka jesenja maglica uvila svjetiljke u svoja pamučna vela, oprezno su se Petar i Radojka izvlačili iz kuće i brzo skretali u park, šetali stazama posutim šljunkom, promatrali smeđe, jesenje lišće, stisnute parove po klupama, i hukali, da vide, raspoznaje li se već dah u hladnim listopadskim večerima. U dalj'ni bi se pojavila sićušna, svijetla, raz-

bacana po goricama, i dugo bi ih promatrali zamišljeni i šutljivi. Onda bi Petar razlagao o sebi na pitanje Radojke:

— Ne znam ni sam pravo. Mislim, da bi najbolje bilo da ostanem neko vrijeme sam, a opet teško mi je to. Vidi, ova jesen, ovo tužno drveće, ova vesela studen, ovaj dah u noći, ova svijetla i odraz kiše po granama, ovi puteljci toliko sami i pusti ... sve to traži da podijeliš to s nekim, da uhvatiš dragu djevojku za ruku i da se spustiš tom jeseni pun radosti. Da pokažeš nekom: gledaj, kako je divna rumen ovog lišća, kako vinogradi šareno plove po brežuljcima i kako je tamna modrina gora! A bojim se, Radojka, da je to sve izgubljeno, da živi još samo u mojoj bolesnoj mašti, da više nikad ne ću moći potpuno vjerovati i potpuno se predati. Da će u meni zauvijek ostati bojazan pred neizvjesnim, pred provalom kompleksa, nenadanih, nepoznatih. Što se to sve u nama nagomilalo? Vjeruj, da me koji put uhvati panični strah pred tim neprijateljskim, nakaznim, podmuklim porivima, što žive u nama duboko negdje sakriveni, da odjednom izbiju i cinički se nacere našem razumu, našoj logici i našim naporima da budemo ljudi. Ovako se koji put u sumrak, dok kiša bubnja po asfaltu, nemoćno zapitam: ta čemu sav naš trud, čemu sve spoznaje, kad najednom dođe takva jedna bijeda i obori nam sve, i ponizi nas, i učini da hulimo sami sebe?

A jesen je bujala kroz noć, list se otkidao i padao teško kao mrtva ptica, po žicama su svjetlucale kapi kiše, i šljunak je škripao pod nogama. Riječi su bile prigušene, no gorljive, izlijetale su strastveno iz usta i širile topli dah u studen noći.

Kiša je počela padati, sitna i gusta, i potjerala ih je kući. Mrak je bio težak, prignječio je sobu, pa je u njoj bilo pusto i žalosno. Napolju je monotono bubnjala kiša, a u sobi je bila tišina i tama.

I Petar i Radojka ležali su budni u svojim krevetima, ali šutjeli su, riječi su bile teške i nepodesne u tom romonu kiše, šuštanju lišća i odjeku rijetkih koraka s ulice. Tiha žalost za nečim neodređenim plavila je sobu, budila želju — u tom mraku, u toj kiši, u toj osami — za toplom riječi, za nježnošću. Samoća, surova i tvrda, pala je na to dvoje ljudi, ispunila ih nesanicom i šut-

njom, i silila ih da misle o sebi, da potraže u svojim sjećanjima drage ljude i da se ogriju uspomenom na njih.

Radojkine su riječi tako čudno i muklo pale u tu tišinu, u taj rasplet misli, cvjetanje gorčine, kad se čovjek osjeti beskrajno malen i kad žali, što je toliko jak i toliko ponosan, da se ne prepušta suzama, slanim, toplim suzama ražaljenog djeteta, na kog se svalila teška mrzovolja odraslih. Te riječi pale su odjednom u mrak, otkinute silom, osjećalo se, kako su prilijepljene još na usnama i kako se mučno, mučno otkidaju. Te riječi nosile su u sebi napor da se prekine vrtoglavi razvoj misli, da se otkine od glatke nizbrdice tuge i pustoši, da se žurno vrati na tvrdo tlo razuma.

— Spavaš li?

Riječi su pale u tamu kao u ponor, i čulo se samo njihovo muklo kotrljanje, a onda ih je prigušila smolasta dubina mraka.

— Ne. Da li ti je hladno?

Petar se nevoljko trgne iz svojih misli, koje su bile tužne, ali drage, i koje su mu se pričinjale (kao već toliko puta) da ga upravo vode do konačnih spoznaja, do nadasve važnih analiza i zaključaka, na čemu će odmah sagraditi svoj novi, jasni i tvrdi stav. Bezbroj puta je tako taj vijugavi tok misli i maštanja prekinuo san, ili buka, ili neka druga misao, koja bi grubo upala u skladnu povorku sjete i žalbi, i spriječila njihov hod do kraja. A taj kraj činio se uvijek tako blizak, samo još nekoliko varijacija, nekoliko lakih dedukcija, put je već otvoren i širok, ali do tog kraja Petar nije nikad došao i nije mogao doći, jer je taj kraj bio dodirnuo mjesto stabala u beskrajnom, ravnom drvoredu.

— Posve sam promrzla. Sigurno ne ću do jutra zaspati.

Sve te riječi bile su gluhe i mrtve u tom mraku, a iza njih je bujao razbuđeni život, bile su papirnate lađice u mirnim lokvicama tame. Sve su te riječi tražile da se zagleda iza njih, da se u njihovom hladnom tonu traži topli puls krvi, da ih se razbije udarcem kao krhko staklo, i da se pusti poteći snažni, nemirni, živi mlaz iskrenog, otvorenog govora.

Petar i opet stade misliti o životu Radojke, o tim praznim danima iščekivanja, o razbijenom životu, koji

se polako dizao, doživljaj po doživljaj, čovjek po čovjek, kojeg će iz temelja sad Radojka morati iznova da gradi, mislio je o ovakvoj tužnoj kišovitoj noći, koja joj mora biti teška, u kojoj se osjeća još veća usamljenost, još jača želja za vedrinom, za smijehom, za slobodnim kretanjem, i u svoju melankoliju unese i žal zbog Radojkina stradanja.

I misleći o svemu tome, osjećajući i sam, kako dugo ne će moći zaspati, kako će slušati kišu i prebirati stare doživljaje kao krunicu, kako bi trebao i sebe i Radojku da ugrije toplom drugarskom gestom, gestom bliskosti i povjerenja, reče bojažljivo i nesigurno, no tvrđe nego što je želio:

— Ako hoćeš, možeš doći k meni...

Osjeti oporost i neskladnost u tim riječima i zbunjen zašuti. Bilo je u njima nešto nedovršeno, neizrečeno, i udarivši o mrak one su se odbijale od zidova sobe, one su uskomešale tišinu, i ta tišina, i mrak, i pljuštanje kiše uznemireno ožive u noći, u mislima, u guši, stisnuti u gvalju, što je zapela negdje o jabučicu grla. Nastala je šutnja, duga i mučna, u kojoj su srca tukla ispod pokrivača, a mrak padao po kosama gust kao pepeo, u kojoj je Radojka zahvatila pregršt misli i probirala ih brzo i nervozno, a Petar tvrdoglavo odlučivao, da ne će izustiti više ni glasa, i želio da utone u tu tamu, duboko, nepovratno, u jesenju kišovitu noć, u melankoliju i samoću. Već je pao umor na vjeđe, misli su postale trome i spore, a san je mahao crnim plaštevima nad spuštenim kapcima, kad je Radojka rekla mirno i čvrsto:

— Kako to misliš?

Odviše glasne činile su se te riječi, odviše osamljene, odvojene, bez kontinuiteta, kao dovikivane nekome duboko dolje u provaliju, i one su trgle Petra iz polusna, izvukle ga opet na površinu logičkih, suhih premisa i govora. Izrekla ih je Radojka u nedovršenom toku misli, kad je već osjećala, da ne će moći naći rješenje, da sve tone u zaborav, da Petrove riječi nestaju sve brže i brže u daljinu i da će začas iščeznuti s dohvata misli i prosuđivanja. Progovorila je, da ih posljednji čas još oživi i da dobije vremena još jednom promisliti o njima.

Petar se već povukao i htio se još samo opravdati, i njegove su riječi pokazivale očito želju da se završi taj

razgovor i da se prijeđe preko svega kao preko malog nesporazumka, riješenog sada i izglađenog.

— Ja sam mislio samo, kako ti je hladno, kako se možda osjećaš tjeskobno u tom mraku... neugodno mi je sad... možda si krivo shvatila... ali ako ti je zima, gunj bih ti zaista još mogao dati...

Neočekivano za Petra reče Radojka:

— Pa dođi ti onda ovamo!

I produži smijući se:

— Ne radi ponosa, nego mislim, da je tu zbilja prostranije.

8

Čitavo jutro bio je Petar pod impresijom prošle noći, uznemiren posve novim doživljajem. Zalud je pred svojim očima gradio veličinu njihova stava, njihova drugarstva, koje je toliko čvrsto, da može ležati s djevojkom u krevetu kao s prijateljem, kad se još posve dobro sjećao neprestanih trzaja i buđenja i strasne topline, koja je strujala sa tog mladog djevojačkog tijela, kad se sjećao svojih želja, koje je susprezao ogromnim naporom volje. I šta je konačno to bilo nego neko samoiskušavanje. Je li to novi moral, ili je to savršena dekadansa primarnih, elementarnih ljudskih nagona? Dobro, to je prijateljstvo, i oni su kao prijatelji mogli ležati skupa, a onda su isto tako kao prijatelji mogli pogladiti jedno drugo po kosi, onda su mogli da se radi osamljenosti i tjeskobe te tužne, kišovite noći i poglade po licu, onda su iz prijateljskih sklonosti i suosjećaja mogli da se i poljube, onda... gdje je konačno granica, i tko je to postavlja? Tko je postavio tu granicu, da dvoje ljudi u jednom svom teškom času, u jednoj noći, koja budi sjetne reminiscencije i ledi srca tugom, ne smiju pripasti jedno drugom, ne smiju da dadu ono, što je savršeno njihovo? Kakve su to prepreke usađene duboko u čovjeku, nepriznate, odbačene, ali žive kao duhovi u mašti djece?

Razgrađujući te probleme i tražeći i opet sakriveni splet kompleksa u ljudima Petar se sjeti Hede i one izvjesne noći na planinama, kad se jednostavno i mirno dala Ivanu. Zar nije onda Heda imala pravo, odbacivši svako pitanje savjesti, posljedica, prepustivši se onom

elementarnom nagonu i času, koji brani sada on sam? Ali ne, to bi onda bio anarhizam. Ne, Petar ne može dopustiti slom svog prava na ogorčenje, i upravo ova noć diže ga u njegovim očima, podstiče ga da bude još tvrđi, još ogorčeniji tužilac Hede. Ta gdje je onda volja, zašto je to on mogao, eto... nešto žučno i neprijateljski krutilo se u grudima Petra, i još veći prezir poraste u njemu i zgrči vilice u prezirnu grimasu, dok je hodao ulicama i mislio o sebi, o Hedi, o Radojci.

Poslije podne se vrati kući i upusti s Radojkom u razgovor. Htio je biti iskren i otvoren, a osjećao je, da to prema njoj može biti uvijek i potpuno.

— Znaš, mislim, da sve ono nije imalo mnogo smisla.

Nije kazao što, ali Radojka je razumjela, o čemu se radi, i razgovarali su dalje o tom, kao da su točno objasnili predmet razgovora.

— Ipak je to nesavladivo teško provesti, a da čovjek ne osjeti želju i nemir. Kad te ja ne bih osjetio kao ženu, onda bi to bila druga stvar.

— A najgore je bilo, kad sam se u noći nenadano probudila, pa onako u polusnu još mislila, da si Milan, i gotovo sam već zagrlila.

— Vidiš u ovakvim stvarima ne mogu nikako biti na čistu. Kakav je taj naš život? Ispretrgan zatvorima, izgonima, bjegstvom, nađeš druga pa se moraš rastati na godine i god'ne, i onda dođeš na pomisao, da ovakva jedna noć može značiti komadić sreće, topao kutić u sjećanjima, dok sjediš negdje u zatvoru, dok se probijaš kroz blato i kroz šume smrzavaš, i da na to imamo savršeno pravo. Ja se zapravo bojim ovakvih riječi. To sve mogu biti teške fraze, koje idu samo za tim da postignu svoj cilj, ali opet i ne moraju biti fraze, i u ovoj našoj noći na primjer, u toj jesenjoj studeni, u pljusku kiše i micanju golih crnih grana i pred prozorom, kad znadeš, da si gonjen, da ćeš dugo i dugo biti sam, da ćeš se doskora možda povlačiti od preslušavanja do preslušavanja, te sam riječi doživio potpuno i duboko. Te su riječi gorjele u meni spoznajom... a opet s druge strane u svima nama živi jasna želja za dobrim drugom, za trajnim odnosom punim razumijevanja i drugarstva, za drugom, koji će biti toliko bliz i drag, da ne ćeš ni pomisliti o drugima. ... I eto, što da ti mnogo pričam?

Znaš i sama... kad ćeš se ti vidjeti sa svojim drugom i hoćeš li uopće?... Ja... osjećam se praznim nekako i tako sam željan malo topline, malo nježnosti... uostalom...

Petar se zbunjeno nasmiješi, odmahne rukom i zašuti. Radojka se zamisli, a zatim poslije kratke šutnje reče:

— I ja sam o mnogočem slično mislila. I ja sam pomislila, da to nije imalo mnogo smisla. Ali ipak... još nisam sigurna, možda se s Milanom ipak nađem, a onda bi sve to bilo opterećenje, trebala bi mu to reći, a njemu bi bilo teško. Ti si sad bez djevojke, kod tebe je drukčije to. Da se ne nadam naći Milana... no ne znam, možda ipak još ne bih... premda... Vidi, jedno sam sigurna, a to je, da bih si poslije predbacivala, i možda je to najodlučniji razlog protiv.

— Da, da — rezonirao je Petar — gledaj koliko smo još komplicirani, i kako da tu odvojimo, što je u nama predrasuda, a što novi moral?

— Novi moral? Eto, ovaj naš iskreni razgovor djelić je tog morala!

Kad je Heda ušla u sobu, našla ih je šćućurene na krevetu, naslonjene jedno o drugo, i Petar je ulovio njen brzi, upitni pogled, kojim je prešla preko njih. Bio je to pogled gotovo neprimjetan, ali Petar ga je zapazio i fiksirao u sebi, da ga je mogao kasnije još dugo i dugo promatrati i raščljanjivati. Blijesak sumnje u tom pogledu ozario je Petra zlobnim zadovoljstvom, i on je diskretno, ali uporno i svijesno nastojao tu sumnju produbiti. Započela je opet borba, tiha i podmukla, neprimjetna i za samu Radojku, koju su Petar i Heda posve jasno osjećali.

— Došao je Marko — rekla je Heda, a Petar čuvši to ime odmah prezirno naškubi usne.

Heda je stala pričati o Marku i kad je spomenula, kako on misli, da će Radojka teško proći bez putnice, prekine je naglo Petar.

— Ta rekao sam ti, da ne pričaš o Radojci nikome. Zašto si pričala? Sad će doskora o tom propjevati vrapci!

— A što se tu uzrujavaš! — osorno odvrati Heda. — Rekla sam mu, jer sam imala u nj povjerenje.

To naglašeno »povjerenje« naročito ubode Petra, i on žučno izbaci:

— Ako ćeš imati povjerenja... — ali zašuti na po rečenice. Umiješa se i Radojka nastojeći unijeti mirniji ton u razgovor. No gotovo čitavo veče nije više Petar progovorio s Hedom ni riječi i obraćao se samo Radojci. I opet se u njemu nakupi nove mržnje i novog prezira i pod teretom tih pakosnih suputnika povlačio se cestom umoran, snuždem i duboko ojađen. Ta mržnja ga je već boljela, i želio je samo, da Heda nekud nestane, da je ne vidi više, da se riješi tih otrovnih misli u sebi.

9

Slučaj s Hedinim stanom nije im uspjelo posve objasniti, ali zaključili su, da je to bio vjerojatno pazikuća, kojeg je Heda srela, kad je polazila na put, ujutro rano, i koji je tako htio iskoristiti priliku. Propitkivanjem doznala je Heda, da je već poznata ta njegova pasija.

Kratak mir, u kom je prošlo nekoliko dana, bio je naglo pomućen. Vraćajući se kući jednog predvečerja, Petar opazi nedaleko svog stana čovjeka, koji je stajao uz rub pločnika i zagledao prolaznicima u lice. Kako je već i onako bio neprestano živčano napet, u očekivanju eventualne provale, odmah ga prožme val vrućine, ali savlada se i mirnim korakom produži dalje, mimo svoju kuću. Na drugom kraju ulice opazi i opet čovjeka koji je po svemu izgledao, da nešto iščekuje i motri. Petar stvori smjesta zaključak: nanjušili su, klopka! Uhvati momenat, kad je čovjek bio okrenut, prebaci se preko plota i uspne u stan. Pred vratima zasta prisluškujući, ne će li čuti što sumnjiva. Ne osjetivši ništa, uđe.

— Nemoj paliti svijetlo i dođi ovamo — pozove malo tajanstveno Radojku i primakne se prozoru. Pred kućom je šetao onaj isti čovjek.

— Mislim, da nešto njuše. Morat ćemo čistiti odavde — reče Petar, zalud pokušavajući da svom govoru dade hladan i ravnodušan ton. Glas mu je ipak podrhtavao, ne od straha, nego od uzbuđenja, koje je njemu već bilo tako dobro poznato i na koje se često ljutio, ali ga

nije uspio savladati. Bojeći se da ga Radojka krivo ne shvati, još više se ljutio na svoju neprijatnu ustreptalost.

— Što ti. misliš? — upita je, da otkloni inicijativu od sebe. Da ne bi u svojoj užurbanosti izgledala kao strah.

Radojka se i opet primakne prozoru, ugleda čovjeka, kako se šeće gore dolje pred kućom, kako se osvrće za prolaznicima, i reče mirno:

— Nešto jest sumnjivo. Zapravo me čudi, otkuda bi mogli znati, ali svejedno, bolje je maknuti na vrijeme.

Petar razvije plan. Radojka će izaći, prebaciti se preko ograde u drugo dvorište i odavle poći dalje, onda će otići u kino, a on će dotle da potraži drugi stan, pričekat će je pred kinom i potom odvesti u taj stan.

Radojka odbije, da je Petar prati, izađe iz kuće, uspne se na ogradu, brzo prebaci i nesta iz vida Petru, koji je sve to promatrao s prozora. Srce mu je užurbano tuklo, krv navalila u lice, odmah pomisli, da zapravo nije trebao pustiti Radojku samu, ali onda uvidi, da joj svojom pratnjom ne bi mnogo koristio, i iskreno požali Radojku, koja stupa sada mračnom cestom, u neizvjesno, neprestano očekujući, da iskoči netko iz kakvog skrovišta i zaustavi je.

No misleći o njoj i žaleći je, razmišljajući što bi bilo najbolje da on sam učini, kako bi trebao da obavijesti Hedu, da izvrši neke poruke za slučaj svog hapšenja i da sad što prije nađe stan, ipak ni jednog časa nije ni pomislio, da mu svega toga možda nije trebalo. I njemu se to činilo logično i neizbježivo, kao i Radojci, kao i tolikim drugima, i naljutivši se možda katkad na nepotreban ili glup povod hapšenja, nikad ne bi to proširio u predbacivanje ili negodovanje uopće.

Izađe istim putem kao i Radojka. Požuri do Hede, ali je ne nađe kod kuće. Zatim potraži prijatelja, no ni njega ne nađe. Vrijeme je odmicalo, i Petar je postajao sve uzrujaniji. Doskora će svršiti predstava u kinu, a on još uvijek nije našao stan. Pritješnjen vremenom odluči da ode do svoje tetke.

Upavši u njen stan Petar još nije bio na čistu, kako da je zamoli za noćenje, žurilo mu se, i odmah pređe na stvar.

— Slušaj, teta, učinit ćeš mi malu uslugu, zar ne? Da prenoći kod tebe jedna kolegica. Molim te nemoj me sad pitati... Objasnit ću ti poslije sve...

Petar ju je toplo i užurbano molio, a ona je bila zbunjenja i skanjivala se:

— Pa gdje će kod mene, vidiš, kako je sve to bijedno, nemam ni pokrivača...

Zatim promijeni ton i znatiželjno upita:

— To je sigurno jedna od vaših? Je li?

— Da, to je dobra drugarica — reče Petar.

Navaljivanje Petrovo bilo je tetki malo čudno, i ona je dalje zapitkivala o toj djevojci. Petar nestrpljiv, videći da tetka naslućuje nešto iza toga, i da ne bi mislila još gore nego što jest, reče joj otvoreno:

— Ona mora preko granice, inače bi je uhapsili i tukli. Sutra odlazi. Hoćeš li mi to učiniti?

Tetka se uzvrpolji i pristane. Zatim se sjeti i predbaci mu:

— A htio si mi slagati!

— Ma eto, mislio sam bolje da ne znaš o tom. Radi tebe...

— Ah, pusti mene, stara sam ja, ali vi eto stradavate, vi djeca. Sirota djevojka...

Petar se oprosti, požuri prema svom stanu i u ulici, kojom bi morala proći Heda, pričeka je, da je upozori na opasnost. Čekajući tako svaki mu je prolaznik izgledao sumnjiv, i svaki je pogled primao nepovjerljivo i sumnjičavo. Nikad mu se nije još učinilo, da ga toliko ljudi promatra, kao upravo večeras, i da toliko ljudi zastajkuje, iščekuje nekog i motri.

Heda još uvijek nije naišla. Petar je bio nervozan, vrijeme je odmicalo, i u bojazni, da ne krene nekom drugom ulicom, Petar se stane oprezno i zaobilazno približavati svom stanu. Prolazio je praznom pokrajnom ulicom, ogledavao se, ne slijedi li ga tko, i već je bio blizu svoje kuće, trebao je još samo prijeći ugao, kad opazi najednom na pet koraka pred sobom dva čovjeka, kako stoje na mjestu i puše. Šutjeli su. Čitavim mu tijelom proletješe trnci, postane mu odjednom vruće po koljenima, stegnima i po leđima, crvenilo izbije u lice, i kroz djelić sekunde projure stotine misli, a najjača, najveća, što je nadrasla sve ostale, bila je: sad je gotovo, sad je posve sigurno gotovo.

Čvrstim koracima pođe Petar prema njima osjećajući, kako će ga ovaj čas legitimirati, i gotovo naleti na njih. Ovi se pomaknu malo u stran, a Petar ih prođe, zastade, zahvati ga neka nenadana praznina i omaglica, a zatim produži ukočenim korakom dalje.

Prošavši kraj kuće vrati se drugom ulicom i posve pri kraju sretne Hedu. Hodao je gotovo u transu, povišene temperature, zbunjen spletom događaja i zagonetkom svega toga. Heda je imala pune ruke hrane, Petar preuzme dio i ispriča ukratko, što je na stvari. Dogovore se, da će sutra u deset sati prije podne doći Heda autom jednog poznanika i odvesti Radojku van grada.

Rastanu se srdačno, ozbiljni i zabrinuti.

Grad je bučao svojom večernjom bukom. Svijetla su izbijala iz izloga i visjela nad ulicama. Hitre sjenke skakale su po pločnicima i nestajale pod unakrsnim mlazovima svijetla. Na široka vrata kina izbijala je crna masa ljudi i prosula se ulicom. Žagor ljudskih glasova umiješao se u cinkanje tramvaja i tandrkanje kola.

Našavši Radojku uhvati j Petar pod ruku, i bez riječi krenu ulicom.

— No, jesi li umorna? Ovo je veče bilo vraški toplo!

S gorčinom je pričao o vremenu i o okolini, u kojima se skapava kao životinja radi uvjerenja, radi želje za slobodom, radi borbe za tu slobodu, pričao je o tom, kako mu postaje čudna, drhtava ta riječ sloboda, i kako mu se taj pojam iz ove perspektive čini gotovo nestvaran, fantastičan, čudom iz bajke.

Te riječi su resko odzvanjale u mraku, bile su istovremeno meke i tvrde, pune mržnje i pune sanjivih, zanosnih čežnji, pune života. Bol, tuga, borbenost, umor i vjera podrhtavali su u njima, i Petar je osjetio, da ga grlo o dnjih peče i da mu se pesti grče. Sva napetost večeri, sva muka neizvjesnosti pretočila se sada u taj govor, i otkidajući iz sebe riječ po riječ Petar je osjećao olakšanje i smirenje.

Dugo su još razgovarali, noć je mirno ležala u sobi, plinske su se svjetiljke na ulici trnule, i likovi su potpuno utonuli u tamu.

Iz dubokog sna trgne Petra oštri zvek budilice. Otvori oči, mrak je još ležao po stvarima, začudi se položaju kreveta, ne ugledavši poznate konture svoje sobe.

na koje se već bio navikao. Istom se s naporom sjeti posljednjih događaja, da se dogovorio s Radojkom izaći iz tetkina stana ranije, nego što običavaju doći agenti (za svaku sigurnost), i skoči iz kreveta. Sat je pokazivao pet i po. Kucao je jednolično i oštro, uzbuđujući svojom metalnom žurbom.

Navuče brzo odijelo, polako otvori vrata, prijeđe u drugu sobu i primakne se Radojčinu krevetu. Mrak se već stao rijediti i sobu je ispunilo hladno, neugodno, pepeljasto polusvijetlo. Iz njeg su izranjali predmeti, ukočeni i kruti. Radojka je ležala nauznak, kroz na po otvorena usta bijelili se zubi, oči su duboko upale u očne jame, a izbočene lične kosti osjenjivale su lice, tako da se pričinjalo starim i umornim. Oprezno joj prođe rukom povrh kose, a Radojka naglo otvori oči, podigne glavu s jastuka i zbunjeno izbaci:

— A, što je, tko me to... promrmlja još nešto i okrene se u stranu ne prekidajući san. Petar zasta časak. Radojka se iznova okrene, ponovno pogleda i zapita mirno, kao da čas prije nije bilo ništa:

— Treba li već?

— Da, skoro će šest.

Petar izgovori to tiho i sažalno. Strese se od studeni, u želucu osjeti prazninu, a glava mu je šumila.

Izašli su napolje. Dan se odjeljivao od noći, nebo je bilo sivo i magličasto, ulice puste, a prozori kuća mračni i šutljivi. Otpalo lišće bilo je pokriveno mrazom, okolina tiha i mrtva.

Savršeno sami na ulici kretali su nevoljko, mučaljivi, hučući u prste, besciljno i pospano. Radojka predloži da odu u crkvu, kao jedino mjesto, gdje mogu sjesti i gdje ne će biti napadni.

Žmirkavo svijetlo lojanice odbijalo se od ogromnih, golih zidova i tajanstveno svjetlucalo. Na oltaru se kretao svećenik u bjelini, i čulo se tiho mrmljanje. Ljudi su hodali na prstima, a kad bi se glomazna vrata otvarala, prostrujao je unutra hladan zrak i poljuljao plamen najbližih svijeća.

Šuštanje ženskih haljina i svećeničke mantije, vlažni zadah zidova i vonj lojanica, voštana golotinja raspetih Kristova, svjetlucanje, mrmljanje, ogroman prazan prostor, što šuplje odjekuje... sve ih to potišti, uznemiri, i u tom krugu micanja usnica, gunđanja molitvi, i na pol

izgovorenih latinskih riječi, koje bi samo katkad glasnije izbacio svećenik, u svemu tome Petar još jače osjeti glavobolju, čitavo mu tijelo strese studen, pa dotakne lagano Radojku i mahne glavom prema vratima. Šutke iziđu.

Lutali su, čekajući, da se otvori kakav lokal. Prošli su kraj kavane, svijetlo je u njoj gorjelo, stolci bili prebačeni jedni na druge, a mršav, blijed konobar meo je pod. Tu i tamo opazili bi kojeg prolaznika i uklanjali mu se. Iz daleka već čulo se kotrljanje kola po popločenoj cesti i tvrdi udarci potkova.

Bili su šutljivi i prepuštali se svojim mislima, dok je tijelo grizla zima, umor, glad i neispavanost. Radojka pogleda kradomice Petra i pomisli, nije li mu već mozda na teret. Petar je opet mislio, kako bi Radojci trebao nešto reći, što bi je razveselilo, što bi je otrglo od umora, i to, kako on te riječi ne zna i ne može naći, i kako je teško prodrijeti u samoću čovjeka.

Našli su konačno otvorenu gostionicu, ušli u nju, sjeli u osamljeni, zaklonjeni kut i naručili čaj. Petar primi Radojku za prozeble ruke i upitno, nježno i nasmijano pogleda joj u oči.

— Uistinu sam umorna — reče i spusti glavu na svoje i njegove ruke.

10

Sunce je raspršilo jutarnju maglu, ulice su već živjele sa stotinama svojih šarenih izloga, i ljudi se vrzli i žurili u svim pravcima. Gdjekoji je prozor, okrenut prema istoku, gorio vatrom prohladnog jesenjeg sunca. Čuo se šum aviona, i njegov blistavi trup nestajao je iznad plavih dalekih planina.

Pred kućom zatrubi auto, a odmah potom zazvoni na vratima drugog kata. Ozbiljno i poslovno uđe Heda.

Petar stisne čvrsto Radojci ruku i poljubi je. Stegne ga nešto u grudima u grlu, pa zbunjeno, braneći se od provale osjećaja, reče:

— Jednom ćemo se još sigurno vidjeti, Radojka...

Osjeti odmah, da nije to ono, što je htio reći, da je to veliko, silno, što mu kao grč prolazi žilama i kao vreli mlaz krvi tijelom, pa joj još jednom stegne ruku, a Radojka čvrstim koracima pođe prema vratima.

— Zdravo Heda! — pruži joj spremno ruku, začas začuje šum motora i osta odjednom sam, začuđen i zbunjen.

Neobuzdan, titravi zanos zahvati ga, osjeti želju da prospe tisuću divnih riječi o slobodi, o drugarstvu, o životu, što će biti pun, radin i veseo, da razastre svoje snove i svoja maštanja o društvu, u kojem će iz dana u dan rasti vrijednost čovjeka, gdje ne će biti parasita i izrabljivača, kako će on ipak jednom doživjeti slobodu, i kako će to biti najsretniji dan u njegovu životu — sve se to odjednom uzburkalo u Petru, sve se to nasve se to odjednom uzburkalo u Petru, sve se to natislo u grlo u želji da zaplovi slobodno, uzbudljivo, neodoljivo zrakom, stegne ga u svojoj preobilnosti i punoći, pa reče glasno, nasmijan i ozaren:

— Ode, ode, Radojka!...

Zagreb 1938.

LJERKA PREMUŽIĆ:

ZAPIS

I za tobom je život i tisuće, tisuće dana,
ne sijedi uzalud kosa i nema slučajnih bora,
nema bezrazložne šutnje usred razgovora,
to puca katkad mreža varkama protkana.

O, koliko je toga, što se dubinom povlači,
što je prezreto, prokleto, odbačeno — a naše
i zato se sklapaju oči i tuđeg se pogleda plaše
i zato se misao i riječ varkama provlači.

I za tobom je život i u tebi je sram.
I ti, i ti varaš i sebe i mene
uvjeren, da bi zbog riječi iskrene
morao ostati sam.

NIKOLA POLIĆ:

KRVAVA KLEPSIDRA

10. III. 1945.*

U noći žive samo sni o krevetima.
— čekali smo nove pozive sirene —
I kroz noć kàsa sat. Mutan. Neispavan
kroz paklène klance i minirane stijene.

U ovoj noći budna luna luta
iz krajeva u beskraj. Ko mramorna maska.
Zavijalo je pseto na križanju puta.
Daljina, u groznici, ko raketa praska.

Sad su iz Doma Pravde pod ledenom pratnjom
dogúrali uznike sa zvekom lanácâ.
Nad pločnikom vrijeme, uklesano patnjom
u lica im smrtni dah polaska baca.

Izveli su trinaest taoca
na amfiteatralno stubište granitno.
Mitraljez će sada kosti i meso kidati.
Osuda je izvršena hitno.

Olovna tišina prekrila je šutnjom
noć ludila i straha i mržnju strahote.
Riđòkosi feldbebl sad hladnokrvno gađa
šmajserom u čela preostale živote.

* Toga datuma, u noći, u Sušaku su gestapovci strijeljali trinaest taoca.

Noć užasa u kamen uprla se. Čuti.
I ko da se ništa netom zbilo nije.
Trinaest je pulza stalo u minuti.
I krvnik sad savjest pod historijom krije.

Trinaest lješina čekat će do jutra
ugašeno svjetlo mrtvih sijalica.
Bez popa i zvonova pokopat će sjutra
ovaj kaos mesa i paniku lica.

Zar se ono koljena onkraj smrti miču?
Začuđeno zure iskočene oči.
Po granitnim stubama tople mrlje niču.
To se pramen krvi kroz tišinu toči.

Iz rupâ na čelu crvene se zmije,
u krivulji puze po svinutom vratu.
Posljednja se ruka ganula. Zar nije
stao tok Vremena na krvavom satu?

Noć užasa krije Trinaest taoca.
I prevjes je pao u mirisu strvi.
Prokapat će dani i tragovi Vremena:
Klepsidra sa pijeskom od zgrušane krvi.

STANISLAV ŠIMIĆ:

ISKRE IZ ISTRE

(KOLOVOZ 1946.)

I.

U Istru se danas ulazi kao u kakvu golemu dvoranu u kojoj se slavi sloboda. Cesta iz Rijeke u Pazin i dalje prema sjeveru kroz tu pokrajinu je hodnik po kojemu su ispisani poklici i zahvale naroda odahnulog od tuđinskog ugnjetavanja i tjeskoba tuđinštine. Nema nijednoga kolobrana, nikakva zida, nijedne kamene ploče, i nikakve kuće na kojima ne piše: Tito, Živio Tito!, Mi smo Hrvati — hoćemo Jugoslaviju!, pa u sjevernijem dijelu: Vogliamo Jugoslavia!, Tu smo Slovenci!, i nebrojeno po izrazu drugačijih, a po smislu istih, ili sličnih, parola. Šarene se istarski krajevi od boja takvih napisa i od zelenila bregova urešenih njivama, vrtovima, vinogradima. Svečanost je to jedne hrvatske pokrajine, posebne po svomu veličajnom prirodnom izgledu i po svomu žiteljstvu, a pogotovu po svojoj povijesnoj sudbini. Očitujući se prolazniku kroz Istru, sa sviju strana, ushitima zadovoljstva i zavjetima kao: Životе damo, Istre nedamo!, ta je svečanost ujedno izraz spremnosti na borbu protiv onoga koji bi je htio spriječiti, spomenute parole pomrsiti, Istru ponovno zarobiti i porobljavati. Nije to sobosl:karsko zamazivanje vidika i činjenica propagandom. Napisi ti nastali su prirodno od osjećaja i misli, od volje naroda, kao što je loza rodila grožđem, šljiva svojim modrim plodom, pšenica nabreklim klasom, kukuruzi brkatim klipovima. Kao što kolovosko sunce prigrijava prigrevicom.

Fašizam je htio Istru osirotiti, učiniti da ona bude bez prošlosti, uništavajući znakove njezine slavenske povijesti; nastojao je odnaroditi joj, dotično potalijaniti, hrvatski i slovenski živalj. Odnarođivanje navlastito je pokušavao (1) terorom: paleći čitava sela, stri-

jeljajući ljude, ili osuđujući ih na robiju; (2) podmuklom okrutnom pljačkom: sudskim zapljenjivanjima čitavih seljačkih imutaka u svrhu, da se naplati porez, pa su tako Hrvati i Slovenci, bili pretvarani u kolone, t. j. u kmetove talijanskim posjednicima i veleposjednicima, kako bi podvrgnuti tim gospodarima ekonomski, bili to ujedno i psihološki, da im nacionalna otpornost smalakše; te (3) prepredenošću »kulturnih metoda«: građene su osnovne škole, u kojima su, kao u retortama, hrvatska i slovenska djeca pretvarana u Talijane fašiste, i asfaltirane su ceste, da bi se hrvatski, dotično slovenski čovjek po njima što brže odskliznuo u svoju nacionalnu nesvijest i u ropstvo fašizmu.

Mussolini se ne bijaše domislio, kako asfalt takovih cesta, čim se bude polijevao ljudskom krvlju, postane skliskiji, i da se stoga njegove čizme mogu sasvim lako skliznuti pa tiran slomiti sebi vrat. To hitrije se čizme skliznu, što jače pritištu. Krv je masna, pa ne samo da je skliska. Bahati megdandžija osilivši se da vrši nasilja nad narodom, te posrnuvši, neobrisivo se njome zabrlja. Fašistički asfalt po istarskoj zemlji nije mogao učiniti da zakržlja njezina hrvatska i slovenska priroda.

Naliječu tako misli u glavu kao u uha izreke istarskoga seljaka — često sastavljene od hrvatskih i talijanskih riječi —, kao pred oči vinogradi i njive kukuruza, dok promičući krivudavom cestom između bregova i brežuljaka, iznad dolova i mimo šumarke, kroz krajolike po kojima bujaju zelenilo i sunčana žega, auto se katkad pričini da je motorni čamac, koji vijuga po moru između gorostasnih valova. Bregovima i brežuljcima i dolovima svojim sjeverna se Istra vidi kao uzburkano more, valovita; dolovita. Obrasla travom, gajevima, usjevima, pa svukuda jednobojno zelena, to sličnija je moru. Žute se i požućuju, tu i tamo, žita i voćnjaci, pa pomišljaš na pjenu valova. Ali obazreš li se na daljinu — zbiljsko more mirno se sunča, modrikasto sivo kao golub.

Kao u sjevernoj, sloboda se slavi i u Istri južnoj; u čitavoj Julijskoj krajini.

More je duboko ispod ceste kao livada u dolini. Uz obalu, ponegdje, omanja krda ribarskih čamaca. Cesta iz Rijeke pa Opatije i Lovrana k jugu, prema Labinu,

iznad istočne istarske obale, naprekide je asfaltirana, glatka kao parket. I nauljena. Uljem automobilskih motora. Lisnata smokva prikriva maločak golet kao prvim ljudima golotinju. Crni se i žuti grožđe nagrozdile loze. Crvene se rajčice. Da su polivene uljem kao asfalt, bile bi začinjena salata. Autobusi puni putnika, većinom kratkoročnih. Dugoročni se stiskaju u njima najviše nekoliko sati vožnje. Ukrcavaju se na improviziranim postajama seljanke i seljaci, stranci i stanovnici gradića. Postaja nastaje i pozna se po tome što se na cesti skupi nekolicina žena, muškaraca i torba. Iskrcavaju se oni koji su stigli u mjesto kamo bijahu naumili, pa se za svojim poslom razilaze po žegi putovima, puteljcima. Kao mravi. Kolaju autobusi i kamioni na sve strane Istre kao krv po tijelu. Obavijeni prašinom, na dijelovima kolnika gdje je asfalt, katkad po nekoliko kilometara, prekinut običnim cestnim šoderom, susreću se jedan s drugim kao oblak s oblakom. Visoko su. Penju se. Zadahtali, uspinju se u koje novo mjesto, u koji gradić. Labin je uzdignut. Ko visoko čelo gospodara ponosnog nad okolinom što mu leži pred nogama, pod pogledom rasprostranjena na sve strane, daleko; od prirode uređena da bude što veći i što ljepši vidik.

*

Od automobila i ceste uzbrdo pa nizbrdice može se napraviti ljuljaljka. Za putnike; bilo da su odrasli ili djeca. Kad si na ljuljaljki zaljuljan natrag te se s najviše visine njezina zamaha sljuljaš u polukrugu naprijed, odozgor dolje, bližeći se tako tlu na kojemu je ta sprava usađena, pa opet uzlijećeš uvis, tako se s vrha Učke otisneš u automobilu, svezeš se na njezino podnožje i opet se vožnjom zanjišeš uz brijeg. Budući da se vozilo pomiče naprijed, prevezavši se preko brijega pa uzvozeći se na drugi, takva je ljuljaljka pomična. Jer doljuljava uvijek pred drugačije vidike, zabavna je; onomu barem tko se ne bavi čime u sebi pa nastoji da motri zanimljivosti po okolišu oko sebe. Mene uljuljava u san o poeziji. Prema glagoličkoj knjizi iz istarskoga seoceta Nugla kod Buzeta tiskana je prva hrvatska knjiga 1483. Godine »1485 . . . kuplene biše te knigi od kneza Petra, kneza Novaka sina s Krbave za 40 zlatih

ino 5 i kupi je dobr' muž Ivan, pridevkom Pirih, sin dobra muža Črnka... I v to vreme biše Pirih župan v Nugle«. Ta je knjiga, zapravo, bila misal kneza Novaka iz 1368. Dotični je u njemu, na strani 269, zabilježio rukom neke stihove. U spomenutom istarskom mjestancetu zapisani su, dakle, prvi hrvatski stihovi uopće! Osim toga prvenstva, Istrani imaju i inače zasluga u hrvatskoj kulturnoj povijesti, napose književnoj.

»Nad Učkom zvijezda kao suza blista«. Stih taj već davno pročitah u nekoj pjesmi Nikole Polića. Nad najvišom, najpoznatijom istarskom gorom, do prije koju godinu zarobljenom, nebo noću hrvatskom pjesniku bijaše zaplakano oko. Suza u stihu sada bi bila radosnica, kada bi se izražavao današnji hrvatski osjećaj pri pogledu na večernje nebo iznad dotičnoga brda. Ali, da bude izražena, žalost nagoni jače nego radost. Potonja se, obično, zadovoljava sama sobom. O udesu Istre posljednjih 25 godina — kada je ne samo zvijezda nad njom sjala kao suza, nego kada su istarskom puku u očima suze jada i srdžbe kao zvijezde obasjavale put u borbi za njegovo oslobođenje — ima još stihova, Polićevih i drugih pjesnika; pjesama hrvatskih i slovenskih; gorkih i sjajnih od suza. Plakano je njima sentimentalno, pa i satirično. Motivi poeziji Mate Balote i Drage Gervaisa, izraženoj istarskom čakavštinom, te dijelu proze i stihova Vladimira Nazora, »posinka Istre«, pa sadržaj knjigama Viktora Cara Emina i još nekih hrvatskih pisaca, naročito su istarski. Moglo bi se govoriti o istarskom književnom regionalizmu kao jednom od obilježja hrvatske književnosti, premda ne velikom. Sijaset knjiga, kraćih i duljih spisa i članaka o Istri uopće, iz starijeg i novijeg vremena, dapače i na tuđim jezicima, dokazi su da je o njoj napisano više nego i o kojoj drugoj hrvatskoj pokrajini. Nu, kao svoje vrsti pjesničko djelo o njoj, zavrijeđuje da se istakne neopsežni — u hrvatskoj književnosti najljepši — putopis *Istarski putovi* od Franje Horvata Kiša. Što je, oblazivši istarskih sela i gradića, vidio oko ljudi, među njima i, časovito, u njima, po pejsažima i krčmicama; šta je čuo od stanovnika s kojima se slučajno susreo; mnoštvo drugih sitnih svagdanjih dogodovština koje je proživio na dotičnim oblascima; pa osjećaje svoje i

sumisli pri tomu, — svega toga predočio je taj malo spominjani autor sitnoslikarski. Prirodan i priprost, naivan u slikanju svojih doživljaja, nestašno duhovit primjetbama prilikom vidjenja i čujenja, patriotski se humano ushićuje, pa i žalosti, jezikom narodskim kao u pučke priče, svježim kao u pitomu vrtu proljetno rašće i lakim kao lisnatih voćaka šuštaji na povjetarcu. Nastao 1912 i 1914, u idilično doba prije svjetskoga rata br. 1, taj putopis bi zapravo spadao među plodove iz pjesničkog regionalističkog vrta, kakav je, poprilici u to doba, dotično koju godinu poslije, bio uzgajan u hrvatskoj književnosti, ali zamalo je bio zanemaren i napušten.

*

U putopisu je pjesnikov zamah ograničen: odajući izričito gdje, kada, kako su se zbivali doživljaji na putovanju, koje predstavlja, on time skučuje um i maštu, svu stvaralačku snagu, na te određene prilike; njih se drži, jer o njima njegovi doživljaji zavise. Što putopisac piše, to mu određuje put; kretati se mora po njemu, hoće li da vjerno predstavi njega i sve što na njemu iskusi. Ne smije zabasati na stramputice maštanja, promišljanja, pričanja o stvarima izvan toga puta, pustiti da ga vodi nezavisni njegov san ili zamisao, bez obzira na moguće putne poticaje; nego uputiti se voljan, da se upravlja putokazima od neposrednih iskustava na tom putovanju, i štiteći se kolobranima od onih misli, koje mu se pri tom pobude, kako se sa ceste ne bi strovalio u kakve dubine umovanja ispod nje, daleko od nje, pa tako prestao kazivati o njoj, i ne postigao putopis, koji bi obilovao poezijom zbiljskoga putovanja po stanovitom putu. Treba da se podvrgne svojim osjećajima, snima, mislima o putnim činjenicama, kako bi one sobom govorile iz njega kao sasvim njegov doživljaj, a ne da njih podvrgava sebi, raspriča se o njima po svome časovitom čuvstvu, ne pitajući se čuje li se u njegovim riječima njihova zbilja. Ta potrebna vjernost vanjskomu, činjenicama, otegoćuje da ih pjesnički oživotvori. Nedostaje mu unutarnje slobode i snage, kakve ima kada od svoga unutarnjega doživljenoga svijeta oblikuje riječju poeziju, bilo koje vrsti, ne morajući se

prisiljavati da u nju unese određene stvari vanjskoga života, kojih nije dospio proćutiti tako, te bi ih u nju mogao unijeti naravno, uspješno. Zadavši sebi da izrazi stanovite činjenice, a u nemogućnosti da ih posvoji sasvim, tako da one njime vladaju kao osjećaji, pjesnička ga snaga izdadne; on im se iznevjeri onakvima kakve one jesu, pa o njima, ili nad njima, ciglo fantazira. Ili ih naprosto reporterski zabilježava, nabraja. Kao što poneki suvremeni pisac na svoju romansijersku žicu niže događaje i podhvate, sreće i slučajeve, borbe i ljubavi u životu kakve povijesne ličnosti i tako naniže njezin »životni roman«, napiše takozvanu »romansiranu biografiju«. Nemajući mašte da sam izmašta roman, zapravo ne poznavajući života, kako bi trebalo, pa da iskustvom o njemu oživoti maštu, s pomoću koje bi mogao oživotvoriti pjesničko djelo, takav na podacima i dogodovštinama života kakva »vođe«, ili »genija«, ili »velikana«, znamenitog za prošlost, ili zanimljivog sadašnjosti, fantazira njegov životopis; život dotične osobe, kakav je bio uistinu, iznakazi ili uljepša. Kako kad. Malokad ga prikaže onako kakav je bio zbilja. Što se veće mora držati životnih činjenica, to više smeta pjesniku da ih slobodno oblikuje, kako bi postale poezija; (zbog toga je naturalizam pjesnički slab!); nameću li mu se one silom s vana, malokada ih je kadar doživjeti sve i sasvim, da budu pjesnički oživotvorene. Znamenitost povijesne ličnosti ne bude pjesnički oblikovana po svojim činjenicama; ne uspije umjetnički baš ono što je samo po sebi bilo razlog da bude predstavljeno. Čemu je važan motiv, ako se ne bude istaknulo ono po čemu se predpostavlja da važan jest? U većini romansiranih biografija tako povijesne istine budu izostavljene, ili su iz povijesnoga materijala izažete istine samo pjesničke, kako pisac to hoće i može. Povijesni kao i zamišljeni događaji, dotično izmišljeni, potaknu pjesnika pa od njih uradi, uredi svoje djelo. »Vjerno odrazujući« zbilju, ne proćutivši je i ne promislivši o njoj, da ju spozna i očovječi, robuje joj, prepisuje ju ropski, neznajući joj smisao, kao što neznalica, točno se držeći izvornoga jezika koji nezna, prevodi u svoj, pa ne osjeća ni njega. Kad bi, u takvom slučaju, doživljavao svoj i njime ne pogrešivao, uviđao bi da ne shvaća onaj koji prevodi. Nesmisao

u svomu jeziku, ili nevrijednost u njemu, bilo bi mu dokaz da ne dokučuje osjećaj i smisao u izvornomu. Svoj ne osjeća i ne razumije baš stoga što u nj prevodi svoje neznanje u tuđemu, nesposobnost da ga oćuti i spozna. Ne proćuti li tko i ne spozna zbilju, neće mu u jeziku biti čuvstva i spoznaje o njoj. Neosjećena i nespoznata zbilja u jeziku suvišna je, jer takva već postoji izvan njega. Koliko je o njoj osjećaja i spoznaje u jeziku, toliko ima smisla da ona u njemu bude. Dostojevski je negdje napisao da je zbilja fantastičnija od svih snova. Ipak treba da postoje um i mašta, da to uvide. Potrebnu slobodu, da riječju oblikuje, pjesnik ima lakše kada je stvar, koju hoće da izrazi, zamislio slobodno, i ne mora se obzirati na okolnosti oko nje, po kojima bi bila jednaka časovitoj zbilji, ili s njom istovetna. Povijest je uvijek sadašnje smatranje o bivšim događajima. (Smatrati = motriti i, u isti mah, misliti). Valja se uživjeti u davne događaje — u nešto izvan sebe —, da se oni ožive u romanu, zvanom povijesni. Treba da pisac posvoji prošlost. Postupak mu tegobniji nego neposredno odjelotvoriti prozu ili poeziju od materijala koji smišlja, mašta sam; koji mu je svojina, a za koji se drži da je »uzet iz sadašnjosti«. Taj se uistinu sastoji od svakovrsnih iskustava piščevih, sticanih svega života do časa kad ih počne ispisivati, i dok ih piše. Nema pjesničkog djela »iz sadašnjosti«; ono je uvijek sadašnje odjelotvorenje autorove prošlosti; prošlosni duhovni, tjelesni i, kako se veli, duševni doživljaji u autoru probuđeni su sadašnjom, možebit i časovitom, zbiljom društvovnom, političkom, općeživotnom, kao moćima, koje nagone da on taj svoj unutarnji svijet preobrazi u pjesnički oblik tako da i te zbilje budu u tom obliku kao u svjetlosti koja ih rasvjetljuje; tako da su taj unutarnji svijet i dotične zbilje jedno drugim oživljeni, pjesnički prosviješćeni i time sjedinjeni u jedincato djelo. Pjesničko djelo svako povijesno je; premda se tako nazivaju samo ona kojima je građa uzeta od povijesti.

U klasičnomu historijskom romanu (na pr. Tojstojevu ili Manzonievu) vidi se kako su značajni pojedinci u stanovito povijesno doba predstavnici značajnosti narodnoga života, njegova kritičnoga ili revolucionarnoga stanja; društvovna i politička pozadina junacima, veli-

kim ličnostima, prikazana je ne kao kulise, nego kao tlo iz kojega su prirodno izrasli; velikost narodnog života je osnova na kojoj se osniva njihovo povijesno velikanstvo. Time se ne omalovažava posebna, neobična, nadmašna sposobnost pojedinca, uloga takozvanog velikog čovjeka u povijesti; samo se pravilno procjenjuje način, na koji on postaje važan, zbiljski stvarač povijesti. Upravo jednoga, u svijetu čuvenoga, proučavatelja i prikazivača povijesnih ličnosti, Emila Ludwiga, u razgovoru 13. prosinca 1931. god., Staljin je poučio: »da baš ljudi stvaraju historiju. Ali, razumije se, ljudi ne stvaraju historiju onako kako im kazuje nekakva fantazija, onako kako im padne na pamet. Svako novo pokoljenje nailazi na određene uslove, koji već postoje u gotovom obliku u trenutku kada je to pokoljenje nastalo. I veliki ljudi vrijede samo utoliko, ukoliko umiju da pravilno shvate te uslove, da shvate kako ih treba izmijeniti. Ako oni te uslove ne shvaćaju i hoće da te uslove izmijene onako kako im kazuje njihova fantazija, onda oni, ti ljudi, dospijevaju u položaj Don Kihota. Na taj način, baš prema Marx-u, ljude nipošto ne treba suprotstavljati uslovima. Baš ljudi, ali samo ukoliko pravilno shvaćaju uslove, koje su zatekli u gotovom obliku, i samo ukoliko shvaćaju kako te uslove treba izmijeniti, — stvaraju historiju.... Marxizam nikada nije poricao ulogu heroja. Naprotiv, on smatra tu ulogu značajnom, ali uz one ograde o kojima sam malo prije govorio«.*

Romansirana biografija, ta moderna vrst historijskoga romana, različita je od historijskoga romana klasičnoga, što se u njoj malokada prikazuje osnova na kojoj se osniva izvanredna vrijednost povijesne osobe, koju predstavlja; povijesni udes naroda i doba iz kojeg je potekla; postanak njezin vjerno činjenicama društvovnim i opće životnim u vrijeme postajanja; nego se, ponajčešće, esejistički naklapaju i zanovetaju vjerojatnosti o njoj. Naravni tok povijesti odozdol gore, od naroda prema njegovu velikom predstavniku, kako se to pravilno predstavlja u klasičnom historijskom romanu, obrnut je u takovim biografijama. U njima se predstavlja od ličnosti prema osnovi na kojoj je postala, odozgor dolje, te je njezin život sam po sebi prvenstven. Na čemu živi i što je oko nje važno kao njezin uzdržavatelj, to kao da su slučajne okolnosti i časoviti uzgredni susreti.

*) J. Staljin: O Lenjinu. (Kultura, Biblioteka Marksizma-Lenjinizma) 1946.

Kineska poslovica, da su veliki ljudi nesreća, pada na um, kad se zna, kako je teško napraviti o njima dobar roman. Svjetsko književno polje, pognojeno gnjiležom povijesti i umjetnim gnojivom načinjenim od fantaziranja o davninskim zgodama i nezgodama, rodilo je kupusarama. Blago teladima! Nema, barem dosad, ni najboljih romansiranih biografija, pa ni putopisa, koji bi pjesnički vrijedili kao kakvi veliki ugledni romani. Niti ih je nabroj koliko njih. Malenost im količine i vrijednosti zbog tegobe je, da se naprave. Njih, većinom, hoće volja ponukana zbiljom, materijalom koji se slučajno ima pred očima ili na umu, ali ne kao unutrašnja duhovna svojina. Napor, da se takav materijal proučava, katkada u više smjerova, pa da se pisac uživljava u nj, razlog je toj oskudici. Lyttonu Strachey-u nije mogla pomoći ni golema mu učenost, da ijedna njegova knjiga životopisna, makar kako dobra, bude umjetnički vrijednija od ponekoga romana iz glava njegovih engleskih vršnjaka i suvremenika. Isto tako André Maurois vrsnoćom svoga povjesničarstva u književnom obliku ne dostiže veliku umjetnost francuske proze svoga doba. Obadva su, valjda, najvrsniji životopisci moderni i teoretici umjetnosti životopisa.

Biografa i historika s književno-umjetničkim nakanama mnoštvo je na svim jezicima; mnogoznalica i radonjuškala po starim i tuđim budžacima, da se umiljato ušuljaju u malograđansku glavu, gdje je uvijek praznog prostora za romantične ćeretave anegdote o prividno bitnim starinskim činjenicama. Zarađuju novaca, kako bi mogli živjeti. Od množine im ne vide se poneki zaista značajni životopisci i povjesnici, koje valja čitati, jer su umnici i umjetnici. Ali opet: Plutarh nije ni Homer, ni Eshil, ni Euripid, ni ... Aristofan.

Pazin!
Nije to od paziti. Nego grad. Pa zato učini da opazim kako se nalazim u Istri. Poprilici usred nje. Jednolikost pejsaža oko ceste, neprekidna jednoglasna vožnja, jednoglasje, okružívahu mirom pristalim snatrenju. Bilo to i o problemima književnosti. Makar ne naročito važnima. Nu, eto prenuh se. Raštrkao se nešto Pazin po ravnini, kao kakvo oveće hrvatsko posavsko mjesto. Namjesto tmastih šuma, kao oko potonjega, oko njega su, u vidljivoj daljini, brežuljci, šumarci, bregovi. Nesličan je nekim drugim istarskim gradićima, koji su se uspeli na povore bregova, skupili se na njima: u davnini feudalnih gospara kao grabilice suri orlovi na klisurama, danas kao siva šćućurena gusta jata golubova na krovovima. Osim za Pulj, za nj se, između istarskih mjesta, najviše čulo. Obilaziti po njemu ljetnoga popodneva, otegobljuje sunce; u koje iz kakvoga osjena ili iz kućne hladovine zagaziš i uroniš, pa ti je iznad glave, jer te prisili da šešir skineš kao od poštovanja. Inače te još jače pritište. Utoneš ko u vrelu vodu. U znoj. Prolaznici se pri pozdravljanju jedan drugome nasmiju i od prignječivanja, kojim gnječi žega, uzdišu hrvatski. Od talijanskih proizvoda održalo se samo električno kuhalo crne kave, popularne »espresso«. U malom buffetu. Drugi proizvod, fašistički, razorenje, dotično zapaljenje Narodnoga doma, već se više ne opaža; zgrada je sagrađena ponovo. Obijesne ko mačke, razigrano se naganjajući, djevojke čiste oko nje, odvozeći ostatke pržine i kamenja, otpatke cigle i žbuke, smetlje. Tragovi okupatora se brišu kao krv u klaonici. Čistoća od mara i rada ljudi sja kao svjetlina od sunca.

Trebalo bi da čovjek u ovom kraju živi mjesece, i po mjesečini a ne samo po suncu, da upozna zbilju prošlosti i sadašnjosti. Turist turi ruke u džepove, a u glavu ništa, jer prazna nije teška. Objesio o ramenu dalekozor, nevoleći ni nazirati što je blizu. Ili kao pušku. Da spomoću njega pogledom ulovi daleki vidik. Daljina se čezne da bi se lišilo blizine. Sebe. Kao stara odijela. Upoznavši se sa sobom u ranom djetinjstvu, čovjek, što se više sa sobom druži, gotovo da sebi omrzne; barem sebi dosadi, pa veli da mu je odvratna okolica. Čezne da promijeni mjesto i društvo, i kada to postigne, očuti da i novu okolicu, barem donekle, pravi na sliku i priliku svoga ćućenja. Ne može se otresti sebe. Kao pas buha. Pa trči naokolo. Sukobi se s vjetrom; taj mu odnese šešir, a on za njim da ga uhvati. Zaposli se tako i manje mu je dosadno. Radost, valjda, nastaje od rada. Putnik jedva čeka kad će stići kamo je nakanio; ali putopisac, premda nije nazlobrz, veseli se prometnoj nezgodi, kako bi, zadržan na putu, imao što više vremena, makar ga i protavorio, samo da uvreba zanimljivost po kojoj mu putopis ne bi bio gnjevetanje. Kao motiv, sam, nije ravnodušan, ako pisac nije živodušan i ako pisac jest živodušan. Spomenuti putopis Horvata Kiša pjesnička je realizacija slučajnoga putovanja; uzalud je tragati u njemu za obavijestima i poukom o socijalnom i političkom životu Istre, ili uopće narodnom stanju u njoj u vrijeme kada je pisan. Stoga, valjda, i nije popularan. Tih je i skloni se u skrovitim osjećajima onoga koji ga štije. Živi svojim samotnim krotkim životom poezije. Čita se kao prijateljska pisma, dobroćudna nasmijana dobrohotna, kakav je u životu bio njegov pisac, — oviši suhonjavi prijazni čovjek, koji je hodao poštapajući se i sjedeći šalio se, pa i sam, malo prije svoje smrti g. 1924, izazvao o sebi bezazlen vic (objavljen u ,Koprivama'): »Idem, idem istarskim putovima, pa opet dođem u Kazališnu kavanu«.

*

Stranac sam, dakako, jer sam s drugih strana; ali se ne ćutim tuđincem, niti me time osjećaju. Znamo se po pripovjedanju, po čuvenju. Tek kao da se odavno ne susretosmo. Hrvati su, a dugo već ne smjedoše to biti; ne mogoše u Hrvatsku niti ona bijaše kadra k njima. U mislima ne bijahu jedno bez drugoga. Sada su zajedno; jedno. Premda se radi o Istri. Zemlja je ta naime u povijesti, u suvremenim spisima, pa i u svijesti pređa i suvremenika, kao zasebna hrvatska pokrajina, ako ne po svojim svojstvima, ono po svojoj sudbini. Popularna je bila u prošlosti; a danas o njoj se, u svemu svijetu, govori i piše više negoli i o kojem drugom kraju u Europi. Rat ju je »iznio na javu«; a ni prije njega nije spavala da bi bila pokrivena nepoznatošću.

Nacionalna, hrvatska i slovenska, nepokorljivost njezina puka, slobodarska borbenost, trajna je i neprekidljiva kao njegov život u vjekovima prošlim kao i u sadašnjima, kao što će biti i u budućima.

Ima tlo iz kojega se na njemu rođeni lako iskorjeni. Uzrok, što se iskorjeni, nije samo u iskorjenjenomu nego i u tlu. Oba mogu uvjetovati da se iskorijenjenost zbude; premda ne sami. Korijen Istranina u Istri neobično je žilav; žilavost mu je zamršena, i poneka njegova žilica drži ga za rodnu grudu i onda kada se čini da se iz nje istrgnuo sasvim, kad je neprepoznatljivo odakle je. Zato se — barem subjektivno meni — Istrani često čine lokalni patrioti, i to u pozitivnom smislu toga izraza; zbiljski vole svoj kraj, riječju i djelom, sva njegova dobra svojstva i njegova narodna stremljenja, a pri tom ne zaziru od dobroga ostale domovine, od vrijednoga u svijetu. Po narječju, različitu od ostalih hrvatskih narječja — jer nije ni prava čakavština —, sačinjavaju svoju jezičku oblast, u kojoj, štaviše, žive, u ponekim mjestima i njihovoj okolici, i posebni govori. Jezikoslovci mogu iz nje pobrati obilat rječnik, istražiti i proučiti obilje jezičkih oblika. Kao dio hrvatskoga naroda, Istrani u dosadašnjoj svojoj zatvorenosti od ostale Hrvatske, a uz to pod prisilnim utjecajem tuđe političke i kulturne vlasti, postadoše donekle posebni po jeziku i načinu življenja. Bit će dakle svoji, osebujni, unutar hrvatske cjeline. Konačno u njoj, naravno poprimajući sebi od ostalog hrvatskog života uopće i dajući mu od sebe, malopomalo Istra će izjednačivati se, uskladiti se s njom sasvim. Uza svoju posebnost i sve što je od nje moguće u budućnosti, ona je po sticaju okolnosti u povijesti, po koječemu što se zbivalo s njom, slična ostaloj Hrvatskoj. Zaslužni joj slavni biskup Dobrila prozvan je, dapače, »istarskim Strossmayerom«. Spodobna je da se nazove mala Hrvatska u Hrvatskoj.

II.

Usporedo s dugačkom šumovitom udolinom, poprilici usred Istre, odmah zapadno od Pazina, protegnjuje se cesta k Poreču i, protežući se, preteče je. Udolina se ne može s njom natjecati dužinom. Zaostane sa svojom

ljetnom zelenom ljepotom. S bregovima, među koje je uvaljena, a na kojima se gdjegdje tamnije, tu i tamo svijetlije zelene grmovi i stabla, žuti trava, mrgodi busen, obojeni svjetlinom sunca, od koje se čine blijedima, ta je udolina kao golem paviljon izložbe pejsaža. Mjeri li se s cestom, kratka je; ali ni cesta, idući naprijed prema moru, nema sreće da nju prati.

Tko se više godina nije izverao iz grada, izgobelja li se iz njega, iznenađuju ga slike prirode kao što kakva primitivca, iz nekog zabačenog divljeg kraja, začuđuje filmska predstava, kad je gleda prvi put. Od vidika prirode spopada ogrezloga u civilizaciji sanjarenje puno nesvjesne dragosti kao od nenadano probuđenih uspomena. Neiskusnog, naivnog primitivca čudo civilizacije zapanjuje, te se ne snalazi ni u sebi ni oko sebe; zbunjuje ga, i omamljuje ugodno i neugodno u isti mah.

Ali ljepote su nezanimljive putniku, kuha li se, na kolovoskoj žegi, u znoju vlastitom i u pari tridesetorice suputnika, zbijenih zajedno s njim u autobusu. Naime, kad je čovjek kuhar samoga sebe i ljudožder; zapravo sebežder, i to po tomu što mršavi. Djevojku, kojoj je posrećilo, pa se smjestila pokraj jednog od svega dvaju otvorenih okana, moli, da se pomakne, kako bi bio kadar kroza nj maločak promoliti glavu navan, na zrak, premda usijan, ali nepresićen dahovima i isparivanjem ljudi. Od zanečišćenog uzduha, koji zadušuje, mota mu se u želucu i u glavi, pa uzdiše, i bulaznio bi, kad još ne bi bio svijestan pa se od bulažnjenja suzdržavao. Lubanji mu uspije da se isturi kroz prozorčić. Osvješćujući se disanjem na lavorenju od jurenja kola, kao od mahanja lepezom, sposoban je da mu se u glavu primeću barem nesvrsishodne pomisli kao odrazi osjećanja u taj čas: »Ta grmovita uvala jamačno je rodni kraj zečeva, u kojemu mogu poginuti, ali nikada iz njega biti prognani puškaranjem kakva lovca. Zaštićuje ih bujno rašće. Pa tako im ne prisjeda trava, dok se veru kroz busenje, kuda kuršum uvijek ne umije. Nije svemoguć da pogodi u svako mjesto. Morao bi biti zrak, ili kiša, ili tmina, ili sunce. Ni sami snijeg ne prodire kroz sve šiblje. Pogotovu ne pogled . . .«

Zabebelijava tako čovjek svoju pamet, kako bi što manje mislio na sebe, i da bi mu putanja i patnja prolazile što brže. U nezgodi svojoj vidi kako je drugi u

zgodi te lako izbjegne neprilici. Nastoji da ne bude svijestan kako bi manje bio nezadovoljan.

Sunce je kao alkohol: ako je umjereno, ugodno te oživi; previše ga, onemoćaš kao od bolesti. Voda razrijeđuje alkohol, pa mu jakost smalakše; pritisak sunca lakše se podnosi s morem. Smotriš li negdje u daljini nešto kao raščihanu vunu, maglu bjelkastu kao da je od zgusnute danje svjetlosti, to je blizu more. I kada ga zbilja ugledaš, ohrabruje te; manje trpiš od vrućine, premda je ona, ako ne gora, teška kao i prije toga.

Šofer vrti volanom, kao što nehajan učitelj miče šipkom po zemljovidu, nezanimajući se, pazi li tko kuda se upravlja. Posijedjele kuće i kućerci tihi i zabavljeni sami sa sobom kao starci. Cesta natrčala između njih. Premalo ih, da bi bili čitavo seoce. Valjda su samo komad njega; odvrcio daleko na stranu kao djelić razbijena tanjura. Selo je gotovo uvijek raštrkano kao stado na paši, kojega se pojedini pripadnici, tražeći da se bolje napasu, odjeljuju od ostalih. Grad je gusto skupljen i žamoran, kao miting.

Navrh brijega skup kuća, kao oblak mrk. U njima nekad stanovahu gromovnici, gospari kraja. Miljokazi i putokazi iskaču svaki čas pred oči kao na slikama nijemoga filma napisana tumačenja. Popratna glazba je buka motora, u kojoj je trubljenje trube svirka saksofona. Ujarmljeni volovi, ozbiljni i šutljivi kao kraljevi pred sudbonosnim odlukama, uklanjaju se s kolima na stranu. Civilizacija odstranjuje kraljeve gdjegod dopre naglo, naročito s pomoću rata. Gdje su konji? Ne vide se nigdje kao ni na glavama cilindri. Nestaju malopomalo kao baruni. Domaće pomoćne životinje predstavljaju magare i vol, koji bulji u auto nerazumno ko magare u kantar. Magare se straši automobila; antipatičan mu je i okrene mu stražnjicu. Jedan drugomu konkurira glasom: obadva znaju revati.

Od brzine autobusa bregovi se slijeću i razlijeću kao jata. Pojedini se opet izdaleka uoči kako juri prema cesti. Stao tik uz nju, da ne smeta prolazu. Drugi, nešto podalje, uzdigao se nabusit, obrastao grmljem između kojega strši poneko krošnjato stablo; sav je raskuštran. Jarebice trkom otrčaše po kukuruzištu. Štede krila za let u opasnijim neprilikama. Divlja perad bježe u slobodu, različito od pitomih pera. Telegrafski stupovi,

kao trkači na dugu prugu, promiču jedan za drugim u daljinu iz koje se odvija vožnja. Kroz prozore kuća izviruju ženske glave; huktanje im pobudilo radoznalost: zabavlja ih novim vidikom, kao što grmljavina raduje mumljajući da će osvježiti kišnim zrakom i odagnati sparinu. Uzdignuti u zrak, mašu krila ptica i dječje ruke. Drma se autobus i nakrivljuje te se sjedioci i stajaoci u njemu ljuljaju kao kokoši u rešetkastom sanduku, dok se naglo prenaša. U cestu pod njim, ponegdje, nailazeći sa strane, između brežuljaka i preko njih, utječe drugi kolnik, kao pritok u rijeku; ili se odvaja od nje kao rukav. Uspravno kao skretničar pokraj tračnica na maloj željezničkoj postaji, opet stao putokaz.

*

Svjetionici i putokazi upozoravaju na sebe svojom osamljenošću; po njoj su najvidljiviji, pa tako pomagači i, često, spasitelji; podsjećaju čovjeka na njegovu samoću i, u isti mah, da ga mogu opomenuti da ne zastrani te, zabasa li na stranputicu, da ga mogu iz takve neprilike izbaviti. Potrebni su kao liječnici koji su nam kadri obznaniti kad nismo zdravi i uputiti nas kako ćemo se izliječiti. Pogledamo ih uvijek ponovo, prolazeći mimo njih, premda ih vidjesmo mnogo puta; kao što u dobre knjige zavirujemo, kadgod su nam pri ruci, makar smo ih već pročitali i premda nismo u prilici da su nam potrebne.

Putokazi na raskršćima cesta u Istri imenima mjesta, napisanima na sebi, sjećaju me da znam nešto njezina zemljopisa i kojim ću putom vidjeti u zbilji ono o čemu imam znanja. Ali ravnati se je po smjeru vožnje. Brzina njezina i pravac, u kojem se upravlja, omogućeni tehnikom, ne upriličuju da pameću naučeno gledam očima i slušam ušima, nogama obiđem i rukama opipam, plućima udišem i srcem proćutim, u razgovoru s ljudima pretresam; da proživim čitavim sobom. Tehnika je prepreka između čovjeka i potpunog života oko njega. Pješak uvidi život bolje nego zrakoplovac. Nije li taj potonji gotovo metafora za umišljeno micanje u prostoru? Putnik u ironičnom smislu; kao ono »putuje u pjesničkim visinama«. Tehnikom se

skrati vrijeme, za koje nekud stižemo; ali nam se uskraćuje mogućnost da stečemo pravo znanje o svijetu i životu, kroz koje nas ona prenosi. Brzina je mati površnosti. Što se više penjemo zrakoplovom u visinu, to manje vidimo šta je na zemlji i šta se na njoj zbiva. Ptice se lijetom zadržavaju iznad zemlje, pa ipak živu od nje; noge su im jer moraju stati na tlo. Žuri li se čovjek za znanjem brzo, sazna kasno. Oskudan rječnik u književnosti bude, obično, kad je u pisaca nestašica doživljaja. Poznavati što više životnih dogodovština, barem je jedan od uvjeta da se oživi obilje riječi. Intelektualizam u modernom romanu, pomiješan s nešto poezije, izražava se nevelikim brojem riječi, premda u mnogo njihovih različitih oblika. Tehnika preskače činjenice; prema njima se ponaša kako joj je potrebno i kako može. Čovjek se podvrgava tehnici služeći se njome: ne može da ga se tiče silesija zbilje; ne opazi potonje baš stoga, jer mu je tehnički spriječeno da je promatra; ne doživljuje ju.

Pisaćim strojem može pisati pjesnik, dotično mislilac, ali dobro i novo, originalno, ne može napisati samo njim; mora nadopisivati ili izbacivati, ispravljati perom u ruci. I najmodernijemu tehničkomu sredstvu za najživotniji duhovni rad pomaže primitivno sredstvo. Pero je sebi samo dosta. Tekovine tehničke nisu potpuni izraz čovjeka svega; niti se, još uvijek, s pomoću njih on može izraziti sasvim. Doživljavajući tehniku, ne nadoknađujemo sebi duševno i duhovno doživljavanje kakvo nam je od zbilje prirode, koju je ona zamijenila; doživjeti se dublje ona može, barem zasad, uglavnom, u svojoj neskladnosti sa suvremenom čovječjom prirodom. Doživljaj s pomoću nje (putujući željeznicom, automobilom, zrakoplovom; uživajući muziku s gramofonskih ploča, iz radio-aparata, i slično) u biti je jednostavniji, jednolikiji; oskudniji. Ne uprilićujući čovjeku da doživljuje mnogo različitoga života, kako bi se obogatio iskustvom u obliku raznovrsnih osjećaja i u raznolikim predodžbama, tehnika mu ostavlja tek da, više ili manje, apstraktno mozga; i da teoretizira. Sama po sebi ona mu još nije postala dostatno prisan doživljaj, koji bi se odjelotvorio umjetnički da ga suvremenici osjete kao što mogu prirodnu životnost umjetnosti. Još nije. To jest može mu postati.

Mislioci, koji nariču i proriču da će u sasvim tehničkom svijetu biti uništena duša i razoren emocionalni poredak, zapravo se boje promjene koja će, tada, u duši se zbiti, i drugačijih uzbuđenja; zloslutni su — i to, vjerojatno, s pravom, — da ta uzbuđenja druge vrsti, emocije budućnosti, oni nisu kadri osjetiti i podnijeti. Takvima je i socijalna revolucija istovetna s propašću svijeta, jer im tekovine njezine nisu u skladu s načinom njihova življenja i s natražnim shvaćanjem njihovim o društvovnom poretku.

Proučenjem prapovijesti i povijesti ljudskih osjećanja doznalo bi se da se ona mogu mijenjati. Osjećajnost jedna može izumrijeti —, naroditi se, narediti se nova, od pređašnje sasvim različita. Prenošenje osjećaja s jedne strane na drugu, za druge stvari koje ih sobom, djelovanjem svojim, mogu preinačiti tako, da se oni ljudima, u kojih nisu preneseni nego ostali na staromu mjestu za stare stvari, čine da više uopće nisu osjećaji, i to zato, jer su predrugojačeni. Rušenjem jednoga emocionalnoga poretka pravi se drugi. Već kričanjem od straha, da će biti razoren emocionalni poredak, priznaje se da je to moguće, pa i to da je predšasnik dotičnomu mogao biti drugačiji od njega. »Dušu« i »emocionalni poredak«, kakvi se mile konzervativnomu soju, moguće je zadržati, sačuvati samo u konzervama od pjesništva, umjetnosti, znanosti, filozofije — u izrazima ljudskim koji već postoje —, da budu za ogled i ugled naraštajima budućih stoljeća i tisućljeća kao starodavna posebnost njihovih prapredaka. Tegobno je to uvjeriti baš osjećajne, jer im se neda zamisliti kako mogu imati osjećaje drugačije nego su navikli osjećati u svomu jednolikom dugom životu. Bojažljive i unaprijed ožalošćene, da će biti strašno, ako je što takovo ostvarljivo, umiriti je, uzgred, primjetbom: novi osjećaj, već po tomu što će biti naravan, neće biti zazoran.

Bude li tehnika pronikla ne samo sav život oko čovjeka, nego i u njemu, oživjela kao prirodan doživljaj — a to će se u dalekoj budućnosti dogoditi —, ona će biti plodonosna u književnoj i u ostalim umjetnostima. Živeći u tehniziranomu životu kako bude prilikovalo, pjesnik će i sam biti tehniziran. Pjesništvo će se njegovo razlikovati od današnjega životnošću u sebi; po-

buđivati će čitaču osjećaje drugačije nego su mu danas; tražiti će da bude sposoban osjećati, predočavati sebi slike tehnizirane životnosti. Već u nekim najmodernijim izdancima velegradske književnosti, u verzu i prozi, osjećaji i predodžbe nisu bliski suvremenicima, koji su »neiskvareni« svakovrsnim napravama, kakve je moderna tehnika napravila kao životnu potrebu velegrađaninu, i time u njega proizvela duševnu i duhovnu životnost drugačiju nego u čovjeka koji obitava u okolini tehnički slabije razvijenoj, i različiti su, oćutljivo i uočljivo, ponegdje temeljito, od onih u pjesništvu tehnički primitivnijega doba, dakle u starinskomu — koje, misli li se na njegovu relaciju prema najnovijemu razvoju tehničke civilizacije, seže malone do početka XX. stoljeća. Tema je to posebna.

*

Otvoreni vidici i naokolo po zemlji i prema nebu; brežuljci i šumarci premaleni da ih ograniče; oblaci su negdje nad nekim drugim krajem. Nizina postaje sve prostranija; naginjući se jedva primjetljivo i razastirući se k moru, završava krivudavom obalom pred kojom se rasprostire njegova nepregledljiva sivkasto-modra ravnina, koja, od sunca nagnutog da zapadne, ljeska se talasićima kao riba ljuskama.

Ispred žurnog autobusa cesta, kao trak svjetla koji mu osvjetljuje smjer, juri između paralelograma njiva, trapeza vrtova, kružnica šumaraka te, od vremena do vremena, za koliko bi popušio cigaretu, između omanjih naselja, i neprimjetno se spuštajući ujuri među oveću skupinu kuća na omalen trg, kao u dvorište. I stane. Autobus je tu prestigne. Ispružila se iza njega riđasta, mirna, bez ikakva znaka života na sebi. Pregažena. Noć se već skuplja na nju, vrânâ, kao gavranovi.

Putnici se razbježaše u mlâku tamu, ko pušteni zatvorenici iz zatvora. Odlanulo im. I meni. Sam sam evo, i nezavisan o mučnoj vožnji. Ne stiješnjavam više drugima prostor niti ga oni otimlju meni. Samošću drugima ne smetam. Ali mogao bih njome dosaditi sebi. Odmakao sam od kola veselo ko dijete od škole. U njima sam se naučio nešto zemljopisa Istre. Ispripršten zapare i vrućine, protežem udove ko da su mi odvezane lisičine; da malo očilim. Pred obalom sam.

Zar stigoh ne po kopnu, nego lađom na kojoj me morila morska bolest? U želucu se bješe mućalo, smučilo da povraćam. Okrepljuje me zrak samosti. Jevtino. Zapada evo tek nekoliko minuta vrzenja po praznoj porečkoj pijaci. Umor ko stvoren za spavanje. Ali trg nije postelja. Ni mrak nije jorgan, premda me sve deblje pokriva. Kad bi se ovaj umor dao konzervirati, ili prepraviti u oblik kakvih pilula, mogao bi se prodavati, kao sredstvo za uspavljivanje, ljudima koje mori nesanica, i pesimistima, te bi uspjeli prespavati zlovolju. Zaliha ga je velika. Gura u san. Mlinski kamen, objesen o vratu, tako valjda vuče u vodu. Osjećam tu narodnu uzrečicu. Ljepše bi bilo pjevati poskočnicu i po ritmu joj poskakivati. Prostor je za to prikladan. Lunjam evo po njegovoj ravnini i mraku polako. Verem li se to kroz kakvu tihu mladu šumicu? Škura svjetlost, daleko nekoliko koraka nalijevo, raskrilila se nalik na mjesečinu pred zavjesom prozora, gleda li se iz mračne sobe. Buljim u nju i primičem joj se: rastvorena vrata omanje crkve; plamenovi nekoliko svijeća na velikom oltaru razasjali, po čitavoj crkvenoj lađi, svjetlost bjelkasto-sivu kao dim. Unutra, odmah nadesno, skupila se u kluoi žena, srednjih godina, zanijemila, nepomična kao da napeto prisluškuje neki tajni razgovor iza zida, u kakvoj pokrajnoj prostoriji. Tik pred oltarom dvoje čeljadi, muško i žensko, živahno šapću; ali to ne bješe ispovjedačica usrdno se ispovjedajući i ispovjednik zabrinuto joj svjetujući. Šapat se širi kroz tišinu nejasne ponutrice, mekan i isprekidan; slično pijukanju pilića ispod kvočke. Po stropu i okolo po zidovima, mutno se šareneći, svete slikarije rese mukli večernji mir prostorija ko crteži po stijenama špilju pračovjeka. Ukočeni, nijemi svetački kip. Neugodan. Pomišljaš na stražara pred dvorom silnika. Nehotice zabasali u sobu, gdje netko spava, pa bojeći se da ga ne probudi, naglo se i oprezno išulja natraške prema izlazu. Učinih tako.

Okrećem se oko sebe kao zemlja. Ali u mom svemiru ni s jedne strane ne sja ni mjesec, ni sunce, ni kakva zvijezda. Tamnina i sprijeda i straga, i odozgor i odozdol. Ko more oko ribe. Nije mi nevoljko. Nego igra; ali naporna, zbog tjelesne umornosti. Zlobno se iskušavam dokle ću je podnositi. Tko se nije još rodio,

može doći na svijet. Dođe li na nj uvečer kao ja na trg u Poreču, a nevidjelica začepi ulice, te ne znaš kako ćeš prodrijeti u njih, i zastre sve prozore, pa se zidovi kuća ne razlikuju od crne tmuše, neće nabasati u krevet ni kad bi ga imao. Ocean od tmine. Neće mi se razbiti čamac o hrid, već može glava o zid. Tamo svijetli nešto maleno kao velik žut proljetni leptir. Od toga biva lijepo, i postaje mi svjetionik. Odšvrljam prema njemu kao iz tunela prema otvoru. Ne, to ne bàte moji koraci. Ja se zapravo libim, kao da bi htio mimo kakvoga neprijatelja nečujno i neopaženo. Koračanje nečije navaljuje i s leđa i prema meni. Nevidljivi ljudi. Razgovor starica iza paravana od mraka. U nekoj sam ulici. Osjećam uska je ko procijep. Mučno mi od neizvjesnosti kamo ću dospjeti. Pomičem se prema opaženoj svjetlosti; ona načas ustrašuje kao iz pomrčine bljesak noža. Ovaj mračni prostor prikladan je mački da trči za mišom, a ne čovjeku da traži gostionicu. Ali nezgodnost nije zapreka preko koje se ne može proći. Doprijeh do pod svoj svjetionik. Sastoji se od električne žarulje na uglu odakle se zaokreće u malen pobočni sokak. Skrenem u dotični, i nevidovno izronih pred rasvijetljen prozor prizemnice. Vide se kroz okna bijeli stolnjaci. Ruka s viljuškom spušta se iz zraka prema tanjuru na stolu kao golub na trg pokraj piljarica. Očito gostionica. Svjetlost se u njoj rascvala. Prosijava i na kuće okolo. Vidim i samog sebe. Još prije koji čas mogoh se samo napipati. Uniđem na vrata bez natpisa kakva javnog svratišta. Tu se i ljudi sasvim vide. Do maloprije bijah kadar tek da ih očujem, nevidljivih. Pomrčina bi bila mizantropima još ugodnija, kada bi im začepila uši da ne čuju.

Pogledi polete prema meni kao muhe. Smetaju. Ne nosim zdjelu slatkarija, niti sam muholovka: odletjeti će nekuda drugamo. Prostorija malena te ju ispunilo četiri stola, svaki napose, s nekolicinom gostiju koji, valjda nepoznati među sobom, šute kao u čekaonici pred uredom. Glase se samo tanjuri, viljuške, noževi, lijevanje vina u čašu, razmotavanje novina. Mjesta malo, ali za malo vremena dosta.

Provukoh se, nakon večere, kroz mrak na obalu. More se s noću spojilo u neizmjernu tamu. Crno i od nevidljivosti tijesno kao u rogu. More se raspoznaje od

noći samo po tomu što su po pučini njegovoj razasuta, tu i tamo, svijetla, bit će svjetiljke na ribarskim čamcima. Kao na nebesima zvijezde. Čas je kad su more i nebo najsličniji. Spomoću zvijezda mornari znadu dospjeti kuda žele; spomoću svjetiljaka riba na tržište. Svijetla na moru i nebeska iznad njega sredstva su pomorske ekonomije i ljepota očima. Tišina kao vuna mekana, mlaka. Od časa do časa voda cmokne rub kopna. Koračanje nečije i mrmljanje trpaju se u uši. Gazim po tami kao po šušnju u šumi, meko ali čujno. Promače mi ispred nosa ženska spodoba; nazirem ju samo po obliku odjeće. Zastanem, i zazurim u tminu ko u crninu školske table na kojoj ništa ne piše. Isčeznula noćna lutalica kao povjetarac naletio za večernje ljetne omare, pa umornomu žao što nije maločak popostajao i mahao hladom. Neće valjda u vodu? Ili traži sebi pară. Škripnu cipele, iznenada kao kihanje. Hitrina koraka kao športaška natječući se u trčanju. Muškarac šmugnu odškripavši u smjeru kuda i neprepoznatljiva ženska. Na sastanak pod zaštitom od tmine. Možda u čamcu. Trmižem i vucinjam se dalje. Opet neko bumbaranje, ali jasnije. Dočujem ga, i sve me privodi k sebi bliže. Pljesne talasić o obalsko kamenje ko dlan o dlan. Žuborka razgovor. Razabirem glasove koji časak, ko da razmotavam paketiće da vidim šta je u njima. Štokavština. Ubrzam prema njoj. Crne se dvije ljudske prilike sjedeći na stijenama kraj vode, i polako razgovaraju. Prijatne mi već svojom opstojnošću, kao dobri znanci.

— Zdravo!

— Zdravo! odzdrave u isti čas, dvoglasno.

— Jeste li vi odavle, iz Poreča?

— Nismo. Nego smo baš stigli malo izdaljega, iz Istre. Po prižegi. Pa se evo odmaramo. — Čujem, ne mogući uočiti koji odgovara.

— Po govoru bih rekao da niste iz ovoga kraja?

— A ne. Ja sam od Splita, veli jedan koji, kako se jedva nazire, izuo obuću pa bućka nogama u moru kao u lavoru.

— A ja od Mostara, drugi će, pripaljujući cigaretu. Plamičak šibice djelomice osvijetli mladolika, pripekom opaljena lica i šajkače.

— Vi ste vojnici!

— Je, u vojsci smo, pa smo ovamo poslani po službi.

— Jedan od Mostara a drugi od Splita; nisu vam kuće jedna od druge daleko. Zapravo ste zemljaci.

— Sublizu smo, nasmije se Dalmatinac i počne se obuvati. — Nisu to nikakve daljine, pogotovu kad čovik malo prodje po svitu. Svu sam ja Jugoslaviju stavija pod korak, u ove dvi tri godine, vidija svega, i ljudi i borbe. Bija sam i u puno mista u Istri tirajući Švabe. I u Trstu. Sad je ovo sve naše, i sve mi blizu.

— Svi pod jednim krovom, završi mu drug.

Rastajemo se a, zbog mraka, ne vidjesmo se. Kao da razgovarasmo spomoću telefona. Borci zamakoše za svojom dužnošću hitro kroz tamu kao da kroz gusti dim bojišta jurnuše na neprijatelja.

*

Rano jutro u Poreču i zrele smokve u njegovoj okolici zelenkasto su blijedo žuti. Na uličice, kroz nevelike razmake između kuća i redova kuća, i na pitominu vrtova kroz krošnje voćaka prosiplje se sunce svijetlo i mekano kao slama. Dućani su i mušterije kao ulišta i pčele; ali potonje u ulišta unose a kupci iz dućana iznose. Zvrndaju svi: pčele pri kupljenju tvari od kojih prave med; mušterije pri kupovanju stvari od kojih gotove ručak ili šiju odjeću. Obrijana lica hite iz brijačnica u urede; napudrana, dozivaju u pamet šljive po kojima je popao mašak. Radoznalcima se jutro rastvara kao novine koje kupiše upravo prispjele. Dnevnici, rašireni u njihovim rukama, i pune košare na glavama domaćica i piljarica, koje su im ujedno suncobrani, ushodali se na sve strane. U buffetu, iza tezge, kao iza kulisa na brzu ruku sklepućene pozornice maloga putujućega kazališta, vlasnica oprema mačku za šaljivu plesačicu. Priveza joj za rep komad papira, kao pismo. Maca, puštena na pod, najednom se zavrti oko sebe hoteći da papir uhvati; okreće se i okreće, tjera se s njime na veselje gospodarici i jednom jedinom gostu koji s njom sačinjava publiku, vrti se sve naglije i naglije, papir leti za njom kao velo za igračicom, ali joj ne polazi za šapom da ga ščepa pandžama, i produžuje ludom vrtnjom oko sebe, sve bržom, sve hitrijom, kao jedinim načinom da će ga ipak zgrabiti ... Ne dokučuje ni papir

ni kako joj je uzalud što se kao zvrk vrti oko sebe, u svrhu da ga ščapi. Na rasporedu dakle: Priveži to mačku za rep! Zuje potihano, u nekoj obližnjoj ulici, kamioni, da će žuriti za poslom. Zuka se razliježe po jutarnjoj tišini Poreča, rosnatoj i svježoj od noćašnjega razgoropađenog pljuska; razujala se, razbrujala u uzduhu, što se već mlâči i zgrijava i mazi se uz-kožu ljudi, pa gradić, opkoljen vinogradskim, šumaračkim, njivskim zelenilom nadugo i naširoko uz more, čini se, pčelinjak je u golemu vrtu.

Vonj sardela, soli i morske vlage, zbijenih u burad, poredanu u skladištu na obali, gotovo pustošnoj, razastire se naokolo. Tanki talasići u zavjetrini lučkoga zaljeva dječica su valova otvorenog mora. Udari eno vjetrina tamo daleko, po pučini; valovi se guraju, propinjū se zapjenjeni. Valovi su s pjenama kao lavovi s grivama. Lupaju, ogromni, jedan za drugim i jedan preko drugoga nahrupljuju, pa se smanjuju i smalakšu kako udaranje oslabljuje, i opet se nahrpavaju, nadimlju se, razbucavaju, pa u zatišju se iznemoglo pružaju, splošnjuju se, i vjetar susta, a oni ispruženi krepavaju. Voda se poravnjuje, još se malo trza kao životinja posljednjom žilicom živosti. Već se izgladila. Cakli se mirno kao golemo raskolačeno volovsko oko.

Oči vide i uši čuju, s pomoću malo mašte, tako nešto; učestvuje li mrvičak više razum, onda ovako:

Poreč je opkolilo more s tri strane, kao kupci dobru robu. Na poluotočiću je dakle, i to usku, duguljastu. Okupljenom gustom gomilom kuća izgleda ko velika skupina ljudi što se nagurala na most, po kojemu se ukrcava u brod, a ne kao da se stisnula, da gleda mali šumom obrasli otočić, zvani Sv. Nikola, tu pred očima, lijep kao kotarica cvijeća, (pa pomišljaš na Lokrum pred Dubrovnikom), i osamljen, bez društva kakvih drugih otoka. Mora naime da je mnogo Porečana zaista otplovilo u potragu za zgodnijim živovanjem nego im je ono bilo u rodnom mjestu posljednjih dva i pol desetljeća; ili je izumiralo; jer ih je od 4.263, koliko ih je u njemu obitavalo g. 1910., preživjelo to nevrijeme fašističkog vladanja 2.768. Tako je službeno zbrojeno 1945. godine. Baš mu se u sredinu usjekla duboko, tek što ga nije presjekla, najvidljivija njegova ulica. Preve-

deno s talijanskoga, ime joj je Velika ulica. Zapravo je dugačka. Razvadja se, kao stablo u grane, nalijevo i nadesno u sokake, kojima hitro stigneš na kraj, ne zato što brzaš kao ptica po grani, nego jer su kratki. Oklevetao bi je, kad bi je pozlobio da je i ona ćorsokak; i možda se, jer je skromna, ne bi uvrijedila, ako nije lakosrda. Nego, ne da se utjerati u ćorsokak; ima izlaz. Prije nego bi na obalu, zaustavi se kao zbunjena pred zbrkano suprotstavljenim kućama, koje te, kao na kakav lăz između kamenja, skrenu nalijevo u neprostran prostor između kućerina i oko njih te, kudecajući između njih i zaobilazeći ih, izniikneš na vidjelo, pred luku. Dva golema broda, smlavljena, završjeme rata, bombama engleskih bombaša, leže pri obali kao slonovi ubijeni na rubu prašume. Dosta kuća na obali, blizu njih, izgubilo je sve svoje zidove, ili je, barem, platilo krovovima. Koliko je njihovih stanara pritom platilo glavom, možda bi se moglo saznati po natpisima u groblju. Pa i jedini hotel platio je rat čitavim sobom; u njemu danas mogu stanovati parcovi. Javnoga prenoćišta, sadzasad, drugomu nema. Po tomu nedostatku spomenuti je gradić sličan kakvu zabačenu selu; bio bi to i po tišini, ako bi ona katkad bila proparana kukurijekanjem pijetlova, mûkanjem goveda, ili lavežom pasa. Pa i unutar njega namjesto poneke kuće tek je gomila kamenja i smrvljenih ciglâ, greda, pržine; te odrpani, i slomljeni, i sasvim razrušeni zidovi — polovični skeleti zgrada bez soba i pokrovlja. Susreće se i popova, crnih kao komadići noći. Bombe kao da su pogađale zgrade koje su najviše, bombašima najbliže. Zemljotres bi ostavio tragove u obliku takvih gromada ruševina. Došljak u Istru, koji je posljednjih šest godina izgubio pamćenje o tom vremenu, mogao bi rat zamijeniti za potres kada u Pazinu ne bi opazio, tik do crkve, groblje od grobova, poredanih jedan do drugoga, na kojima su, kao divljačka koplja, zadjeveni kukasti križevi, i kad, kao očevidac, ne bi mogao na njima njemački čitati imena osvajača — izvornih hitlerovskih i takozvanih legionara: ponekih, zaključujući po prezimenima, narodnosno različitih izroda, pa, možda, i prisilnih robova —, bandita, što su za Hitlera tražili u hrvatskoj zemlji životni prostor, i kojega su dana, mjeseca i godine, zaslugom Narodno-oslobodilačke vojske, našli prostor smrtni.

*

Izazivan dvadesetljetnim fašističkim siledžijstvom, rat je u Istri za njezino oslobođenje počeo ustajati 1941. tako što je narod u mnogim mjestima osnovao Narodne oslobodilačke odbore, kojih je središnjica bila u Rijeci. To je, zapravo, početak svršetka organizirane borbe istarskih Hrvata i Slovenaca, što je nakon njihova otpora, kroz hiljadu godina, franačkim grofovima, mletačkim kontima, pa germanskim barunima, izbila pojavom prvoga hrvatskog lista u Istri ‚Naša Sloga', 1. lipnja 1870., koji je pokrenuo biskup Dobrila, u svrhu da izvojšti ekonomsku, kulturnu, političku samostalnost istarskih Slavena; ili, kako piše Car Emin: ‚Naša Sloga' je istarskohrvatsko seljaštvo »vezala s njegovom najbližom braćom, s Hrvatskom i sa svim Slavenskim Jugom, vezala ga je s čitavim Slavenstvom ... trebalo je da obamrli narod trgne iz ropskog letarga, u koji je bio upao, da ga privede nacionalnoj svijesti, da ga diže i pripravlja za velike borbe, kako će jednoga dana izvojštiti sebi mjesto, što mu pod suncem pripada«. Protiv povlaštene manjine gospara polučena su, pod vodstvom Dr. Matka Laginje, u istarskom saboru, neka osnovna narodna prava. Na izborima 1907. hrvatsko-slovenska narodna stranka nadmaši sa 32.293 glasa ostale stranke, i to talijansku liberalnu koja dobije 14.390, kršćanske socijaliste koji prikupe 4160, i socijaliste koji postignu 7019 glasova. Srušivši revolucionarno austro-ugarsku vlast 1918., Istrani — u ondašnjem ‚Hrvatskom Listu', koji je izlazio u Pulju, — izražavaju zahtjev, da se njihova zemlja priključi Jugoslavenskoj Republici; u isto vrijeme, u spomenutom gradu, radni puk, hrvatski i talijanski, golemim štrajkovima opire se talijanskom imperializmu. Rudari u Labinu s oružjem se dižu protiv okupatora 1921. i osnivaju Labinsku republiku, koja je postojala od 28. II. do 7. IV. spomenute godine, i podvrgnuta silom talijanskih divizija. Vrše se paleži sela i tlači narod fašističkim nasiljima svake vrsti, naročito između 1919. i 1922. Zatim se nastavlja ekonomskim uništavanjem slavenskoga življa. Godine 1929. zabranjeno je i posljednje štampano hrvatsko slovo, list ‚Istarska Riječ'. Specijalni tribunali borce za slavensku Istru bacaju u tamnice i ubijaju. Ratnička stopala fašizma gnječe po Europi, pa Istra u taj presudni čas nastavlja svoj otpor ratnom navalom na nj: 1942. oblikuje se prva četa istarskih partizana,

i pridolaze joj nove; nastaju odredi i brigade; veliki broj Istrana iste godine prolazi preko Kastva k borcima u Gorski Kotar; 1943., 9. rujna, podignut je opći ustanak u Julijskoj Krajini: okupatorska talijanska vlast je srušena i diže se istarski rat protiv hitlerovskih horda; 1944., 30. travnja, okupator je popalio mjesto Lipu, u kuće zatvorio 260 ljudi te ih što sažegao, što usmrtio. U čitavoj Istri zapalili su fašisti i hitlerovci 5595 kuća; hiljade ljudi je poubijano u selima, te u logorima fašističkim i nacističkim. Partizanskih akcija protiv željeznica, garnizona i drugih objekata u Istri bilo je u 4 godine 1470. U narodno-oslobodilačkoj borbi sudjelovalo je 29.000 Istrana; poginulo ih 6.000. Pobjedom završivši 1945., organizirani boj hrvatski i slovenski za oslobođenje Istre bijen je 75 godina.

*

Gradovi u Istri jesu gradići; starinski kao turske kule u Bosni. Malo koji da nije na vrh brijega; visoko, kao oblak mrk. Kuće im se i domovi stisnuli jedno uz drugo, ne baš kao ljubavnici, pa da bi ih bilo samo po dvoje, odijeljeno od drugoga para, nego kao stado bojeći se vukova. Ima moderne civilizacije u staru okviru. Civilizacija se i čuje. Kao ovca bleji i kao goveče muče dojurili auto gurajući se kroz tijesne ulice, stisnute u se, kao da su se same u sebe skrivale strašeći se od kakva neprijatelja u doba kad su građene. Auto poskače po tlu tih ulica, hrapavu kao glas nazebloga; a ponekomu motor kašlje, pa zastajkuje. Posijedili su istarski gradići od starosti; ništa im se u posljednja dva tri desetljeća nije nadoziđivalo novo, kao da su spomenici. Prepravljanjem i kad bi mu se dodavalo štogod novo, spomenik bi bio poništen. Novost zatomljuje uspomenu. Ali obnavljanje i gradnja novoga je napredovanje, a ono bi trebalo da bude življenje.

U kakvu tešku ekonomsku tjeskobu bijaše zbio fašizam Istru, opaža se baš po pomanjkanju znakova, da su se njezini gradići, u novije doba, nadogradnjama obnavljali ili novim gradnjama povećavali. Većinom su oronuli, unatoč prirodnim ekonomskim mogućnostima, da im se život pomlađuje, te budu mladoliki i naočitiji.

Mjesto, gdje su, i okolica oko njih nije uzrok, koji bi im priječio opstanak i razvijanje u novim oblicima. Od životne čamotinje — nacionalne i socialne, ekonomske i kulturne — skamenili su se u stoljetnom kamenju od kojega su sazidani. Jednako oni u sjevernijem, bogatijem, kao i oni u južnijem kraju. U zarobljeništvu jači izdrži lakše nego slabiji, ali ono nijednomu nije ladanje, oporavak, napredak.

Položajem tih gradića, po tomu što su uzvišeni nad okolinom, kao da se htjelo dočaravati da onima, koji su za davnih vremena u njima gospodarili, pristaje da budu bliže Bogu, kako bi im on pomogao vladati nad krajevima ispod sebe i čuvati se od najezde dušmana. Starinska uzvišenost očitovala se u materialnom obliku, da bude simbol i praktična samoobrana vladajućih. Ne spuštaju se ti gradići u nizinu kao što to obično čine stari gradovi, nadograđujući se na ravnijem tlu, na ravnici, pa budu moderni i ne smatraju da je to poniženje. U život se njihov posljednjih desetljeća uspeli seljaci. Nije nekada htjelo brdo k Muhamedu, pa se sada prorok popeo k njemu. Dogodilo se što su mu proricali, naime, da će gospoda jednoga dana prestati da na puk gledaju svisoka. Naprosto zato što će im se izmaknuti visina ispod nogu. Bogatuni, signorotti, iz gradića na zapadnoj obali, prezirahu pučane; smatrahu ih za marvu kojoj je da tegli u svrhu njihova gavanovanja, kao što orlovi, sa svojih visova, žmiraju na sitno blago i osluškuju njegovu bleku i mekečanje samo zato da se slete na nj, čapcima šćepaju koje bravče i požderu. Ali za to im samosvijesni puk nije ostajao dužan: talijanski kao i hrvatski — pripovijeda Car Emin — mrzio je ohole signorotte toliko, da s njima skupa nije htio hodati ni u crkvenim procesijama; na blagdane, kad je to običaj, priređivao je vlastite, samostalne pučanske procesije. S plemenitim gulikožama iz lučkih gradića nije ni Boga htio imati zajedno.

Sloga istarskoga — hrvatskoga, slovenskoga, talijanskoga — puka protiv gospode očitovala se i inače. Već prije desetljeća, u vrijeme kada je Istra bila u sklopu Austrougarske monarhije, Hrvati su i Slovenci u njoj bili predvodnici također socijalne borbe u obliku svoga nacionalnoga borenja. Opisujući, u zapisima o narodnom

preporodu u Istri, djelovanje hrvatskih i slovenskih zastupnika u istarskom saboru i odbornika u pokrajinskom odboru, Vj. Spinčić ističe kako je njihova opća briga za istarsko pučanstvo, te revnost i odlučnost u tome, zadavalo muke talijanskom dijelu sabora i pokrajinskog odbora, pa je potonji bio nagnan da se ipak bolje brine za stanovništvo. »U mnogom su uopće Hrvati i Slovenci pokazali put Talijanima, kojim imadu ići, da zadovolje šire slojeve pučanstva«. Hrvatski jezik imao se, po cesarskim naredbama, poštivati kao i talijanski. Unatoč tomu, kad su hrvatski zastupnici pokušavali u Saboru zboriti hrvatski, podigli bi viku talijanski i talijanaško općinstvo, te je sabor ponekih godina namjesto u Poreč, gdje je obično zasijedao, bio sazivan u Pulj, ali su i tu izbijali sukobi izmedju talijanskih zastupnika i hrvatskih zato što govore hrvatski. Napokon, kad je sabor sazivan u Kopar, bilo je u njemu više reda za hrvatskih govora; i to stoga, jer su talijanski radnici zaprijetili predsjedniku da će oni napraviti red, ako ga ne učini on. Poručili su, po svojim odaslanicima, predsjedniku hrvatsko- slovenskoga kluba, prof. Spinčiću: »Ne bojte se ništa gosp. profesore, ni Vi ni Vaši drugovi, radite po svojoj volji, govorite kako hoćete, i ako ne bude kadar ili voljan napraviti reda gosp. Rizzi (predsjednik sabora kojega je imenovao car austrijski), učinit ćemo ga mi«. — U najplodnijemu istarskom kraju, za koji neki mirovni konferencijaši hoće da se, zajedno s Trstom, internacionalizira, prozove »tršćanskim područjem«, »slobodnom zonom Trsta«, i kako li sve ne, naime u kotaru Buje, trećina obradivog zemljišta vlasništvo je sedamnaestorice veleposjednika — od kojih je 16 Talijana a Hrvat 1; radnomu puku, hrvatskom i talijanskom, ono je na raspoloženje da ga obrađuje kao koloni, to jest na napolicu, pa, naravno, rodilo je njegovom slogom: zajedničkom antifašističkom borbom da se Jugoslaviji priključi čitava Julijska krajina. Neće da bude igračka i žrtva imperialistima uime šovinističkoga nacionalizma.

Talijanska manjina u Istri danas živi u svojoj nacionalnoj i kulturnoj slobodi. Talijanstvo je rođenom Talijanu poštovano isto tako kao hrvatstvo Hrvatu, dotično slovenstvo Slovencu. »Fašisti su nam branili govoriti hrvatski. Hrvati smo mogli biti samo u kući, po-

KOBILCA IVANA: KAVOPIVKA
1861—1926

tajno. Djeca su išla u talijansku školu. Starija mi kćer znade i hrvatski, mlađa slabo. Uči za učiteljicu — u Opatiji će sada nastaviti, pa će tako naučiti i hrvatski dobro. Bit će hrvatska učiteljica...« reče, labinskim govorom, jedna gostioničarka u Labinu, zasad glavnom gradiću južne Istre. »Nismo se Talijanima osvećivali. Sad im je ko i nama«. Natpisi trgovinama i uredima i svugdje, gdje se vidi jezik pismeni i čuje usmeni, u gradu i u selu, na talijanskom su jednako kao na hrvatskom i slovenskom. Zidu jedne kuće usred Labina, u koji su uzidane neke starinske spomenploče, na kojima piše latinski, upadrio iz udubine viri brončana glava pod kojom piše: Tomaso Luciano. Kako reče neki prisutni mještanin, zidar, to je bio: »filozof, Labinjanin, koji je mnogo radio za Talijane u Istri«. S biste toga »filozofa« nije pala ni brončana vlas. U Pazinu, u Narodnom domu, uređena je — dosad najveća u Istri — knjižnica, koja se sastoji od 4.000 svezaka. Od toga ih je 3.200 na hrvatskom jeziku, 800 na talijanskom.

O krupnijim stvarima, koje bi značile talijanstvo u Istri, ne može biti ni govora. Što joj je svijet djelomice obojen talijanskim jezikom i što je, naročito na zapadnoj obali i sjevero-zapadu, bio u talijanskoj kapitalističkoj mreži, vanjština je koja o njegovoj narodnosti zavarava neupućenoga. Pridošlica s hrvatskoga istarskoga sela u gradić od kojih dvije, tri, ili četiri hiljade Talijana i potalijanjenoga življa, skorojević u trgovačkom staležu, ili činovništvu, tišten lažnim osjećajem, da je kao neposredni hrvatski seljački izdanak manje vrijedan nego kakav gradićana među kojima se zatekao, trudio se je revnošću častohlepnoga i vještinom primitivca u pretvaranju da oponaša svoje malograđanske susjede kako bi se pretvorio u kapitalistički civiliziranoga žitelja gradskoga, dakle u Talijana, i tako zameo svoje podrijetlo —, takav odrod nije rijedak stanovnik dotičnih gradića. Talijanstvo tih nekoliko na grad nalik mjesta, većinom lučkih, kao oni na zapadnoj obali, upotrebljava talijanski imperializam za dokaz, da ima pravo svojatati Istru sebi, privezati je kao nakit čizmi svoga teritorija, makar ona o njoj, kao geografski posebna i nacionalno različita od nje, visjela neprirodno;

premda su ti gradići samo talijanski gumbovi na hrvatskom i slovenskom kaputu, i drže se za nj nitima izvučenima iz njegove tkanine: nitima sveza koje su nastale spomenutim odrođavanjem ponekih slavenskih potomaka. Gospodarstveno, društvovno, prosvjetno obnavljajući danas Istru, narod njezin odjelotvorava uvjete za slobodan — neiskrivljivan i nepotlačivan — život njezina, to jest svoga slavenstva.

ANTE DEAN:

PJESMA SLOBODI

Slobodo, ja slavim tvoje dobro lice!
Dan je opet radost, jutro baklja sunca.
Ležim u tvom dlanu sretan srećom ptice,
raskrilit ću krila uz greben vrhunca.

Slobodo, ja slušam tok tvojeg bila!
Teče kroza me ponornica krvi,
klokoće i bukti, kroz srce izbila.
I najmanji sin tvoj jednak je ko prvi.

Ti nad zemljom bdiješ svijetla pogleda,
a njedrima njenim struji svježi dah,
klasa se njivama, u oblaku ogleda.
Raste srce naroda. Hlapi bol i strah . . .

Tebi se obraćam, obodri me, mati!
Stupam ravnom cestom i upirem oči
u zanose dana, gdje drug druga brati
i u veljem valu spram života kroči.

ŠIMUN VUČETIĆ:

Č A R A

Cijela draga Čara spava,
cijela, cijela tvrdo spava.
Diše crnim tijelom noći,
diše gorkom dušom borja,
diše dušom svoga puka,
dušom diše domovine.

Da l' u snima zvijezde bira
što joj kaplju iz nebišta
po očima, krovovima,
pojatama, borovima?

A sanja li, zar, konobe
pune vina, ulja, ribe,
kruške, mreže i motike
ili možda niz terase
kola pirna razigrana
od sunaca i mladosti —
tvrdo gorom i trudima
na otoku uspavana?

Kad je tako nijemu gledam
i ne čujem ljudskog glasa
niti svijetlo kakvo vidim
i ne čujem ni kucaja:
zapito bih njeno srce
za te njene žive dane,
kao da me mori miso
da je bolna i umrla.

Zapito bih za masline
u docima umirene
i za njene kršne ljude,
za sve, vjeruj, za sve, za sve...

No što će joj sve te misli
ti upiti na prolazu
iz te glave opijene
njenom slavom i imenom
kad ih ona i onako
bolje pamti i pronosi
kroz otoke i potomke.

I što će joj sve te riječi
s moje glave i pameti
kad li tako tvrdo spava,
od truda se i od borba
oporavlja i odmara,
da ni šapat, cigli šapat
čut ne može s mojeg srca.

STANISLAV ŠIMIĆ:

ČEŽNJA ZA BLIZINOM

Budi blizu mene, da odagnaš čuvstva
kojima me java ko razbojstvo mori,
pa da, tako štićen, zavoliš iskustva
kao djeca igre, dok proljeće gori;

da, staložen kao u pećini siga,
življen bol se na dnu zaborava skrije;
da me dani drže uza se ko knjiga,
za koju se žali što još dulja nije;

da izići iz samoće svagdanje
mogu uvijek kao iz vlastitog stana;
da razgovor s tobom bodri nadanje,
da ću htjeti svrhu kakva bilo plana;

da na cesti šetnje, kada se sunoća,
i noć zazja grozom kao oko slijepo,
spokojan, usprkos okolnih ružnoća,
osjetim i sanjam nešto ko cvat lijepo.

1941.

Dr CVITO FISKOVIĆ:

GAZAROVIĆEV LJETNIKOVAC U VISU

Neznatna je uloga i mali je prilog Hvaranina Marina Gazarovića u staroj hrvatskoj književnosti. On je napisao tri crkvena prikazanja, jedno ribarsko i jedno pastirsko »razgovaranje«, pisao je prema stranim uzorima, kako to dakazaše osobito Kolendić[1]) i Stefanović[2]), i ništa kod njega nema izvornog. Drame su mu prazne, bez živog lica, prirodnog i uvjerljivog prizora, bez živosti dijaloga i jezične ljepote. On je slabi imitator, koji kuje loše stihove i piše za svoju malu sredinu, ne uživljavajući se u krutu realnost svoga doba: teške političke i ekonomske prilike, u kojima se nalazila Dalmacija, izmučena pograničnim tursko-mletačkim ratovima, kugom i osiromašena opadanjem domaće privrede.

Pa ipak Gazarovića, zbog njegove ljubavi prema našem jeziku, koju mu književni povjesničari ne ističu dovoljno, ne možemo mimoići. Pored toga što je on posljednji predstavnik pisaca crkvenih prikazanja, vidljivo je njegovo zalaganje za naš jezik na području okupiranom od Mletaka.

Iznijet ću stoga nekoliko novih arhivskih podataka o njegovu životu i ljetnikovcu na otoku Visu. Ovakvi podaci, koji se u prvi mah čine neznatni, ne dostaju često povijesti naše književnosti, a jasno je, da kad se baš s njima popune, još uvijek nepotpuni životopisi naših starih književnika, mnogi će nam njihov književni rad postati jasniji.

---

[1]) Kolendić P., Gazarovićev »Murat Gusar«. Glasnik skopskog naučnog društva II., 1—2, str. 153. Skoplje 1927.

[2]) Stefanović P., Izvor Gazarovićevog »Prikazanja života i muke sv. Ciprijana i Justina«. Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, XVI. Beograd 1936.

Marin je bio hvarski plemić, sin Antuna Gazarovića[3]) i njegove žene Petronile Lupi[4], potomak stare i bogate hvarske obitelji, koja proističe iz roda Slavogosta[5]), a spominje se na Hvaru u početku 15. stoljeća[6]). Ako se jednom arhivski dokaže, da ta obitelj potječe od hvarskog suca Gazara Prvoševa, koji je živio u 14. stoljeću[7]) i po kojemu je ova obitelj mogla da dobije svoje patronimično prezime, onda će biti jasno, kao što pretpostavljam, da su Gazarovići čisti hrvatski rod. Njihovo se prezime bilježi u doba renesanse u humanističkom obliku De Gazaris, u talijanskom Gazzari i u srednjedalmatinskom obliku Gazzareo, ali je zabilježeno da je narod tu obitelj nazivao Gazarović ili Rehić[8]), a i sam Marin, kad je tiskao svoje stihove, označio je slavenski dočetak svog prezimena.

---

[3]) Možda je Mariov otac notar Antun Gazareo, koji se spominje u Hvaru sredinom 16. stoljeća. Kuničić P., Petar Hektorović i njegov Tvrdalj. Str. 35, 39. Dubrovnik 1924.

[4]) Prema rodoslovnom stablu Gazarovićevih u arhivu Lucijana Gazzari u Hvaru.

[5]) Boglić G., Studii istorici sull' isola di Lesina. Zara 1873.

[6]) To proizlazi iz rodoslovnog stabla, iz kojeg se vidi da je Marin, sin Antunov, imao uz ostale sina Ivana, čija su djeca kanonik don Marin i Aleksandar. Arhiv L. Gazzari.

[7]) Baš u to doba, kad se spominje sudac Gazar Prvošev (Smičiklas, Codex diplomaticus XIV. str. 72, 416), nastajahu dalmatinska patronimična prezimena po istaknutim ličnostima pojedinih obitelji. Ime Gazar spominje se inače u Dubrovniku u XIV. stoljeću, a u Hvaru i u XVII. stoljeću (Kuničić o. c. str. 53, Boglić o. c. str. 191). Ovo ime možda dolazi od riječi gassaro, što u toskanskim i sjeverotalijanskim narječjima znači krivovjerac (Petar Skok, Bogomili u svijetlu lingvistike. Jugoslavenski istorijski časopis I. Beograd 1935.). Napominjem da su bogomile i krivovjerce u Splitu u 14. stoljeću također nazivali gaçaro (G. Alačević Statuti di Spalato, Split 1878.).

[8]) Župni arhiv u Visu. Knjiga rođenih 1587. do 1628. Na unutrašnjoj strani korice je napisano: Gazzari vulgo Rechich, u knjizi se spominje 1625. Elisabet Rechich (seu Gazzari). U knjizi rođenih 1628. do 1675. zabilježeno je god. 1647.: Gospoga Luchra Xena gospara Ivana Rehicha Gazari, a 1654. god.: ...i bisce chumovi gospar Ivan rehich...

Već sredinom 15. stoljeća Gazarovići su veleposjednici s imanjem rasprostranjenim u različitim predjelima hvarske općine, koje obrađuju njihovi koloni. God. 1443. usprotivili su se težaci Gazarovićima, koji su se zbog toga obratili hvarskom knezu, da ih prisili, da im se i dalje pokoravaju, pa je knez Marko Magno, u srpnju te godine, naredio buntovnim težacima, da i dalje moraju raditi za svoje gospodare, zaprijetivši im novčanom kaznom, ako ne budu izvršivali svoje dužnosti[9]).

Marin je dakle naslijedio imanje, koje je zatim vjerojatno povećao i obnovio. Godina rođenja nije mu utvrđena. Među arhivskim spisima nalazim ga prvi put spomenuta u svibnju 1597. na Visu[10]), a posljednji put 1630. godine kada piše svoju oporuku[11]). U srpnju 1650. godine on je mrtav, jer se tada spominje njegov sin advokat

---

[9]) 1443. Die 25 Zugnio. Nuoi Marco Magno Conte de Lesina, Comandemo a tutti Gastaldi De Casali, che debbia far comandamento a tutti li lavoratori, che lavora terreni de'Gazzari cioè Dubye, Podubye, Crusvizza, Sridgne-Bardo, Doli over Odoli in Piame, Ustina, et Vodizze, che debbie, responder alli detti de Gazari secondo hanno resposo li anni passati, non ostante altre cedole fusse stà scritto in contrario; Perchè non intendemo cavarli del possesso, ma che li stia come hanno sta per lo passado et questo sotto pena de L. 10 per cadauno. Fatto comandamento, venandi cedola bollata.

Iulius Phillippis coaduatore cancenllarie communis lesinae aliena manu sibi fida concordavit cum originali, et in fidem se subscripsit. Spazzi detaglio e decisioni ... a favore de possessori de fondi nella Giurisdizione di Lesina. Arhiv L. Gazzari.

[10]) Župni arhiv u Visu. Knjiga rođenih 1587. do 1628.

[11]) Copia d'institutione hereditaria contenuta nel testamento di quondam Marin Gazzari fatta di propria mano del 1630. li 9 luglio.

Omissis. Heredi universali lascio di tutti li miei beni nobili stabili cosi case alla citta come fuori ò altrove, vigne ò tereni pertinenti in qualsivoglia luoco esistenti, quandocunque et qualiterque; o nel avenire sucedessse o potesse suceder o mi pervenissere, lascio li mici figli Antonio, Marcelina, Bondòmier, e Zuane, tutti quatro che dovassero dividere pro equale portione. Izvadak u prijepisu notara Julija Jakše. Arhiv L. Gazzari.

Antun Gazarović u nekoj presudi hvarskog gradskog kneza Ivana Pizzamano[12]).

U starom dijelu grada Hvara sazidao je on prostranu kuću, koja je danas postala ruševina, ali se u sačuvanom prizemlju, glavnim vratima[13]), kaminu i grbu[14]), (koji ima u bogatom reljefnom okviru njegove inicijale M. G. i natpis VIRNA STRAXA) raspoznaje stil zrele renesanse, koji je cvao u Marinovo doba. To nas uvjerava da ga je baš on sazidao.

Ovaj dokoni vlastelin je, poput Petra Hektorovića, volio zidati, pače i sam klesati u kamenu. Natpis, kojemu

---

[12]) Arhiv L. Gazzari. Nakon toga se i 1655. god. na jednom vjenčanju u Visu spominje i Ivan Gazzari kao sin pokojnog Marina. Knjiga krštenih 1628. do 1675. Župni arhiv Vis.

[13]) Dr. B. u »Obzoru« 24. XII. 1934. piše da je Gazarović na svoju kuću u Hvaru postavio natpis sa stihovima, koji su tiskani pod njegovom slikom u »Muratu Gusaru« (v. sl. Novak G. Hvar str. 164. Beograd 1924.). Uzalud sam tragao za tim natpisom. Ali treba napomenuti, da riječ »stan« može da označuje i grob, a možda i imanje, koje i danas još na Visu i u Gazarovićevo vrijeme zovu »stanje«. Neka starica mi u Visu reče da se na Gazarovićevu zidu jednoć nalazio i natpis s ovim stihovima:

Prva pomnja pa sparanj
Koja uzdrža ovi stan.

[14]) Grb je prenesen iz ruševine i uzidan u villu L. Gazzari u Hvaru. Pored spomenute imao je Marin još kuća, kako se to vidi iz njegove oporuke. Vjerojatno je njegova i ona gotička kuća na južnom gradskom zidu Hvara sa lijepom triforom, nad kojom je Gazarovićev grb, koja je objelodanjena kao Hektorovićeva (G. Novak. o. c. al. 39), iako na njoj nema Hektorovićeva grba već Gazarovićev. Nije isključeno, napomenut ću usput, da je najljepša gotička palača kraj gradskih vrata, poznata pod imenom Leporini, pripadala obitelji Hektorovića, jer su na njenim renesansnim vratima i na dva istočna prozora grbovi te obitelji, dok je Leporinijev grb (polje sa zecom, strijelicom i inicijalima A. M.) samo na dvorišnom ulazu i to ne in situ, već kao spolja. Stoga je pogrešno ovu palaču nazivati Leporini. Sam Petar Hektorović u svojoj oporuci spominje svoju »casa esistente sopra le mura della città di Liesina ...« (Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor. IV. Beograd 1924.).

je G. Novak objelodanio sadržaj[15]), prije nego što ga je razbila Mussolinijeva soldateska[16]), svjedoči da je Marin dao sazidati u gradu Hvaru neku javnu zgradu, kako bi oslobodio svog sina Ivana neke kazne[17]). U proslovu svog »Prikazanja sv. Beatriče, Faustina i Simplicija, braće«[18]), obraća se Hvaranima da dovrše gradnju svoje katedrale. Sv. Stjepan, naime, govori gledaocima sa dasaka:

Vi moj tempal naresite
Ni dospiven, toj vidite.

Nije isključeno stoga, kao što pretpostavlja Medini[19]), da je ovo prikazanje prikazivano uz skupljanje priloga za dovršenje te crkve, kojoj su harmonični zvonik zidali u 16. stoljeću domaći graditelji, Korčulanin Nikola Karlić i Marko Milić Pavlović[20]). Natpis njegova ljetnikovca u Visu jasno očituje, da se Marin zabavljao klesanjem, a mali i nevješto izrađen reljef gospe sa sinom u hvarskoj vili B. Lazarevića, koji ima inicijale M. G., možda je također njegov rad.

Svoj ljetnikovac sazidao je on u istočnoj drazi viške luke, u predjelu nazvanom Kut. Poveo se u tome za

---

[15]) G. Novak, o. c. str. 165.

[16]) C. Fisković, Dalmatinski spomenici i okupator. Str. 16. Split 1946.

[17]) Ne držim, da je to kula iznad gradskih vrata na Gojavi u zapadnom sklopu hvarskih zidina. Ta kula je svojim stilom starija od Marinova vremena; na vratima i pročelju kule su grbovi gotičko-renesansnog oblika. Kulu je zastalno podigla hvarska općina uz pomoć vlade, pa su na njoj bili grbovi gradskih knezova, koje je mletačka vlada dala otući kao i u drugim dalmatinskim gradovima. Možda su to oni grbovi, koji se spominju u jednom dokumentu iz god. 1447. »...le arme de quel vostro zintilhomo alora chonte in quel nostro luocho scolpite in piera, e messe sopra le porte de vostra vitade de Lesna«. Ljubić, Statuta et leges civitatis et insulae lesinae. Str. 409.

[18]) Gazarovićeva prikazanja su tiskana u »Stari pisci hrvatski« XX. Zagreb 1893. god. Potpuno izdanje »Murata Gusara« ima Srpski seminar beogradskog universiteta, a nepotpuno sa »Ljubicom« Jugoslavenska akademija u Zagrebu.

[19]) Medini M., Povijest hrvatske književnosti u Dalmaciji i Dubrovniku. I. str. 21. Zagreb 1902.

[20]) C. Fisković, Korčulanska katedrala. Str. 92. Zagreb 1939.

Petrom Hektorovićem, Hanibalom Lucićem[21]) i ostalim hvarskim plemićima, koji su zidali ljetnikovce na svojim imanjima izvan gradskih zidova. Mnogi stariji dalmatinski pisci, od Koriolana Čipika u 15. stoljeću, do Brnje Zamanje u početku prošlog stoljeća[22]), gradili su u selima svoje ljetnikovce ili obnavljali naslijeđene. Boraveći u njima oni su se bavili književnošću i ujedno nadzirali svoja imanja. I sam Marin dok je u jednu bilježnicu pisao stihove »Murata Gusara«, u drugu će bit bilježio dohotke i dugove svojih kolona i težaka. Hvarski plemići su veoma često i dugo živjeli u selima Visa i Hvara: Mletačka je vlast stoga, baš u Gazarovićevo doba, početkom 17. stoljeća, izdala nekoliko odredaba, kojima im je to onemogućivala, da bi ih prisilila na izvršavanje svoje javne i upravne dužnosti i službe u gradu[23]). Otok Vis nije u doba mletačke okupacije, kad je ratna opasnost najviše prijetila s kopna, sa tursko-mletačke granice, igrao na Jadranu važnu stratešku ulogu, kao kasnije za vrijeme austrijske vladavine, a i nedavno u narodno-oslobodilačkoj borbi. Bio je dobro napučen, a kako u svom izvještaju svjedoči Giovanni Battista Giustiniani 1553. god.[24]), tu se »lovi ogromna količina srdela«, »plodan je i proizvodi mnogo odličnog vina, tako da se godišnje dobiva 50—60 hiljada kvarta, a svaka kvarta računa četiri vidra«. Gazaroviću je tako koristilo da sazida svoj ljetnikovac na svom imanju na vinorodnom otoku, u luci zaštićenoj od vjetrova i zaklonjenoj od buke i prometa hvarske luke, onda najprometnije na našoj obali zbog zimovališta mletačke mornarice. Tu je on mogao da mirno piše i da udobno planduje u društvu plemića, kojima se kuće gotičkih, renesansnih i baroknih oblika još tu prepoznaju po grbovima.

Gazarovićev ljetnikovac okružuju vrt i popločano dvorište ograđeno visokim zidom. Na nadvratniku širokih

---

[21]) C. Fisković, Tri ljetnikovca hrvatskih pjesnika. Zagreb 1940.

[22]) Sada kuća Jerinka Vidak u Grudi (Konavle). Na njoj je uklesana Zamanjina pjesma tiskana također u De vita et scriptis Bernardi Zamagnae, Zadar 1830.

[23]) Novak, o. c. Str. 124 do 125.

[24]) Ljubić S., Commissiones et relationes venetae. II. str. 220. Zagreb 1877.

dvorišnih vrata dao je urezati slovima klasične kapitale svoje[25]) stihove:

PRI NER CHIES CA PROCIN OSTAVI HIMBE VAN
CA OBECHIASC VCIN AC HOCH BIT VIROVAN
VIROM XIVE OV VICH DRAGYE VIRAN SLVGA
YER CA TRVDI COCICH TRVDI ZA ZLA DRVGA

Pročelje ove jednokatnice ima skladne razmjere i zidano je lijepim tesancima, u čemu se ispoljava vještina naših renesansnih kamenara 16. stoljeća. Raspored i oblik zgrade potpuno je u načinu dalmatinskih kuća. U prizemlju je konoba za vino, ulje i ostale poljske proizvode osvijetljena malim četvornim prozorima. Visoke stepenice penju se uz pročelje i vode na terasu i u prvi sprat, gdje je gospodarev stan. Pragovi i dovratnici lijepo omjerenih prozora i vratiju renesansni su, na pragu desnog prozora nad terasom je natpis:

TCHO NECHIE TRVDITI
U ZNOIU XIVITI
NA SFIT SE NE RAIAY
ZACON YE BOXY TAY

I u tome se Marin poveo za ustaljenim običajem. Natpisi uklesani nad vratima kuća i dvorišta veoma su česti u Dalmaciji, osobito od 16. do 19. stoljeća. Taj običaj možda nije nigdje tako raširen kao ovdje, a grad Šibenik u tome prednjači. Većinom su to poučne poslovice klasičnih antiknih pisaca, sv. pisma i crkvenih tekstova i posebno sastavljeni izrazi, u kojima se očituje životno načelo kuće, ili pak zapisi o vlasništvu i gradnji. Petar Hektorović uklesao ih je »može bit dvadeset i veće« u svom Tvrdlju u Starigradu na Hvaru.

U pročelju je uzidan reljefni grb iskićen sirenama. U polju grba je znak Gazarovićeva roda: dva zmaja drže posudu. Reljef nije u svojoj baroknoj punoći slobodno izveden, ali je ipak cjelovito komponiran. Nespretni i slabo vidljiv natpis uokružuje ploču: IN MEMORIAM

25) Da je Marin sastavio ove stihove, vidi se pored ostaloga i po zadnjem stihu »jer ča trudi čovik, trudi za zla druga«, koji sliči stihu »i sfe trudiš za zla druga« u Prikazanju sv. Beatrice, Faustina i Simplicija braće.

EX CIV DOC D. BONDIMERII EIVS FRATRIS MARINVS GAZARIS D. ANT MANVSPRIA SCULPSIT. Grb je dakle klesao »vlastitom rukom Marin Gazarović, sin gospara Antuna, u spomen doktorata civilnog prava svog brata gospara Budimira«. Iz nekog arhivskog spisa doznajem da je Budimir Gazarović, hvarski kanonik, već u lipnju 1598. godine bio doktor obaju prava, civilnog i crkvenog, prema čemu ljetnikovac možemo datirati prije te godine[26]).

Sljubljena uz kuću, diže se visoka terasa, na kojoj je okrugla renesansna kruna zdenca, koji se nalazi u terasi i toliko je potrebit ovdje gdje, kako piše sam Marin »ne daxyi sve lito«. Četiri vitka kamena stupa, uobičajena osmerostranog oblika držali su odrinu vinove loze, koja je zasjenjivala terasu, odakle se pružao pogled na luku. Na jednom stupu su uklesani Marinovi inicijali M. G.

Unutrašnjost kuće pregradili su njeni vlasnici[27]) ostavivši unutra dijelove renesansnog kamenog umivaonika, koji je obično uzidan u zidove blagovaona starinskih dalmatinskih kuća.

Natpis uz grb, uklesani stihovi na pragovima i inicijali stupa na terasi uvjeravaju nas, da je ovaj ljetnikovac sazidao Marin. Stil zrele renesanse, koji se čedno ispoljava u svim dijelovima zgrade, razvijao se u Dalmaciji baš tih godina, kad je pisac boravio na Visu. Da je on doista ovdje živio, potvrđuju nam arhivski podaci koje sam našao, i njegove riječi u posveti »Murata Gusara«. U svibnju 1597. on je ovdje kumovao na krštenju nekom djetetu, u studenom 1604. rodio mu se ovdje u braku sa Marijom Rozondom sin, kome je nadjenuo ime Budimir, da i time počasti svog brata. Istog mjeseca slijedeće godine, također na Visu, rodio mu se sin Ivan, koji će mu kasnije zadavati mnogo brige. U svibnju 1620. Marin je opet na Visu, gdje kumuje na nekom krštenju, a i u rujnu 1625., kada ga Antun Radiović i

26) Na nekom aktu od 16. lipnja 1598. u arhivu L. Gazzari potpisan je Bondimerius de Gazaris iuris utriusque doctor canonicus theologalis. Ime Budimir se javlja u oblicima Budimero, Bondumerius, Bondumier, Budumerius. Knjiga krštenih 1587. do 1628. Župni arhiv Vis.

27) Danas je vlasnik ove kuće obitelj Pećarević.

File Pastarčić biraju za vjenčanog kuma[28]). Opširnije od tih golih nadnevaka Gazarović sam piše o svom boravku na otoku. Iz posvete »Murata Gusara«, tiskanog 1623. god. u Mlecima, doznajemo, da je on svoje djelo dovršio ovdje (gdje je osjetio ljepotu prirode), i to baš za vlastelu i njihovo ladanje na Visu: »I' ù ono vrime moya Gospodo ù koje oudika nahodim, kakomiye vrimena ostavalo, kado nisam ò tomu radia, hotiosam pod ime vasega velesvithoga Gospodstua, truditise, za dati na svitlost, ovo moye sloxenye od Murata Morskoga Gusara, za neka poznate da nisam hotio casa za man stati, ni stratit, nego suaka ù koris duse, i xiuota nasich hchier dillovati, i ù glas i postenye vase slauno po suaki dobri nacim, nastoyati Znayuchi da nasih dan, veleuas slaca poyenye nasega yazika ù koisam hotio, kolikosam vmio, Vis proslaviti, za neka kada na gniemu budete, razgovaratese stiuchi ovo Morsko Razgouranye, gdi nasih dan moxese zemaglski Ray postauiti, à toy za velike koristi dragosti, vtisenye, i razgouori kogi na gniemu moguse vele lipo vxiuati. Na komu paruu ric nie velika zima, ner ako kada s'lednise, ali snig pobili, toy bude za malo vrimena. Liti tolikoye, tepline nisu vele zalihe, gdiye viditi i vziuati vikouito premalitye, ne samo po razlikom cuityu, i po ostalih razlicih stuari, da tko ù Visko lipo stanye doyde vdigliese vcini narocit, dobroust i zdrau, gdisu stalçi sui veseli, zdraui, i narociti, Na komu sve cagodir reste sveye, od velike kriposti à naulastito trave, sveye zdravo, tueno, pichno, lipo, i izuarsito. Gdi kadse sie Pseniça, ali ostalo, nemorese nayti lippliega koristniyea, ni slayega, zarna. A' od uina nemogu dabil hotio vele i vele pisati izgouoriti kriposti, koye toliko slačayu i tolikosu obicna daye viditi ù kupi daye toko zlata razliueno i izkre ogniene iz gniega skacu, miris ima, iedna stuar ka ti glauu sarce, i sua chiutyenya kripi, ù pitiyu. V' isto u gniegouomu bityu ne nahodise takmenosti, koye xeyu varhu suich ostalih gasi, i Gospoda Bnetaska ù uelikoy scini darxe Visko vino, koga gdi nie nie rici, veselya, niprauogo stouanya, Gdi zemglia za lozu ne moxese priliçnia nayti, ni gliupcia, i za mnostuo, Radi koga vzroka hochie

[28]) Knjiga krštenih i vjenčanih 1587. do 1628. Župni arhiv Vis.

yedni daye ù gniemu Bako naypria lozu vsadila. Na komu prem da ne daxyi sue lito viditiye grozdye toliko zarnouato i suitlo, da pari damu suaki lan daxgiç tihi pada, tolikosu nochne pichne rosice, i zdalaye nas Otok supagl koya supglina hlad zdala cini. I gorzdye toy, oncaschies meu ostalim grozdiem poznati, buduchi zarno vele veliko, i puno vina. Do vochia suakoyaka sladka daye cuti ù vstih kako zakar gdise razliye. Viske gore suesu pokrivene zimoradom Martinom, Smarcami, Smrici, i Boryem, kimi darui kad pale pechi, ali ogagn cine, cuyese tay miris dati vas xiuot naslayuye. Od kuda celiçe vade med i zanose dase nemoxe stuar kripostniya ni zdrauiya, Da cachiu rechi od viskih kozlich koyise nahode ù gniemu, moxelise slaye gizbine nayti. dasam vidio vele plemenitu Gospodu da ostaugliayu suake letachie xiuine, V zemglisu suaka pichna, zmaye, pauçi, ni ostale gadeline ne vde couiku. Toteye razlika diuiya xiuina za poyti s'karti louiti, sokoli plemeniti, ù gorah razliçi, mramori, razlike parzine, Rude tolikoye zesi, pticiç suakih ù suako vrime razliko poyenye, i xuberenye, More puno ribe, suakoyaka, lipee, i zdraue: lise, sardel, skusi i ostalih litgnih rib, od kih nemoxese stuari pichniye, pritiliye, ni boglie. Od kih tokose blago vadi, da se nemoxe yazikom izrechi tko ni vidio. Zatoy nemani ù gniemu bilaye toliko moguchia Kraglieuina. Toliko da za gniegouo izuchie dobro, i obilno stanye, i za raskose gori recene, hotiosam ouo Morsko Razgouaranye sloxiti, ù nas Narauski yazik, na nacin Gusara Latinskoga, ù komusu imena Viska a misto Vis, koga akochiete obilato, zdrauo, mirno, i dobro xiuiti, nemoytega ostaugliati, da cestose nagn vticise, zacye ono kako zemglia od obechianya ù nasih mistih. I' kada toti budete ouo moye razgouaranye hotiyte Komgodire stiti, Spominuchiuam dasam ouo sloxio stechi na Visu, za gliubau osobitu ku nosim vam,...

Pored toga odlomka[29]) u kojemu uza svu seićentističku, marinističku kićenost ima najintimnijih i najpoetičnijih opažanja što ih je Marin napisao, sadržaj »Murata Gusara« i »Ljubice«, »Pastirskog razgovaranja«, svjedoče Gazarovićevu sklonost za ladanjskim otočkim

[29]) U prijepisu dr. Kolendića kojemu i ovdje na tome zahvaljujem.

životom. Njegovi pastiri i ribari hvale Vis i viško vino, a u riječima Ljubdraga prepoznaje se intimni doživljaj u njegovom perivoju:

I kad opet Sunce Sayde
Mriis cuitya tot se nayde
V perivoy
Izaydu moy
— — — — —
Vis vxiuan

»Murat Gusar« je zapravo prijevod, kao što je dokazao Kolendić[30]), slabe ribarske ekloge talijanskog pisca Lodovica Aleardia iz 17. stoljeća, samo je naš Gazarović igru prenio na Vis i njegova lica pretvorio u Višane.

Boravak u Visu djelovao je dakle na njegov književni rad; kao mladi plemić, koji je iskusio razuzdani život dalmatinskog čínkvečenta u bogatom i prometnom Hvaru i još slobodnije na viškom ladanju, on je napisao »Murata Gusara« i »Ljubicu«, a zatim, pod uplivom katoličke obnove, koja je početkom 17. stoljeća u Dalmaciji počela da obuzdava život, napisao je »Prikazanje života i muke sv. Ciprijana i Justine«. I to također pod uplivom svog boravka u Visu. U eklogama je slavio viško vino, a u prikazanju svece, koji se štuju na otoku. Prvo je namijenjeno vlasteli, da im zasladi višku siestu, a drugo puku, da ga obuzdava produbljivanjem njegovih vjerskih osjećaja.

Pored toga njegov viški boravak i sam ljetnikovac upotpunjuje naš uvid u čovjeka i književnika Gazarovića. On je ovdje provodio bezbrižne dane s ostalom vlastelom, za njega je Vis »zemaglsky Ray«, gdje plemići uživaju u dokonim razgovorima, gdje se pije izvrsno vino, jede dobra riba, voće, mladi kozlići i perad. Opisujući nam to, istančano i s posebnim užitkom, Gazarović nam je otkrio sladokustvo vlastele baroknog doba, jednako kao i nešto kasnije Jerolim Kavanjin u svom sočnom opisu Epulonove gozbe u »Bogastvu i uboštvu«. Ali taj raskoš kasne renesanse, taj intimni život sladostrasnih plemića, Gazarović nije htio ni smatrao zgodnim da iznosi. Trebalo se prekriti pobožnošću i moralom; mjesto svjetovnih drama, u kojima idealizirani pastiri slave

[30]) O. c.

MARIJAN DETONI: PRIJELAZ PARTIZANA PREKO NERETVE

Baha, trebalo je tada, u vrijeme katoličke obnove vjerskog života, kada su javni život i mišljenje bili pod uplivom jezuitskog reda, obrađivati legende o svecima i pisati već iživjela crkvena prikazanja, koja bi mogla odgojno djelovati na puk. I Gazarović je 1631. god. obradio život kršćanskih mučenika Ciprijana i Justine, kojima je bila posvećena mala crkva u Kutu[31]). Tu na stepeništu ove crkve, sagrađene početkom 15., a obnovljene u 18. stoljeću, mogla se prikazivati njegova drama. Pored toga napisao je još dva crkvena prikazanja s očitom namjerom, da širi i utvrđuje pobožnost. Djela te namjene, kao i sama pojava Gazarovićeva, prirodno su nastali ovdje u Hvaru u ovo vrijeme.

Gazarović je bio plemić, pripadnik onog sloja, koji je opadao pred obogaćivanjem građanske klase, a koji je htio zadržati i dalje u pokornosti puk, ribare, zanatlije i težake. On je uviđao trajno nezadovoljstvo svojih težaka, znao je da su se oni opirali njegovim pređima, vidio je da se pučani neprekidno bore na svojim skupštinama, da suzbiju nasilje vlastele i da je njihov oružani ustanak 1510.—1514. god. tek velikom silom i krvlju bio ugušen[32]). Ali, iako mu je bilo jasno, da i nakon pokolja pobunjenih pučana tinja u puku mržnja protiv nametanja izrođenog plemstva, konzervativac i zemljovlasnik Gazarović nije mogao da uvidi, da se hvarski puk ne da smekšati i zavarati. Plemići su, naime, u dogovoru sa mletačkom vlasti već 1510. god. kušali da ometu pobunu puka zlorabeći njegove vjerske osjećaje. Kad su doznali da im se sprema pokolj, oni su izmislili varku; čudo križa, koji je procurio krvlju u kući buntovnika. Malodušni su povjerovali u to, vođa pobune pop Lukanić, potresen »čudom«, odrekao se je urote i pozivao narod na pokornost vlasteli, ali se pučani nisu dali prevariti krvavim raspelom i procesijama; oni su se još jače okupili i pod vodstvom Matije Ivanića digli ustanak. I ako su se u Gazarovićevo vrijeme nagodili pučani i vlastela formalno, ipak potajna i stara mržnja nije mogla da nestane. Gazarović je vjerovao, da stišavanju puka mogu

---

[31]) Stoga otpada tvrdnja dr. J. Roića (Nastavni vjesnik. XXIII. sv. 1. str. 7) i Medinija (o. c. str. 23.), da je kult Ciprijana i Justine bio skoro nepoznat u Hvaru i Dalmaciji.

[32]) Novak G., Pučki prevrat na Hvaru. Split 1918.

poslužiti stihovi i pobožne priredbe, u kojima on, kao i ostali pisci 17. stoljeća, izravno pozivlje puk na pobožnost:

Poboljšaj se, ti Hvaru moj
— — — — — — — —
Pokori se, Hvarski puče
Čin' da se tva duša sfuče
Od zlih dilih . . .

(Prikazanje sv. Beatriče, Faustina i Simplicija braće)

Sazivlje gledaoce da učine znak križa i da štuju staro »čudotvorno« raspelo:

Križa zlamen učini toj,
vidiš li ti, Hvare, ovoj?
propetje imaš, ti procini
u većoj ga drži scini
i u većoj ti u časti
njega kripost . . .

(Prikazanje života i muke sv. Ciprijana i Justine)

Prirodno je, dakle, da je ovaj sladokusac, koji voli ladanjski život, piše ekloge i pjeva anakreonske pjesme svojoj ženi, zidao svoj ljetnikovac, a još je prirodnije da je ovaj pisac katoličke obnove, koji je odmah u predgovoru svog »ribarskog razgovaranja« osjećao potrebu da izjavi, da je on vjeran pripadnik crkve i da ovakove stihove piše samo iz umjetničkih pobuda, urezao na taj ljetnikovac poučne stihove na našem jeziku, da ih i puk može razumjeti. Kao pobožni didaktičar, on je u tim stihovima osjećao potrebu istaknuti, da »virom živi« njegovo stoljeće, da »božji zakon« nalaže, da se čovjek muči i da je vjernost sluge draga gospodaru. Ti stihovi, uklesani na pragovima, izraz su dakle Gazarovića i njegova vremena u kojemu je on, kako svjedoči Kavanjin[33]), bio čovjek »pun svieta i znanja«.

Ali pored toga za nas ovi stihovi imaju osobito značenje. Poslije Hektorovićeva natpisa nad vrtnim ulazom Tvrdlja i na jednoj kući u Starigradu na Hvaru[34]), ovo su najstariji hrvatski stihovi urezani u kamenu neke svje-

[33]) Kavanjin J., Bogastvo i uboštvo. Str. 140. Zagreb 1861.

[34]) Bullettino di archeologia e storia dalmata. XI. str. 151. Split 1885.

tovne zgrade. Inače su u Dalmaciji slični natpisi na kamenu u latinskom i talijanskom jeziku, a baš u ovo doba počinju da se pišu i na našem jeziku, osobito na nadgrobnim pločama[35]).

Gazarović je dakle ostao privržen svom materinskom jeziku, koji on nazivlje »naš naravski jezik«. Osim kratke pjesme, spjevane na talijanskom svojoj ženi Mariji, on je svoje književne nastavke pisao uvijek naški, čak i pjesme posvećene Mlečanima. Geslo njegova grba je na hrvatskom jeziku, a iz nekoliko njegovih radova opažamo, kako on taj jezik brani, ističe i zalaže se za njegovu upotrebu, baš u doba kad je naša književnost u okupiranoj Dalmaciji bila sustala u svom razvitku. On je svog »Murata Gusara« tiskao »za ljubav jazika našega«, a svoju dramu posvećuje hvarskoj vlasteli »znajući da naših dan vele vas slača pojenje našega jazika«, koji on nazivlje u pjesmi Jerolimu Mikeloviću lijepim:

Dalmatinski yazice lip.

U svojoj »Ljubici« hvali Ivana Tonka Mrnavića jer piše hrvatski, a značajno je, da je svoje »pastirsko razgovaranje«, iako bijaše mletački podanik, posvetio Dubrovčanima, uviđajući, očito uslijed širenja mletačke vlasti, da književnost na našem jeziku u okupiranom Hvaru, Splitu i Zadru opada. On stoga osjeća potrebu obrane i čuvanja narodnog jezika, pa je svoje stihove uporedio s voćem, koje treba stražarima čuvati od kradljivaca, koji bi ga htjeli uništiti: »Da komu ya mogu ouo moye skladanye i oui moy trud od vochia ouoga u straxu boglie staviti nego pod krilo vase, moya Dostoyna Gospodo i shiexero vikovitim plemenita, casti kruno i diko yazika nasega . . .«

Tim svojim apelom Gundulićevu i Bunićevu Dubrovniku, jednako kao i pohvalom Šibenčaninu Mrnaviću, on je nastavio povezivanje među hrvatskim književnicima na Jadranu, koje se baš sada, zbog političke rascijepanosti područja i ratova lomilo.

Na njega je zastalno uplivao rad pisaca katoličke obnove, koji su njegovali naš jezik, da mogu bolje i brže

[35]) Grob Nike Vukašinovića u katedrali Hvara, grobovi u Stivanu na Braču (Jutronić, Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku. L. str. 347).

širiti protureformatorsku propagandu; rad Zadranina Šime Budinića, pokretača zamisli o jedinstvu književnog jezika na temelju bosansko-hercegovačkog narodnog govora Bartula Kašića, čiji je upliv bio jak u Dubrovniku, i leksikografa Fausta Vrančića Šibenčanina, koji je smatrao naš jezik najljepšim među slavenskim.

Jasno je, dakle, zašto je Marin Gazarović ostavio na Visu pragove sa hrvatskim stihovima, u kojima se vidi nastojanje, da se i na kamenu, gdje se upotrebljavao latinski i talijanski, afirmira naš jezik, koji je ovdje kroz stoljeća bio ugrožavan, a koji se ipak, usprkos četiristoljetne mletačke okupacije i talijanskih upliva, i na ovom dalekom otoku do danas održao u svom starinskom čakavskom obliku.

LJERKA PREMUŽIĆ:

PROLAZNICA

Kada sam pred nju stao i pogledo joj u oči,
bojao sam se, da će tiho i mirno kraj mene proći.

Kad sam joj pružio ruku, ona je svoju dala
i ja sam pošao uz nju, da nije ni na čas stala.

Kad sam je pitao, je l' sretnija, što idemo rukom o ruku,
rekla je — Svi misle poletjet će, a jedni druge vuku.

Kad sam je pitao — Zašto mi srce svoje ne otvoriš?
rekla je — Dragi, ne znam još kojim jezikom govoriš.

Uz nju sam mladost osjetio, toplinu kasnog proljeća
i pitao sam je, što će joj crna, staračka odjeća?

Rekla je — Dragi, ja dolazim k tebi iz velike daljine,
a ništa nije jadnije od prljave bjeline.

ILIJA JAKOVLJEVIĆ:

NOTTURNO

Mjeseče, mjeseče stani,
zvijezde ko cvijeće ne kosi.
Mlada te livada prosi:
na njene usjeve pani.

Noćas je do srca rani
ljubav, što zaborav nosi,
no sutra po njenoj rosi
gazit će konji vrani.

Zemlja se grči i vrti,
Suncu bi da se vrati.
Sa sivog zvonika smrti

sumorni biju sati.
Vjetar kroz oblake ore.
Mjeseče, svijetli do zore.

OTO ŠOLC:

ŽIVIŠ UZA ME

Živiš uza me i za se i za me,
činiš da budu dani ono što su
nekad bili, kada cvijeće osu
prašnike na nas i na naše tame.

Kraj tebe gledam sunca kako sjaju.
U zjenama ti prebiva moj mir,
Uzbuđenje, radost i nemir (i nemir!),
svi životi moji i s tobom traju.

Zavičaju svakom ne zavidim, živim
dišući radost pjesme obostrasne,
u začuđenju, žaran, mnogočem se divim.

Dočekujem, smiren, i sutone kasne,
koji, kada stignu, prepuni punine,
nose i vuku tijela u visine!

MARIJAN JURKOVIĆ:

B A L Z A C

Dovršavajući jednu od velikih svojih »slika«, roman »Bratić Pons«, Balzac je sasvim pri kraju, iznenada, rekao čitačima: »Oprostite za griješke prepisivačeve!«

A pet godina prije toga, 1842., pisao je u Predgovoru »Ljudskoj komediji«: »Historičar je bilo francusko društvo, meni je preostalo da budem samo sekretarom«.

Ove dvije rečenice mogle bi se staviti na čelo čitavom opusu Balzacovom. Njima je Balzac, bez potrebe doduše, naglasio još jednom ono što je najbitnije i najdosljednije u tom nizu romana: r e a l i z a m; naglasio da je svoje djelo prepisivao iz života, sa više ili manje griješaka, da je bio samo ljetopisac francuskog društva u prvoj polovini XIX. vijeka »sastavljajući inventar poroka i vrlina, bilježeći najglavnije pojave strasti, opisujući karaktere, izabirući najvažnije socijalne događaje, sastavljajući tipove putem sabiranja crta mnogih analognih karaktera«. (Predgovor).

Epoha u kojoj je Balzac živio (1799.—1850.) bila je u Francuskoj puna velikih socijalno-političkih bura, i pred slikarom ljudskih naravi i društvenih kretanja bujao je život bogat i kataklizmima i surovim, bezobzirnim usponima čitavih klasâ. Rođen nekoliko mjeseci prije 18. brumaira, on je u svom djetinjstvu vidio sjaj i bijedu Napoleonovu, u mladosti bourbonsku Restauraciju i feudalce koji se, nakon dugih godina emigracije bijahu vratili na »svoje« posjede, pa zatim Julsku monarhiju grabežljive financijske buržoazije, a pod konac života, godine 1848., Februarsku revoluciju, koju povedoše pariški radnici uz podršku sitne i srednje buržoazije. I — najposlije — te iste godine on je bio svjedok herojskog proleterskog Junskog ustanka (od 23. do 26. VI.), onog slavnog oružanog ustanka, o kom je Marx pisao: »Bila je to prva velika bitka između dvije

klase na koje se dijeli suvremeno društvo. Bila je to borba za očuvanje ili uništenje buržoaskog sistema« (Marx: »Klasna borba u Francuskoj od 1848. do 1850.«). To pola vijeka Balzacova života, koji teče između početka vojne diktature krupne buržoazije, koja je izdigla Napoleona da bi likvidirala tekovine Revolucije od g. 1789., ta epoha koja počinje u vrijeme kad je general Bonaparte, postavši Konzul, počeo dijeliti svojim vojnicima »šinjele i cokule« (Balzac: »Posljednji šuani«) spremajući se na velike ratove, ratove za nova tržišta, pa traje sve do prvog revolucionarnog pokušaja za opću likvidaciju buržoazije — to pola vijeka jest, u glavnom, i pozornica »Ljudske komedije«. Veoma rijetko izlazi Balzac iz tog uskog vremenskog okvira u kom je i sam živio. U tom, njegovom, vremenu živi ono dvije hiljade osoba koje je dao Balzac, čovjek, koji je, doista, kako je rečeno s mnogo duha, poslije boga najviše stvorio.*)

U složenoj međusobnoj borbi, koja se vodila u Francuskoj u prvoj polovini prošloga stoljeća, borbi između oborenog, pa zatim restauriranog feudalizma, mlade buržoazije i njenog grobara radničke klase, Balzac je stajao na pozicijama feudalizma, na strani apsolutističke monarhije, kakva je bila do godine 1789. »Kršćanstvo je stvorilo suvremene narode, ono će ih i

*) Balzac, dakle, nije bio pristaša teorijice da je piscu potrebna distanca za slikanje neke epohe. Naprotiv, on svojim djelima neprestano pobija takovo mišljenje. Precizno fiksiranje vremena u kom se radnja događa, ponajčešće već na prvim stranama i u prvim rečenicama knjige — taj karakteristični detalj njegovog stila — omogućava nam da provjerimo ovu činjenicu: ostajanje Balzacovo u njegovom vremenu, zališnost distance, činjenicu koja nije mogla da ne pridonese svoj dio u izgradnji Balzacova realizma. »Gobsec« je napisan u siječnju 1830., a djelo se događa u zimi 1829.—1830., »Župnik od Toursa« je dovršen u travnju 1832., a historija opata Birotteau počinje u jesen 1826., »Seoski liječnik« je datiran: listopad 1832. — srpanj 1833., a roman se odigrava g. 1819., »Beatrix« je pisana od 1838. do 1844., a djelo počinje prvih dana mjeseca kolovoza 1836. »Pierrette« je dovršena u studenom 1839., a roman počinje u listopadu 1827., »Glumili su i ne znajući« napisano je 1845., a i djelo se zbiva iste godine, »Bratić Pons« datiran je: 1846.—1847., a radnja počinje u listopadu godine 1847.

očuvati. Iz toga, nesumnjivo, izlazi nužnost monarhističkog principa. Katolicizam i kraljevska vlast su dva principa, nalik na blizance... Ja pišem pri svijetlu dviju vječnih istina: religije i monarhije, dviju nužnosti, o kojima govore suvremeni događaji i kojima svaki razboriti pisac mora nastojati da vrati našu zemlju«. (Predgovor). Ovo političko osjećanje vrlo je duboko kod Balzaca i njime su natopljena sva njegova djela. Čak i u romanima, koji se kod prvog čitanja čine kao sasvim lirski (»Ljiljan u dolu«), političke bure epohe i politička osjećanja Balzacova izbijaju ispod teksta. (Možda se intenzivnost i nametljivost feudalnog gledanja Balzacova može objasniti baš činjenicom što je klasa, kojoj su pripadale njegove simpatije već bila bespovratno zbačena s vlasti, u doba kad nastaju glavna njegova djela, to jest poslije godine 1830.). Nego, bilo bi i suviše simplistički, i značilo bi nepravilno uprošćavati stvari, kad bi se Balzacova pozicija označila prosto feudalnom. Sve faze silnih društvenih borbi u toku tih pedeset godina, nisu mogle da se ne odraze u znatnim ideološkim kolebanjima tog osnovnog stava, u uzmicanjima i kompromisima. Feudalci, ostavši bez vlasti, nastojali su, da bi se kako tako održali — a možda, kako su se nadali, i ponovno osvojili svoje položaje — naći saveznika protiv financijske buržoazije, koja je dolaskom Louisa Philippa zgrabila kormilo Francuske u svoje ruke. Takvog saveznika našli su u staroj trgovačkoj buržoaziji, koja je također sve više morala uzmicati pred velikim fabrikantima, pred bankama, pred burzom. I, eto, u Balzacovo djelo ulaze, idilično osvijetljeni oni mnogobrojni mali pariški i provincijski trgovci, kojima čitavi životi protiču bez izlaza u jednoj pariškoj ulici ili provincijskom gradiću, u kucanju pare do pare, u nadi da će svoju djecu uspjeti ubaciti u viši krug od svoga. Tako Balzac postaje i pjesnik jednoga dijela buržoazije. Kako bi se inače mogao protumačiti »César Birotteau«, ta pjesma Balzaca-feudalca trgovačkoj buržoaziji, ako ne kao nužni kompromis razbijenih feudalaca sa starom, »poštenom« trgovačkom buržoazijom?

Svoj ideološki stav Balzac ne krije. Naprotiv. On ga jasno, uporno i neprestano podvlači i ističe u svima dijelovima »Ljudske komedije«. Pa ipak ta reakcio-

narna ideologija, toliko glasna i neprestano prisutna nije uspjela da upropasti djelo Balzacovo. Ono ju je nadživjelo. I danas, kad nas tuga Balzacova nad propadanjem feudalnog sistema, nad komadanjem velikog zemljišnog posjeda, nad opadanjem moći katoličke crkve ni malo ne uzbuđuje, nego naprotiv izaziva u nama potpuno suprotna osjećanja, upravo kao i njegovi žučni napadaji — s desna — na buržoaziju (pobjeda koje je historijski značila progres) kao i mržnja kojom je mrzio seljačku sirotinju: bezemljaše, — danas, kad se toliko toga mrtvoga i truloga nakupilo u njegovim knjigama, Balzac usprkos svega toga živi, značenje njegovih djela neprestano raste, njega čitaju i proučavaju danas više nego ikada prije. Znači: njegovo djelo nosi u sebi nešto čime produžava obuzimati ljude koji žive u znatno izmijenjenim uslovima, u društvu koje se u mnogočem razlikuje od Francuske u prvoj polovini XIX. vijeka. Nešto, što čini da ne čujemo, ne vidimo, ne osjećamo piščeve ultrareakcionarne nazore. Od čega, dakle, živi djelo Balzacovo?

U svojim romanima (»slikama«, kako ih je sam nazivao) Balzac je golemom umjetničkom snagom dao sva složena protuslovlja svoga vremena, dao sav život njegov, u svoj njegovoj dubini i širini. U takovom odrazu samoga života u umjetničkom djelu, u pulsiranju života ispod redaka, u donošenju istinske istine njegove, u realizmu Balzacovom leži trajašnost njegova djela.

Život u Balzacovim knjigama toliko je istinit i živ, da čitaču nije potreban nikakav komentator, nikakav tumač, koji bi morao objašnjavati zašto se tu život odvija baš tako, kao što se odvija, zašto lica postupaju tako, kao što postupaju. Slike govore same. Balzac otkriva one skrivene motore koji guraju ljude, onu silu koja se zove interes i koju mi u pravom životu često ne vidimo odmah. Balzac nam slikama tumači stvarnost, objašnjava nam je tako da vidimo njenu suštinu, da vidimo ono što je bitno u epohi, da vidimo sile koje su uzrok takve stvarnosti i sile koje će je izmijeniti, koje će pomaknuti historiju naprijed. Ne govoreći još ni jedne »svoje« riječi komentara (kako on kaže tu »svoju« riječ, vidjet ćemo kasnije), Balzac samim sli-

kanjem stvarnosti daje sud o stvarnosti — tendenciju. Tendencija proističe iz slike same.

Takav je Balzacov realizam. Takav je »prepisivač« života bio Balzac. Nije to bilo ono gomilanje, slaganje i ređanje činjenica u doslovnom »prepisivanju« života po Zoli i njegovim sljedbenicima — ono što je došlo poslije Balzaca i što se kočoperilo kao produžavanje i dovršavanje realizma, a bilo je u stvari odraz malo građanskog straha pred posljedicama kojima bi urodilo raskrinkavanje buržoaske stvarnosti. Balzac ne vidi sve u samim činjenicama i događajima, nego u tom da se otkriju motivi iz kojih se rađaju činjenice, da se pokažu interesi koji stoje iza lica i zbivanja. Zbog toga je on uvidio potrebu da stvarnost dade gušćim bojama, nego što su one u životu ,da uopćavanjem dade tipove. Takvo svoje gledanje na bit realizma, on je, možda, najjasnije iznio u predgovoru »Muzeju starina«:

»Mnogi ljudi, koji poznaju pokretne snage života, uzeta u cjelini njegovoj, ustvrdili su, da se stvari u zbilji nisu razvijale onako, kako ih pisac prikazuje, pa ga optužuju, sad da je odviše zapleo svoje slike, sad da je nepotpun. Zbiljski je život, zacijelo, odviše dramatičan ili pak nije dosta često književan. Ono što je istinito, često ne bi bilo vjerojatno, jednako kao što ono, što je istinito u književnosti, ne bi moglo biti istinito u prirodi. Kad bi oni koji dopušaju sebi takve primjedbe, htjeli biti logični, morali bi u kazalištu zahtijevati, da glumci doista jedni druge ubijaju.

Tako je, na primjer, istinita činjenica, koja je služila piscu u sastavljanju »Muzeja starina«, bila strašna. Mladić je bio izveden pred porotni sud, osuđen i žigosan. No, u drugoj jednoj zgodi pokazao se događaj gotovo sličan u pojedinostima, koje su možda manje dramatične, ali su bolje crtale provincijski život. Na taj način početak jedne činjenice i svršetak jedne druge sastavili su tu cjelinu. Ovakav postupak mora upotrijebiti historičar društvenih običaja: njegova je zadaća stapanje sličnih činjenica u jednu jedinu sliku, pa je prema tome dužan dati više smisao nego li doslovnu zbilju događaja, koje on sintetizira. Često je potrebno uzeti više sličnih karaktera, da se uzmogne

sastaviti jedan jedini, isto tako kao što se mogu susresti čudaci koji tako obiluju smiješnošću, da se mogu razdvojiti u dvije osobe. Često je glava jedne drame vrlo daleko od njena repa. Priroda koja je, recimo, vrlo dobro započela svoje djelo u Parizu, a dovršila ga na sasvim običan način, izvrsno ga je dokrajčila drugdje. Ima jedna talijanska poslovica, koja sjajno prikazuje tu primjedbu: O v a j r e p n e p r i p a d a o v o m m a č k u (Questa coda non è di questo gatto). Književnost se služi postupkom, što ga upotrebljava slikarstvo, koje, da sastavi lice ljepotice, uzima ruke od jednog modela, nogu drugog, grudi od trećeg, a ramena od četvrtog. Stvar je slikara da dade život tim odabranim udovima i da ga učini vjerojatnim. Da prerišete neku ženu kakva jest, okrenuli biste glavu od slike« .

Takovo shvatanje slikanja stvarnosti, takovo zgušćavanje boja, davanje »tipičnih individualnosti« i »individualnih tipova«, to stapanje početka jednoga zbivanja i svršetka drugoga u sliku koja će dati s m i s a o čitavog historijskog kretanja u jednom vremenu, suštinu epohe — to je »tehnika« Balzacova realizma.

Ali pored toga, što je stvarnost dana tako da mi iz same njene slike stvaramo sud o njoj, ipak Balzac dodaje svoje komentare slikama, umeće u same romane dugačke partije teksta kojim pokušava objasniti te jasne slike. Još češće, on na kraju mnogih romana u svojim, Balzacovim, monolozima pokušava nalijepiti neki natpis ispod gotove slike, natpis koji bi nam trebao otkriti pravo značenje slike, koji bi imao od strane samoga pisca, dakle od strane nesumnjivo kompetentne, govoriti o tendenciji autorovoj. Ali dešava se nešto neobično: slike su same po sebi toliko jasne, one tumače stvarnost toliko nedvoumno, da je svaki komentar suvišan, da se nalijepljeni natpisi ispod tih slika odljepljuju, padaju, i slike produžuju da govore same svojom snagom, svojim realizmom. Iz slika bije trulost stvarnosti, vapaj za njenom izmjenom. Slika je nabijena kritikom. Slika ubija sve iluzije o tom, da bi tu stvarnost mogli još popraviti oni, koji sjede na vlasti, ili bar oni, koji su sjedili prije njih, kako bi to htio Balzac. Njegove riječi, odbijaju se od njegovih slika, kao bob

od zida. Djelo se okreće protiv svog autora, ono govori to, što on ne će. Eto, u čem je golema snaga ovog realizma.Realizam pobjeđuje reakcionarna gledanja samoga pisca, omogućuje nam da dobijemo istinsku, pravu sliku stvarnosti, pravu sliku društvenog gibanja u jednoj epohi. Na taj način, u buržoaskom francuskom realizmu, koji teče od Stendhala i Balzaca, ležali su bitni uslovi za objektivnu spoznaju stvarnosti i argumenti za nužnost njene revolucionarne izmjene. U tom je golemo značenje Balzaca za materijalističku estetiku.

Marx i Engels dodirnuli su u pismima Lassallu, u povodu njegove tragedije »Franz von Sickingen« i problem tendencije u umjetničkom djelu. Njihovo gledanje na ovo pitanje ne samo da je kamen od ugla materijalističke estetike, nego nam može u mnogočem objasniti njihov odnos prema Balzacu. Marx u svom pismu od 19. travnja 1859. kaže, da je glavni nedostatak Lassallov u tom, što on piše »šilerovski«, mjesto »šekspirovski«. Schiller je naime junake svojih djela pretvarao u zvučnike ideja, i drama se odvijala u patetičnim dijalozima osoba, koje su bile utjelovljenje suprotnih ideja. Nasuprot tome, Marx je tražio od umjetničkog djela da pokaže društveno-političke snage koje djeluju na zbivanje, da pokaže svu složenost društvenih protivurječja iz koje će rezultirati tendencija. Engels je u pismu od 18. svibnja 1859. pisao Lassallu: »Potpuno stapanje velike idejne dubine spoznanog historijskog smisla, koje Vi, ne bez temelja, pripisujete njemačkoj drami, sa šekspirovskom živošću i punoćom zbivanja bit će dostignuto, vjerojatno, tek u budućnosti, i, — možda — ne od Nijemaca. U svakom slučaju, ja upravo u tom stapanju vidim budućnost drame. Vaš je Sickingen potpuno pravilno postavljen: glavna lica u djelu s t v a r n o su predstavnici određenih klasa i pravaca, a prema tome i određenih ideja svoga vremena i motive svog djelovanja ne crpu iz sitničavih individualnih ćudi, nego iz one historijske bujice koja ih nosi. No dalji korak, koji bi trebalo učiniti, jest u tome da ti motivi življe, aktivnije i, tako reći, elementarno izbijaju u prvi plan kroz tok samog zbivanja, a argumentacioni govori (u kojima ja, uostalom, sa zadovoljstvom prepoznah Vaš stari govornički talenat, koji je briljirao

pred porotom i na narodnim skupovima) naprotiv da postaju sve zališniji.«*)

Balzac je već bio ispunio sve ove zahtjeve, koje su tako klasično formulirali Marx i Engels — i njihov zanos za Balzaca baš se i temelji na tome, što je on u svojoj »Ljudskoj komediji« šekspirovski dao vrijeme i ljude, na tome što njegovi junaci ne žive i ne umiru, ne uspijevaju i ne propadaju po kapricioznoj volji svog autora, nego po volji moćnih društveno-političkih interesa, koji su njihovi neumolivi gospodari, po volji interesa koji tako stihijski nose ljude u Balzacovim slikama i tako elementarno natapaju i plave svu balzacovsku stvarnost. U golemoj većini njegovih slika nema patetičnih »šilerovskih« govora, oni se javljaju samo u predgovorima, u komentarima piščevim, prilijepljenima podno slika — i u romanima gdje Balzac napušta realizam (»Seoski svećenik«). Ali svi ti piščvi predgovori i komentari ne mogu ništa nauditi djelu, baš zbog toga što je spoznavanje neminovnog puta, kojim će poći društvo, rodilo to djelo, i što ono, puno šekspirovske živosti i punoće zbivanja, odbija sve riječi, sve argumentacione govore, koji mu nemaju što ni dodati ni oduzeti, koje klize preko njega, kao voda preko voštana platna.

(Nije bez interesa spomenuti, da je već Stendhal u brošuri »Racine i Shakespeare« godine 1823. tražio orijentaciju francuske drame na Shakespearea, zahtjevajući »šekspirovsko« davanje stvarnosti u literaturi, jer ono može da odrazi svu složenost socijalnih borbi. »To, u čem treba slijediti tog velikog čovjeka« — piše Stendhal — »je način proučavanja svijeta u kom živimo i umjetnost da se dade svojim suvremenicima upravo onaj žanr tragedije koji im je potreban. Po volji slučaja, nova francuska tragedija veoma će biti nalik na tragediju Shakespeareovu. No to će biti jedino zbog toga, što su prilike koje nas okružuju, iste kao i u Engleskoj godine 1590. I kod nas također postoje partije, pogubljivanja, urote. Netko od onih, koji sjede u

*) K. Marks — F. Engels: »Ob iskusstve«. Gosudarstvennoe izdateljstvo ISKUSSTVO, Moskva-Leningrad 1938., strana 764; str. 176. i 177.

salonu i, smiješeći se, čitaju ovu brošuru, bit će za tjedan dana u tamnici. Onaj, koji se šali zajedno s njime, određivat će suce, koji će mu suditi.«

U isto doba Stendhal je odbijao Schillera i njegovu retoriku, govoreći da on nije znao »dati svojim zemljacima tragediju, koju su tražile njihove naravi«.)

Što mogu, na primjer, Balzacovi rojalistički i katolički komentari ispisani na rubu jednog grandioznog prizora — rojalističke zabave u Saint-Jamesu (»Posljednji šuani«)? Zaludu Balzac u tim marginalijama naglašava svetost i pravednost posljednjeg plamsaja rojalističkog ustanka u Vendée-ji, njegove riječi blijede i nestaju, jer mi sami vidimo te feudalce, popove i sve one, što se guraju u njihove redove, kako traže od markiza de Montaurana, zastupnika kraljevog, riječ, da će im biti vraćeni, nakon restauracije kraljevstva, njihovi posjedi, njihovi dvorovi, položaji i činovi. Ne bore se oni za monarhiju zbog toga što bi bili uvjereni, da će pod tim oblikom vladavine biti bolje čitavom francuskom narodu, nego dižu ustanak zbog svojih interesa, zbog toga što je sve njih Republika lišila materijalnih dobara, dobrog života, kojim su nekada živjeli. Opat Gudin služi zabranjenu misu po neprohodnim bretanjskim šumama, blagosilja oružje i prijeti paklom seljacima, koji ne će da se pridruže šuanima — da bi poslije, kad se vrati kralj, postao biskup u Rennesu. Vitez du Vissard traži čin brigadnog generala, grof de Bauvan čin vrhovnog nadzornika voda i šuma u budućoj monarhiji, krijumčar Cotterau, da dobije ime gospodin de Cotterau i da mu se prizna pukovnički čin, inače će sa svojih 1500 ljudi pregovarati o predaji prvom Konzulu. »Svaki od vođa je našao način, da saopći markizu, vještije ili nespretnije, pretjeranu cijenu, što ju je očekivao za svoju uslugu. Jedan je skromno tražio upravništvo Bretagne, drugi baronat, ovaj je tražio neki čin, onaj da zapovijeda, svi su htjeli penzije.« Pa i sam vođa tih rojalističkih vođa, markiz de Montauran »samo se zbog toga i prihvatio svog opasnog zadatka, da zasluži ruku gospođice d'Uxelles, a Njegovo Veličanstvo mu je obećalo punu svoju potporu«. Tako nam rojalist Balzac, uvjereni katolik Balzac slika vođe rojalista i branitelje katoličke crkve.

On će nam kasnije, u blještavom sjaju smrti markizove reći, kako mu je drag taj borac za monarhiju. On će nam pokazati, kako opat Gudin daje i svoj život i ne čeka, eto, da dobije biskupiju u Rennesu. Pa ipak scena u Saint-Jamesu ne može se zaboraviti. Osjeća se da je ona bitnija, glavnija, realnija od tih dviju žrtava. Tamo je dana čitava klasa, čitav pokret, a ovdje samo dva idealizirana primjerka. I ma koliko da sam Balzac to očito nije htio, izišlo je tako, mimo njegovu volju i protiv nje. Realistički prikaz tuče i uništava reakcionarnu ideologiju samog pisca.

Šta može onaj komentar od stranice i po, nalijepljen na kraju »Župnika od Toursa«, taj pokušaj da nam se protumači nešto što je jasno i prejasno? Kao što nije mogao svojim realističkim gledanjem ne zapaziti trule, smiješne i jadne strane feudalaca i bourbonske monarhije, tako nije mogao, a da ne zamjeti klasnu obojenost predstavnika njemu toliko drage katoličke crkve, to, kako motivi njihovog djelovanja nisu nimalo kršćanski ni metafizički, nego su uvjetovani jedino klasnom pripadnošću, klasnim interesima. I ma koliko se Balzac upinjao u onoj komentatorskoj krpici, podno divne slike, da opere opata Trouberta, koji je gazeći svog svećeničkog brata u Hristu, postao monsignor Hijacint, biskup od Troyesa i spremao se, da doskora uđe u Gornji dom, na jednu od biskupskih fotelja — ma koliko se Balzac trudio da rastjera studen i mrak rimske crkve, koji bije iz te slike, koje se, očito, i sam prepao (kao što se Gogolj četrnaest godina poslije ovoga, 1846., prepao svojih »Mrtvih duša« i objavio čitavu knjigu kojom pere svoje ruke: »Probrana mjesta iz dopisivanja s prijateljima«) — ma šta govorio Balzac naknadno i »lično«, ova će knjiga i dalje govoriti i svjedočiti sama. Govorit će o jednom sluzi božjem, koji se penje ne birajući sredstava ,držeći se pravila (koje on doduše glasno ne kaže), pravila koje izriču zlikovac Vautrin (u »Tatici Goriotu«) i Vinet, državni tužilac Julske monarhije (u »Pierreti«): da se ljudima treba služiti kao poštanskim konjima, koji nas prenose od jedne stanice do druge. I historijski: ova će knjiga ostati svjedočanstvo o strašnoj moći jezuita pod Restauracijom. — Kakva je moralna razlika između

monsignora Hijacinta, biskupa od Troyesa i najmračnijih figura u »Ljudskoj komediji«: bankara barona Nucingena (»Banka Nucingen«), du Tilleta (»Evina kći«), Philippa Bridaua (»Mutivoda«)? Nikakve bitne razlike nema među njima. To su dobro pročitali i vatikanski cenzori, stavivši Balzaca na Index i ocijenivši mu djela, usprkos svih njegovih komentara, kao »crnjenje religije«. Tako su i ti nasljednici inkvizitorskih čitača profanih autora potvrdili Balzacu, da su njegove slike suviše jasne, a da bi ih ikako mogli zamutiti ma kakvi komentari, pa ma dolazili i od samog Balzaca, koji je toliko volio naglašavati svoj katolicizam.

Šta može i koliko vrijedi posljednja, komentatorska, rečenica, kojom Balzac završava »Pierrettu«, tu knjigu koja mora duboko potresti svakoga, tko je dosta čovjek, knjigu o djetetu, koje su dragi rođaci mučili i najposlije ubili, da bi se domogli njegova naslijeđa. »Zaključimo među nama« — kaže Balzac — »da bi zakonitost bila za društvena zločinstva vrlo lijepa stvar, kad ne bi bilo boga.« Drugim riječima: ovi su zločinci uspjeli u svim svojim namjerama, svi su našli svoju sreću nad lešem jadne djevojčice. Netko mjesto u Bourbonskoj palači i »uticaj toliki, da će uvijek biti biran za poslanika«, netko položaj predsjednika kraljevskog suda, netko se bogato oženio i postao pair Francuske; svi su oni svoja zločinstva pokrili velom zakonitosti. Svi su sjeli u duboke i mekane fotelje Julske monarhije i dobro im je na zemlji — ali, kaže Balzac, bog će ih kazniti na onom svijetu. Čitatelj, koji ne bi poznavao Balzacova religiozna uvjerenja, mogao bi pomisliti, da je ovaj zaključak cinizam, toliko on iznenađuje, strši nad čudesnom stvarnošću ove knjige, toliki je ponor između Balzaca-umjetnika i Balzaca-mislioca. Pa ipak, realizam je opet prisilio Balzaca, iako ne u ovom, nego u drugom djelu (»Vojvotkinja de Langeais«) da jasnoćom, zbog koje mu treba zavidjeti, i koja je u toliko dragocjenija, što dolazi baš od njega, branitelja vjere, vidi i izrazi pravu, stvarnu zadaću religije, baš kao što je u »Župniku od Toursa« vidio svu istinu o služiteljima kulta. Vojvotkinja de Langeais objašnjava generalu de Montriveau, liberalu značenje religije: »Vidite, Armande, vjera je čuvar

konzervativnih načela, koja dopuštaju bogatašima da žive na miru. Vjera je tijesno vezana za vlasništvo. Zacijelo je mnogo ljepše voditi narode lijepim idejama nego, kao u vrijeme Terora, stratištem, jedinim sredstvom, koje je vaša grozna Revolucija izmislila da bi natjerala ljude na poslušnost. Svećenik i kralj, ta to ste vi, to sam ja, to je kneginja, moja susjeda, to su, jednom riječi, oličeni svi interesi poštenih ljudi.«

Šta — na koncu — vrijedi i čitav roman s najreakcionarnijom tendencijom, ako se on svojim realizmom okreće protiv te tendencije i mrvi je u prah i pepeo? Nigdje Balzac tako mnogo ne razmišlja nad slikama, nigdje nema toliko njegovih zapisa i bilježaka na njihovim rubovima, kao u »S e l j a c i m a«, tom pamfletu protiv seljaka bez zemlje, protiv seoske sirotinje, a u zaštitu feudalne i apsolutističke monarhije. Nigdje u »Ljudskoj komediji« njegov ideološki stav ne dolazi tako jako do izraza kao tu, nigdje njegova klasna pozicija nije jača, otvorenija, nego u ovoj knjizi, koja (iako nedovršena) ostaje možda najveće Balzacovo djelo — i najjače oružje koje nam je ostavio protiv društvenog sistema koji je tako uporno i do konca branio. Buržoazija nije u ovom djelu, kao u čitavom nizu knjiga Balzacovih, glavni cilj njegovih napadaja. Ona je ovdje, tako reći, na desnici, a glavni, najljući neprijatelj je onaj društveni sloj, koji nema nikakva posjeda, nikakva prihoda, oni ljudi, kojima (po klasičnoj preciznosti izraza) »djeca, sve dok im ih Država ne oduzme, jesu kapital ili oruđa za lakši život«. U toj klasi, koja državi ne daje porez, nego svoje potomstvo (u proletarijatu, kako ga nazvaše stari Rimljani), u seoskoj sirotinji bez zemlje, Balzac je jasno ugledao dio klase, od koje feudalcima prijeti najveća pogibelj, klase koja je doista tri godine nakon što je Balzac napisao posljednje, nedovršene, rečenice ove knjige, pokušala (1848.) da ostvari jedno čovjeka dostojno društvo. Problemi koji muče Balzaca u »Seljacima«, toj knjizi, koja je »napisana samo zato, da rasvijetli to strašno društveno pitanje«, pitanje borbe »čovjeka sa čovjekom, bogataša sa siromahom« — ti problemi odavno se i sve ubrzanije rješavaju u suprotnom smjeru, nego što je to Balzac želio, pa ipak ovo djelo čitaju i čitat će sa za-

nosom mnogi milijuni čitača. Zbog čega? Evo, gledajte tog taticu Fourchona. Promijenio je on sijaset zanimanja, a sad je varalica, pijanica, šumski tat, skitnica. Nije nam on drag zbog neke romantične ljubavi za skitnice, niti zbog toga, što vara Parižane. Mi ga volimo, a voljet će ga i budući, daleki čitatelj, jer je on živi predstavnik jednog golemog ljudskog sloja, koji nije mogao da se bori drugim sredstvima i načinima, nego što je mijenjanje zanimanja, sitno varanje, krađe po gospodskim šumama. Balzac ga nije volio, baš kao ni veliki posjednik, Napoleonov general grof Montcornet, koji se kod Asperna borio bez uzmaka, a u ovoj je borbi sa seljacima bio potučen, — ali je genijalni realizam ponovno prisilio pisca, da dade taticu Fourchona, onakvoga, da ga mi zavolimo, stavivši mu u usta riječi, koje je on ne samo mogao, nego morao govoriti. To, što je tatica Fourchon »doviknuo« — kako kaže Balzac — sakupljenoj gospodi, učinit će, da još mnogo srce zakuca, mnoga će ruka uzeti olovku, da podvuče njegove divne riječi, koje će učiniti one, koji se bore i koji će se boriti poslije nas, još tvrđima, još odlučnijima. Ali ne samo taj lik — današnjem čitaču bliski su svi ti Balzacovi seljaci. Mi razumijemo i Tonsarda i njegovu ženu i prostituiranje njegovih kćeri, sve one nevoljnike, koji se sabiru u krčmi , sve one starice, koje tajom podrezuju koru stablima u gospodskoj šumi, da bi se drvo sasušilo, te bi na taj način došle do ogrjeva, svu tu sirotinju, kojoj život ovisi o dozvoli pabirčenja na gospodskoj njivi. »Na kraju požnjevenog polja nalazila su se kola, na koja su tovareni snopovi, i tu je bilo oko stotinu stvorenja, iza kojih su, zacijelo, daleko zaostajale najružnije zamisli, koje su oličile kičice Murilla i Teniera, najsmjelijih u tom žanru, i ličnosti Callota, toga pjesnika bijede; njihove bronzane noge, njihove ćelave glave i njihove prnje, njihove boje, tako neobično šarene, njihove poderotine, vlažne od masnoće, njihove zakrpe, njihove mrlje, izblijedjele materije, izlizano tkivo, jednom riječi njihov ideal bijede bio je ovdje nadmašen, kao što je lakom, uznemiren, zadihan, divlji izraz ovih lica imao nad besmrtnim tvorevinama tih kraljeva boje, onu vječnu prevagu, koju ima priroda nad umjetnošću . . .« »Sve su oči bile

užarene, pokreti prijeteći, ali svi su šutjeli u prisustvu grofa, poljara i šumara. Tu su se na jednom mjestu našli predstavnici velikog posjeda, zakupnika, radnika i siromaha, društveno pitanje postavljalo se jasno, jer je ta izazivačka lica bila sakupila glad...« Da, njih je, doista, sakupila glad. I ma kakve komentare pisao Balzac uz tu sliku, pa ma i rekao, kao što kaže između ta dva citata, da je to bila samo »lakomost za tuđim dobrom, koje je zloupotrebom postajalo njihovo« — sva ta feudalna gledanja ne će nikad moći izbrisati sliku pregoleme bijede tih ljudi, kojima život njihov i njihove djece ovisi o zrnu nađenom na gospodskoj njivi. Nema takvih komentara, koji bi mogli izbrisati ovu sliku, oboriti uvjerljivost ovih dokaza, — nema, zbog toga, što nikakve **riječi** ne mogu pobiti, ni oboriti **stvarnost**, koju mi prepoznajemo u ovom slikanju. Balzac je učinio da razumijemo sve te nevoljnike i bijednike, te šumske kradljivce, prostitutke, pa i onog Larocha, koji uništava šumu, jedino zbog uništavanja, bez ikakve lične koristi, samo zato da nanosi štetu gospodi: »...bio je pun podmukle i hladne mržnje, radio je šuteći, uvijek namrgođen; rad mu je bio mrzak, a mogao je da živi samo ako radi; crte su mu bile grube, njihov izraz odvratan. I pored svojih šezdeset godina, imao je dovoljno snage, ali su mu leđa oslabila, te je išao poguren; nije vidio pred sobom nikakve budućnosti, nije imao ni stope svoje zemlje, a zavidio je onima, koji su je imali, i zato je u šumi kod Aiguesa bio nemilosrdan: uživao je da stvara tamo nepotrebno pustošenje.« Koliko se vjekova beskrajnih patnja narodnih masa sleglo u ovaj lik, vjekova, koji su protekli do dana, kad su te mase ugledale pred sobom budućnost, kad su našle put kojim treba poći, da bi izvlastile one, koji su njih izvlastili, da bi stvorile društveno uređenje, koje će zauvijek učiniti kraj eksploataciji čovjeka po čovjeku. — Realizam nije Balzacu dopustio, a da ne prikaže i takve seljake za koje i on smatra da su pozitivni. Takav je stari Niseron, lik koji svjedoči da pisac-realista ne može da izgubi iz vida ni ono, što ne ide u prilog njegovoj ideologiji. Niseron je »pošten« prema grofovoj svojini, ali pored svega toga on je u sedamdesetoj godini proleter, kao i svi drugi seljaci. Nikakvo

lično poštenje ne može, dakle, izmijeniti gvozdene ekonomske zakone. Šta mogu svi idealistički komentari, kad otvoreno gledanje realnosti dovodi Balzaca do pravilnih misli o bezuslovnoj povezanosti ideologije sa socijalno-ekonomskom bazom (»Kaži mi šta imaš, pa ću ti reći šta misliš«), do pravilnih misli o ulozi čovječje jedinice u golemim ekonomskim borbama (»Ljudi se mogu ubiti, ali se interesi ne ubijaju«) — misli koje su tu izrečene surovo i nedvoumno, ali koje odjevene u slike prolaze svima tomovima »Ljudske komedije«. »Seljaci« su tuga Balzacova nad komadanjem velikog posjeda, nad polaganim, upornim i nezaustavljivim nadiranjem bezemljaša. Njemu je bilo jasno da taj proces nitko više ne može zadržati. On je sagledao i historijsku pravednost tog procesa. »Seljak je zauzeo zemlju kao pobjednik i osvajač. Ona je već bila podijeljena na više od hiljadu parcela, a stanovništvo između Conchesa i Blangyja bilo se utrostručilo«. Stanovništvo se utrostručilo! Gladnice, dobivši komadić kruha, stadoše se množiti. Doista, riječi koje govori stari Niseron, u ovoj knjizi, morao je potpisati i Balzac: »Narod ima žilav život, on ne umire, vrijeme je na njegovoj strani!« Ali je Balzac na koncu ipak dodao žalostivu i punu rezignacije rečenicu, koja visi kao posljednji, jadni balzacovski komentar nad ovom nedostižnom slikom: »Bože, moj! šta će biti s kraljevima, za kratko vrijeme? Šta će biti kod ovakvog stanja stvari i sa samim narodima za pedeset godina?...«

Realizam ne dopušta Balzacu da idealizira predstavnike društva, koje on voli. Kad ipak polazi tim putem idealiziranja, a to je vrlo rijetko (»Seoski svećenik«, »Ursule Mirouet« on napušta realizam, i u tim djelima teško je poznati Balzaca. Realizam prisiljava Balzaca da vidi svu trulost klase, koju voli i ljudi, koji bi trebali biti stupovi društva, što ga je on smatrao za najbolje. U grofu Maximu de Traillesu i La Palferini, predstavnicima najstarijeg plemstva, on ne može, a da ne vidi ono, što oni u stvari i jesu: moralne propalice, kartaši i pljačkaši, koji se služe svima sredstvima, da bi popravili svoj materijalni položaj. Nema te prljavštine, koje oni ne bi bili podobni učiniti. Kad se radi o novcima, oni zaboravljaju na svoje genealoško stablo,

na sve. Eno, La Palferine gdje (»J e d a n k r a l j b o h e m a«) pravi od vaudevillistove žene, groficu u Julskoj monarhiji, a od bivše kurtizane, ženu predsjednika kraljevskog suda (»B e a t r i x«), — dobro naplaćujući taj posao. Koliko ima gorke ironije na aristokraciju u »Z a b a v i u S c e a u x u«! Vidjeli smo kakav je cvijet plemstva u »Š u a n i m a«. Koji bi protivnik feudalizma dao sa toliko ubitačne satire onaj »M u z e j s t a r i n a«, ili onog starog markiza d'Esgrignona, koji je pod Restauracijom čitao »samo Quotidienne i Gazette de France, dva lista koja su k o n z e r v a t i v n a glasila optuživala s mračnjaštva i tisuću monarhističkih i vjerskih strahota, a markiz je u njima nalazio mnoštvo krivovjernih i revolucionarnih misli«? Treba pročitati trideset četrdeset Balzacovih knjiga, da bi se shvatilo, kako Balzac osjeća da je feudalna klasa na svršetku svoga puta, treba sresti onu kneginju de Blamont-Chauvry, koja je vidjela Kraljevstvo, Revoluciju, Carstvo i Restauraciju, koja je »u pergamenu svoga mozga imala popis svih kraljevskih povelja, znala rodbinske veze kneževskih, vojvodskih i grofovskih kuća u Evropi, tako da je mogla točno reći, gdje se nalaze posljednji potomci Karla Velikoga«, treba sresti sve one vidame de Pamier, vojvode de Navarreins i vojvode de Grandlieu (u »V o j v o t k i n j i d e L a n g e a i s«), što ih Balzac poredjuje sa — bankarima, koje je toliko prezirao: »Da nije bilo one osobite otmjenosti u njihovu govoru, savršene učtivosti u ophođenju, neusiljenosti, koja je u času mogla da se pretvori u oholost, površni promatrač mogao bi ih smatrati za bankare. Ali je svaka zabluda morala prestati, čim se čuje njihov razgovor, pun naročite pažnje prema onima kojih su se bojali, beznačajan i prazan s onima, koji su im bili ravni, a podmukao s ljudima nižima od njih, koje dvorani ili državnici umiju da pripitome slatkim riječima i da ih uvrijede nekim neočekivanim izrazom«. Treba gledati njihove prazne živote, dosadu u kojoj umiru, treba na hiljadama stranica »Ljudske komedije« slušati njihove riječi, razgovor njihov »koji ispran u književnom ili filozofskom rastvoru daje nevjerojatno malo zlata... Mišljenje umara, a bogataši vole, da im život teče bez velikog napora«.

S druge strane, realizam Balzacov čini, da se kod njega nalaze pozitivni likovi jedino u onoj društvenoj sredini gdje bi se to, prema njegovim klasnim simpatijama, najmanje očekivalo. I ona dva pravednika i bezazlenika, muzičari Pons i Schmucke, i Topinard, gladni tetarski sluga (»B r a t i ć P o n s«) i stolarski pomoćnik Jacques Brigot (»P i e r r e t t e«) i vodonoša (»B e z b o ž n i k o v a m i s a«) i ona seoska sirotinja (»S e l j a c i«) — svi oni ne pripadaju klasi Balzacovoj, a svi se oni, po sili Balzacova realizma visoko dižu iz kaljuže francuskog društva u prvoj polovini XIX. vijeka. Kad se to izdizanje događa mimo volju Balzacovu (»Bratić Pons«), tad se on ograđuje blagim komentarom, a kad to biva protiv volje njegove (»Seljaci«), onda je njegov klasni komentar pun mržnje. »Možda će se činiti čudno, da se jedna duša dostojna Ponsa i Schmuckea našla u najnižim redovima jednog boulevardskog teatra« — kaže Balzac, kao da se opravdava pred čitateljem. I dalje: Michel Chrestien (»T a j n a k n e g i n j e d e C a d i g n a n«), koji pada boreći se na barikadama u ustanku od 6. VI. 1832., kod samostana Saint-Merri u Parizu — taj republikanac, koji se s oružjem u ruci diže protiv monarhije, tražeći novi sistem, koji »znači ukidanje rata u starom svijetu i njegovu ponovnu izgradnju na drugim temeljima, nego što je osvajanje, koje ga je nekad učinilo feudalnim«, taj buntovnik protiv Balzacova svijeta, dat je kao heroj i sav njegov lik obavijen je divljenjem. (A general, baron Gouraud, prljavi učesnik u ubistvu jednog djeteta — »Pirrette« — branitelj je monarhije, on zauzima samostan Saint-Merri i dobiva vrpcu Legije časti.)

Nitko nije sažetije, jasnije i pravilnije izrazio cjelokupno značenje Balzacovo, nego Engels, analizirajući njegov realizam, ukazujući kako je baš realizam pomogao Balzacu, da se digne nad vlastite klasne pozicije, da reče usprkos svih svojih klasnih predrasuda: gdje se nalaze kočnice, a gdje motori historijskog progresa. U pismu Margareti E. Harkness, Engels je govorio: »Doduše, Balzac je u političkom pogledu bio legitimist. Njegovo veliko djelo je neprekidna elegija zbog neizbježnog propadanja višeg društva; njegove simpatije su na strani klase, koja je osuđena da izumre. Ali pored

svega toga, njegova satira nije nikad bila oštrija, njegova ironija nikad gorča, nego onda, kad daje da djeluju aristokrate, muškarci i žene, s kojima on duboko simpatizira. Jedini ljudi, o kojima on govori s neprekrivenim zanosom, to su njegovi najžešći protivnici, republikanski junaci samostana Saint-Merri, ljudi koji su u to doba (1830.—1836.) stvarno bili predstavnici narodnih masa. To, što je Balzac bio prisiljen da ide protiv svojih vlastitih klasnih simpatija i političkih predrasuda, to što je on vidio neizbježnost pada svojih voljenih aristokrata i što ih je opisivao kao ljude, koji bolju sudbinu i ne zaslužuju, i to, što je vidio prave ljude budućnosti tamo, gdje ih se u ono doba jedino moglo naći, to ja smatram jednom od najvećih pobjeda realizma, jednom od najveličanstvenijih crta starca Balzaca«.*)

Riječi Engelsove imaju duboko značenje ne samo za shvatanje djela Balzacova, nego i za sav buržoaski realizam uopće. Dosljedno realističko slikanje stvarnosti buržoaskog društva gomilalo je optužni materijal protiv toga društva, otkrivalo unutarnje suprotnosti njegove. Dok je realizam antike bio sam promatrački, dotle je realizam buržoaski bio, po riječima Gorkoga, kritički. Kritički realizam pokazivao je bolesti društva, potkapao optimizam u pogledu lakog ozdravljenja i dugog života čitavog sistema. Rasklimavajući i rušeći moral buržoazije, taj je realizam, u isto doba, postajao oružje u rukama klase, koju je historija odredila da likvidira buržoaziju.

Čitavo Balzacovo djelo je golema ilustracija bezgranične moći novca u građanskom društvu. Sve se tu prodaje i sve se može kupiti, ništa nije sveto, nad svime, nad ljudima, nad njihovim nadama i tišinama, nad njihovim ljubavima i dječjim glavama lebdi gospođa Banka. »Gledajući stotine sretnih porodica, koje su se kretale po Parizu, mirne u pogledu svog vlasništva, razne Godefroid de Beaudenorde, razne d'Aldriggere, d'Aiglemonte i tako dalje, Rastignac se strese kao neki mlad general, koji prvi put promatra vojsku prije bitke. Zar sirota mala Isaura i Godefroid igrajući se ljubavi

*) Citirano djelo, str. 164.

nisu bili prava slika Acisa i Galateje pod stijenom koju će debeli Polifem svaliti na njih?« (»Banka Nucingen«). Ili zar ne govori još jasnije o toj moći onaj gnusni Crevel naivnoj gospođi Adelini Hulot: »Vi se varate, dragi anđele, ako zamišljate da vlada kralj Louis Philippe; sam on ne vara se u tom. On zna, kao i mi svi, da iznad Ustava postoji sveti, poštovani, čvrsti, ljubazni, umiljati, lijepi, plemeniti, mladi, svemoćni petofranak!« (»Sestrična Beta«). Krv teče preko toga novca, ali se gramzljive ruke zbog toga ne zaustavljaju, one grabe bez obzira, bez milosti, jer je otimačina glavni zakon toga društva. »Mi advokati« — kaže stari Derville — gledamo kako se ponavlja sve isto nepopravljivo zlo; naše kancelarije su kaljuže, koje se ne mogu očistiti. Koliko li sam stvari doznao vršeći svoju praksu! Vidio sam oca kako umire na tavanu, bez prebijene pare, napušten od obiju kćeri, kojima je dao četrdeset hiljada livara rente; vidio sam majke, koje su njihova vlastita djeca opljačkala; muževe koji su krali svoje žene i žene koje su ubijale svoje muževe služeći se njihovom ljubavi da ih poslije načine ludima ili maloumnima, da bi živjele na miru sa svojim ljubavnikom. Vidio sam žene, koje su kod djece iz prvoga braka razvijale takve sklonosti, da bi ih to u smrt odvodilo, a nezakonitom djetetu gomilale blago. Ne mogu vam reći što sam sve vidio, jer sam vidio zločinstva prema kojima je pravosuđe nemoćno. Jednom riječju, sve one gnusobe, za koje pisci romana drže, da su ih izmislili, daleko su od istine«. (»Pukovnik Chabert«). Doista, divan materijal za one, koji vole govoriti o svetosti porodice i braka u građanskom društvu! Balzac je govorio jasno: ako postoji nešto sveto u tom društvu, to je samo novac.

Do svog realizma Balzac se nije dovinuo lako. Za dvadesetak fantastičnih i boulevardskih romana, koje je napisao na samom početku svog književnog rada, danas znadu jedino književni historici. Prezadužen, gonjen od vjerovnika, on je i kasnije pisao brzo i mnogo. Ali svi oni, koji govore o njegovoj plodnosti i brzini u radu, o tom, kako je za jednu noć napisao »Bezbožnikovu misu«, za tri noći »Usiđelicu«, za deset dana »Pirrettu«, a za dvadeset »César Birotteau« i

»Banku Nuncingen« — svi oni obično zaboravljaju dodati, koliko je rada i vremena Balzac davao, da njegova djela dobiju onu dovršenost, u kojoj ih danas vidimo. »Svaku sam stranu napisao 15 do 16 puta« — govori on u jednom pismu gospođi Hanskoj. »Nema ni jednog štampanog arka mojih djela, koji nisam ispravljao sedamnaest ili osamnaest puta... Ono što me ubija, to su ispravci... »Pierrette« je imala 13 uzastopnih korektura, to jest napisao sam je 13 puta, »César Birotteau« 17 puta«. Između 1832. i 1850. on je sedam puta ispravljao i prerađivao roman »Louis Lambert«. »Čitao sam 17, 18, a ponekad i 19 puta svaki arak »Davida Sécharda«. Na korekture tog djela otišlo je 1200 sati, to je isto, kao da sam ga nanovo napisao 15 ili 16 puta u ovom mjesecu«. Oni, što ga prikazuju, kako zatvoren u svom stanu, ne izlazeći po nekoliko nedjelja, radi po osamnaest sati dnevno, iza spuštenih zastora, u bijeloj dominikanskoj mantiji, oni, što vole citirati Balzacov odgovor Julesu Sandeau, nakon što je bio saslušao njegove putne utiske i izvještaj o tom da mu je sestra bolesna: »Sve je to lijepo i krasno, dragi moj, a l i v r a t i m o s e n a s t v a r n o s t, da govorimo malo o Eugeniji Grandet — svi, koji na taj način hoće da prikažu ovog oca realizma, kao čovjeka otrgnutog od stvarnosti, izvodeći iz toga svoje posebne zaključke, svi ti ljudi obično prešućuju neke druge činjenice. Prešućuju da Balzac polazi od fakta, da sa naučnom savjesnošću sakuplja fakta, prije nego pristupi pisanju ma kog svog djela, da zbog opisa pojedinih krajeva, gradova i ljudi odlazi na putovanja, koja zamaraju. Prešućuju, da on svoje romane nikad nije pisao »radi svršetka«. Sa stotinama potrebnih detalja on je davao sliku stvarnosti, klasično izrazivši jednom tu bitnu crtu realizma: »Ja ne vjerujem u svršetak... jedno se djelo pročitava samo zbog pojedinosti« (»Jedan kralj bohema«). Prešućuju, da je baš Balzac naglašavao potrebu, da se umjetnik ne otkida od tla stvarnosti, govoreći da je »mašta za umjetničko djelo vječiti izvor nepravilnosti« (»Muzej starina«).

Rijetka (u zrelim Balzacovim godinama) odstupanja od realizma praćena su krupnim snižavanjem umjetničke vrijednosti njegovih djela. U taj red idu dva

romana napisana godine 1841.: »S e o s k i s v e ć e n i k« i »U r s u l a M i r o u e t«. Vidjevši drugi, definitivni odlazak starije grane Bourbona, »prave« dinastije, gledajući prividnu stabilizaciju financijske buržoazije, a sa druge strane pojavu radničke klase na društvenoj pozornici i sve očitije opadanje uticanja feudalaca i katoličke crkve — Balzac je napisao »Seoskog svećenika«, jedan »šilerovski« roman, i z m i š l j e n o djelo, to jest djelo bez svake veze sa stvarnošću. Glavno lice postalo je zvučnik Balzacove reakcionarne ideologije. I baš zato što se lišio realizma, izgubio tlo pod nogama, on se morao služiti umjetničkim sredstvima, nepoznatima u ostalim njegovim knjigama. Lica se javljaju kao deus ex machina, izbacuju patetične tirade po desetak strana, ateisti se u tren oka obraćaju, a komentari Balzacovi nemaju granica. U »Ursuli Mirouet« javlja se u radnji i intervencija »prsta božjega« i to ne samo jedamput. Javlja se i »savjest«. To je ona »savjest«, o kojoj smo tako malo čuli prolazeći s Balzacom kroz francusko feudalno i buržoasko društvo, »savjest«, koju nije nikad osjetio bankar Nucingen, koju nisu nikad poznali du Tilleti, Claparoni, Rigoui i toliki zlikovci iz Balzacovog opusa. Svi su oni bili ljudi »čiste« savjesti i ostajali su savršeno mirni na sav onaj kriminal, u kom su učestvovali. Dok se nije udaljavao od realizma, Balzac je prikazivao ubice i zločince iz visokog društva onakvima, kakvi oni i jesu, — bez »savjesti«, i nije mu trebao »prst božji«, da bi radnju pomaknuo naprijed.

Čitavo djelo Balzacovo, a naročito duboko protivurječje između njegove umjetnosti i njegove ideologije, privlačilo je od samog početka veliku pažnju čitača, pisaca i književnih kritika, i dovodilo često do potpuno suprotnih, a ponekad i plitkih sudova. Tako je Victor Hugo tvrdio, da je Balzacov monarhizam bila samo njegova »mušica«, i da bi on, da je poživio, prešao na stranu demokracije. Zola, koji je sebe proglasio »duhovnim sinom« Balzacovim, shvatio je revolucionarne elemente, koji leže u djelu Balzacovu i potrebu da se oni iskoriste, ali se sâm zatvarao u sitnoburžoaski »objektivizam« »bez unaprijed spremljene demokratske tendencije«, govoreći za svoj rad: »Ja nastojim ne da budem socijalist, nego promatrač i umjetnik« (u planu preda-

nom izdavaču A. Delacroix). Taine je u svom poznatom eseju rekao da je Balzac filozof »maglovit«, a najviše je vremena utrošio govoreći o »lošem« stilu Balzacovom. Brandes također (u djelu: »Glavne struje literature XIX. vijeka«, knjiga peta) govori o tom lošem stilu, tvrdeći da je stil ono, što razlikuje »umjetnost od neumjetnosti« i da će zbog toga za budućnost ostati samo oni dijelovi »Ljudske komedije«, koji su savršeni po formi! (Kad je Brandes govorio ove riječi, bilo je prošlo već nekoliko decenija otkako je Champfleury godine 1857. pisao u predgovoru svojoj knjizi »Realizam«: »Na koji se način moglo dogoditi, da su Aristofan, Cervantes, Ariosto, Goethe, Byron izazvali zanos u Francuskoj, učinili nam se velikim genijima, moćnim i punim života, bez obzira na to, što su bili sputani od prevodilaca i lišeni svojih bogatih nacionalnih haljina? Ne dokazuje li taj primjer, da je značenje forme drugorazredno, a da je ideja moćna? Od ideje će uvijek nešto ostati. Forma, to je raskošna haljina Karla Velikoga, koju je uništilo vrijeme, ali lik čovjekov traje, on nadživljuje vjekove. Od tuda proizlazi drugorazredno značenje forme, koju toliko slave osrednji umovi«.) Kao ni Taine, tako nije ni Brandes mogao sa svog pozitivističkog i sitnoburžoaskog stajališta protumačiti ovo Balzacovo protivurječje, pa se i on zadovoljio time da kaže, kako je Balzac-mislilac »potpuno nejasan«. Zanimljivo je spomenuti da se svi kritici, koji se dive Balzacu-umjetniku, ali ne mogu da protumače Balzaca-mislioca, zaustavljaju najviše na onim djelima u kojima on, kako oni misle, obrađuje samo takozvane »vječne« teme, na primjer na »Tatici Goriotu«, »Eugeniji Grandet« i »Gobsecku« — bezgranična roditeljska ljubav, škrtost — dok prelaze preko djela u kojima je došla do punog izraza njegova ideologija, kao što su »Seljaci«, »Glumili su i ne znajući«, »Seoski svećenik«, »Banka Nucingen« i tako dalje. Socijaldemokratski kritici u zapadnoj Evropi prije prvog Imperijalističkog rata, a i poslije njega, rješavali su ovaj problem proglašavajući Balzaca »intuitivnim revolucionarom«, pa čak i »socijalistom«, objašnjavajući to poznatom nenaučnom i nemarksističkom teorijom o presudnoj ulozi p o d s v i j e s n o g a u procesu umjetnikova rada. Na taj način neki su (Robert Bernier) čak i djela zasićena najreakcionarnijom ideologijom (»Seoski svećenik«) prikazivali kao »apsolutni i čisti socijalizam«, ili su, opet, tu ideologiju proglašavali Balzacovom »mušicom« (Hermann Wendel, P. C. Korth, Emile Vandervelde, Jean Melia). Pa i stariji ruski kritik P. S. Kogan (»Očerki po istorii zapadno-evropejskoj literatury, tom II., VIII. izdanje Moskva-Leningrad 1928., I. izdanje 1905.) pisao je, kako tobože Balzac nije nikad ozbiljno razmišljao o političkim problemima, kako svoje misli nije nikad sažeo u opću ideju o državi, i kako je otkrivajući rane aristokratske i buržoaske klase n e s v i j e s n o davao dragocjen materijal njihovu protivniku. Tek nakon što je godine 1932. prvi put štampan u Moskvi (u zbornicima »Literaturnoe nasledstvo«) niz pisama Marxa i Engelsa, koja imaju golemo značenje za marxističko-lenjinsku estetiku, među ostalim i pismo Engelsovo o Balzacu, mogla je sovjetska nauka o literaturi da preocijeni značenje ovoga giganta, da dade pravilno gledanje na njegovo djelo, i danas sovjetski čitatelj ima bolja izdanja Balzaca, nego i sami Francuzi.

Marx se (po svjedočanstvima Paula Lafarguea i Franza Mehringa) veoma oduševljavao »Ljudskom komedijom« i namjeravao je da po završetku »Kapitala« piše o Balzacu, ali tu misao, nažalost, nije ostvario. Jedini sačuvani tragovi tog Marxova odnosa prema Balzacu, nalaze se na dva mjesta u »Kapitalu«, na jednom mjestu u »Osamnaestom brumairu Louisa Bonaparta« i u dva pisma koja su upućena Engelsu. Na svim tim mjestima Marx samo spominje pojedina djela Balzacova, ali se ne upušta u detaljnu analizu. Pismo Engelsovo Margareti E. Harkness nadoknađuje donekle nenapisan Marxov rad o Balzacu. Ono govori o ne manjem zanosu Engelsovom za Balzaca. Engleskoj književnici, koja je pripadala jednoj socijalističkoj grupaciji, Engels iznosi Balzaca kao primjer pisca od koga treba učiti, kako valja pisati, kako treba u umjetničkom djelu davati svu složenost društvenih borbi, priznavajući da Balzaca smatra »daleko većim umjetnikom-realistom, nego sve Zole prošlosti, sadašnjosti i budućnosti«. Ali Engels nije mislio, da je zbog toga potrebno proglasiti Balzaca socijalistom ili ga mehanički cijepati na »umjetnika« i »mislioca«, među kojima nema nikakve veze, ili tu vezu nastojati premostiti »podsvijesnim« i »nesvijesnim«, ili proglasiti njegovu filozofiju »maglovitom«, »potpuno nejasnom«, a

njegov monarhizam »mušicom«. Naprotiv, Engels konstatira, da je Balzac po svom političkom uvjerenju bio legitimist, to jest pristaša legitimne monarhije u Francuskoj, sa starijom granom Bourbona na čelu, stranke što je nikla poslije Julske revolucije g. 1830., stranke kojoj je glavnu snagu činila zemljoposjednička aristokracija, koja je tražila restauraciju apsolutizma. Ali usprkos toga svog stava, Balzac je tu aristokraciju v i d i o u pravom svijetlu (Engels je podvukao u pismu riječ »vidio«), vidio je, da je to klasa osuđena na propast, a isto je tako v i d i o ljude, koji su bili pravi predstavnici naroda. I usprkos svog legitimističkog stajališta, Balzac je s v i j e s n o slikao te aristokrate-legitimiste sa mnogo gorke ironije i satire, a republikance je s v i j e s n o prikazao s očitim zanosom. To, da je Balzac mogao vidjeti, a ne samo naslutiti istinsku istinu historijske stvarnosti, vidjeti je usprkos svojih vlastitih klasnih simpatija, Engles stavlja u zaslugu Balzacovu realizmu i zbog toga naziva ovaj rezultat »jednom od najveličanstvenijih pobjeda realizma«. U takvim rezultatima Engels je gledao revolucionarnu ulogu realizma i zbog toga je Margareti E. Harkness isticao značenje realizma za njen književni rad i za rad svih radničkih pisaca.

Može li — na koncu — biti veće pohvale Balzacu, nego što je priznanje koje je učinio Engels u tom istom pismu, rekavši, da je iz »Ljudske komedije« »doznao čak i u pogledu ekonomskih pojedinosti (na primjer raspodjela realne i lične imovine poslije revolucije) više nego iz knjiga svih profesionalnih historičara, ekonomista i statističara toga doba zajedno«? Kad je tako govorio čovjek, kao što je bio Engels (i to pod kraj svog života), koliko onda mogu da nauče i doznaju od »prepisivača« Balzaca svi oni, koji proučavaju čovjeka i ljudsko društvo, svi radnici nauke i umjetnosti?

IZ DANTEOVA „PAKLA"

DANTE I BRUNETTO LATINI

(PETNAESTO PJEVANJE)

Pošto su ostavili šumu, u kojoj su samoubice pretvoreni u stabla, prolaze Vergilij i Dante duž pješčane ravnice, gdje pod vatrenom kišom stradavaju nasilnici protiv prirode (sodomiti). Da bi se sačuvali od vatre, hodaju jedan za drugim kamenom obalom rijeke, koja svojim isparivanjem gasi nad sobom plamen).

Stupasmo jednim od dva br'jega kamena,
a r'ječna para gore iznad tala
čuvaše vodu i nasip od plamena.

Ko Flami što se b'jesnih boje vala,
pa međ Guizzantom i Brižom svud grade
nasipe, da ih potisnu od žala,

il' Padovanci što uz Brentu rade,
da gradove i zamke štite svoje,
prije no ljeto Koruška imade,

tako i ovi sagrađeni stoje,
ali ih tako jake ni debele
ne stvori majstor, bez obzira tko je.

Udaljismo se od šume već vele,
te je već ne bih vidio, ni da se
okrenuh za njom, kada su nas srele

16 duše uz nasip došavši, i sva se
ta četa u njeg zagleda i mene,
ko kad za mlađa u večernje čase

19 jedan u drugog upiremo zjene;
žmirahu u nas kao krojač stari,
kad hoće konac u iglu da djene.

22 Dok su me njegvi motrili drugari,
pozna me jedan, i, skutove moje
zgrabivši, reče: »Gle, čudne li stvari!«

25 A ja, kad k meni pruži ruke svoje,
na opaljeno lice pogled skretoh,
i premda vidjeh da sprženo svo je,

28 prepoznadoh mu crte uza sve to;
nagnuvši obraz nad obraz poznati,
rekoh: »Zar vi tu, gosparu Brunetto?«

31 A on će nato: »Moj sinko, ne krati,
da se, dok dalje njegva družba hodi,
Bruno Latini malo s tobom vrati.«

34 »To vas i molim, a ako vam godi,
da s vama sjednem, sjest ću; samo da ne
zamjeri«, rekoh, »ovaj što me vodi.«

37 »O sinko, tko god od te čete stane,
sto ljeta mora ležat ispod ljute
vatre, a neće smjeti da se gane.

40 Stog idi, a ja uz tvoje ću skute,
da zatim pođem za družbom, što pati
i vječno suzom rosi svoje pute.«

43 Ne smjedoh saći sa staze i stati
uza nj, al' iđah naklonjena čela,
ko kad se netko s poštovanjem prati.

Đorđe Krstić (1851—1907) *Anatom*

46 »Kakva te sreća ili kob dovela
još prije roka u ta mjesta kleta?
Tko li je vođa toga puta smjela?«

49 Rekoh mu: »Gore, usred vedra sv'jeta,
u nekoj sam se izgubio drazi
još prije mojih najzrelijih ljeta.

52 Tek jučer rano izlaz iz nje spazih,
al' morah natrag, kad onaj priteče
i sad me k spasu vodi po toj stazi.«

55 »Tvoja te zv'jezda«, onaj nato reče,
»pogodih li za l'jepih zemnih dana,
u luku vodi, gdje se slava stječe;

58 i da me samrt ne pokosi rana,
žar bih ti bio potico u grudi,
videći kakva milost ti je dana.

61 Al' nezahvalni onaj puk i hudi,
što s Fiesola je sišo za davnina,
te na br'jeg i hrid sjeća još po ćudi,

64 mrzit će na te zbog dobrih ti čina;
al' i pravo je, jer kako da rodi
slađana smokva kraj trpkih trnjina?

67 Da su slijepci, glas već davno hodi;
to sv'jet je lakom, ohol i pun zloće;
od navika se njinih oslobodi!

70 Toliku čast ti sreća dati hoće,
da će te biti obje stranke gladne,
al' će im kljunu to izmaći voće.

73 Neka se zv'jeri fiesolanske gadne
među se žderu; nek se stabla kane,
— nikne l' još koje iz te hrpe smradne —

gdje će oživjet svete klice rane
Rimljana, koji ostadoše, kada
nasta to leglo svake ljudske mane.«

»Da mi se želje«, odgovorih tada,
»sve ispuniše, vi iz ljudskog roda
ne biste bili prognani već sada;

jer mi se duša sva žalosti poda
na spomen blagog očinskog vam lika,
kad učaste me, gdje god bješe zgoda,

kako se vječna zaslužuje dika;
zato mi hvalu zboriti valjade,
dok god svijetu ne odem s vidika.

Što rekoste o mom životu sade
i što mi drugdje bješe proricano,
za ženu čuvam, koja sve to znade,

stignem li do nje; al' nek vam je znano:
dok savjest mi je čista, ma što snovo
udes, ja primam, što mi bude dano.

Proricanje mi takvo nije novo,
stog nek po volji Sreća kolo kreće
i seljak svoju motiku.« Na ovo

moj vođa desno osvrne se, te će
pogledat na me straga, zatim reći:
»Tko pamti, dobro sluša«. Uz to sve će

sa ser Brunettom govor dalje teći,
te pitah, može l' glas mi o tom dati,
tko su mu druzi znatniji i veći.

A on će: »Neke dobro ti je znati,
a o drugima bolje da se šuti,
jer kratko vr'jeme dulji govor krati.

Tud uglavnom su klericima puti,
i književnici to su slavni svuda,
na sv'jetu istom gr'jehu podvrgnuti.

U tužnoj hrpi Priscijan vrluda
i Fran d' Accorso; i da nije tuga
tu nečist gledat, još bi sreo tuda

i onog, što ga s Arna Sluga slugâ
na Bacchiglione premjesti, gdje stiže
smrt njegva uda pružena s tog ruga.

Reko bih više, al' je čas sve bliže,
gdje moram prestat, jer vidim nad vrelim
gdje p'jeskom tamo novi dim se diže.

Sv'jet ide meni zabranjen, stog velim
još samo: moga T e s o r a se sjeti,
u kom još živim; to je sve što želim.«

Tad se okrenu ko trkač u četi,
što u Veroni trku poljem ljubi
zbog zelenoga sukna; al' poleti

ko pobjednik, a ne ko kad se gubi.

BILJEŠKE:

Stih 5. Guizzante je Wissant, blizu Calaisa.

30. Brunetto Latini rodio se u Firenci oko 1210. Bio je guelf i tajnik firentinske republike, a surađivao je i u političkom životu. Poslije bitke kod Montapertija dijelio je sudbinu drugih uglednih guelfa i pošao u progonstvo u Francusku. Vrativši se u domovinu poslije bitke kod Beneventa (1266.), gdje su gibelini bili uništeni, bio je kancelar toskanskog namjesnika Guida de Monfort (vidi XII, 119), a kasnije kancelar firentinske općine, sudjelujući i dalje u javnom životu. Bio je prvi od onih slavnih firentinskih kancelara, koji su bili u isto vrijeme političari i književnici, kao Coluccio Salutati i Niccolò Machiavelli.

62. Legende o postanku Firence pričaju, da su grad naselili stanovnici Fiesola, kad su Fiesole u doba seobe naroda bile porušene, i pomiješali se s ostacima Rimljana.

70—71. Ovi bi stihovi, prema nekim tumačenjima, mogli značiti i to, da će Crni uzaludno željeti da Dantea dobiju u ruke, dok će mu se Bijeli nastojati osvetiti, što ih je kasnije ostavio.

89. Drugdje, v. VI, 64 i d. i X, 79 i d.

90. Beatriče.

106. »Klerici« je opći naziv za crkvena lica.

108. Misli se pederastija.

109. Priscijan iz Cezareje u Mauretaniji, čuven latinski gramatičar i učitelj gramatike u Carigradu na početku VI. stoljeća.

110. Francesco d' Accorso, profesor građanskog prava na sveučilištu u Bologni, od 1237 do 1281 u Engleskoj, odakle se bogat vratio u rodni grad Bolonju, gdje je i umro 1293.

112—114 Andrea dei Mozzi, Firentinac i biskup u Firenci, god. 1295 premješten od pape (Sluga slugâ, servus servorum dei) Bonifacija VIII u Vizenzu, gdje je umro 1296. (Rijeka Bacchiglione teče kroz Vicenzu.) Bio je na zlu glasu zbog svojega života.

118. Nasilnici protiv prirode podijeljeni su na čete prema zanimanju u životu; Brunetto je u četi crkvenih ljudi i učenjaka, a oni, što dolaze, bili su u političkim službama.

119. Brunetto Latini preporučuje Danteu svoje glavno djelo, T e s o r o ili L i v r e s d u T r e s o r, napisano francuski. Drugo mu je poznato djelo T e s o r e t t o, didaktičan spjev u talijanskom jeziku.

121—124. U Veroni, kao i u drugim gradovima, bile su u srednjem vijeku u običaju utrke, kod kojih su pobjednici dobivali kao nagradu zeleno sukno. Brzinom trkača odjurio je Brunetto, da stigne svoju četu.

Preveo: M. KOMBOL

E. ŠINKO:

EPIKUROV UVENULI VRT

»Anatole France n'est au fond, que le premier des amateurs.«

Jules Renard: Journal, 1908.

Kada mi je bilo šestnaest godina, ne bih bio oklijevao ni jedne minute, da propješačim čitavu noć i cijeli dan, da se domognem jedne od knjiga Anatole-a France-a, koje su se tada u gustom redosljedu javljale u prijevodima. I tada — oko devet stotina četrnaeste — nisu samo šestnaestgodišnjaci u provinciji tako dječački čeznuli za France-ovim knjigama. Tko je u nas bio slobodni mislilac, puntar, napredan građanin ili socijalist, taj se svakoj France-ovoj knjizi radovao kao dobivenoj bitki progresivne stvari, kao sretnom događaju svog ličnog života.

»Reine Pédauque«, »Epikurov vrt«, »Na bijeloj stijeni«, »Pobuna anđela«, »Bogovi žeđaju«, »Otok Pingvina« — u tim knjigama France-ovim ništa nije sjećalo na revolucionara Samsonovih gesta, koji u jalovom naporu drma stupove građanskog društva. Obratno od Samsona (koji ozbiljno shvaća ne samo Jehovu nego i Dagona, boga Filistejaca), France je s onom istom ironijom promatrao razne strašne bogove vladajućeg reda kao grozne nakaze drugih mitologija, koje je već vrijeme pokopalo u prošlosti. Superiornim mirom historičara i nasmijanom gracijom vedrog grand seigneura duha kretao se u labirintu monstruoznog društva i jer je on bio vodič, ljudožderski kumiri ropstva, praznovjerja i službenih laži pričinjali su se smiješno nesavremenim pojavama, ma da su bili još stvarna,

[1] Anatole France nije u suštini drugo no prvi od amatera (Jules Renard: Dnevnik, 1908.)

odlučna vlast. Vjerovali smo, da se već pomaljala sutrašnjica, kada će se ti idoli pretvoriti u izložbene predmete u panoptikumu. Bili smo uvjereni da njihova materijalna moć ne će moći da preživi onaj sprovod njihova moralnog i duševnog prestiža, što im ga je, veselo, priredio France.

*

* *

Feudalni srednji vijek u svojoj staleškoj raščlanjenosti javlja se kao kruta hijerarhijska zgrada. Uvjet njegova opstanka je nemijenjanje načina proizvodnje, izvjesna nepomičnost, no budući da ni ovaj poredak ne može da spriječi razvoj snaga, on postavlja vještačke granice kako razvitku proizvodnih snaga tako i osvajalačkim nastojanjima ljudskog duha. Kultura, koja je nadgradnja ovog staleški organiziranog, sputanog, stabilnog načina proizvodnje, podvrgava svaku manifestaciju duha pravilima, gotovim simbolima, konstantnim izražajnim formama i načinima. Stil pojedinog kulturnog razdoblja nije drugo, do određeni duhovni ceremonij: organski zbir simbola, izražajnih oblika i načina.

Proizvodne snage u razvoju ipak razbijaju s vremenom feudalnu opnu, koja je postala uska. U kom omjeru građanstvo, taj nosilac razvojnih proizvodnih snaga, raskida feudalnu opnu i zbacuje sa sebe njezine ostatke, u kom omjeru razbija kočnice, da bi otvorilo put vlastitim osvajalačkim snagama, u tom omjeru prestaje u razvojnoj građanskoj kulturi svako jedinstvo stila. Mjesto kolektivâ, koji odgovaraju staleškoj raščlanjenosti, dolazi društvo atomizirano u individue, društvo slobodne konkurencije. Diktatorska moć stila, koja obilježava druge kulturne periode, počinje se raspadati, namjesto stila dolazi samovolja modâ, koje se u sve bržem tempu mijenjaju.

Ovo anarhično raspadanje stila i oblika zateklo je francuski jezik već tako savršeno izrađen, da je ono, što se je svagdje drugdje raspalo, razišlo, po francuskom jeziku, u francuskom jeziku dalje živjelo, zadržao se je izvjestan tradicionalan »stil,« koji u sebi znači, pa čak i diktira jedan duhovni stav. No u ovom slučaju tradicija ne predstavlja ograničenost, ne znači

mumificiranje. Kod Nijemaca, gdje nema revolucionarnih tradicija, preduvjet snage i jasnosti duhovnoga jest »Originalität«, kod Francuza pak naprotiv preduvjet snage i jasnosti duhovnoga predstavlja kontinuitet onih tradicija, nastavljanje onog stila što ga historija čovječanstva poštuje u imenima Montaigne-a, Voltairea, i Diderota.

Smiona elegancija Franceova duha djelovala je besprimjerno i neobično revolucionarno baš ondje, gdje je dominirao njemački utjecaj. Ali isti taj duh javio se je u domovini Francea kao organsko nastavljanje najplemenitijeg francuskog duha i starih velikih tradicija, kao toliko organsko nastavljanje, da čak ni Francuska Akademija nije mogla izbjeći, a da Anatola Francea ne izabere za svog člana.

Dok je uvjet postojanju feudalnog društva stabilnost, arhitektonska nepokretnost, životna bit građanskog društva, kapitalističkog načina proizvodnje jest dinamizam koji obara sve pregrade.

»Od svih ranijih odlikuje se buržoaska epoha neprekidnim prevratima u proizvodnji, neprekidnim rušenjem svih društvenih odnosa, vječnom nesigurnošću i kretanjem« — konstatira Komunistički Manifest, i zato ima pravo historik romantizma Otto Walzel, u tome, da smo mi, ljudi današnjice, ostavili iza sebe na većoj udaljenosti doba Goethea, nego što je ovo Goetheovo doba ostavilo za sobom antični svijet od prije dvije hiljade godina. No marksističkoj konstataciji, da je buržoazija u svojoj »jedva stogodišnjoj klasnoj vladavini stvorila masovnije i kolosalnije proizvodne snage nego sve prošle generacije zajedno« — što znači, da je jedino stoljeće na slici zemaljske kugle izazvalo dublje promjene, nego sve hiljade godina čitave ranije historije ukupno, — toj konstataciji možemo dodati, da se i unutar ovog kratkog razdoblja zbiva tako neprekidno vrenje, burno mijenjanje društva, znanosti i umjetnosti, da ljudi unutar pojedine generacije doživljuju početak i svršetak čitavih historijskih epoha. Historijski tempo, tempo historije neprestano se ubrzava. Bogatstvo događaja, historijsko značenje poneke godine veće je, nego u predburžoaskoj prošlosti ponekog stoljeća. Iz strukture buržoaskog društva proizlazi ono neizmjerno ubrzavanje razvitka životnog

tempa, koje značenje ima željeznica, parobrod, avion u povećanju prostorne brzine. Historijski doživljaji se takvom brzinom nadovezuju jedni na druge, da je doživljajni materijal pojedine generacije isključivo kvantitativan i vrtoglavo golem. Ovo očito proširivanje historijskog horizonta donosi sa sobom neprestano odgađanje i preobražavanje perspektiva i neprekidnu reviziju ocjena doživljaja i doživljaja.

Još nije prošlo ni četvrt vijeka od smrti Anatola Francea. Četvrt vijeka, koja je zajedno sa živima izvrgla iskušenju i naše nekadanje suvremenike, velike pokojnike dvadesetog stoljeća. Još poslije prvog svjetskog rata Henri Barbusse u svojoj proklamaciji za osnivanje Clarté-a poziva napredne slobodne duhove, da »uče i da se ugledaju na najčudesnijeg i poštovanja najdostojnijeg majstora francuske literature, Anatola Francea«. To je značio Anatol France čak i za jednog Henri Barbussea, čak i poslije prvog svjetskog rata, usprkos svojih šovinističkih aberacija za trajanja toga rata.

A danas? Pojedina Franceova knjiga koju si u svoje doba tako gutao, kao da su je tebi pisali, u kojoj si prepoznavao tvoju revolucionarnu volju, tvoje težnje i tvoje nade — danas, poslije četvrt stoljeća ta knjiga predstavlja ponovno doživljaj, ali ovoga puta zbog onog iznenađenja, da se u toku četvrt vijeka nešto može u ovolikoj mjeri pretvoriti u prošlost. Iznenađen pitaš, jedva shvaćaš, što je bilo ono čime te je nekad tako zgrabio taj briljantno veliki majstor francuske riječi. A drugo pitanje je: zbog čega smo mi s našim iskustvima, problemima, bolovima i nadama, sa čitavim našim osjećanjem života tako prerasli svijet Franceova duha, kao što dijete preraste svoje odijelo? Odijelo je lijepo, fino, i danas još lijepo, i danas fino, to se ne može poreći, ali — prerasli smo ga.

Ovo pitanje kao i svi literarni problemi, prevazilazi posebne okvire historije književnosti. To pitanje znači ovo drugo pitanje: Što se dogodilo s onima, u onima i u svijetu onih, kojima je nekad France bio ne samo hronološki nego i duhovno, duševno suvremenik? Na to pitanje odgovorit ćemo, ako nađemo odgovor na to, zašto danas više duh onoga Francea nije naš suvremenik, kome bezuvjetno pripada naše poštovanje izraženo prema njemu kao, bar do svjetskog rata iz 1914., najizrazitijem predstavniku francuske duhovne elite, pa dakle i evropske.

* * *

1844-a je Franceova godina rođenja. Francuski romantizam je već mrtav, ali spada među one mrtve, kojih su tragovi trajni. Njegove retorike, njegovih deklamatorskih sklonosti francuski duh se nije oslobodio još dugo, sve do naših dana.

S francuskim romantizmom su se osvetili duhu velike francuske revolucije oni kontrarevolucionarni feudalci, koji se vraćaju u domovinu. Na mjesto kulta racionalističkih i materijalističkih enciklopedista, namjesto kulta »raisona«, — krupna osjećanja, namjesto klasične vrline katolicizam, namjesto optimizma revolucije elegijski »mal du siècle« preplavljuju pozornicu, stihove, romane i historijska djela. Francuski malograđanin, koga je s restauracijom prošla nekadanja revolucionarnost, osjeća svojom sentimentalnost vicomtea Chateaubrianda. Bezobzirno gramziva nova vladajuća klasa, krupna buržoazija, financijska buržoazija, koja je došla na vlast zahvaljujući Thermidoru, napoleonskim ratovima i restauraciji, otrijeznila je malograđanina, français-moyena od revolucije. On iživljuje svoje nezadovoljstvo sa sadašnjicom u mistici gotskih hramova, u kultiviranju egzotičnosti i subjektivizma. Obožava krupne riječi, i to tim više, što su one glasnije i što imaju manje veze sa konkretnom društvenom praksom. Madame de Stael lako je došla do uspjeha. Friedrich Schiller postaje popularan u romantičkoj Francuskoj.

Ali romantika, u kojoj deposedirana prošlost i, sa strane bankara propašću ugroženi malograđanin podjednako vide izraz svoga raspoloženja, romantika kao vladajući pravac moguća je samo dotle dok malograđanina ne povuče ponovno sa sobom u revolucionarnu akciju jedina konzekventno revolucionarna klasa građanskoga društva, industrijski proletarijat. Malograđanin se čak i za vrijeme akcije, do zadnjeg trenutka nada s Lamartinom, da je »suprotnost između različitih klasa samo nesporazum« —, ali kad se osvijesti,

da se radi ne o nesporazumu nego o borbi na život i smrt između kapitala i rada, a to je postalo jasno u Francuskoj već četrdesetosme — onda ponovno postaje krvavo aktuelnim zanimanje za običnu realnost — isto toliko zbog opasnog saveznika, revolucionarnog proletarijata, koliko i zbog neprijatelja, financijske aristokracije. Za malograđanina pobjeda slobode i pravde postaje potpuna onoga trenutka, kada moćni daju i njemu mjesta za prostrtim stolom.

S hiljaduosamstočetrdesetosmom francusko građanstvo kao cjelina konačno završava svoju revolucionarnu karijeru — završava je djelatnošću Cavaignaca, tog prvog ali ne i zadnjeg dželata francuskoga proletarijata. Sad se francuski građanin predaje uživanju života, učestvuje u slobodnom takmičenju, razvija industriju, osniva banke, kupuje dionice, gradi i zgrće imetak. Nova vladajuća klasa se razbaškarila i mladost Anatola Francea pada baš u doba velikog buržoaskog prosperiteta, u vrijeme drugoga carstva. Godine Franceove mladosti poklapaju se s razdobljem brzog bogaćenja širokih slojeva francuskoga građanstva. U godinama Franceove mladosti izgrađuje se moderna Francuska sa svojim željeznicama, bankovnim palačama, pa i sam Pariz, današnji Pariz sa svojim širokim boulevardima. Maštu francuskoga građanina ne zaokupljaju sad već gotske crkve nego burza, velike korupcionaške afere koje izbijaju povremeno, čudesa Palais d'Industrie, te senzacije, kakova je prvi podmorski kabel, koji spaja Dover s Calaisom. Kao da sviće zora jednog novog zlatnog vijeka, građanskog zlatnog vijeka, kao da se ostvaruje san mlade revolucionarne buržoazije, san velikoga Francis Bacona iz XVI. stoljeća. Sve ono, što je dosad bilo, ne vrijedi. Pravi život, prava znanost sad počinje »finis scientiarum a nemine adhuc bene positus est«. Čovječanstvo je sad dostiglo svoj cilj, jer se buržoa afirmirao i život je iz dana u dan sve bogatiji i sve prijatniji, a svjetska izložba u Parizu svjedoči o tome, što sve može vladajuća buržoazija da stvori. »Efficaciter operri ad sublevanda vitae humanae incommoda«.

Francuski građanin iz XIX. stoljeća kao da ponovno vjeruje u bezgranične mogućnosti napretka i znanosti. Ali baš to je naročito zanimljivo: buržoa koji

se u praksi nevjerojatno brzo obogaćuje, koji gradi palače, obavlja gigantske burzovne spekulacije, pred kojim prirodne znanosti i tehnika, što se iz dana u dan razvija, otvara perspektive koje prevazilaze snove, buržoa koji životna dobra grabi s objema šakama i proždire ih, taj buržoa u to isto vrijeme otkriva Schopenhauera, uvozi buddhizam i stvara jednu literaturu, koja čini sve prije, samo ne afirmira život.

Leconte de Lisle 1852-e u predgovoru »Poèmes antiques« ističe kao program: »Il faut se réfugier dans la vie contemplative et savante, comme en un sanctuaire de repos et de purification«.[2]) Ali to već nije romantično bježanje u rousseauvski subjektivizam, to već nije stoljeće osjećanja, nego kult znanja, pošto je to vijek pozitivizma, znanosti. Jer proklamacija ovako nastavlja: »L'art et la science doivent donc tendre à s'unir étroitement, si ce n'est à se confondre«.[3]) To je ono, što kasnije Zola pokušava u naturalističkom romanu, ali kod Leconte de Lislea kao i kod svih parnasovaca nema još ni traga Zolinom borbenom aktivizmu, šta više vladajuće raspoloženje je kult nirvane, hvalospjev smrti, koja je »le repos que la vie a troublé«.[4])

Na drugoj strani džinovska figura Balzaca bori se sa svijetom kao starozavjetni Jakob s anđelom; namjera: naslikati u jednom jedinom monumentalnom epu, izraziti neobuhvatnu mnogoslojnu tajnu života, društvo, koje je poput sudbine, poput demonske sile preraslo pojedinca.

Mladi France je bliži parnasovcima, bliži je čak i romantičarima, nego onoj građanskoj literaturi, koja se bavi problemom analiziranja građanske stvarnosti. U drugom ritmu zar nije mogao napisati ovu ispovijed Franceovu čak i vicomte Chateaubriand? »Le passé c'est notre seule promenade et le seul lieu où nous puissions échapper à nos ennuis quotidiens, à nos misères, à nous-mêmes. Le présent est aride et trouble, l'avenir est caché. Toute la richesse, toute la splendeur,

[2] Valja se sklonuti u život kontemplativan i učen kao u neko svetište mira i pročišćenja.

[3] Umjetnost i znanost moraju dakle nastojati, da se prisno sjedine (slože) ili čak stope.

[4] počinak, koji je pomutio život.

toute la grâce du monde est dans le passé. Et cela les enfants le savent aussi bien que les vieillards«.[5]) (La vie en fleur.)

Romantizam je bio onaj, koji je ponovno otkrio historiju i ova najplodnija tendenca romantizma našla je u Franceu svoga majstora, ali takvog majstora, koji se je učio u školi Voltairea, Pierre Baylea i Diderota.

Interesiranje romantizma za historiju nije rukovođeno namjerom boljeg razumijevanja sadašnjosti. Romantika se okreće od sadašnjice. Ono što nju fascinira u historiji, to su mogućnosti stvaralačke mašte, estetska zanimljivost »couleur locale-a«, obećanja emocije. Za romantiku historija predstavlja osjećajni i estetski objekt. Prošlost je samo lijepi izgovor za to, da bi se subjektivizam mogao neograničeno iživjeti, dok stvarnost sadašnjice postavlja granice subjektivizmu i znači njezinu kontrolu. Od Chateaubrianda do Flaubertove Salambe historija je samo instrument, glazbalo, prividni objektivizam »impassibilité«, obilazni put lirika, da bi došao do instrumenta. France procjenjuje historiju nihilistički. Samu historiju kao tok događaja, pa i znanost, čiji je predmet fiksiranje događaja i njihovo interpretiranje, historiografiju. Njegov Abbé Coignard priča s osmjehom na usnama historiju mladog perzijskog princa, koji na dan svoga stupanja na prijesto povjerava akademičarima svoga carstva da napišu povijest čovječanstva. Pošto je prošlo dvadeset godina, karavana deva stiže pred dvor, i donosi ukupnu historiju čovječanstva u obliku šest hiljada tomova ispisanih knjiga. Kralj mora rješavati poslove carstva, nema vremena da pročita ovoliko knjiga, moli svoje mudrace da skrate knjige velike historije. Poslije novih dvadeset godina javljaju se akademici s hiljadupetsto svezaka skraćene povijesti čovječanstva. Ostarjelom kralju i to je mnogo, naređuje ponovno skraćivanje. Opet prođe deset godina, rezultat je sad već petsto svezaka, a poslije daljnjih

[5] Prošlost je naša jedina šetnja i jedino mjesto, gdje možemo izmaći našim dnevnim brigama, našoj bijedi, sebi samima. Sadašnjost je suha i smućena, budućnost nam je skrita. Čitavo je bogatstvo, sav sjaj, sva ljupkost svijeta sadržana u prošlosti. To znaju djeca kao što to znaju i starci (Život u cvatu).

pet godina — jedna jedina debela knjiga. Dobri kralj je međutim tada već na umoru, a i sam tajnik akademije je već s jednom nogom u grobu. Uzdiše stari kralj, što mora umrijeti, a da nije upoznao historiju čovječanstva. Tajnik akademije nato saopćava kralju prvobitnih šest hiljada svezaka skraćenih u jednu rečenicu, kao sintezu čitave povijesti čovječanstva: »Rodili se, patili, umrli«.

Historijsko gledanje Anatola Francea samo se u toliko razlikuje od onoga akademijina tajnika u Abbé Coignardu, što je historija za Francea estetski objekt. To je kod Francea zajedničko s građanskom romantikom. Unatoč ove zajedničke osebine, za Francea romantika, — ta poezija na smrt osuđenog feudalizma i malograđanina, koji ne zna naći izlaza iz sadanje društvene stvarnosti, — ipak ne znači čak ni iskušenje. Ni on ne voli sadašnjost, ni on ne vjeruje u današnjicu, ali ne vjeruje ni u prošlost. On se u znaku historijske svijesti izdvaja, pretvara se prema sadašnjici i prema samom sebi ne u osjećajnog, nego u misaonog promatrača, anticipira snagom svoje historijske svijesti stanovište historijske kontemplacije nasuprot sadašnjosti.

Prošlost je velika iluzija romantike: France nema iluzija, njegova historijska svijest je racionalna, kritična, intelektualistička. U njegovoj historijskoj svijesti dolazi do izražaja životno osjećanje onog građanstva, koje se kao klasa nalazi pred završetkom svoje stvaralačke historijske uloge, građanstva koje već ne vjeruje sebi — a to nevjerovanje u samog sebe javlja se tako, da se sve negira, što je vjera, kao da bi ono samo stajalo iznad procesa, iznad svakog procesa iznad svega.

U tome se nalazi tumačenje i onoga paradoksa, da se veliki građanski prosperitet i pesimistička filozofija javljaju zajedno, u isti mah. France u svom sjajnom rezoniranju o Maupassantu kaže: »La litérature ne rit plus depuis près d'un siècle«.[6]) On postaje gorak, natkriljuju ga vidljive ili nevidljive sjene, zlokobne slutnje ili očajanje: put od Verulamskog Bacona do Flaubertova Bouvarda et Pécucheta jest nužni neizbježivi put građanskoga duha.

[6] Evo već pola vijeka što se književnost više ne smije.

Neizbježiv je taj put od nade, koja je čitavo čovječanstvo ponijela na svojim krilima, do potpune deziluzije, jer je neizlječiva bolest građanske kulture ono protuslovlje, koje postoji između uvjeta društvene vladavine buržoazije i onih ideja, što ih je ta ista buržoazija uskrisila. To protuslovlje se od početka nalazi u klici, ono se manifestira već u prvim pobjedama buržoazije, a u toku razvoja građanskog društva ono sve jače pada u oči i postaje sve opasnije, sve kobnije. Preduvjet ostvarenju slobode, jednakosti i bratstva, preduvjet ostvarenju ideja humanizma jest propast onog građanskog staleža, koji se je nekad u ime tih ideja stavio na čelo čovječanstva i koji je u ime tih ideja pobijedio. Buržoaski duh se baš zbog tog razloga mijenja od romantičarskog u ciničan, kada razvoj društvenih suprotnosti lišava građanstvo svakog moralnog i duhovnog prestiža. Paul Bourget, Huysmans, Lemaitre — ti najbliži prijatelji i suputnici Franceovi, završavaju svoj put ili u naručju klerikalizma ili u zagrljaju najgluplje nacionalističke reakcije. France je prevelik za to, da bi ga trajno ma samo i iskušavala ovakva rješenja. Prevelik je i s previše historijskog gledanja promatra zajedno s prošlošću i sadašnjost. I previše je Francuz — u najboljem, voltaireskom, diderotskom smislu — previše Francuz — njega će sačuvati od toga nasljeđe velikog francuskog stila.

Skepsa Anatola Francea zauzima mjesto između građanske romantike i cinizma. Individualizam, što ga već ne spaja s ljudskom zajednicom zajednica dinamične historijske volje, nego samo pasivno razumijevanje i ironična sućut, jesenje cvijeće Epikurova vrta. Pa i sam Abbé Coignard, ta čudna mješavina Epikura i Asiskog svetog Franje, iz ove perspektive i nije tako čudnovat. Sadržaj života svodi se na radosti promatranja i razmišljanja; radosti borbe, strasti, cilja, susreću se samo s ironičnim osmjehom promatrača, koji stoji po strani. Zato France tako rado traži ona razdoblja historije, koja znače granicu između svršetka i početka: doba kasnog rimskog carstva, početka kršćanstva, XVIII. stoljeće...

*

* *

Postavlja se problem: kako je mogao put Francea, estete odvesti k socijalizmu?

Oni, koji na početku XX. vijeka oblikuju iz Pariza sliku evropske književnosti, svi su bez izuzetka očevici onog događaja, koji znači novu epohu u historiji: pariške komune. Ironija historije nasuprot ironičnom Franceu: France u jednoj od najljepših svojih novela, u Judejskom Prokuroru, opisuje kako netko slijepo površno prolazi pokraj historije, kada se historija odigrava u sadašnjosti neposredno pred njegovim očima, šta više uz njegovo sudjelovanje. To se događa i sa samim Franceom, koji ne primjećuje značenje komune, veličinu toga događaja, što ga Marks ovako definira: »Komuna je u istini bila vlada radničke klase, rezultat borbe proizvođačke klase protiv eksploatatorske, n a j z a d p r o n a đ e n a p o l i t i č k a f o r m a, p o d k o j o m s e m o g l o i z v r š i t i o s l o b o đ e n j e r a d a«.

Sam France je dvadeset šest godina, on dakle kao zreo čovjek doživljuje poklik pariške komune i onaj bijeli teror, koji je besprimjeran čak i u historiji građanskim ratovima bogate Francuske, a koji slijedi propasti komune. Doživljavanje Pariške Komune, uspomena po Daumieru ovjekovječenog bijelog terora, utjecalo je na to, da socijalni problemi stupaju u prvi plan francuske literature na granici XX. stoljeća, ali bar je isto toliko utjecalo i na to, što je u drugoj polovici XIX. stoljeća počela djelovati u Evropi ruska realistička književnost, naročito Gogolj, Turgenjev, koji živi u Francuskoj, i Tolstoj. Neobično je zanimljiva, dosad uopće neuvažena, ali neobično upadljiva činjenica, da ne samo kod Francea, nego u čitavom duhovnom životu francuske građanske elite spočetka XX. vijeka nije postala komuna, nego Dreyfusova afera onim doživljajem, koji je utjecao neposredno i odlučno na njeno duhovno držanje i na njezin životni put. Francuska literatura, koja obrađuje komunu, još i danas je neusporedivo siromašnija od one literarne produkcije koja se bavi nevino optuženim oficirom, a koja iznosi čitave biblioteke. Kao da humanitarni, liberalni intelektualci nastoje poput izuzetka, poput prirodne katastrofe zaboraviti na komunu i na neosvećeno samrtno roptanje desetine hiljada komunarda. Prebarbarska, preelementarna je ta slika za to, da bi mogla dobiti

mjesta u onoj slici svijeta građanske elite one treće republike, koja se je podigla na brdima leševa, ali koja je u to doba mirno cvala.

France je esteta, on je iznad svega esteta, i Zolu nije volio. U »La vie littéraire-u« France o njemu piše: »Il ignore la beauté des mots, comme il ignore la beauté des choses. Il n'a pas du gout et je finis par croire que le manque de goût est ce pêché dont parle l'Ecriture, le plus grand des pêchés, le seul qui ne sera pas pardonné«.[7]) Ne može se dovoljno naglasiti karakteristična činjenica, da ono što je Francea i Franceovu generaciju na čelu sa Zolom povuklo u političku akciju, prvobitno nije bilo isticanje općepolitičkog cilja, nego borba za ispravljanje nepravde učinjene jednoj ličnosti, borba za spašavanje kapetana Dreyfusa. Ne prati ovu generaciju na njenom daljnjem putu uspomena na zid komunarda, koja davi poput more, nego je prati pobjeda pravde, svijest o pobjedi pravde. Kao u optimističkim štivima školskih čitanki, nepravda je bila kažnjena i neistinito optuženi, progonjeni muž na kraju od kapetana postaje major. Po dobrohotnosti predsjednika republike Ealièresa mogao je postati čak i potpukovnik, da on sam nije to odbio s plemenitom skromnošću i da se nije zadovoljio time da je mogao u zapučku metnuti odlikovanje ordena časti. U trećoj republici dakle nije ni izdaleka sve u redu, ali unutar okvira te iste treće republike sve se može manje više urediti borbom i dobrom voljom.

Od samog Francea lično isto je tako daleko bila svaka naivnost, kao i od besmrtnog majstora Candideova. Ali France je usvojio onaj reformistički optimizam francuske građanske elite s kojom je zajedno pošao u borbe Dreyfusova procesa. »Le progrès de la justice dans l'humanité n'est pas le résultat de forces aveugles, mais d'un effort conscient d'une idée toujours plus haute, vers un idéal toujours plus élevé«[8]) — pro-

---

[7] On ne zna za ljepotu riječi, kao što ne zna za ljepotu stvari. Nema ukusa, a ja sve više stičem uvjerenje, da je pomanjkanje ukusa onaj grijeh o kome govori Biblija, najveći od svију grijehova, jedini, koji ne će biti oprošten.

[8] Napredak pravde u čovječanstvu nije rezultat slijepih sila, nego rezultat svijesnog nastojanja težnja ideje, koja je sve uzvišenija, prema idealu, koji je sve viši.

povijedao je Jaurès, a historija je još jedanput bila dramatički simbolična, kada se je ovaj najveći politički predstavnik tog reformističkog optimizma, na dan propasti iluzija reformističkog optimizma, u trenutku izbijanja imperijalističkog rata iz 1914., srušio krvave glave mrtav na mramorni stol Café Croissanta.

Skeptik France i idealista Jaurès, ironični France i patetični Jaurès, esteta i pučki tribun, historijski nihilista i ona vrsta revolucionara, koji vjeruje, da će treća republika putem reforma, na miran način urasti u socijalizam — osvjetljuju jedan drugog, a obojica zajedno bacaju svjetlo na ono doba Panamske afere, Dreyfusova procesa i liberalnog socijalizma II. Internacionale, koje doba su u generoznim iluzijama možda prevazišli samo enciklopedisti, koji su vjerovali u moć prosvjećenosti. U demokratskoj Evropi Jaurès, pa čak i jedan Edvard Bernstein se još broje u profete, kada u carskoj Rusiji u znaku velikih tradicija Francuske komune nastupa, živi, bori se i organizira Lenjin.

* * *

Ali kako je mogao put Francea estete da dovede do socijalizma? Pitanje je u ovoj formi neumjesno, jer put Francea nije vodio socijalizmu, nego Jaurèsovu socijalizmu. Franceov socijalizam je neodvojiv od bitne životne karakteristike njegova duha: od skepse. Sama skepsa može biti jedna od manifestacija različitih duhovnih stavova. Franceova skepsa nema ničeg zajedničkog s onom strasnom sumnjom, u kojoj je Pascal gledao baš nužni korelat vjerovanja. Franceova skepsa potiče iz njegova historicizma, ona je zemaljskog porijekla i uperena je baš protiv onih vjerskih i filozofskih sistema, koji bi mogli učiniti problematičnim vrijednost opipljivih zemnih dobara. France se i u politici boji velikih vjernika, koji se pred njima za svoj mir, za »douceur de la vie«. France sam piše u uvodu o pogledima Abbé Coignarda: »Robespierre je poštovao uspomenu Rousseaua. Robespierre bi Abbéa Coignarda smatrao podlacem... Robespierre bio je optimista, koji vjeruje u vrlinu. Ova vrsta državnika svaljuje na čovječanstvo tolike nesreće, da ih se više svaliti ne može«.

A zatim jedna rečenica, koja podsjeća na Macchiavelia: »Ako se neko bavi vladanjem nad ljudima, ne

smije zaboraviti da ima posla s lošim majmunima, to je uvjet da bi bio dobronamjeran i human političar. Ludost revolucije bila je u tome, što je ona htjela carstvo vrline da ostvari na zemlji...« Konkluzija Francea sastoji se u tome, da je jedina krajnja vrijednost, dostojna da se voli: uživanje postojeće stvarnosti. Dok platonska skepsa polazeći od apsolutnih ideja proglašava vrijednost zemnih dobara relativnom, Franceova skepsa devalvira u obrani vrijednosti zemaljskoga dobra, egsorcizira poput štetočinskog demona svaku ideju i ideal, koji nastupa s bezuvjetnim zahtjevima i koji se ne upušta u pogađanje. Iza Franceove vedrine tinja obračun s nadama, s velikim nadanjima, on je za uvijek obračunavao. Velike nade za njega znače »hybris«, jer život, što ga drugi gledaju kao mističan ili tragičan, kao dobar ili zao, za Francea predstavlja neku vrstu spektakla, a jedini mogući socijalni i moralni problem nasuprot tom životu jest: kako bi se on mogao učiniti manje divljim, oslobođenim ružnih i glupih strasti. Franceova vedrina je odsjaj rezignacije, koja je protiv mogućnosti tragedije našla sigurno protusredstvo u skromnosti zahtjeva, u razumu. I možda se tim može naći opravdanje za tvrdnju Jules Renarda, da je Anatol France napokon ipak samo diletant, ma i najvrsniji diletant. Diletant ne stavlja svoj život na jedan cilj, na jednu istinu, na jedno djelo, sa samrtnom ozbiljnošću on ničemu ne prilazi, on se samo ozbiljno igra. Diletant France osjeća se kod kuće u antičnoj Atheni, on je kod kuće u Aleksandriji, u srednjem vijeku, u salonima XVIII. stoljeća, u Francuskoj Revoluciji i u parlamentu III. Republike. Tko ima toliki broj domova, taj nigdje nije doma, taj je uvijek šetač koji promatra, a njegova ironija je ironija čovjeka, koji samog sebe nigdje nije sasvim angažirao.

Franceov socijalizam nije suprotnost nego neposredna emanacija Franceove skepse, jedan oblik polemije. On vidi da je ono, što je ljudsko, suprotno građanskome, što je istina — suprotno je postojećim zakonima, što je sloboda — suprotno je slobodnoj konkurenciji. Kada bi bio ciničan, cinizam bi ga bio odveo natrag buržoaziji, šta više od samog početka bi ga držao ondje kod buržoazije poput nekog modernog Falstaffa.

On je buržoa, koji je uvidio, da je njegov svijet izgubio historijsku opravdanost svoje egzistencije. Ironija, kojom on promatra vlastitu klasu, omogućila mu je susret s onim socijalizmom, koji je obećavao pljevljenje zla, ali i mogućnost izbjegavanja velike katastrofe, apsolutne buržoaske katastrofe.

Na početku XX. stoljeća mislilo se, da ono što dolazi, ne predstavlja problem. Problem je samo u tome, da zlo koje postoji, nestane, da se preobrazi. Ali da samrtno sazrevanje zla, da propast koja prijeti buržuaskom načinu proizvodnje može uroditi g o r i m apokaliptičkim zlom, fašizmom, o tome su polemički socijalisti s početka XX. vijeka isto tako malo znali, kao i o onim problemima, koji se postavljaju ne kod opsjedanja grada, nego kod pobjedonosnog njegova osvajanja. Skepsa Francea, njegova destruktivna kritika građanskog društva danas više ne znači objavljenje, jer su sami historijski događaji, grozniji nego najsjajniji duh, izvršili posao kompromitiranja životnih uvjeta građanskog društva. Nema te nihilističke skepse, koja bi mogla da nađe još nečeg, što bi u ideologiji građanskog svijeta moglo da se destruira podrazumijevajući tu i Franceov socijalizam, čiji je historijski put udario drugim pravcem, nego što se je to zamišljalo na početku XX. vijeka u Evropi. Pod neumoljivim udarcima historije vidjeli smo kako iz Jaurèsove ideologije izrastaju Scheidemann i Noske, Mac Donald i Mr. Bevin. I ono o čemu nisu sanjali na Bijeloj Stijeni, to smo mi vidjeli kako se u krvi i ognju ostvaruje, vidimo kako živi i pobjeđuje, i jača iz dana u dan, vidimo početak jedne nove historije, početak prave historije čovječanstva: socijalističku sovjetsku republiku.

Anatol France postao je socijalista zato, jer je sumnjao. Današnjem borcu, da bi živio i borio se, potrebna je vjera. Ono što je za Francea bilo samo psihološki problem, to je danas za današnjeg revolucionara konkretan politički zadatak u borbi na život i smrt dvaju svjetova. Za Francea je bilo dovoljno negirati, da bi djelovao kao revolucionar. Od 1917. revolucionarom može biti samo onaj, koji se opredjeljuje za stvar, koji je sposoban za bezuvjetnu tvrdnju.

VERKA ŠKURLA ILIJIĆ:

GARIŠTA UVRH PELJEŠCA

Kako da se razmrsi i u riječi rasplete stostruki čvor, što se zauzlao tu usred duše, na domaku onih garišta uvrh Pelješca? Zar to nije do nedavno bila bijela i ponosna župa, Kuna na Pelješcu? Gdje je kao ovdje izgorilo — sve?

U jednom nizu strši oko stotinu garišta od stotinu lijepo i pravilno građenih jednokatnica i dvokatnica, kao stotinu sivih kosturnica, kojima pade na dno pepeo neizživljenih života, neiscrpljenih milina i sreća materinjih, pepeo tolikih dragih opstanaka i tolikih blagostanja.

Tu je — od krova koji se je rasprsnuo u visini, do čatrnje što puče u dubini, izgorilo sve; svi podovi, svi katovi sav namještaj i sve konobe. Strše od svake te kuće samo četiri gole nagorjele zidine. U tim su zidinama izgorile sve vratnice i svi prozori, te se sad kroz one šuplje i mrtvačke očnice, provlači zavijanje čagljeva pred jugovinu i huje zli vjetrovi, fijuću zli fijuci i pljušte pljuskom daždevi, a kad se ponekad razgrne oblak, tada se sav onaj tužni i šuplji prostor, napuni hladnim zvijezdama.

Taknut nečim nevidljivim, pomakne se — sam od sebe kao u nemirnom snu — neki nedogorjeli predmet od željeza, pa tu lupne neka kanta, tamo se zakotrljaju obruči izgorjelih bačava, ondje zazuje uvijeni i zahrđali žičani madraci, što propadoše na ta dna sa izgorjelih postelja, tamo opet zazveči nešto bezoblično, što i ne znaš šta li je bilo nekad.

Izgorješe turnjevi jematveni i proljetna ulišta; izgorješe košare s mazgama i ovcama, sandučići sa cvijećem i šivaće mašine. Izgorješe trjemovi i pretkućja, sobe i ognjišta; stolovi na kojima se mirno blagovalo kroz tolika čestita pokoljenja i zipčice što su odnjihale sve one, što ih u onom kamenju u onom vrijesu i pod grmovima česvine, onako postrjeljaše...

Nestali su Tutići i Totići, Medovići Kulišići, Vijolići, Čolići i Lukšići, Medaci i Benići, Marinovići i Pakovići, Kalendžije i t. d. One crne i izgorjele, slijepe i šuplje zidine bijahu do nedavna lijepe kuće njihove.

Izgorila je tu sva kuća velikog kunovskog slikara Celestina Medovića; izgorila je sa svom svojom odrinom, svim svojim udobnostima, svim svojim sobama, slikama, bibliotekama. Izgorio je portret mlade Ljerke, sa ružama o pasu i svi ostali portreti, pejsaži, marine, mrtve prirode i ikone.

U prah se i pepeo pretvoriše bijeli dvori bogatih Lukšića, nad kojima je ogromni kameni orao širio svoja velika simbolična krila; izgorješe im sve freske i sve skalinade. Na prozorima im izgoriše svi oni diskretni kapci, što se brzo i plaho sklapahu u danima smutnje, da ne bi iz kuće žalosti prodrli prigušeni krikovi obiteljskih tragedija: Kad se je najstariji sin bacio sa trećega kata, jer mu je stroga sestra branila da uzme lijepu, mudru i ponositu Filu Škurlinu. Ta je sestra Filina nesuđenika, bila dugo odgajana u nekom krutom samostanu — sama gotovo opatica — nije trpila i nije poznavala nježnosti. Izgorila je postelja na kojoj ta čudna i hladna djevojka nije mogla da izdahne bez jednog oproštenja... I mlada je File čvrsto stegla svoje srce, ušla je pod onaj krov i donijela onoj samrtnici to oproštenje, olakšavši joj tako onaj teški posljednji čas.

Ali te naše stare i dobre kuće, teško da i imaju mnogo sreće... U Lukšića je drugog sina liječnika ubila bomba u Novome Sadu, a brata mu Joku i Jokina sina gimnazijalca, ustrijeliše Njemci u Zagujinama iza Kune. Ostala je samo njegova kći Dubravka. I — djevojka je hrabra! Pohrvaće se sa nesrećama. Zasukala je junački rukave, te duboko zaorala novu brazdu svog mladog života. Ona studira medicinu. Sretoh je na putovanju, kad se je u svoje rodno mjesto vraćala sa rada na pruzi Brčko—Banovići. Sjedila je mirno na rubu broda, koji je klizio uz tamnozelenu pelješku obalu, i zadovoljno promatrala žuljeve odrađanog zadatka na svojim nježnim studentskim dlanovima. Ali ako se neka riječ takne njena oca ili brata, djevojka se u sekundi sva izmjeni; sva blijedi i odvrće glavu u stranu.

I iz onih Škurlinih izgorjelih kuća pisao je nekoć jedan od sinova svojoj vjerenici: »Da znaš samo kakva li bi sreća mogla da se useli tu, na ovom najgornjem katu naše nove kuće!« Pa se ta sreća ni tamo nije nikad uselila; i tamo je još prije onih požara propalo sve... Mlada je umrla i lijepa File i njena mlađa sestra. Mlad je i tamo umro sin liječnika, profinjen i uman i jedna sasvim iznimna, pjesnička duša. Mlad je umro njegov brat, maturant. Sve je izgorilo; šta da ti danas priča njihove tužne životopise? Izgorješe im portici i stepeništa i onaj plavi svileni salon, sa vodenim biljkama čak iz Japana, u velikim i srebrnim vazama; rasprslo se ogledalo među njima. Izgorio je lijepi veliki ćilim pod stolom, sa blagim šarama, u koje su, sjedeći njemo uokolo, piljili svi, pa i slikar Celestin Medović, dok je onaj mlađi brat u pobočnoj sobi teško izdisao. Taj je maturant bio neobično nadaren zvjezdoznanac, i onako mlad, više je znao o zvijezdama, nego ma koji udžbenik. »Volio bih, da mjesto njega, umirem ja«, šapnuo je Celestin Medović.

Ali je i iz te kuće žalosti ostalo mladosti da se hrabro ponese sa nesrećama i povjeruje u budućnost: Mlada Sanka Škurla izvrnula je u splitskoj gimnaziji za vrijeme talijanske okupacije školsku stolicu i našarala na njoj: »Živila Savjetska Rusija!« Kad je to izašlo na vidjelo, djevojku su usred noći odvukli talj. kvesturini u tamnicu, ali ona je ipak ostala na životu i danas marljivo studira kemiju u Zagrebu.

I — Svijet će spasiti ova današnja mladež koja radi da se postavi na zdravu bazu i koja vjeruje u bolju budućnost. Samo ta mladež može možda bez vrtoglavice izdržati pogled na tu Kunu, u kojoj su izgorile sve kuće: i Općina i Pošta i Škola i Omladinski Dom.

I videći koliko se bogatstvo u sekundi pretvorilo u prah i pepeo, zloglasni se talijanski »kolonelo« Armando Rocchi, nasred Kune u plamenu, gordo isprsio i podviknuo iza glasa: »Sada ja ne palim više sela, sada ja palim gradove!«

Na ogromnom i košćatom tijelu ove nemani, moglo se je prebrojiti trinaest rana španjolskoga rata. Sa ruljom od 3.000 fašista, on je — škljocajući metalnom vilicom, bjesomučno nasrnuo na Kunu, šarajući bezbožno na svakoj partizanskoj kući pakleno slovo F — Fuoco! A svaka je kuća u Kuni, kuća partizana.

Toj je aždaji iz priče, trebala bar po jedna žrtva dnevno: Za jednu prekinutu žicu, jednu glavu; a žicu je najčešće pretrgao vjetar.

Što nisu mogli uništiti, opljačkati, upaliti, i Talijani i Njemci, razbijali su u komade.

Dok se je to nesretno mjesto ovako harao, sva se čeljad momentano — dok ne pobjegoše sasvim — bila zbila dolje u manastir u dolinu, gledajući odozdo s užasom, kako Kuna gori sva jednim plamenom.

Neko reče, da Bobanovići nisu izgorili, samo fašisti da im iz košare istjeruju ovce. I trže se mlada Katica Bobanović da ih spase, te naleti ravno na razbješnjelog talijanskog oficira, koji videći kako na onom pretkućju širi ruke neka izbezumljena djevojka i viče nešto nerazumljivo, on trgne naglo revolver, te ga opali ravno u srce one plave i bespomoćne djevojke, koja se mrtva sruši niz stepenice, niz koje se prosuše sve njene zlatne vlasi i proli njena zdrava i nevina krv.

Ko će osvetiti ovu Bobanovićku? Eto oni izgorili nisu; u portiku im još visi portret Celestina Medovića prikazujuć njenog djeda Ivana, najmudriju glavu čitave župe i dugogodišnjeg kunovskog načelnika. Starca blijedih pronicavih očiju, koje i sad vide ono sve. To je jedan od najboljih Medovićevih portreta i jedini njegov portret, koji se je u Kuni sačuvao.

Hoće li ubijenu Katicu jednom osvetiti malena Diljka, kojoj nije bila ni godina dana kad joj je ustaška nepravda poslala oca Slavka u Bosnu, dok je tamo harao tifus, gdje se je zarazio pjegavcem i umro? Otac joj je bio brat ubijene Katice i možda će ih ovo drago dijete jednom ipak osvetiti, Bobanovići su bili najveća i najjača Zadruga u Kuni i vazda su znali koliko vrijedi imati nešto svoga. Neki se dan ta mala Diljka od 4 godine, igrala kod jedne djevojčice u Dubrovniku. Na polasku reče ona maloj prijateljici: »Ti, ja bih tebi nešto ukrala...« — »Što Diljka, lutku? loptu? obruč?« — »Ne, ja bih tebi ukrala tatu, jer ja ga nemam«. —

Međutim je dušmanin bio opazio i još neku kuću koja tako ne bijaše sasvim izgorila i gdje ne bijaše žive duše. Ali je po cvijeću zalivenom na teraci, razumio da tu mora da ipak neko živi i — nasrnuo...

Ti su užasi imali svoje ime; oni su se zvali »Kaznene ekspedicije«.

Te su »ekspedicije« — talijanske i njemačke, posvuda harale krvnički i tuđinski.

Te su »ekspedicije« bile gore na Kunu izdajnički — upućivane... Od koga? čudićete se vi... Tu se svi Kunovljani gorko žale na iste svoje poluotočane, na one koji žive dole pri moru koji su tu, i od Pilata i od starih Dubrovčana, nešto naučili; naučili su »prati ruke« i »u ništa se ne mješati«. Oni su se branili pred tuđinom: »To ništa nismo mi krivi; sve te bune, svi ti izgredi, ne događaju se nigdje nego tamo gore vrlo visoko — 400 m. iznad mora — u komunističkoj Kuni i njenoj okolici. Zašto da to otvoreno ne kažemo, čemu bi uvijek i uljepšavali? Ta zar nismo od naše žalosne nedavne prošlosti i suviše dobro naučili, kako smo mi, mjestimično, sve do sada, bili jedan vrlo rđavo odgajani narod?

Kunovljani se najviše tuže na svoga tadašnjega župnika, koji nije onda kad je razdraženi i nahuckani dušmanin onako nasrnuo na Kunu — zaštitnički raskrilio nad njom svoje posvećene ruke, nebi li obranio svoje stado, nego je prvi lupio o čavle, koji su Kunu raspinjali, razularivši tako sve bjesove jednog inferna. Bio je zakleti ustaša, pred crkvom je klicao Hitleru, te se bijaše odavno zarekao da će u Kuni uspostaviti ustašku vlast. To mu nije uspjelo, ali je na onaj pobunjeni vrh Poluotoka, kojem streme svi brežuljci obliveni vrijeskom, okićeni smrčom i kaduljom, obrasli smiljem i česminom, žukom i sominom, planikom i lovorikom — i prema kojem vijuga 28 serpentina — stigla smrt... Raspaljen i strašan, navreo je na Kunu sa svih strana neprijatelj, ne štedeći ni oca ni sina.

Joko Lukšić bijaše nekako zakasnio da pobjegne. Miran čovjek sve je radio promišljeno; on je učio u Njemačkoj, razumio je jezik, politikom se nije mnogo bavio pa je mislio da će i toj najezdi moći mirno predočiti stvari i uvjeriti Njemce o ispravnosti svojih skromnih sumješčana. I ako su Njemci — mislio je Joko Lukšić — moći će da ga razumiju, jer su u posljednjoj liniji svi ljudi ipak samo — ljudi, nije li tako? E, pa nije bilo

tako. Joko Lukšić se ljuto, ljuto prevario. Kad su njega Njemci pograbili, postrojili su ga do njegova sina, gađali ga u glavu i prosuli mu sav mozak. Njegov sin gimnazijalac bijaše im se o grlo zakačio... Strgoše ga i ubiše na isti način. Bio je to posljednji Lukšić.

Bilo je to u Zagujinama, gdje ih tako postrjeljaše jedanaestoricu, a časna i plemenita starca, oca i djeda nebrojene obitelji Ivana Tutića, ubiše putem, jer ne mogaše ići dalje.

Kad su tako jednoj nesretnoj staroj majci ustrijelili jedinca, bijedna je mati doletila i sina svoga mrtva i krvava grčevito zagrlila, tada su Njemci — u onom krvavom naručju — i nju ustrijelili.

I mladi Ivo Kudin, znao je njemački; u Beču učio je mehaniku i slikarstvo. Tih i dobar, plav i nasmijan, ni on se nije žurio da bježi; mnogo je radio, ne bojeći se pravednik ničesa, pa ni Njemaca. Kako se je prevario! Kako su ga Njemci ustrijelili i kako ga je njegova vjerenica dugo, dugo tražila, dok ga nije našla svega krvlju oblita i uzela na ruke, gdje je i izdahnuo!

A Mariju Bilušica, nedužnu i mladu, ubiše mjesto brata, borbenog partizana, kad im se ovaj — kao vođa Pokreta — nikako ne htijaše predati.

U onom njihovom zaselku — pod brdom, tamo u kamenju — iza njihovih lijepih kuća, Njemci su ustrijelili sva tri Hilića... Nika i Zana, dva predobra i milosrdna starca, sjeda i patrijarhalna, kao u starim crkvama s obje strane oltara, dva jednaka sveca, što se slave u isti dan.

Dva su blaga starca muški podnjela smrt. Što je otac Niko pao pred dušmaninom na koljena, pružajući mu sav svoj novac, a Hilići su bili bogati, to je bilo samo za to, nebi li Njemci poklonili život njegovom dragom sinu, te ubili samo njega. I Njemci su uzeli sav onaj novac, a zatim su, baš za inad, na očigled dvaju staraca — ne dajući nesretnim Hilićima ni da se u tom zadnjem času zagrle — ustrijelili najprije sina, a onda tek njih dvojicu... I ostadoše iza njih neobrani svi oni jesenji grozdovi u njihovim poljima.

A dok su tako jedni zlobno vršili zvjersko ovo nedjelo, drugi su Njemci u njihovoj kući zapovjedili majci Mari da im peče kokoši...

Dotle su ostale žene i djevojke poslije ovakovih pogibija, bježale kud koja i raštrkavale se okolinom, podrivale se pod stjenje i tu ostajale sedmicama bez hrane. Kasnije su same pronalazile one mrtvace i skupljale im kosti.

Takve dvije sakrivene djevojčice, izrovali su Njemci i — onako razdrte, onako okrastale od febra i od gladi — silom htjeli da ih — za ruglo — odvuku »na ples« u Janjinu.

Jer u toj Janjini — gdje im je bila »komanda« — Njemci su i »plesove« davali, htijući tu ostaviti dojam nekih tobože »kulturnih« i »korektnih« postupaka, a kaže se da to i nisu bili »pravi Njemci«, nego naprosto »naši« — Banaćani Volksdeutsche!

Trećoj takvoj djevojčici ustrijelili su ti »Banaćani« milu majku, i djevojčica je bježeći izvrnula na mrtvu majku domaće načve, u kojima su dotad u mirnome domu, dobre majčine ruke brižno mjesile kruh naš svagdanji. Učinila je to za to, da joj mrtvu majku ne raznesu čaglji po Pelješcu.

Ali mnogo gori od peljeških čagalja, bijahu ti banaćanski Njemci, koji su takve starice majke prije ubijanja i — silovali.

U jednom selu kunovske teritorije, bijaše se mlada učiteljica mukom odlučila — ne bi li barem školsku djecu spasila — da Njemce s tom djecom lijepo i sa pozdravima dočeka... Njemci su primili sva ta poklonstva, a onda su ih svih u njihovu školu zaključali i ubacili kroz sve prozore bombe, da je krv šikala na sve strane i da je izginulo sve...

Al nešto se jedan Njemac bio odvojio od ostalih. Taj je Njemac kažu izgledao zamišljen i vrlo fin. U lozju je našao mladu Blaženku, ženu radnika i majku dvoje djece. Njoj se je taj fini Njemac ljupko približio, nastojeći da se s njom na najljepši način sporazumi i upusti u razgovor... Kad je nju minuo prvi strah, te kad se i ona njemu odzdravljajuć lijepo javila, htjede žena krenuti za svojim poslom... Ali je prošlo mnogo, mnogo vremena i mlada se Blaženka nije nikako vraćala iz onoga vinograda... Blaženku su sutradan našli u onome lozju ugušenu i svu razderanu, svu raskomadanu i svu

izgriženu.... Ako vam reknu da zvijer ima četiri noge, ne vjerujte; ona ima samo dvije, ona izgleda vrlo fino, govori perfektno njemački i još k tome pripada takvoj organizaciji koja se zove »Kulturbund«.

U dugim zaprepaštenim i uskomešanim kolonama, Kunovljani su preko Orebića bježali na Korčulu. Njihovo je selo žigosano buntovništvom još od vremena starih Bogumila peljeških. Kunovljani, jednostavni, radini i moralni, vazda su se tako dizali i bunili, kad god je neki silnik htio da od njih — slobodnih težaka, stvori roblje.

Oni su i sada trgali kunovsku djecu koja su još sisala krvave grudi svojih ubijenih matera, te ih sa sobom vukli sve dalje i dalje; i preko Korčule i preko Italije i dalje preko Sredozemlja, i dalje, dalje, dok se — kao u ona biblijska vremena — u vreli pustinjski pijesak ne ukopaše u kojem je od žege mnogo to djetence izgubilo sapu i presvislo. Dođoše u El Shatt.

Ali upropaštena i ucviljena majka, tužna Mare Hilića, nije se u tome El Shattu ni snašla ni utješila. U mlađim svojim danima, bijaše ona izgubila sinčića, milog dječačića. Taj je mali Ljubo, kao i svi Hilići, milovao sirotinju i — shvativši posve ispravno svoju socijalnu dužnost — vazda je, dok je na pretkućju doručkovao, činio to tako, da je jednu kašičicu stavljao u svoja usta, a jednu u usta malog siročića, koji bi se iz susjedstva do njega provukao. Iza smrti toga djeteta, nije se Mare nikako mogla utješiti; mjesecima, ona se više nije ni prala, ni redila, ni Bogu molila, niti je bijaše vidjeti u selu. A sad? Sad se Mare javlja samo jednim zvukom; samo jednim dugom i otegnutim: U u u u u u! To je njezino »uuuu« tako zloslutno i tako jezivo, da može da zamrači nebesa, navuče crne oblačine, navuče daždeve, tuče, bolesti, morske oluje, te svakojake nedaće i bičeve Božje.

A kapaju teške, krupne i nepresušne suze — danas poslije tri godine, kao da je jučer bilo — i niz lijepo lice njene najmlađe kćeri i djevojka je za ocem i bratom sva još u crno zavijena kao starica. Nekad je nju njezin dragi ubijeni brat, veselu i lijepu djevojčicu ponosno dovodio na svečanosti u Omladinski Dom. A sad? Ne, ona i ne pokušava da tješi svoju nesretnu mater, koju je

bol i u pasu prelomila, te ona uopće više ne može da se uspravi. Mnogi je pokušaše razabrati, ali uzalud.

— Pa kad ćeš se moja Mare barem malo umiriti?

— Uuuuuu!

— Mare, nemoj tako; eto vama nije ništa izgorilo tu pod brdom. pošteđeno je sve, čak i uhšta, nù...

— Da je Bog dô sve izgorilo! Uuuuuu!

— Ta nemoj tako, zaboga Mare! Ma eto zar ti ne čini veselje i to, što se je u tom vašem zaselku, u tim vašim pošteđenim kućama, mogla smjestiti škola? Mali đaci?

— Uuuuuu!

— Zar ne čuješ Mare sve te male đake, kako se radosno sjećaju svoga boravka u El Shattu i spominju one malene crnčiće što su im tamo obilazili šatore javljajući im se našim jezikom: »Dobro jutro!« i proseći: »Daj »mu« kruha, mesa, sapuna?« Zar nisu ti mali crnčići pjevali i naše partizanske pjesme? Kako se mali đaci rado toga sjećaju! Kako nastoje da u svojim crtankama nacrtaju kako su im se tamo nizali šatori i kako su izgledale deve! A tu su eto nacrtali malene crnčiće kako bježe ispred motoriziranog engleskog milicijonera koji ih razgoni! Pogledaj Mare!

— Uuuuuu!

Iz škole istrči dječak. On bi negdje namočio suhu školsku krpu... Ali kako da za to zamoli crnu u pasu savijenu kukavicu?

Potsjeća ta zloguka Mara na svoga djeda — jednoga staroga Škurlu — koji niti je volio da se djeca školuju, ni da se zidaju nove kuće, predskazivajući još odavna, kako će jednoga dana sve to — propasti. Ko je onda mogao i slutiti koliko je taj starac bio vidovit? Sad se tek zna, zašto je on onoliko Boga molio i onoliko uzdisao...

Ali gore — iznad tih nesretnih Hilića, gore usred Kune, mladost je mnogo vedrija. Ona se sva — đak uz težaka — skuplja na onoj uništenoj pijaci kunovskoj malenoj i razrovanoj.

Tu su na toj pijaci bjesnile nedavno historijske borbe. Tu je mrtvih palo desetak Njemaca; tu ih i zakopaše. Na njihove humke pobodoše tada Njemci križeve, a na te križeve natakoše kacige sa kukastim krstovima, pa ako bi koju tu kacigu slučajno oborio vjetar, plaćali su Kunovljani glavama.

Nad tim grobovima sada nema više ni križeva ni kaciga, ali njihove humke nikako još nisu izravnali. Pa ipak se tih grobova ne plaši niko, pa ni malene djevojčice, kojih na prolasku mimo groblja, vazda spopadaju tjeskobe. Ali toliko čeljad u Kuni ne može ni u živim ni u mrtvim Njemcima vidjeti ljude, da joj se ti grobovi i ne čine nikakvim pravim grobovima, nego nekim tamo slučajnim izbočinama, bez ikakva značenja...

Kuna ima srca i imà cvijeća, samo za grob onog tamo neznanog Partizana, što je pao dole u vrtlima gdje ga i sahraniše, ne mogavši nikako ustanoviti njegova identiteta.

Na uništenoj kunovskoj pijaci, mladost među sobom sama raspodjeljuje radove, i jedni će dogoniti pržinu, drugi će donašati daske i balvane; mladi Vatre Ostoja, donijeće iz Crkvica opeke, i t. d.

Svi su oni pregnuli da tim balvanima, tim daskama i opekama, ponovno sagrade Omladinski Dom. Neki su dan očistili i svo crepovlje iz garišta bivše kuće Celestina Medovića. Oni će i ostala garišta očistiti, a onim zdrobljenim crepovljem i onim bijelim pepelom, u kojem ima i ljudskih kostiju, jer su mnoge starice žive izgorile — onim će pepelom zasuti i poravnati rđave kunovske puteve. I hoće!

Rad i dobre nade daju toj Omladini krila. Nijednom im nema više od 18, 19 godina, jer starija omladina gotovo sva izginula, ali oni svi — i ako vrlo mladi — rade muški i mnogo, i dobro, kao gotovi ljudi.

I vjeruju da će iz onog pepela Kuna uskrsnuti.

Imaju oni i svoj kunovski kamion i veselog crnog nasmijanog i šaljivog šofera, dobrog pjevača.

»Sabljo moja roditelja moga
roditelja, bega Isaj-bega...«

pjeva »Crni« i veselo vijuga uz 28 kunovskih serpentina odozdo iz kunovske luke Crkvice, gore do varoši u visinama.

Varoši koje više i nema, ali koja mora opet biti. Jamči za to ova lijepa, zdrava i trezvena mladost u velikoj školi Rada. Zanosno i sjevajući očima, pričali

su meni ti Najmlađi o podvizima legendarnog pelješkog junaka, partizanskog komandira i prvoborca **Mige Bojanovića**. I kako se Mige hrabro branio, kad ga sa svih strana bijahu opkolili i stisli, domobrani, ustaški žandari i protivnici svake vrsti. Ali im se ni smrtno ranjeni Mige nije predavao. On je konačno i pao obliven krvlju od stotinu rana. Nosio je pri sebi spiskove i papire sa potpisima partizana kunovskih. Da taj dragocjeni papir ne bi pao neprijatelju u šake, on ga je onako teško ranjen i onakav krvav, čvrsto pritisnuo na svoju smrtnu ranu na grudima, te ga mrkom krvlju svega omrčio i oblio, tako da se na tom papiru više nije moglo razabrati ni jednoga slova, niti pročitati ičijeg imena. Da su ta imena mogla biti pročitana, ne bi više bilo ni jednoga Kunovljanina.

Ovako će ih biti još da i dalje režu lozu, polijevaju, pljeve, i okopavaju vinograde, da pripravljaju zemlju i pripremaju bačve i da trgaju slatke pelješke grozdove. Ovako će još biti žena da vare »mantalu« i ljudi da toče dingač.

Sa svojim visokim položajem uvrh Pelješca, sa svojim izabranim duhovima, svojom etikom, svojom borbenošću i nepodmitivošću i svojom idejom, Kuna je vazda dominirala.

A dolje u njenoj luci, Crkvicama, eno opet gostoljubivog ljubimca, i nećaka Celestinovog, druga Anta Medovića, što ga sav Pelješac zove »Barba«. Sjeo je on opet na svoje staro mjesto, u ugao terace na porušenoj vili Celestina Medovića, imajući puno srce dobrih nada i pune ruke posla; vodeći računa o svakom brodu, svakom kamionu, svakoj gredi i svakoj opeci, ugošćavajući besplatno svakog putnika, koji tuda naiđe, te mora tu prenoćiti da dočeka brod ili kamion sutradan.

— A jeste li vidili« — pita mene Barba — tamo na onom zavoju, kojim ste provijugali, naš glasoviti kunovski top, kojim smo odavle pucali, ništa manje nego na luku Ploče i najjača njemačka utvrđenja? Mi doduše nismo baš najbolje znali da ga palimo; nismo mi nikakvi artiljerci; ali sreća je nanjela dva talijanska marinca, koji su prebjegli k našim partizanima i koji su se u to bolje razumjeli.

— Ne Barba, nisam vidila taj top — i ne treba da ga gledam, ali sam vidila da nad ovim crkvičkim

klisurama krupno o zori sjaji danica na starome onome mjestu i »čvrči cvrči čvrčak«, na istoj onoj smrči, na kojoj je cvrčao kada prvi put ovuda naiđoh i sve će biti dobro, — tješim ja staroga prijatelja.

— Ma znam, znam što hoćete reći; razumijem da bi Kuni trebalo pomoći i da bi taj put preko Pelješca morao bezuslovno voditi i kroz Kunu, kako je to još od austrijskih vremena bilo trasirano. I eto na, Kunu su zaobišli i skrenuli put na drugu stranu; opet preoteše maha Janjinani, Potomljani i Trpanjci. Ali i Kuna će živiti i opet će se tu u Crkvicama izgraditi ona odvaljena obala, koju je dušmanin uništio, oborivši na njoj stari svjetionik.

— Svjetionici će se, Barba, opet podignuti; novi svjetionici bolje sigurnosti na svim našim starim obalama, a tamo gore u Kuni podignuće kunovska mladost — vrhu svih ovih serpentina i nekadašnjih razbojišta — svoj novi Omladinski Dom, koji će svoje svečanosti i opet otvarati na onaj svoj stari način, to jest uz zvukove Internacijonale!

U Septembru, 1946.

Dr. RUDOLF BIĆANIĆ:

JEDAN PRESJEK KROZ NAŠU DRUŠTVENU STRUKTURU

U našem društvu, na području čitave Federativne Narodne Republike Jugoslavije dogodile su se i događaju se velike promjene. Nastala je revolucionarna izmjena u političkim odnosima, u odnosima vlasti. Promijenili su se u velikom dijelu našega narodnoga gospodarstva ekonomski odnosi, a to su u osnovi proizvodni odnosi, koji nastaju između ljudi koji su međusobno povezani u procesu proizvodnje u istome društvu. Učinjen je ogroman korak, mnogi koraci naprijed na putu od kapitalizma k novom društvenom poretku, socijalističkom. Te su promjene obuhvaćene u našem Ustavu, koji daje pravne propise o našem novom društvenom uređenju.

Ne možemo još imati točnu sliku o tome, kako danas izgleda naša nova društvena struktura, niti brojčano izraziti promjene, koje su se dogodile, jer nam za to nedostaju podatci. Te će nam moći dati tek opći popis stanovništva. Ali jedan presjek kroz našu društveno-ekonomsku strukturu u tridesetim godinama ovoga stoljeća, za koje imamo podataka, dat će nam prilog k upoznavanju toga problema. On će nam moći dati jasniju sliku o polaznoj točki, od koje bi mogli kasnije činiti uspoređenja.

I.

Pojam društveno ekonomskog uređenja ima veliko značenje u društvenim naukama. Marks ga naziva «die wirtschaftliche Gesellschaftsform« i bavio se je njime naročito u uvodu svojega djela o kritici političke ekonomije[1]). Lenjin je razradio to Marksovo gledište i definira društveno-ekonomsku formaciju (Lenjin prevodi Marksov termin sa obščestveno-ekonomičeskaja formacija) kao ukupnost danih proizvodnih odnosa, ali odmah dodaje, da Marks, kada objašnjava postanak i razvoj društvenih formacija isključivo proizvodnim odnosima, uvijek i postojano nadovezuje na te proizvodne odnose nadgradnju, koja im odgovara, oblačeći taj kostur ekonomskih odnosa mesom i krvlju odnosa pravnih, političkih, obiteljskih, pa sve do općih društvenih ideja, koje se na njima osnivaju. Takve cjelovite formacije su prvotna zajednica, robovlasnički sistem, feudalizam, kapitalizam, itd.[2]). Dakle izvjesna ukupnost odnosa karakterizira pojedine u historiji stvorene društvenoekonomske formacije. Koji su to odnosi, koji se općenito pojavljuju u svim istovrsnim formacijama, pokazalo je konkretno ispitivanje pojedinih društava. Kada smo ih generalizacijom otkrili i utvrdili njihove karakteristike, onda nam one veoma pomažu kod naučnog izučavanja konkretnih društava. One se pojavljuju zajedno, i gdje postoji jedna, treba očekivati, da ćemo naći i druge, koje su karakteristične za tu društveno-ekonomsku formaciju. Tako možemo uočiti u svakome društvu, koji je bitni, vladajući sistem odnosa, što je u njima pravilo, zakon njihovoga opstanka i razvoja. Ali nam određivanje pojmova društveno-ekonomskih formacija omogućuje ujedno i da zapazimo odstupanje od toga općenitog pravila i nađemo specifične karakteristike pojedinih historijskih društava. Dakle, kada je riječ o društveno-ekonomskim formacijama, ne misli se samo »na vladajući sistem proizvodnje nego i na sve osobitosti i razlikovanja izvjesnoga društva od svakoga drugoga.«[3]).

Lenjin se je, osim u svom ranijem radu, koji smo spomenuli, vraćao više puta na problem društveno-ekonomskih formacija. Tako na pr. u godini 1918. u

[1]) Vidi Karl Marx: »Zur Kritik der politischen Oekonomie«. Izdanje Stuttgart 1909. strana XXXVIII.—XLII.

[2]) Vidi Lenjin: »Čto takoje druzja naroda«. Izdanje Ogiz 1945. str. 10—12.

[3] Vidi A. Leontijev: »Predmet i metodi političeskoj ekonomii.« Ogiz 1945. str. 27—28.

polemici s t. zv. lijevim komunistima, Lenjin je analizirao društveno-ekonomsku formaciju Rusije i pokazao zaključke, koje je povukao iz te analize. On se je na tu temu opet povratio godine 1921., kada je predlagao uvođenje Nep-a. I Staljin je više puta ponavljao Lenjinovu analizu društveno-ekonomske formacije Rusije i podvlačio usporedbe, pozivajući se na njih, naročito kada je došlo do uočljivih promjena u društvu u Sovjetskom Savezu.

U svojoj analizi društveno-ekonomske formacije Rusije, Lenjin je godine 1918 (odnosno 1921.) postavio, da se u Rusiji, na prelazu iz kapitalizma u socijalizam, njezino društveno uređenje sastojalo iz elemenata pet različitih društveno ekonomskih formacija, i to: 1. patrijarhalno, u znatnoj mjeri naturalno gospodarstvo, 2. sitna robna proizvodnja (kamo spada također većina seljaka, koji proizvode za tržište), 3. privatni kapitalizam, 4. državni kapitalizam, i. 5. socijalizam. Elementi svih tih društvenih formacija isprepIitali su se onda u Sovjetskoj socijalističkoj republici, i Lenjin je pobliže opisivao njihove odnose.[4])

Svako je konkretno, historijsko društvo sastavljeno iz elemenata, ili iz skupova elemenata, koji pripadaju raznim drugim društveno-ekonomskim formacijama. Eto, kako na pr. o tome kaže Marks, za građansko društvo, u spomenutom djelu o kritici političke ekonomije (str. XLV.) »Građansko je društvo najrazvijenija i najmnogostranija historijska organizacija proizvodnje (pisano 1859.) Kategorije, koje izražavaju njegove odnose i razumijevanje njegove raščlanjenosti omogućuju istovremeno uvid u proizvodne odnose i raščlanjenje svih prošlih društvenih formacija, na kojih se elementima i ruševinama ono izgradilo. Njihovi još djelomice neprevladani ostatci životare dalje u njemu, a djelomice su se nagoviješteni počeci (Andeutungen) razvili do izgrađenoga značenja.«

Ta raznolikost društveno-ekonomskih formacija u pojedinim zemljama, daje političkoj ekonomiji naročito interesantan predmet studija. Tek izučavanje općih pravilnih pojava u razvoju pojedinih društava i njihovih specifičnosti, kojima se pojedine od njih razlikuju, daje dublji pogled u ekonomsko zbivanje u svijetu. »Nikada nije bilo u čitavom svijetu (osim u doba prakomunizma) jedinstvenog sistema proizvodnje... Još danas postoje u građanskim zemljama pored nadmoćnog kapitalističkog načina proizvodnje ostaci svih ranijih načina proizvodnje. Još ima ponekih ostataka nekadašnjeg kolektivnog vlasništva zemlje u obliku zemljišnih zajednica u mnogim zemljama. Još ima ropstva u unutrašnjosti Afrike, Južne Amerike, Kine, poluropstva u zlatnim rudnicima Južne Afrike, u tekstilnim tvornicama Japana, i na pamučnim plantažama na jugu Sjedinjenih Država Amerike.

Postoji feudalizam na velikim područjima Azije i Afrike, i jači i slabiji ostaci feudalizma u većini kapitalističkih zemalja.« Tako gleda na problem društveno-ekonomskih formacija sovjetski ekonomist E. Varga iz svjetskih razmjera.[5])

4) Vidi Lenjin: »Porez u naturi«, izdanje Kultura 1945. str. 3—16.

II.

A kakva je bila naša društveno-ekonomska formacija prije rata? Od kojih se je ona elemenata sastojala?

Prije nego započnemo razmatranje ovoga zanimljivoga problema, želimo učiniti tri napomene. Prvo, studij naših društvenih odnosa vršen je u vrlo malom opsegu. Za to su nedostajali osnovni podaci. Službene statistike imale su kao uzor malograđansku društvenu formaciju proste robne proizvodnje. Zato su u našoj statistici svi podaci navlačeni na forme te društvene formacije. Oni sakrivaju kapitalističke odnose. Isto tako sakrivaju i odnose pretkapitalističkih, patriarhalnih forma gospodarstva na selu. Mi na primjer u predratnim statistikama nemamo razlučene podatke o radnicima u industriji, odvojeno od radnika u obrtima, i ako je u ekonomiji, za društvene odnose bitno znati, kako, u kakvim odnosima se proizvodi. Isto tako u agrikulturi nema službenih podataka o tome, koliko ljudi živi na zemlji

5) Vidi E. Varga: Kapitalizm i socijalizm za 20 ljet. Gospolitizdat 1938.

i od zemlje na kojoj veličini posjeda. Tako svaki rad na tome području poprima malone karakter pionirskog rada.

Druga je napomena, da mi obrađujemo to pitanje na podlozi podataka zadnjeg popisa od 1931. Od toga je vremena prošlo već više od 15 godina, punih velikih promjena. Zemljom je potresla ekonomska kriza, koja je proizvela velike posljedice u ekonomskoj strukturi i u shvaćanju ljudi. Još je daleko krupnije promjene izazvao svjetski rat, sa neprijateljskom okupacijom i pljačkom naših krajeva. Izgubljeno je 11 posto stanovništva. Uništeno je veoma mnogo materijalnih dobara, a milijuni su ljudi pomaknuti sa svog starog boravišta i promijenili način života. Narodnooslobodilački je pokret doveo do bitnih društvenih promjena i danas imamo novu državu i nov društveni poredak, novu društveno-ekonomsku formaciju.

A treća je rezerva, da je Jugoslavija zemlja s velikim razlikama u društvenom razvoju pojedinih naroda, i krajeva, a po tome i složenost elemenata različitih formacija dobiva naročit značaj. Studij raznolikosti unutar Jugoslavije predstavljao bi poseban studij. Mi ćemo se ovdje ograničiti samo na presjek kroz čitavu Jugoslaviju.

Na osnovu ispitivanja naših ekonomskih odnosa, možemo reći da su u Jugoslaviji prije rata postojali elementi ovih društveno-ekonomskih formacija: 1. feudalizma, 2. prvotne zajednice, 3. merkantilnog gospodarstva (proste robne proizvodnje) 4. privatnog kapitalizma i 5. državnog kapitalizma.

1. Feudalizam.

Feudalizam je kao vladajući sistem bio pravno likvidiran u Srbiji početkom 19. stoljeća, a u Hrvatskoj i Sloveniji u polovini prošloga stoljeća. No u Bosni i Hercegovini, u Makedoniji i Sandžaku te dijelom u Dalmaciji zadržao se sve do poslije prvoga svjetskoga rata. Pravno su polukmetski odnosi kolonata ostali još kod seljaka, obvezanih veleposjednicima talijanskim optantima, koji su po nettunskim konvencijama zadržali ta prava. No kmetski su odnosi zaostali još u svijesti ljudi. Još živi u Jugoslaviji generacija ljudi, koji su bili kmetovi.

Feudalni odnosi su se još održavali, i tragovi tih odnosa vide se u mnogim krajevima, gdje se iza »slobodne« pogodbe o najmu rada, vide ostaci mnogih kmetskih odnosa. Mnoga imanja vukla su svoje porijeklo

iz feudalnoga doba, i ako se način proizvodnje promijenio na kapitalistički. Tek ih je druga agrarna reforma g. 1946. likvidirala. Podavanja crkvi u mnogim krajevima bila su preostatak feudalnih podavanja (lukno, bir,) itd.

No sve u svemu od feudalnih odnosa ostali su tragovi, koji nisu imali više života u sebi, pa su bez materijalne podloge izumirali. Ali su prije 1945. još postojali. Svi su agrarni odnosi feudalnog karaktera konačno ukinuti u Narodnoj Republici Hrvatskoj zakonom od studenog 1946.

2. Prvotna zajednica.

Ta je društveno-ekonomska formacija ostavila daleko više ostataka. Oblik patriarhalne obitelji i kućne zadruge, koji vuče svoj korijen od nje, ostao je čak pretežan oblik u nekim krajevima.

Zajedničkih je sredstava za proizvodnju ostalo kod nas još mnogo u selima. Seoske zemljišne zajednice (1,5 milijuna jutara samo na području Hrvatske i Slavonije), imovne općine, seoske ispaše i šume, planinski pašnjaci, zajedničke seoske ustanove, kao seoski pastiri, pa sve do seoskih mlinova, seoskih kovačija, itd. u zajedničkom vlastištvu sela, snažni su ostaci prvotne zajednice sela.

Preostatak su, i vuku porijeklo od prvotne zajednice, i kućne zadruge, koje se zasnivaju na naturalnom gospodarstvu. To gospodarstvo samo proizvodi i troši proizvode svoga gospodarstva, a svi članovi rade po svojim sposobnostima, i podjednako namiruju svoje potrebe. Ta je zadruga već odavno u raspadanju, i nje je nestalo u sjevernim krajevima. Ali se je zadržala u mnogim planinskim krajevima, gdje se još prije rata moglo naći (na pr. u Hercegovini) zadruga sa preko sto članova u jednoj kući. Pojava koju možemo brojčano izraziti, a koja pokazuje, kako je to uređenje uvelike sačuvano, jesu velike obitelji. U Jugoslaviji je u agrarnom stanovništvu godine 1931. bilo 114.000 seljačkih domaćinstava sa 11 i više članova. Oni su brojili zajedno svega 1,5 milijuna ljudi, i to najvećim dijelom u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Srbiji, i Makedoniji.

Naturalno gospodarstvo prevladava u takvoj velikoj obitelji. Ona je pretežno zatvoreno gospodarstvo, gdje se proizvodi samo što treba za život obitelji i podmirenje vlastitih potreba. Ne proizvodi se naročito za tržište. Prodaje se samo od vremena do vremena kada se mora platiti porez ili namiriti neke druge osnovne potrebe u novcu. Onda se unovčuje višak t. j. kvalitativno istovrsni dio od proizvodnje za vlastite potrebe. Pri tom riječ »višak« ima relativno značenje i postizava se mnogo češće, »stezanjem kajiša« (smanjenjem vlastitog konzuma), nego li preostatkom količina iznad običajem utvrđene potrošnje. Gospodarstvo je u malom opsegu otvoreno tržištu. Ne unovčuje se redovno više od 20 posto vrijednosti proizvodnje. To su ujedno gospodarstva primitivnoga života, niskoga standarda, velikog siromaštva, velike smrtnosti ljudi a osobito djece, male produktivnosti rada, i zato malih potreba, pa i te ne mogu podmiriti. Jedna službena anketa iz godine 1932., koja je obuhvatila 700.000 zaduženih gospodarstava u cijeloj državi, ustanovila je, da jedna polovina tih domaćinstava nema dovoljno hrane do nove žetve u Srbiji, Bosni i užoj Hrvatskoj. U Hercegovini i Crnoj Gori taj procenat iznosi 71%, a u Dalmaciji ide čak do 79. Razvijen je kućni obrt, neizdiferenciran od poljodjelstva, gdje se u jednoj kući ljudi bave sa po nekoliko rudimentarnih zanata.

To su ujedno krajevi »čojstva i junaštva«, gostoprimstva i narodnih običaja. U njima se još ne mjeri sve novcem, i sve se ne može kupiti za novac, pa makar da se po računu »isplati«. Novac je tu toliko rijedak, da se najveći dio toga nerazvijenoga ekonomskoga života odvija bez posredovanja novaca Ali to je ujedno i područje velike eksploatacije, koja poprima naročito surove oblike. Na prelazu između toga pretežno naturalnoga gospodarstva (neorganiziranog za potrebe kapitalističkoga prometa), i novčanoga gospodarstva, vrši se ogromna pljačka seljačkog svijeta. To je bilo područje najvećeg lihvarstva, pljačkaške trgovine, i nasilja primitivne akumulacije, koji su nemilosrdno otvarali put kapitalističkim odnosima.

U pravnoj svijesti naroda ostala su mnoga shvaćanja, osnovana na proizvodnim odnosima ove društvene formacije. I tamo gdje se je izgubila ekonomska podloga

takvih odnosa (t. j. naturalno gospodarstvo kućne zadruge) ostao je i u mnogim inokosnim obiteljima pravni režim zadruge. A fakat, da je pred drugi svjetski rat naše agrarno gospodarstvo trošilo prosječno u vlastitom gospodarstvu 60 posto stočarskih i 40 posto ratarskih proizvoda, svjedoči kako je bila jaka materijalna podloga tih odnosa, ma da su oni pod pritiskom kapitalizma propadali iza dana u dan.[6]).

3. Merkantilna društveno-ekonomska formacija (prosta robna proizvodnja).

Ta se društvena formacija osniva na prostoj robnoj proizvodnji.[7]).

Značajka je merkantilne formacije, da se osniva na proizvodnji robe za tržište. Tu robu proizvode proizvađači, koji su sami vlasnici sredstava proizvodnje i koji sami fizički rade, zajedno sa članovima svojih obitelji i s najamnim radnicima. Roba se prodaje za novac, a za dobiveni se novac opet kupuju proizvodna sredstva za daljnju proizvodnju robe, i troši se za životno uzdržavanje obitelji. Karakteristika te formacije su nerazvijeni klasni odnosi. To je formacija malograđanskih međuklasa, radnika i vlasnika sredstava proizvodnje u jednoj osobi.

Tipičan je primjer obrtnik, a u tu formaciju možemo svrstati kod nas također male trgovce, gostioničare, razne saobraćajne obrtnike. Ovamo možemo ubrojiti, po karakteru njihovog posla također i slobodne profesije (advokate, liječnike, književnike, privatne učitelje, babice itd.). (Vidi tabelu br. 1.)

---

[6]) O prvotnoj akumulaciji kapitala u Srbiji vidi V. Masleša: »Svetozar Marković«. Za Hrvatsko Zagorje vidi interesantne članke J. Predavca u »Evoluciji« g. 1933. — Vidi također: Bićanić: »Kako živi narod«, 1936.

[7]) Nazovimo je radi jednostavnosti naziva merkantilnom (od latinske riječi merx = roba). Riječ merkantile upotrebljava se na francuskom jeziku za isti pojam, budući da je roba najkarakterističniji pojam za ovu društvenu formaciju. Vidi na pr. francuski prijevod knjige sovjetskih ekonomista Lapidus-Ostrovitianov: Précis d'économie politique, Paris 1929.

MERKANTILNO GOSPODARSTVO (hiljade osoba)

Grana gospodarstva	Poslodavci	Radni članovi obit.	Najamni radnici	Izdržavani član. obitelji		Ukupno
				poslo-davaca	radnika	
Obrtnici	151	15	124	307	70	667
trgovci na malo	80	7	80	163	40	370
gostioničari	38	5	38	77	8	166
saobraćaj na malo	13	—	14	8	5	40
slobodna zanimanja	19	—	29	27	20	95
»ilegalni« obrtnici	60	?	?	120	?	180
Ukupno	361	27	285	702	148	1.518

Tabela br. 1

Tridesetih je godina bilo u Jugoslaviji oko 150.000 obrtnika, a sa članovima njihovih obitelji obuhvaćali su svega blizu pola milijuna ljudi. Oni su imali svega 124 hiljade najamnih radnika, a ti opet nisu izdržavali više od 70 hiljada članova svojih obitelji. Znači da su ti radnici bili mlađi ljudi, od kojih su mnogi još mogli računati da će i sami postati obrtnički majstori. I doista, međuklasni se karakter obrtnika jasno vidi. U godinama povoljne konjunkture svake godine se oko 10.000 n o v i h obrtnika pojavi, koji podignu obrtnice. Ali se ujedno svake godine prosječno 5000 obrtnica otkaže. Da bi se dvojica novih pojavila, moraju jednoga da istisnu iz obrtničkog staleža. Dakle fluktuiranje obaseže godišnje oko 10 posto svih obrtnika. Oni koji propadaju, prelaze ponajviše u tvorničke radnike, a to statistika nije zabilježila. Postoji također još pojava t. zv. »divljih« obrtnika bez obrtnice, protiv kojih se vodio od strane »legalnih« obrtnika. To su bili vješti seljaci, ili bivši tvornički radnici, ili propali obrtnici. Njihov je broj iznosio oko 60.000, koji su živjeli od ilegalnoga obrta kao od glavnoga zanimanja. Prigodnih ilegalnih obrtnika bio je daleko veći broj.

Diferencijacija na bogate i siromašne obrtnike išla je brzim tempom. Još 1933. godine zabilježila je jedna

anketa u Novome Sadu da je jedna polovina svih obrtnika Vojvodine bila prisiljena, da se bavi sporednim zanimanjima, i to 25 posto se bavilo zemljoradnjom, 25 posto nadničarenjem, kirijašenjem ili nekvalificiranim radom, a tek 3 i po posto, onih bogatijih, trgovinom.

U ovu formaciju moramo ubrojiti i 80.000 trgovaca na malo, kojima je trgovina bila glavno zanimanje. Oni su izdržavali otprilike dvostruki broj članova obitelji, a imali su približno na svaku radnju po jednoga pomoćnika ili šegrta, svega 80 hiljada radnika. Ukupno je u tu kategoriju spadalo oko 370.000 ljudi.

Gostioničari su činili također znatnu grupu. Bilo ih je oko 40.000, s otprilike istim brojem najamnih radnika i manjim brojem članova obitelji (osim njihovih žena), koji ih pomažu u poslu. Tu spadaju i saobraćajni obrtnici (autotaksi, fijakeristi, taljigaši, lađari itd.) sa vrlo malim familijama, koje uzdržavaju. Svega ih ima 13.000 sa 14.000 članova obitelji.

U ovu kategoriju moramo ubrojiti i s l o b o d n e p r o f e s i j e. Ma da one ne spadaju u neposredne proizvađače, ipak im je po ekonomskom kriteriju i načinu života ovo najbliža kategorija. Tu spadaju liječnici i advokati, književnici i privatni učitelji, samostalni zdravstveni radnici i babice itd. Ta je grupa brojila 19.000 ljudi samostalnih zanimanja. Oni imaju mali broj najamnoga osoblja većinom posluge. Svega ih ima u toj grupi blizu 100.000 duša.

Ukupno je merkantilna formacija imala oko 360.000 samostalnih ekonomski aktivnih osoba koje zaposluju g. 1931. svega 285.000 najamnih radnika, a svega je obuhvaćala oko 1,5 milijuna ljudi.

4. S e l j a č k o g o s p o d a r s t v o z a t r ž i š t e, i n j e g o v a d i f e r e n c i j a c i j a.

U kategoriju merkantilne formacije prelazi seljak, koji proizvodi za tržište. To je sigurno najbrojnija kategorija. Tipična je za naše prilike seljačka obitelj, koja sama obrađuje zemlju bez redovite upotrebe najamne radne snage. Pod pritiskom potrebe za novcem, seljak je otvorio svoje gospodarstvo tržištu. On je počeo da proizvodi naročito za tržište, i sa tom namjenom.

Seljak koji djelomice prodaje svoje proizvode za tržište, samo tim tržnim dijelom spada u merkantilno gospodarstvo. Što je taj dio veći, njegova povezanost sa tržištem je veća, i on poprima sve više karakteristike — i mentalitet — merkantilne, malograđanske ekonomike. Vojvođanski gazda više mu se približio nego podravski seljak, dalmatinski vinogradar više nego bosanski stočar. Američki mali farmer, koji sam obrađuje svoju zemlju, ali prodaje sav prirod svoje pšenice nakon žetve i onda cijele godine kupuje kruh u pekara, potpun je primjer merkantilnih odnosa u poljodjelstvu.

Kod nas ti odnosi pokazuju čitavu skalu razvoja. Uopće su odnosi u našem seljačkom gospodarstvu tako raznoliki i složeni, sa toliko prelaznih faza i skupina, da smatramo potrebnim, da obradimo čitavo poljodjelsko gospodarstvo u obim načinima proizvodnje, merkatnilnom i kapitalističkom u jednom poglavlju.

Seljačka je obitelj još uvijek produkciona i konzumciona zajednica, ali se je već stalno otvorila tržištu. Taj stepen tržišnosti iznosi negdje dvije trećine ukupne proizvodnje, negdje polovinu, ali redovito se ne donosi na tržište manje nego jednu trećinu. To ovisi o raznim faktorima, kao što je udaljenost od grada, saobraćajne veze, plodnosti zemlje i t. d., a najviše utječe veličina posjeda i broj ljudi, koji živi na posjedu i od zemlje. Ti seljaci, jednom uvučeni u razmjenu dobara sa gradom, ne prodaju sada samo viškove od svoje proizvodnje za vlastite potrebe nego prodaju proizvode naročito proizvedene za tržište. Pšenica i kukuruz su robna žita, koja zamjenjuju starije proso, raž, ječam. Tove se volovi za tržište, proizvodi se mlijeko, sade industrijske biljke, duhan, vinogradi, voćke, itd. za tržište.

Tržni su odnosi zauzeli maha, kada seljak nije mogao sve proizvesti na svojoj zemlji, što mu je trebalo, nego je morao jedan dio kupovati za novac. Ili kada su mu natovareni toliki novčani izdaci, da ih nije mogao pokriti prodajom višaka. Seljak prodaje svoje proizvode, da bi nabavio novac za porez, za sud, otplate dugova, isplatu sunasljednika, školovanje djece itd. On kupuje sve više proizvoda, odjeću, obuću, hranu, strojeve, stoku itd. No to trgovanje ide u dva pravca: Jedni seljaci nemaju dovoljno čega prodavati, pa moraju tražiti nuzzanimanja i ići na zaradu, ili čak nemaju dovoljno proizvoda od svoje zemlje za životno uzdržavanje, pa moraju kupovati hranu i robu za uzdržavanje svoje obitelji (osobito odjeću). Drugi, opet, bogatiji, koji podmiruju svoje potrebe, prodaju svoje proizvode, pa kupuju proizvodna sredstva, koja im popravljaju gospodarstvo. Kako je to raslojavanje uzelo kod nas maha, vidi se iz podataka o zaduženju seljaka iz godine 1932. Zašto su zaduženi seljaci uzimali zajmove? Siromašni seljaci i bezzemljaši, uzimali su zajmove za kupovanje hrane i izdržavanje obitelji. 47 do 68 posto iznosa njihovih zajmova ide u tu svrhu. Srednji su seljaci uzimali zajmove popola za konzumcione i za produkcione svrhe. A imućni su seljaci dizali zajmove za nabavke sredstava za proizvodnju (68 do 96 posto), i to srednji seljaci za kupovanje strojeva, stoke i zidanje kuća, a bogati (od 20 do 50 ha) najviše za kupovanje zemlje (49 do 71 posto iznosa ukupnih zajmova te kategorije).

Uzima se kod nas, da u prosjeku za cijelu Jugoslaviju, na posjedima ispod 5 ha ima malo da se prodaje na tržištu, i da seljak s takvoga posjeda pretežni dio proizvodnje sam potroši sa svojom obitelji. Tipični za merkantilnu, pretkapitalističku, formaciju bili bi posjedi od 5 do 20 hektara veličine. To su posjedi s r e d n j e g a seljaka, koje seljak sa svojom obitelji može obraditi bez upotrebe najamne radne snage. Djelomice se u tržno robno gospodarstvo mogu ubrojiti i mali posjedi od 2 do 5 hektara u plodnim krajevima, i u krajevima razvijenoga gospodarskog prometa.

S i t n i posjedi sa manje od 2 hektara obradive zemlje ne mogu hraniti svoje vlasnike, i seljaci s takvih posjeda moraju imati redovitu nuzgrednu zaradu, jer od poljodjelstva ne mogu živjeti. Oni najčešće idu kao najamni radnici na rad kod drugih bogatijih seljaka ili posjednika ili rade u susjednoj tvornici, u rudniku itd. Oni već spadaju jednim dijelom u kapitalističku formaciju, kao najamni radnici.

Ostali m a l i posjedi, od 2 do 5 hektara, ne mogu izdržavati svoje vlasnike, i oni osim poljodjelstva imaju neko prigodno ili povremeno nuzzanimanje, kojim se bave od vremena do vremena, kao kirijašenje, rad na

nadnicu, sezonski poslovi, emigracija na rad u strane zemlje, obrti itd. »Zanat je u nevolji hrana«, kaže narodna poslovica.

A gdje je granica prema gore? U ovu bi formaciju ubrojili još i sve v e l i k e seljačke posjede. Ti čine prelaz prema kapitalističkom poljodjelstvu, i redovito imaju najmljenu radnu snagu. To je kapitalistički elemenat. Ali tu još vlasnik sam fizički radi i obrađuje svoju zemlju zajedno sa radnicima, a ne bavi se samo upravljanjem. A taj kriterij uzima Marks kao mjerodavan kada se kategorija proste robne proizvodnje pretvara u kapitalističku. Tu možemo ubrojiti, prije svega, seljačke zemljišne posjede sa 20 do 50 hektara, Ali samo one, koji predstavljaju glavno zanimanje poljodjelca i glavni izvor njegovog dohotka.

(Statistika nam ne daje drugoga kriterija nego podjelu po glavnom i sporednom zanimanju).

Kapitalistički odnosi sigurno prevladavaju kod posjeda većih od 50 hektara. Oni se obrađuju najviše najamnom radnom snagom, a vlasnik sam u najvećoj većini slučajeva u pravilu sam ne radi zajedno s radnicima. Ovamo treba uključiti i sve posjede sa preko 20 hektara koje vlasnik smatra svojim sporednim zanimanjem, dakle niti sam radi, niti živi od toga. Mnogi posjedi i manji od 20 hektara morali bi se uvrstiti u tu kategoriju također.

Koliko je ljudi živjelo na tim posjedima razne veličine? Kriterij veličine posjeda prilično je neodređen. On još ne pokazuje način, kako se proizvodi, t. j. proizvodne odnose. Posjed iste veličine, na pr. od 35 ha može biti u vlastništvu velike obitelji od 30 do 40 članova. On može biti u vlasništvu kapitalističkog posjednika, koji ga obrađuje najamnom radnom snagom. A može biti također i vlasništvo zemljišne zajednice, ili kakvo općinsko dobro. On dakle može imati karakteristike raznih društveno ekonomskih formacija.

Koliko ljudi živi na tim posjedima razne veličine?

Podaci opće statistike o broju ljudi na posjedima razne veličine ne postoje. Mogli smo pokušati samo generalizacijom pojedinačnih istraživanja (prof. Jurića, S. Dubića, dr Rasuhina, Avramovića, Komadinića, i vlastitih ispitivanja) dati

približne ocjene tih brojaka. Pri tome su nam također dobro poslužile analogije sa drugim zemljama, kao Čehoslovačkom i Bugarskom. Ipak te brojke treba primiti s izvjesnom rezervom.

Na temelju ocjena došli smo do ovih brojaka: (Vidi tabelu br. 2.).

PRIBLIŽNA OCJENA PODJELE AGRARNOG STANOVNIŠTVA (hiljade osoba)

Kategorija	Veličina posjeda ha	hiljada posjeda	Privredno aktivnih stanovnika	Izdržavanih	Ukupno	Opaska
sitni seljaci	0—2	550	1.100	1.000	2.100	glavno zanimanje
mali seljaci	2—5	650	1.650	1.600	3.250	
srednji seljaci	5—20	560	1.860	1.680	3.540	
veliki seljaci (gazde)	20—50	47	140	163	350	glavno zanimanje
posjednici	20—50	28	28	50	78	Sporedno zanimanje
	50—x					gl. i spor. zanim.
agrar. radnici			489	863	1.352	
ukupno		1.807 28	28 2.990 489	4.493	10.670	

Tabela br. 2

Na osnovu tih brojaka možemo zaključiti, da je većina seljaka živjela u formaciji merkantilne proizvodnje, svega oko dvije trećine njih, mali, srednji i veliki seljaci (gazde).

No jedna je trećina bila već izvan te formacije, i prelazila u kapitalističku formaciju. Ti su odnosi već došli do toga stepena, da je u Jugoslaviji bilo blizu 500.000 agrarnih radnika bezzemljaša, kojima je bilo

glavno zanimanje rad na tuđim posjedima. Zajedno sa članovima obitelji, koje su oni morali izdržavati, brojila je ta skupina 1,350.000 ljudi, a to znači 13 posto svega agrarnog stanovništva. Svaki je dakle osmi zemljoradnik bio proleter. Radeći pod najslabijim uslovima, uz plaću, koja nije dosezala da im prihodi u novcu kroz godinu iznose više od nekoliko dinara na dan po duši, oni su predstavljali najsiromašnije stanovništvo dunavske nizine. K njima se može pribrojiti poluproletere — sitne seljake, sa posjeda do 2 hektara. Ti broje oko 1,1 milijuna ljudi, a zajedno sa članovima obitelji ukupno oko 2,1 milijuna ljudi. Ukupno je dakle, blizu 1,6 milijuna zemljoradnika, seljaka i poljodjelskih radnika, moralo da živi potpuno ili najvećim dijelom od najamnog rada. A taj je broj postajao sve veći. Diferencijacija je među seljaštvom rasla. Ona je bila veća u Srbiji i Bosni nego li u Hrvatskoj, a najveća u Vojvodini, gdje su odnosi već stvorili dvije suprotne jasno obilježene klase, gazda i radnika. Kolika raznolikost vlada u tome pogledu u Jugoslaviji, pokazuje nam ovaj primjer diferencijacije po raznim kotarevima.

Kotar	Ukupni broj posjeda	Sitnih seljaka do 2 ha)	Poljodjel. radnika	Gazda i veleposjednika (20-x ha)
Sombor	7.494	3.700	11.100	972
Đakovo	7.250	1.700	4.200	360
Bjelovar	13.700	4.770	3.600	29
Klanjec	5.014	2.400	340	9
Šmarje	6.900	2.760	2.400	259
Slovenjgradec	2.400	1.280	3.500	626
Ogulin	6.970	1.280	750	25
Donji Lapac	2.400	420	140	0
Split	14.900	11.900	1.700	36
Hvar	3.700	1.970	314	39
Prozor	2.300	1.100	160	28
Šavnik	3.535	1.500	174	71
Brčko	13.500	3.900	1.600	690
Gruža	7.550	1.350	160	160
Kratovo	2.624	461	201	101

Vidimo, kako se idući od sjeveroistoka, iz dunavske nizine prema jugu i jugozapadu umanjuje diferencijacija u odnosu na broj punih proletera i većih posjeda. Ona opet raste prema krajnjem zapadu u Sloveniji.

Što se više ide na jug, ona se gubi. No zato u Dalmaciji ima veoma velik broj sitnih seljaka, koji moraju da si ispomažu radom van poljodjelstva (ribarstvo, pomorstvo i osobito industrija). U Bosni, osim Posavine, koja je po strukturi bliža Slavoniji, te u Crnoj Gori i Makedoniji gotovo i nema poljodjelskih radnika, ali zato ima sirotinje na posjedima vrlo niske produktivnosti. Tamo su tek započeli bili procesi, koji su doveli do situacije u Vojvodini, gdje na pr. u Somboru na jednoga veleposjednika (ili gazdu) dolazi 150 sitnih seljaka bezzemljaša.

Eto to je bila situacija našega poljodjelstva. Oko 3,2 milijuna ljudi u sastavu malih seljaka, 3,2 milijuna ljudi u srednjih seljaka, 350 hiljada gazda i njihovih pripadnika obitelji i 78.000 kapitalističkih posjeda, sa 1,3 milijuna agrarnog proletarijata i 2,1 milijuna članova familija sitnih seljaka poluproletera. Naše je seljaštvo bilo zatvoreno u sudbonosnu dilemu. Njegove sve veće potrebe za novcem silile su, da se sve veći dio proizvodnje pretvori u robu i proda. A sve je više živjelo na zemlji ljudi koje je trebalo hraniti, a cijene su agrarnim proizvodima padale sve niže. Seljački se problem mogao riješiti samo razbijanjem kapitalističkog okvira.

5. Privatni kapitalizam.

Kapitalistički odnosi u proizvodnji dosegli su kod nas znatan stepen razvoja. Kapitalistički odnosi znače, da u procesu proizvodnje stoje na jednoj strani malobrojni vlasnici sredstava proizvodnje, koji ih drže isključivo u svome vlasništvu, i dobivaju svoj dohodak od vladanja kapitalom, to jest od izrabljivanja tuđe radne snage. A neposredni proizvađači, ogroman broj stanovništva, lišeni su sredstava za proizvodnju, i prinuždeni prodavati svoju radnu snagu kapitalističkim poduzetnicima, koji im upravljaju i raspolažu proizvodima njihovoga rada. Vlasnici kapitala imaju tolik dohodak, da ne troše za svoju ličnu potrošnju sve dobitke, nego ulažu dalje u proizvodnju, i tako je proširuju, uvećavaju svoje poduzeće. Za početak osnivanja kapitalističkoga poduzeća traži se već u početku sabrana veća količina kapitala, koji se onda radom radnika pretvara u robu, a za

tu robu opet nabavljaju sredstva proizvodnje i tako još proširuju proizvodnju, akumulirajući kapital.

Na kapitalistički način proizvodnje bila su kod nas organizirana poduzeća industrije, rudarstva, saobraćaja, velika građevna poduzeća, i banke i novčani zavodi. (Vidi tabelu br. 3.)

KAPITALISTIČKO GOSPODARSTVO
(hiljade osoba)

Grana gospodarstva	Poduzeća	Vlasnici	Radnici	Izdržavani članovi obit. vlasn.	Izdržavani članovi obit. radn.	Ukupno
industrija	3.000	15	346	30	305	696
rudarstvo	160	0,1	36	0,1	41	77
trg. na veliko	5.600	6	30	9	60	75
novčarstvo	1.500	?	15	?	17	32
saobraćaj	400	?	9	?	18	28
gradj. djelatnost	2.000	2	45	5	60	112
Ukupno	12.260	23.9	481	45	471	1.020

Tabela br. 3

Kako za osnivanje kapitalističkih poduzeća od početka treba kapitala, to se izvor prvih bogatstava, koja se pretvaraju u kapital, nalazi redovito u više ili manje nasilnoj prvotnoj akumulaciji. Nasilno otimanje, prevara, lihva, nedopuštena spekulacija i »dopuštena spekulacija«, utaja, prisvajanje državnoga ili javnoga dobra, pa sve do krađe i umorstava ide registar sredstava, kojima su akumulirani prvi kapitali. A dalje »kapital stvara kapital«, na jednoj strani, a na drugoj sve manje ljudi raspolaže vlastitim sredstvima proizvodnje, a sve više se pretvara u najamne radnike.

I kod nas je tako bilo. Samo što historija prvotne akumulacije kod nas nije još napisana.

Prerađivačka je industrija Jugoslavije pred rat brojila 3.000 poduzeća (4.200 tvornica). U njima je radilo 200.000 radnika. A u svemu je u čitavoj industriji bilo zaposleno 346.000 najamnih radnika, koji su

MILAN MILOVANOVIĆ: ŽENSKI PORTRET
1876—1946

zajedno sa svojim članovima obitelji, koje su izdržavali, brojili skoro 700.000 ljudi, proletera, koji su živjeli od prodavanja svoje radne snage. Rudarskih je poduzeća bilo 160, sa preko 40.000 radnika. U trgovini na veliko bilo je 5.600 poduzeća, oko 1.500 novčarskih i bankarskih radnja, i 400 saobraćajnih poduzeća (autobusnih, parobrodarskih, automobilskih, privatnih željeznica itd.), te 2.000 građevnih poduzeća.

Ukupno je u kapitalistički organiziranim poduzećima bilo 481.000 radnika, koji su izdržavali još skoro isti broj ljudi. Tako je radnička klasa u »gradskom« kapitalističkom gospodarstvu brojila blizu jedan milijun pripadnika.

A tih je 481.000 radnika radilo svega u 12.000 kapitalistički organiziranih poduzeća.

Mi ćemo se na problem kapitalizma vratiti još kada budemo govorili o razvoju monopolnog kapitalizma.

6. Državni kapitalizam.

Državni kapitalistički odnosi predstavljaju takve ekonomske odnose, gdje država stupa na mjesto privatnoga kapitaliste, kao neke vrsti kolektivni poduzetnik. A društveno-ekonomska formacija u kojoj država nastupa kao glavni organizator ekonomskoga sistema, osnovanog na kapitalističkim odnosima, naziva se državni kapitalizam. Kapitalistički zakoni ekonomije, motiv profita i akumulacije kapitala ostaju još uvijek na snazi. Samo država uzima na sebe ulogu kolektivnoga kapitaliste. Dakako, da je tu osnovno pitanje, tko je ta država, i u čijem interesu ona nastupa.

Elemenata takvih odnosa bilo je mnogo u staroj Jugoslaviji. Država je imala ogromne posjede šuma. Ona je posjedovala najveća poljoprivredna imanja. Eksploatirala je rudnike uglja, željeza, soli. Država je imala svoje tvornice šećera, duhana, strojeva, oružja, pa sve do svile i ćilimova. Država je bila najveći saobraćajni poduzetnik (željeznice, riječno brodarstvo), najveći trgovac na veliko, najveći organizator trgovine na malo (monopol državni), najveći izvoznik i najveći uvoznik. Ona je bila najmoćniji bankar u zemlji imajući najveće banke, najkrupniji kućevlasnik i najveći građevni poduzetnik. Nije se ni znalo koliku je država imovinu imala, a to je značajno.

Država je bila također najveći poslodavac. Ako spojimo zajedno sve ljude, koje je država pod raznim vidovima zaposlivala kao činovnike, radnike, službenike, tehničke stručnjake itd., dolazimo do broja, koji iznosi oko 270.000 ljudi. Dodamo li k njima izdržavane osobe, kamo moramo ubrojiti i velik broj umirovljenika (80.000), onda dolazimo do broja od 730.000 ljudi, koji su bili zaposleni ili izdržavani od države i živjeli od toga.

Mi bi morali zapravo odvojiti one, koji sudjeluju u proizvodnom procesu od onih, koji su bili zaposleni u državnome aparatu upravljanja (cijenimo oko 140.000). Ali to podvajanje nije bilo provedeno u starom državnom aparatu, gdje su funkcije države bile nesređene i isprepletale se međusobno. Zato ih točno ne možemo razlučiti u ovoj raspravi.

III.

KAPITALIZAM KAO VLADAJUĆA FORMACIJA.

Konačno možemo dati ukupnu sliku, iz kojih je sve elemenata bila sastavljena društveno-ekonomska formacija stare Jugoslavije u tridesetim godinama 20. stoljeća. (Vidi tabelu br. 4.)

Nemoguće nam je jasno odvojiti kolik dio seljačkoga elementa pripada seljačkom patriarhalnom gospodarstvu naturalnoga značaja. Možemo ocijeniti, da mu pripada između 1,5 i 2,0 milijuna ljudi.

Robno seljačko gospodarstvo, koje obuhvaća dio malih seljaka, srednje i bogate seljake može iznositi oko 5—5,5 milijuna ljudi. A sitni seljaci, na putu prema proletarizaciji, brojili su nešto više od 2 milijuna ljudi. Za agrarne proletere, poljodjelske radnike imamo tu određen podatak. Njih je bilo g. 1931. svega 489.000 radnika, zajedno s izdržavanim članovima obitelji 1,350.000 duša. Tako je s agrarnim sektorom.

U merkantilnom gospodarstvu pretežno nalazi se oko 1,5 milijuna ljudi. Zajedno sa seljacima sličnoga karaktera, broje ti merkantilni elementi oko 6—7 milijuna ljudi, ili polovinu stanovništva Jugoslavije.

Kapitalistička formacija brojila je oko milijun ljudi, radnika i njihovih izdržavanih članova obitelji. K tima dodajemo poljodjelske radnike sa obiteljima, njih 1,350.000. Ako im pribrojimo i osiromašene seljake,

UKUPNA SLIKA NAŠE DRUŠTVENO-EKONOMSKE FORMACIJE G. 1931. PO BROJU OSOBA (u hiljadama)

Formacija	Gosp. jedinica	Samostalnih	Najamnih radnika	Izdržavanih član. obit.		Ukupno
				samostalnih	radnika	
seljaci patriarhalnog i merk. gosp. (mali, sred. i vel.) . . .	1.257	3.697	—	3.443	—	7.240
agr. stanovništvo kapitalističkog gospodarstva . . . . . . (posjednici, agr. radnici i sitni seljaci) . .	28	28	1.589	50	1.863	3.530
merkantilno gospodarstvo	361	378	285	702	148	1.518
kapitalističko gospodarstvo	12	24	481	45	501	1.020
Državno gospodarstvo	—	—	270	—	460	730

Tabela br. 4

njih 2,2 milijuna, dolazimo do broja od 4,5 milijuna ljudi, koji je živio u režimu kapitalističkih odnosa stalno ili pretežnim dijelom.

Kakve zaključke možemo iz toga povući o klasnim odnosima u tom razdoblju. Prije svega **radnička klasa**, ljudi bez vlastitih sredstava za proizvodnju. Njezin je sastav bio otprilike ovakav:

u poljodjelstvu	489.000
u merkantilnom gospodarstvu	285.000
u privatno kapital. gospodarstvu . . .	481.000
u državnoj službi	270.000
Ukupno . . .	1,525.000

Svega dakle 1,5 milijuna ljudi, koji sa izdržavanim članovima obitelji broje svega 3,5 milijuna ljudi, ili jednu četvrtinu stanovništva.

Ostali, najveći broj stanovništva, čine međuklase, kojih pripadnici sami rade u procesu proizvodnje pot-

puno ili djelomice i imaju svoja vlastita sredstva za proizvodnju. Njih je oko tri četvrtine stanovništva.

Preostaje nam da za taj period od prije desetak godina ocijenimo veličinu kapitalističke klase, ljudi, koji imaju isključivo u svojem vlasništvu sredstva za proizvodnju, a ne rade sami, nego živu od eksploatacije tuđega rada, od kapitala, od *svojih* poduzeća, od *svojih* trgovina, od *svojih* banaka. Tih je poduzeća bilo malo. Svega 12.000, koje možemo nazvati kapitalističkim. K tome dodajmo još 28.000 zemljišnih posjeda, koji su se obrađivali najamnom radnom snagom. Broj je ljudi, koji su sačinjavali kapitalističku klasu, bio vrlo malen. Svega oko 50.000 obitelji — prema 2,2 milijuna obitelji u čitavoj državi. Svega oko 150.000 ljudi prema 14 milijuna stanovnika države, ili jedva nešto preko 1 posto pučanstva.

Da li je onda uz takav sastav odnosa opravdano govoriti o predratnoj Jugoslaviji kao o zemlji, u kojoj je vladajuća društveno ekonomska formacija bio kapitalizam? Jest. Kod nas je prevladavao kapitalizam, i on je bio vladajući, makar je bilo toliko elemenata, koji spadaju u drugu formaciju. Kao kriterij o vladajućem elementu ne možemo uzeti broj ljudi, nego količinu raspoloživih proizvodnih snaga, i koncentraciju tih snaga. A kod nas jedan seljački posjed sa dva muškarca i par konja nije raspolagao sa više radne energije od jedne konjske snage, dok je jedno kapitalističko industrijsko poduzeće u prosjeku imalo na raspolaganju 290 konjskih snaga, i pored slabe mehanizacije naše industrije. Dvjesta hiljada radnika u prerađivačkoj industriji raspolagalo je s mehaničkom pogonskom snagom jednakom snazi 8,7 milijuna ljudi.

Kapitalizam se nametnuo našoj malograđanskoj stihijskoj ekonomiji merkantilnoga elementa i organizirao ju je — u svojem interesu i za svoje ciljeve. Preko tržišta i s pomoću državne vlasti nametnuo joj je ekonomske zakone kapitalizma, kojima se ona morala podložili. Što to znači konkretno »organizirao« narodno gospodarstvo? Vlasnici su tih 12.000 kapitalističkih poduzeća upravljali radom i gospodarili zaradom i zaposlenjem neposredno od pola milijuna ljudi.

Njima, »jačanju narodnoga kapitala«, služila je država i njezina mašina sa 270.000 službenika i 13—14 milijardi državnoga proračuna. Oni su gospodarili sa 18 milijarda dinara vrijednosti industrijske proizvodnje, skoro 4 milijarde dinara narodnoga dohotka od trgovine, 1,7 milijarde dinara od šumske industrije i 1,2 milijarde dinara od rudarske. Preko njihovih je poduzeća prošlo godišnje 6 milijarda dinara vrijednosti agrarnih proizvoda, koji su se prodavali kao industrijske sirovine ili išli za izvoz, a također i znatan dio onih 7 milijarda dinara vrijednosti tih agrarnih proizvoda, što ih je trošilo domaće tržište. Između 4—6 milijarda dinara izvoza, i nešto manje uvoza, išlo je preko njihovih ruku. Oni su na 2,4 milijarde dinara vlastite glavnice u bankama sakupili još 10,7 milijarde dinara tuđih sredstava i vladali njima u svojim bankama. Sve su to skupa držali u svojim rukama vlasnici 12.000 poduzeća i držali u svojoj ovisnosti i izrabljivali svoj monopolni položaj u narodu od 14 milijuna ljudi. Da li su oni bili toga svijesni? Možda jesu, a možda i nisu. Bitno je to, da su oni slijedeći svoj neposredni lični interes i interes »svoga poduzeća« dovodili 14 milijuna ljudi u stanje ovisnosti, izrabljivanja i nemogućnosti, da se radom stvorene proizvodne snage iskoriste za poboljšanje života svih ljudi, koji rade. Njihov je sistem dovodio do očaja milijune ljudi, a upropaštavao daljnje milijune lakšim ili bržim tempom, ali sigurno i neumoljivo.

IV.

MONOPOLNI KAPITALIZAM.

Kapitalizam je imao kod nas karakterističan oblik. On nastaje u epohi imperijalizma, to jest propadanja kapitalizma, i to mu daje obilježje. On ima lik starmaloga, djeteta sa staračkim licem. Tek je koja grana kapitalističke proizvodnje započela, i već se ukrućuje, kartelizira, stavlja pod kapu koncerna. Posljedica toga je politika male proizvodnje i visokih cijena, uskoga tržišta i velikih profita, politika monopola.

Monopolni kapitalizam postaje očigledan kod nas poslije 1918. godine. On traje u toj prvoj formi sve do

diktature 1929. godine. Možemo konstatirati sve karakteristike monopolnoga kapitalizma: 1. Stapanje industrijskoga i bankovnoga kapitala u financijski kapital. Industrijalci osnivaju banke, a banke stvaraju svoje industrijske koncerne, kojima dominiraju. Proces osnivanja industrije, koncentracije i njezine centralizacije, vezan je o financijski kapital.

2. Monopolni karakter kapitalizma očituje se u razmjerno velikom stepenu u karteliziranju naše industrije. Ta industrija uspijeva da drži visoke cijene, zaštićuje se velikim zaštitnim carinama, sprečava ili izbacuje svoje konkurente, ili uništuje svoje vankartelne suparnike.

3. To je perioda dolaska stranog kapitala u našu zemlju u većem razmjeru, direktno osnivajući vlastita poduzeća, ili preko velikih banaka. One su skoro sve financijski eksponenti stranih financijskih skupina, koje im daju kapitale ili kredite. Učešće stranoga kapitala u našoj industriji doseže do polovine svega investiranog kapitala. Borba za tržište očituje se u borbi stranih grupa (talijanske i francuske, engleske i njemačke, češke i austrijske, iza kojih se kriju drugi), u dolasku američkog monopolnog kapitala u našu zemlju i td. U novoj podjeli svijeta, poslije prvoga svjetskoga rata, mi smo iz austro-njemačke interesne sfere prebačeni u francusku, i to izaziva znatne promjene u strukturi stranoga kapitala kod nas.

Strani kapital kod nas pokazuje daleko veću koncentraciju nego domaći (u prosjeku tri i po puta veću po kapitalu, a dvaput veću po broju radnika i pogonskoj snazi). Zato je i moćniji, a ima još i financijsku potporu banaka, koje ga nose i imperijalističkih svojih vlada. Domaći kapitalisti često su samo eksponenti ili agenti stranih financijskih ili industrijskih monopola. To je ujedno i perioda izvoza kapitala iz Jugoslavije, koja je postojala, a o kojoj se manje govorilo nego o stranom kapitalu kod nas. Za vrijeme drugog svjetskog rata se je pokazalo, da su naši državljani imali u inozemstvu znatne svote.

To je kod nas ujedno period liberalne građanske demokracije, koja se nadgrađuje na tu strukturu. U borbi za vlast, skoro svaka građanska stranka ima za

sobom neku veliku banku, ili barem kojeg uplivnog njezinog direktora među svojim »prijateljima«.

Naš se kapitalizam razvija ubrzo u daljnju, višu formaciju monopolnog kapitalizma. Državni kapitalizam i privatni monopolni kapitalizam spajaju se, stapaju u državno-monopolni kapitalizam. To je smisao diktature od 1929., a kriza je samo ubrzala taj razvoj. I doista, naš državno-monopolni kapitalizam ima sve karakteristike, koje Lenjin daje toj društveno-ekonomskoj formaciji. (Vidi naročito »Država i revolucija«).

1. diktatura uvodi personalnu uniju između financijskog kapitala i vladajuće državne klike. U vladama države sjede uvijek predstavnici financkapitala, dok njihov vodeći član ne postane i predsjednik vlade. U upravama banaka pojavljuju se umjesto hrvatske feudalne gospode kraljevski srpski generali, koje će kasnije zamijeniti hrvatski ustaški dužnosnici. Nosioci financkapitala doduše ne vjeruju, da svaka vlast dolazi od boga, ali su uvjereni, da svaka vlast dolazi u upravni odbor, da bude na pomoć. To sraščivanje u vrhovima, fašizam će dalje produbiti do potpunog sraščivanja do dolje, do državne radne službe za dobavljanje ropskoga rada i do udružbe korporacija, u kojima veliki vladaju nad malima da ih progutaju na koncu. Skromni početak u tom smjeru bio je već diktatorski zakon o radnjama od 1932. sa svojim prinudnim organizacijama.

2. Financijska oligarhija »spaja« državne i privatne banke u jedan kreditni sistem. One se saživljavaju, i na državne se banke prebacuje velik dio socijalizacije gubitaka uslijed velike krize. Osim toga te banke postaju direktan instrument ekspanzije monopolističkoj politici vladajuće klike. Od centra vlasti stvara se centar ekonomske snage, koji lomi i izrabljuje sve ostale narode i krajeve Jugoslavije.

3. Borba za tržište postaje naročito intenzivna. U borbu za izvoz koji je prije bio »privatna stvar«, baca se čitava snaga državnog aparata, financijska (subvencije), organizaciona, politička (političke koncesije za ekonomske). Ona se sve više pretvara iz borbe za tržište u spremanje za rat, u kojem je Jugoslavija žrtva njemačke i talijanske ekonomske penetracije. Imperijalistička se borba prenosi k nama. Borba kapi-

talističkih monopolnih grupa se pretvara u sukobe država, najprije u miru, a onda u ratu. A ta Jugoslavija još uvijek »ne priznaje«. Sovjetski savez koji je jedino mogao stvarno pomoći, sve do g. 1940.

4. Državni i privatni monopoli srašćuju ujedno, a pri tomu osobitu ulogu igraju strane monopolno kapitalističke grupe. Državni monopol žigica i petroleja srašćuje sa švedskim i anglo-američkim monopolskim kompanijama. Država je učesnik u kartelu šećera i gvožđa. Svemoćni kartel cementa prodaje državi skoro najveći dio svoje produkcije po monopolskim cijenama, a postoji zapravo samo uslijed zaštitnih carina, koje mu daje država. Država participira u toj monopolskoj politici i trošarinom još pojačava tu tendenciju. U periodu monopolnog kapitalizma, za njenog nastojanja od 1918—1928 g. kapacitet industrije Jugoslavije raste za prosječno 6,4 posto godišnje. A u slijedećoj dekadi 1929—1938. učvršćenog monopolskog kapitalizma, taj porast ne iznosi prosječno godišnje niti 2 posto. U isto vrijeme u Sovjetskom savezu industrijska proizvodnja rasla je za 27 posto na godinu (uzevši 1928. kao bazu = 100).

5. Državni aparat dobiva naročito značenje za građansku klasu .On je instrumenat izrabljivanja i klasnog i narodnog. Taj aparat raste ogromno. Za diktature država dobiva 45.000 novih službenika... Demokratski put nije više »siguran«. Pojačava se pritisak na radničku klasu i na sve široke narodne slojeve. Radnički se sindikati koče, zabranjuju, raspuštaju, a žuti sindikati organiziraju se. Zadruge se zarobljuju kreditima, a zadružni savezi uprežu u kola režima.

6. Država sve više regulira ekonomski život. A to znači redistribuciju narodnoga dohotka: jednima oduzima, da bi drugima dala. Organizirane kapitalističke grupe vuku iz toga koristi, a teret se prebacuje na neregulirano »slobodno« gospodarstvo, na najšire narodne slojeve. Tržište se sužuje, narod osiromašuje, pauperizacija raste, i nastaju pokreti u narodu, valovi radničkih štrajkova, gospodarski pokreti seljaka u Hrvatskoj, pa i u Srbiji, Sloveniji, Crnoj Gori itd.

Formacija državno-monopolskoga kapitalizma pokazuje takvo sraštavanje državnog aparata i mono-

polno-kapitalističkih grupa, da ih čak niti propast države 1941. nije mogla razbiti. To sraštavanje objašnjava, zašto su se elementi te državno monopolne kapitalističke formacije, gotovo organizirano stavili u službu okupatora. Državno-monopolni kapitalizam je kapitalizam u doba imperijalizma, kapitalizam u propadanju. On ne može postojati bez državne vlasti, bez sile, koja mu osigurava da može vršiti eksploataciju u opsegu i intenzitetu monopolnog kapitalizma. To je njegova priroda, to je zakon te društveno-ekonomske formacije. Da kapitalizam u doba imperijalizma može »normalno poslovati«, on mora imati u svojim rukama i aparat svoje ekonomske organizacije i aparat državne vlasti, oba srašteni i rukovođena zajedno. A to znači diktaturu kapitalističke klase u ovoj ili onoj formi. Srušiti fašizam i osnovati narodnu vlast kod nas, a ostaviti kapitalizam, nije bilo moguće. Kapitalizam u doba imperijalizma ne može biti bez sile koja ga drži. Kao što je i prije rata naš kapitalizam, kada nije mogao riješiti ekonomske probleme zemlje, morao da se utječe inozemstvu za zajmove, nove kapitale, oružje, političku pomoć i okupaciju, tako bi i poslije rata, naš kapitalizam bez državne vlasti u svojoj službi morao tražiti silu izvana, da ga podržava. Likvidacija kapitalizma nije bilo samo patriotsko pitanje kažnjavanja onih, koji su pomagali neprijatelja i njegovu ratnu mašinu. To nije bio također niti samo problem društvenog političkog »ideološkog« značaja, da se uništi izrabljivanje čovjeka po čovjeku i ostvari nov društveni poredak. To je bila isto tako i ekonomska nužda, zakon njegove ekonomike. Kapitalizam nije mogao riješiti naše ekonomske probleme. On nije više mogao da razvija naše proizvodne snage. Da li je to točno? Evo nekoliko primjera, koji ilustriraju sistem monopolnoga kapitalizma, — a u doba imperijalizma, kapitalizam ne može biti nego monopolni.

Životni je standard stanovništva bio vrlo malen. Opće su poznate pojave gladi u t. zv. pasivnim krajevima. Naš je konzum po glavi stanovništva i u cjelini čitave države pokazivao vrlo nizak stepen, pogotovo, ako se usporedi sa zemljama industrijske Evrope, ili čak sa susjednim zemljama, Austrijom i Čehoslova-

čkom. Kako je izgledala naša potrošnja nekih važnih artikala po glavi stanovništva pred rat:

	Jugoslavija	Čeho-slovačka Austrija	Industrijska Evropa
Željezo kg	12.7	60—90	180—280
Električna energija kWs	54	200—240	500—735
Pamuk kg	2	4—5	8
Papir kg	3.5	14	30—40
Šećer kg	5.4	20	30—50
Umjetno gnojivo kg	0.6	10—18	33—60
Automobili na 10.000 stan.	12	44	244—550
Radio aparati na 10.000 stan.	9	70—90	120

Da li je naš kapitalizam mogao povisiti tako nisku potrošnju? Jesu li postojale proizvodne snage u zemlji i prirodna bogatstva da se poveća potrošnja stanovništva? Poznato je da jesu. Za to ima mnogo primjera: petrolejska nalazišta, gvozdena ruda, umjetno gnojivo itd. Dovoljno je citirati primjer električne energije. U našim vodama teklo je preko 3 milijuna konjskih snaga energije, a od toga je iskorišćavano svega 250.000, dakle niti 10 posto. Te proizvodne snage kapitalizam nije iskoristio. Zar je bio zbilja razlog nestašica kapitala ili njihovo neplansko, neracionalno investiranje? Godine 1938. bilo je investirano u gradnju kuća 528 milijuna dinara (u 17 gradova), a u nove industrije 59 milijuna dinara. Dakle je investirano u neproduktivne svrhe 9 puta više nego u produktivne.

Niti već investirani kapitali nisu bili iskorišćivani kako je postojala mogućnost .Godine 1938., dakle godine dobre konjukture, naša je industrija radila sa svega 66 posto svoga kapaciteta (obzirom na broj zauzetih radnih mjesta), i to metalurgijska sa 55 posto, a prerada metala sa 48 posto. Industrija kože radila je sa 48 posto, a tekstila sa 72 posto. Prehrambena industrija nije iskorišćavala svoj kapacitet više nego 58 posto.

Tako je bilo s iskorišćavanjem kapitala. A što da kažemo o ljudima! U dvadeset godina se je stanovništvo umnožilo za 4 milijuna ljudi ili 33 posto. A obrađena površina povećala se je samo za 10 posto, i to samo

ona, koju su seljaci svojom primitivnom tehnikom priveli obrađivanju. O upotrebi moderne tehnike za proširenje plodne površine na hiljade hektara »neplodne« zemlje, ne može se ni pravo govoriti.

Posljedica je toga bila, da je nastala ogromna relativna agrarna prenaseljenost. Jedna trećina seljaka mogla se je izvaditi iz poljodjelske proizvodnje i zaposliti drugdje, kod ondašnjeg stanja proizvodne tehnike (čak i bez mehanizacije!), a da ne padne proizvodnja. A to znači, da je u poljodjelstvu bilo gotovo neproduktivno zaposleno 1,8 milijuna muškaraca i žena, koji su bili na teret i bili slobodni za uposlenje. A kapitalistička je industrija za 20 godina mogla zaposliti svega 145 hiljada radnika u novim poduzećima, dakle ni deseti dio raspoložive radne snage. Pri tome se u ovom skromnom širenju služila sirovom radnom snagom, t. j. više izrabljivanjem ljudske radne snage nego mehaničke. Mehanizacija naše industrije prije 1918. je bila na većem stepenu nego 1938. U poduzećima osnovanim prije 1918. je otpalo na jednog našeg radnika u prerađivačkoj industriji 1.34 konjskih snaga, a na uposlene radnike u poduzećima osnovanim od 1918.—1938. dolazilo je svega 0.78 novih konjskih snaga po čovjeku.

Bilanca je dakle kapitalizma .bila negativna. On nije mogao da zaposli ljude, željne rada. Nije mogao do punog kapaciteta ni iskoristiti one strojeve, koje je imao u svom vlasništvu. On nije više mogao razvijati proizvodne snage zemlje. Posljedica je toga bila sve veća bijeda, mizerija, očaj milijuna ljudi u situaciji, u kojoj nisu mogli otvoriti izlaz. Jaka sila države držala ih je u »miru i redu«. U takvoj bezizlaznoj situaciji mogle su se pojaviti mržnje, strasti, strahote i zavađanje masa, zatvorenih u okvir kapitalizma pritiskom državne mašine, koju je pojačao još okupator i fašizam. Izlaz je bio samo u razbijanju kapitalističkog okvira. Tu borbu mogla je najuspješnije povesti ona društvena snaga, koja je bila najantagonističnija kapitalizmu. A to je bila stranka njegovih najvećih žrtava, proletera, komunistička partija. Putem, kojim je ona povela, pošli su u borbu svi ljudi puni nade u novi društveni poredak. Tek kada je okvir kapitalizma razbijen i uklonjene krhotine njegovih ostataka, mogao je

prostrujati nov život, polet i optimizam stvaranja, nov razvoj proizvodnih snaga, koji će riješiti naše ekonomske probleme, što ih kapitalizam nije bio sposoban da riješi.

Jugoslavija je bila tipična zemlja, u kojoj vladajuća klasa nije mogla riješiti osnovne probleme zemlje, a narod nije mogao više čekati. Udarac kapitalizmu od strane narodno-oslobodilačkog pokreta došao je u pravo vrijeme.

BOŽENA BEGOVIĆ:

U MRAKU

1944

Naše su rijeke sada crne vode
i val na pijesak crna trupla baca.
Što blista tamo vlažnim nekim sjajem,
je l' odsjev zvijezda il' oko mrtvaca?

Uz crne rijeke crne sjene idu,
nad njima mrak, mrak im u srcu kuca.
Mrtvaci crni lukavo se smiju:
Nad našom šumom zvijezda već paluca.

N. HERCIGONJA:

ŠOSTAKOVIĆ: SEDMA SIMFONIJA

(LENJINGRADSKA)

Postanak i sadržaj Šostakovićeve 7 simfonije možemo uzeti kao jedan od najveličanstvenijih primjera povezivanja sovjetske umjetnosti sa masama u otadžbinskom ratu, koje se (povezivanje) nastavilo i dalje u obnovi i daljnoj izgradnji sovjetske zemlje.

U proljeće 1942. godine, kada su preko Riječkog mosta uz štropot i tresak prolazile kolone fašističkih kamiona, topova i tenkova, i kretale u Gorski Kotar — bila je to treća ofanziva — našli smo u nekim američkim novinama, da je sovjetski kompozitor Šostaković napisao Sedmu simfoniju u opkoljenom Lenjingradu, a ta simfonija, u kojoj je navodno prikazan sadašnji rat, izvedena je prvi put na radiu u Kujbiševu. Ta vijest odmah je bila štampana u našim ilegalnim novinama i mnogo komentirana među svim antifašistima.

Prošle su tri i po godine, nestalo je crnih i smeđih košulja. Osvanuo je praznik na našim ulicama i Sedma simfonija Dimitrija Šostakovića izvodila se u našim koncertnim dvoranama. Velika je važnost te činjenice. Ta simfonija nije značila za nas samo jedno novo simfonijsko djelo, nego još jedan dokaz o snazi i visokom moralu čitavog sovjetskog naroda. Njena pojava značila je za nas još jednu garanciju pobjede. U opkoljenom Lenjingradu pod vatrom sa fronte i iz zraka, nije prestao kulturni život. U tom Lenjingradu ostaje jedan od najvećih sovjetskih kompozitora i piše simfoniju, koja priča o domovinskom ratu i o divovskoj borbi sovjetskih naroda.

Povezani smo bili u mislima sa sovjetskom zemljom i njenim narodima, premda su nas od njihove herojske armije dijelile hiljade milja. Nedostiživa je bila za nas i ta legendarna »Lenjingradska« simfonija. Došla je do naših granica nepobjediva Crvena armija, u naše gradove ušla je slavna Jugoslavenska armija, a s njima je došla do nas i »Lenjingradska« simfonija, epopeja herojstva, patriotizma, mržnje prema neprijatelju, apoteoza slobode i ljubavi prema životu.

Fašistička najezda — strašna i sudbonosna — učinila je da je sovjetski čovjek još više podigao glavu i još većim poletom i energijom prionuo uz rad i stvaranje. Sve se diglo u obranu tekovina oktobarske revolucije. Otadžbinski rat je tako djelovao i na umjetničko stvaranje. Sovjetski umjetnici crpli su iz domovinskog rata najsnažnije i najdublje dojmove na temelju kojih su stvarali svoja nova umjetnička djela i tako odražavali u njima stvarnost čitavog zbivanja u zemlji. Val borbe zahvatio je čitav narod — nitko nije ostao po strani. A pravi narodni umjetnik — »savjest naroda«, iznio je osjećanja i težnje naroda u svom djelu. Čitav se narod mogao ogledati u umjetničkom djelu i prepoznati u njemu svoje želje, svoje boli i radosti, svoj život i borbu.

Osvrnimo se časkom na autora Sedme simfonije, na tog umjetnika, koji je u najsudbonosnijim danima ostao uz narod i duhovno i tjelesno, te — i kao kompozitor i kao član »Kazališta narodnog ustanka«, zatim kao dobrovoljac u požarnoj komandi konzervatorija — živio za vrijeme blokade u Lenjingradu.

Do Sedme simfonije imali smo prilike čuti u našoj državi rijetka njegova djela (Prvu simfoniju, operu »Katarina Izmajlova« i neke komorne kompozicije).

Šostaković, koji svoj najviši umjetnički studij prolazi i završava nakon Oktobarske revolucije u doba ondašnjeg kulturnog previranja i općenitog traženja pravog umjetničkog smjera, predaje se gotovo isključivo emocijama i izvanjim dojmovima, više tražeći originalan način izražavanja za svoje subjektivne impresije, nego li pravilan izražaj za ono što se u isto vrijeme zbivalo u zemlji — za izgradnju novog života. Tim spomenutim putem ide Šostaković duže vremena, i u djelima koja smo svojedobno ovdje slušali ovi su

momenti očiti. Slijedeći dalji njegov razvoj valja da osobito istaknemo jedan — dosada možda jedinstven — slučaj u razvoju umjetnika stvaraoca.

Šostaković je u svojem umjetničkom stvaranju zaplovio u vode konstruktivizma i formalizma, igrajući se izvanjim muzičkim efektima, zalazeći namjerno u pretjeranosti i egzaltaciju, stavljajući u pozadinu umjetnički sadržaj djela. Pojavila se opasnost da se taj veliki talenat odbije od tla na kojem je izrastao, da bude izgubljen za one koji žive na zemlji, za ljude rada i jednostavnih zdravih životnih shvaćanja.

Sovjetska umjetnička kritika preuzela je odgovornost za budućnost Šostakovićeva životnog djela i počela ga energično, beskompromisno i dosljedno upozoravati na neispravnost puta kojim je krenuo.

Kriza u liniji njegova umjetničkog stvaranja postaje najjačom u »Katarini Izmajlovoj«, te je upravo to djelo podvrgnuto strogoj kritici, koja se povela i sa jednog od najodgovornijih mjesta iz moskovske »Pravde«. Rezultat te akcije sovjetske umjetničke kritike i odgovornih rukovodilaca na kulturnom polju, jedan je od velikih uspjeha politike kulturnog života u Sovjetskom Savezu, jer dokazuje mogućnost uspješnog ukazivanja na pravilan put u umjetničkom stvaranju. Sovjetskoj javnosti uspjelo je da Šostakovića sa područja formalističkih eksperimenata, koji su u potpunoj oprečnosti sa pravim karakterom i svrhom muzičkog stvaranja, uputi na realno rješavanje muzičkih problema — na pravo područje muzike, gdje se ona služi svojim jednostavnim i neposrednim izražajnim sredstvima, gdje ona govori svojim jezikom, gdje orkestralne boje, harmonijske kombinacije, instrumentalni i tehnički efekti nisu sami sebi svrhom, nego postaju opet sredstvo za cjelovito iznošenje muzičkog sadržaja. Rezultat svega bio je da su daljna djela Šostakovića dobila biljeg iskrenog i dubokog umjetničkog proživljavanja kao i nutarnjeg organskog razvitka.

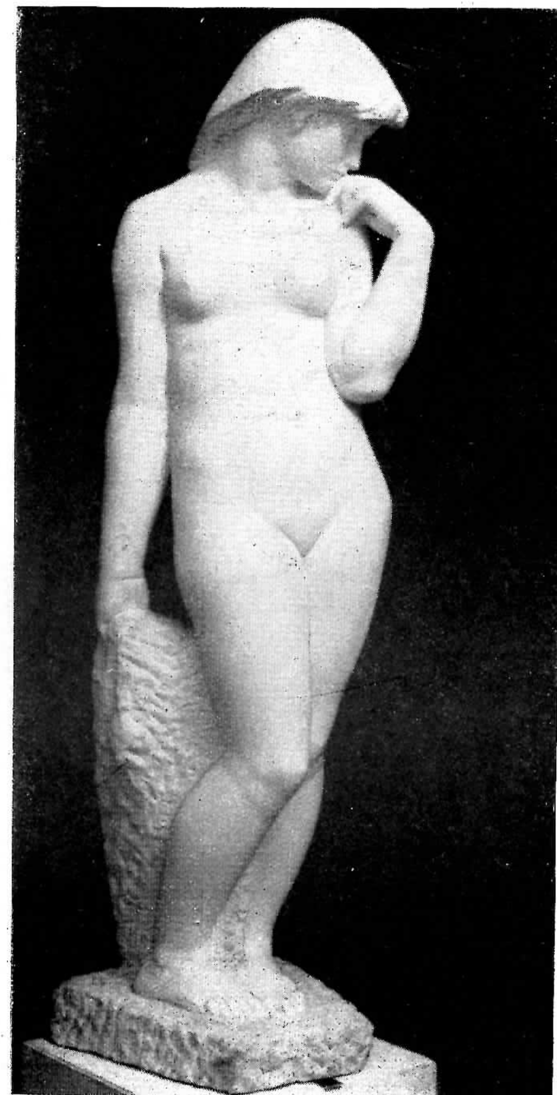
Drugog dana nakon napada Hitlerovih divljih čopora na sovjetsku zemlju, prijavljuje se Dimitrije Šostaković kao dobrovoljac Crvenoj armiji. Sovjetska vlast nije htjela da ga izloži ratnim opasnostima, i nije ga primila u armiju, želeći da ga sačuva od ratnih opasnosti. On ostaje u ugroženom Lenjingradu i odbija

poziv sovjetske vlasti, koja mu je slala avione da se evakuira sa ostalim umjetničkim i naučnim radnicima. U zimi iste godine završena je Sedma simfonija u opkoljenom Lenjingradu. Sam kompozitor dao je slijedeći komentar tome djelu: »Sedma simfonija — programatsko djelo inspirirano užasnim događajima 1941. godine — sastoji se iz četiri stavka. Prvi stavak govori o tome kako je u naš prekrasan miran život jurnula grozna sila — rat. Nisam sebi stavio u zadatak da naturalistički naslikam ratnu stvarnost (huku aviona, tutnjavu tenkova, plotune topova). Ja nisam sačinio tzv. ratnu muziku. Želio sam da iznesem sadržinu groznih događaja«.

Evo šta kaže o njoj sovjetski estetičar i muzički kritičar Martinov: »Sedma simfonija je djelo ovog vremena, nju je rodio duh herojske borbe sovjetskih ljudi. Objašnjenje ogromnog uspjeha Šostakoviča je u tome, što se njegova muzika slila ujedno sa patriotskim osjećajem milijuna, što je u njoj propjevala himna ispjevana čovjeku — borcu za slobodu, i strašno prokletstvo neprijateljima, koji su nasrnuli na čast i slobodu sovjetskih naroda.

Osnovna ideja Sedme simfonije je sukobljavanje stvaralačke i rušilačke snage, snage kulture i barbarstva, humanosti i nečovječne surovosti... U njoj je sve grandiozno, monumentalno, predviđeno za ogroman orkestralni sastav«.

Početak (ekspozicija) prvog stavka simfonije govori o sretnom životu sovjetskih ljudi, novih ljudi svijesnih svoje snage i ljepote života, kojeg izgrađuju svojim rukama za sebe i svoju djecu. Slušajući početak prvog stavka moramo pomisliti kako je zaista slavan život u sovjetskoj zemlji, zemlji rada i napretka. U samosvijesnoj liniji prve teme, u njenoj melodijskoj i harmonijskoj jednostavnosti i jasnoći, u dostojanstvenosti ritma, osjeća se svijest, volja i snaga sovjetskog čovjeka. Druga tema donosi intimno, lirsko raspoloženje, onaj drugi sastavni dio duhovnog života sovjetskog čovjeka, koji zna neumorno raditi, ali i voljeti ljude, ljepotu i život. Slušajući ovu pjesmu ljubavi prema čitavom svijetu pojavljuje nam se pomisao: »Kako je bio strahovit zločin

FRANO KRŠINIĆ: SJEĆANJE

unošenje rata u ovu zemlju, i kako surova i nesmiljena treba da bude kazna za zločince!«

Kao kontrast tome svijetu snage i samosvijesti, lirike i nježnosti, javlja se iz daljine sablasni zlokobni zvuk vojničkog bubnja i uz njega neobično nakazna, upravo »idiotska« melodija. Melodija i ritam bubnja počinju iz daljine kao daleka jeziva vizija u groznici i sa neprirodnom — a na oko pravilnom — mehaničkom konstrukcijom, nastavlja se dalje sa preciznim, automatskim ponavljanjem pojedinih dijelova. Čini nam se da daleko u stepi na samom horizontu u čitavoj njegovoj širini vidimo sitne figure, koje se u jednoličnom mehaničkom tempu sve više približuju, postaju sve veće, dok se konačno u oblacima prašine i dima ne pojave nacerene obrazine i odvratne figure Friceva, njihovih tenkova, kamiona i »štuka«. Zaista, u punoj mjeri osjećamo na tom mjestu stravičnost najezde neljudi — automata, onih Nijemaca, koje tako dobro poznaje Ilja Erenburg.

Kada strahovita mehanizirana tema dolazi do svog vrhunca, sukobljava se sa novom temom elementarne snage, koja kao da je proizašla iz prvih dviju tema prvog stavka, i melodija bezdušnih automata zaustavlja se i lomi u dijelove. U trećem dijelu (reprizi) prvog stavka pojavljuje se novi momenat o kojemu je rekao poginuli književnik Evgenij Petrov: »To je spomenik palima u borbi za otadžbinu, posmrtni marš. On ne izaziva suze. Suviše duboka tuga da bi izazvala suze. Sada ne smije da bude slabosti. I rekviem u spomen naših heroja, braće naše, sinova i očeva naših ostavlja oči i suhe i stisnute pesnice«.

Drugi stavak je lirski sherzo. Čini se kao da su to uspomene na prijatne događaje i na radosne epizode. Sherzo u svom sastavu nije kompliciran, gotovo je klasičan, a čitavo njegovo raspoloženje je prevučeno lakom koprenom tuge i sanjarenja. Možda je Šostaković htio da dokaže kako i u blokiranom, i svakodnevno bombardiranom Lenjingradu čovjek može da se veseli, da muzicira, jer je uvjeren u pobjedu.

Treći stavak (Adagio) plemenitog je i dostojanstvenog karaktera. Sam autor tumači da je tim stavkom htio prikazati divljenje pred ljepotom prirode. U tom stavku

osjeća se snaga duhovnog života čovjeka novog tipa, koji spoznaje smisao života. Širina i dubina muzike tog stavka gotovo ukazuje na Bacha, dok se u bogatom — ali ne nametljivom — izboru harmonija i orkestralnih boja taj stavak približava djelima ruskih klasika. Možda je taj stavak nadgrobna ploča palim borcima za slobodu sa Zmaj-Jovanovim mementom: »Ti grobovi nisu rake, već kolijevke novih snaga«. I zaista još jednom se pojavljuje tema koja ponovo poziva u borbu.

U posljednjem stavku osjećamo gigantsku borbu sovjetskih naroda i čitavog čovječanstva, borbu za svoj opstanak, — za uništenje fašizma — u golemom razmahu. Mislim da ne ćemo biti previše smioni ako ustvrdimo da posljednji stavak možemo smatrati zaključkom izvedenim iz sadržaja čitave simfonije. U prvom stavku osjeća se situacija koja je nastala provalom fašističkih hordi u Sovjeski Savez. U drugom i trećem stavku prikazane su one životne vrednote koje je mogao pravo upoznati samo građanin zemlje socijalizma, a u posljednjem stavku kao izvedeni zaključak bačen je poklič: »U borbu za spas tekovina socijalističke domovine, koju hoće da porobe zločinačke bande!«

Uočivši sve to moramo doći do konstatacije da je veličina »Lenjingradske« simfonije u tome što je ona realan i istinski odraz sovjetske stvarnosti — borbene svijesti sovjetskih naroda i njihove vjere u pobjedu — iznesen najvišim umjetničkim izražajnim sredstvima i suverenim vladanjem nad umjetničkom materijom. I pravo kaže sovjetski kritičar Martinov, da je pojava Sedme simfonije dokaz da su »za vrijeme strašnih dana rata sovjetski kompozitori položili ispit umjetničko-političke zrelosti, i uspjeli da svoje stvaralaštvo stave u službu svenarodne borbe«.

Tko je zaista osjetio oslobodilački rat u njegovoj veličini i strahoti, taj će se — slušajući Sostakovićevu Sedmu simfoniju — ponovo diviti svima koji su se borili za svoju zemlju, za slobodu, za bolji život i njegove ljepote, taj će još žešće zamrziti proklete fašističke barbare, i taj će se zakleti da će braniti svoju zemlju uvijek kada ona bude u opasnosti.

Sa triumfalnim plamenim akordima završava veličanstveno djelo u kome nam Šoštaković još 1941. god. donosi viziju grandioznih sovjetskih ofanziva, koje su smrvile fašističku silu, i otkriva nam viziju slavnih dana pobjede. Mi čujemo kako se valja lavina čelika, vatre i boraca — osvetnika, na zapad, od Staljingrada i Moskve, preko Harkova i Kijeva, Smolenska i Viteb-ska da oslobodi Beograd, Varšavu, da smrvi Berlin, i na koncu Simfonije čujemo triumfalne salve Kremaljskih topova i vidimo blještavi sjaj moskovskih vatrometa u slavne dane maja 1945. godine, tog mjeseca najslavnijih pobjeda u čitavoj povijesti čovječantsva.

. . .

BOŽENA BEGOVIĆ:

NOĆ

1943

Kroz prozor bulji crna noć —
tko će nam noćas u kuću doć?

Još prije no što svane dan,
tko će još biti pokopan?

Dok vjetar rani ne ustane,
mnogi će još da nestane.

U crni ponor kližu svi,
i ja i ti, i ja i ti.

PERE LJUBIĆ:

RAZVOJ PRIČA

Od djetinjstva hranili su me pričama. Kroz utvare djetinjstva prelazio sam u nove fantazme. Tako su mi pretvarali ovaj svijet u neki drugi.

Život mi se kretao između mašte i zbilje. Mislio sam da se rađamo za mistično i umiremo za fantome. Utvare su me iz izlagane stvarnosti i u snima mučile. Bile su snaga, kao da su stvarnost. Živio sam s drugima u utvarama misli. Da zaboravimo svijet, maskirali su nam ga pričom. A kad bi došla blaga smrt, mogli smo nastaviti život u carstvu drugih priča.

Ali poslije počeh osjećati, kako bruje mehanizmi duša u mističnom taktu. To među kulisama simbola oni dresiraju narode. Njih postavlja nebeski Vođa. Vjeruju u sudbinu, jer su je vlasni drugima odrediti. A čuvaju boga i čuvaju sebe, a misle, da ih bog čuva.

Vođe u građanskim odijelima ili u obrednim napravama glume Istinu i božanstvenom prazninom riječi određuju postanje Vječnosti. Padaju i sami nice od imena, što drugi sa strahom izgovaraju, a uvjeravaju, da ne treba um, kad postoje vođe.

Vidio sam, da se tako kreću ljudi kao u filmskom svijetu po manuskriptima Poduzeća. Ali u strahovitoj priči zbilje.

Dr. FERDO ČULINOVIĆ

SABORI HRVATSKE

1. UVODNE NAPOMENE

Treba priznati zaslugu starih naših historičara[1]), što su sakupili i sredili građu za istraživanje prošlosti Hrvatske. Premda ovaj materijal još nije potpun[2]) i ne obuhvata sve epohe prošlosti Hrvatske[3]), ipak se iz ovog prikupljenog materijala dade izvući pravilan zaključak

---

[1]) O saborskom radu kod nas pisali su naročito: Ivan Kukuljević-Sakcinski, »Jura regni Croatiae, Slavoniae et Dalmatiae«, I-III, Zagreb, 1861.; Vjekoslav Klaić, Narodni sabor i krunisanje kralja na Duvanjskom polju, zatim »Hrvatski sabori do 1790. god.«, u »Zborniku Matice Hrvatske«, 1925. g.; Franjo Rački, »Odlomci iz državnog prava hrvatskog za nar. dinastije«, te »Documenta«; Tadija Smičiklas, »Codex diplomaticus«; Dabinović Antun, »Hrvatska pravna povijest«; Horvat Rudolf, »Ferdinandovci i Zappljinci u Hrvatskoj«, »Hrvatski pokret 1848.«, »Prošlost grada Zagreba«; Horvat Josip, »Politička povijest Hrvatske«; Laszowsky Emil, »Monumenta habsburgica«; Stjepan Srkulj, »Hrvatski saborski spisi«, I—IV i dr.; Šidak Jaroslav (u vezi s radom o bogumilima), Tomašić Nikola, »Temelji državnog prava hrv. kraljevstva« i dr.

[2]) Do sada još nisu pregledani ni svi biskupski arhivi, u kojima ima dragocjenog materijala o prošlosti Hrvatske. Trebalo bi osim toga pregledati i mnoge privatne arhive, zatim arhive u inozemstvu, poimence vatikanski i venecijanski arhiv, koji su djelimično već pregledani.

[3]) Nije dovoljno ispitana najstarija prošlost Hrvatske. Za tu epohu naše povijesti svakako će biti još više materijala, nego li je do sada nađeno. Kada bi se sredila i sistematski povezala sva ta građa, vjerojatno bi se dobili zanimljivi podaci o prvobitnoj zajednici u našoj prošlosti.

i dobiti dosta jasna i pregledna slika društvenog stanja u ranijim epohama naše prošlosti[4]).

No ovdje treba istovremeno ukazati i na negativne strane kod prikazivanja historijskih fakata u našoj prijašnjoj literaturi, jer su mnogi pisci namjerno uljepšavali stanovite činjenice, a preko mnogih su jednostavno prelazili ili stoga, što nisu pravilno ocjenjivali njihovo značenje za društveni razvitak, ili stoga, što im je ta činjenica bila zazorna i neprikladna za njihov načelni stav.

Najveći dio starih historiografa zapao je u patetično opisivanje hrvatske prošlosti veličajući pojedine istaknute ljude i događaje, i to u namjeri da idealistički izopači stvarnost.

Znatan broj ranijih radova iz prošlosti Hrvatske prepun je nagomilanih fakata, po kojima bi naša povijest bila samo opis djela istaknutih ljudi, raznih vladara, kraljeva, kneževa, magnata i prelata, kojima se pripisuje presudna uloga u društvenim zbivanjima, dok se na radne mase naroda jednostavno zaboravilo. Ovi radovi nisu dakle ništa drugo nego obrada idejnih motiva istaknutih ljudi, koji po tom shvaćanju odlučuju o promjenama, o zbivanju u društvu.

[4]) Pravilan zaključak iz čitave ove građe ne može se dobiti, ako se ostaje na terenu voluntarizma, ako se uopće zapostavlja ili samo u neznatnoj mjeri uzima u obzir društvena stvarnost, materijalni uvjeti života. Pozitivni rezultati naučnog istraživanja povijesti mogući su samo sa stanovišta historijskog materijalizma, koji nas u prvom redu upućuje ne samo na ispitivanje uvjetovanosti i povezanosti pojedinih epoha prošlosti, nego nam nalaže da krenemo do ispitivanja ekonomskih faktora, koji u posljednjem stepenu odlučuju o društvenim promjenama. Jer »izvor formiranja duhovnog života društva, izvor porijekla društvenih ideja, društvenih teorija, političkih shvaćanja, političkih ustanova ne treba tražiti u samim idejama, teorijama, shvaćanjima, političkim ustanovama, nego u uvjetima materijalnog života društva, u društvenom biću, čiji su odraz te ideje, teorije, shvaćanja i t. d.« (STALJIN, O dijalektičkom i historijskom materijalizmu). Do pravilnog rezultata ovih ispitivanja doći ćemo, ako pođemo sa stanovišta, da »ne određuje svijest ljudi njihovo biće, nego obrnuto — njihovo društveno biće određuje njihovu svijest« (MARX, Izabr. djela, knj. I., str. 269).

Tako ovaj način historijskog »istraživanja« ne samo da zapostavlja ogromne narodne mase, kao jedan od važnih faktora društvenog previranja, nego se istovremeno prelazi i preko samih motiva, koji su dovodili do stanovitih akata tih istaknutih prvaka, koji su »odlučivali u prošlosti Hrvatske«. Zalud će se u tim starim radovima tražiti ekonomske faktore kao pokretače društvenog razvitka. Socijalni osnovi predstavljaju u tim radovima jedva sekundarni faktor, jer po njihovom idealističkom shvaćanju historije sudbinom socijalnog života ljudi navodno odlučuje samo »suverena volja« prvaka društva. Istu sliku imamo i kod takve obrade sabora Hrvatske. Vrlo je malo radova, koji su posvećeni sistematskoj obradi djelovanju sabora Hrvatske[5]). Uglavnom ti se radovi sastoje iz dokumenata o prošlosti Hrvatske. A narativni opisi, izgrađeni prema tim dokumentima, pate od istih nedostataka, kao i ostala obrada čitave historijske građe.

U ranijem opisivanju saborskog djelovanja vidimo dvije osnovne crte. Prva se sastoji u isticanju stanovite »saborske misli«, koja se navodno provlači od najstarijih vremena prošlosti Hrvatske do danas i koja postaje rukovodiocem i glavnim faktorom za rad svih sabora Hrvatske[6]). Druga se sastoji u tome, što se razvitak i djelovanje prošlih sabora Hrvatske prikazuje isključivo kao rezultat volje[7]) i namjernog postupanja pripadnika povlašćenih staleža u feudalnom periodu, odnosno pripadnika povlašćenih klasa u kapitalističkom periodu poslije ukidanja kmetstva u Hrvatskoj (1848. god.).

»Saborska misao« izvodi se iz davnih vremena, kada su navodno prvaci državnog života Hrvatske imali pred očima »isključivi cilj« da sačuvaju državnost i samosvojnost hrvatske države, a to su oni ostvarivali u pro-

[5]) Od tih radova ističe se djelo Vj. Klaića »Hrvatski sabori do 1790. god.«, zatim Martina Polića« Parlamentarna povijest kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije«, 2. sv., Zagreb, 1899.—1900., te sistematski prikazi hrv. historije.

[6]) Tako n. pr. Vj. Klaić u spomenutom djelu o hrv. saborima, zatim u raspravi »Vjerodajnica Ljudevita Gaja« i dr.

[7]) Najveći dio historijskih radova iz naše prošlosti stoji na stanovištu voluntarizma, da je volja istaknutih pojedinaca pokretač socijalnih zbivanja.

šlim saborima. Čitav rad istaknutih ljudi u prošlosti Hrvatske u vezi sa saborima, vrlo se rado pripisuje ovoj »saborskoj misli« kao ideji vodilji, kao osnovnom pokretaču njihovog djelovanja u saboru. Često je sasvim sporedno pitanje zašto je stanoviti protagonista državnog života u Hrvatskoj zauzeo takvo stanovište i koji su važni ekonomski faktori pri tome igrali određenu ulogu. Ovakva obrada historijskih fakata ostaje čvrsto na terenu voluntarizma, prema kojemu se uzrok društvenih promjena traži u ideji o slobodnoj, indeterminiranoj volji istaknutih pojedinaca i to često bez ikakva osvrta na materijalne uvjete života društva. Tako je na pr. biskup Vrhovac ustao protiv bana Franje Ballassa (4. kolovoza 1788.) navodno samo zato, što je nastojao obraniti hrvatsku državnost i pravo sabora protiv kralja i Madžara, a ne zato, što je ovaj ban Ballassa odredio, da »žitak« za vojsku imaju davati i biskupi crkve, koje su dotle bile oslobođene od sviju daća. Isto tako pod ovim idealističkim uglom gleda se na stav bana grofa Ivana Erdödy-a (4. rujna 1790.), kada je u požunskom saboru izrekao čuvenu krilaticu »Regnum regno non praescribit leges!«[8]). Prema Bogoslavu Suleku, koji ove riječi pripisuje Tomi Bakaču, ovaj stav madžarskog magnata kao hrvatskog bana treba tumačiti njegovom željom, da sačuva hrvatsku samostalnost prema Ugarskoj! On i ostali naši stari historičari nisu htjeli ni vidjeti u tome očitu paradoksalnost, koja se sama od sebe nameće! Vjekoslav Klaić smatra čak, da se tom rečenicom »započela teška borba Hrvatske protiv Ugarske za obranu od madžarskog jezika«[9]). Zar nije čudno, da takvu borbu Hrvata protiv agresivnih Madžara započinje baš jedan — Madžar?! Da li se možemo zadovoljiti s ovim motivom za tu gestu grofa Erdödy-a[10])? Većina

[8]) Vjekoslav Klaić, »Crtice iz hrv. povijesti«, Zagreb, 1928. str. 23. i slij.

[9]) Klaić, cit., str. 23.

[10]) Veliki broj banova Hrvatske bio je stranog porijekla. Najveći broj stranaca banova bili su Madžari, a zatim Nijemci. Hrvatski velikaš bio je svaki magnat, koji je donacijom odn. kupovinom ili drugim kojim pravnim poslom stekao »indigenat« u Hrvatskoj. Svaki feudalac plemić, na prvomu

starih naših pisaca o radu sabora Hrvatske gledala je na to dogmatski, ispitivala je stanovite epohe saborskog djelovanja kao jedinstvene cjeline ne povezujući ih s uvjetnima, koji su do toga doveli, a naročito ne s obzirom na način života tadašnjega društva, na socijalnu ekonomiku. Na taj način oni su se udaljivali od stvarnosti i zapadali u idealističko uveličavanje uloge istaknutih pojedinaca, te su iz posljedica pravili uzroke, a ne obrnuto, da za posljedice traže uvjete i faktore, koji su ih izazvali.[11])

Kod prikaza rada sabora Hrvatske treba dakle krenuti drugim putem, a ne od dobrih želja istaknutih protagonista državnog života Hrvatske. Umjesto da za gestu biskupa Vrhovca tražimo uzroke u njegovoj navodnoj ljubavi prema slobodi i samosvojnosti Hrvatske, mi ćemo radije ukazati na socijalne odnose, na društvenu stvarnost, na materijalne uvjete života u tadašnjem društvu. Tim putem dolazimo neophodno do ekonomskog faktora kao glavnog momenta u društvenom zbivanju, dakle i u djelovanju sabora Hrvatske.[12])

mjestu magnat, mogao je postati banom. Kraljevi su vrlo često imenovali banovima svoje pouzdanike strance. Domaći velikaši dolazili su za banove uglavnom u naročito teškim prilikama, kada je vladaru trebala pomoć naroda Hrvatske, osobito za borba s Turcima.

[11]) Najveći dio obrade historijskih zbivanja u našoj staroj literaturi nije drugo do li navođenje djela raznih vladara, banova, kneževa i utjecajnih feudalnih oligarha.

Na taj nam način izgleda kao da se čitava prošlost Hrvatske i ne sastoji iz drugog do li nabrajanja djela, koja su pokrenuli utjecajni pojedinci u određenim epohama prošlosti Hrvatske. Prema tom načinu prikazivanja hrvatske historije ona je samo niz kraljevskih i magnatskih gesta, dok je narod sasvim potisnut u pozadinu.

[12]) U pismu Josipu Blochu Engels kaže 21. sept. 1890. god.: »Momenat, koji u historiji odlučuje u posljednjem momentu je produkcija i reprodukcija stvarnog života«. A Marx kaže o tome: »Način proizvodnje materijalnog života uvjetuje socijalni, politički i duhovni proces života uopće«. (Prilog kritici političke ekonomije).

Naučne spoznaje o društvima, za koja nemamo nikakvih pismenih tragova, dobili smo prema pronađenim oruđima. Sredstva za proizvodnju pokazuju nam i ovdje put do re-

Da je ovo povezivanje historijskih činjenica[13]) s ekonomskim faktorima ispravnije, pokazat će nam već ovaj primjer. Zašto se hrv. magnati i prelati nisu bunili radi zapostavljanja hrvatske državnosti i samostalnosti za vrijeme Habsburgovaca, nego su se dapače sasvim identificirali s ugarskim plemstvom i visokim svećenstvom, kao što nam n. pr. pokazuje uska veza između Zrinskog i ugarskih magnata u borbi protiv bečkog dvora! Zašto se crkveni velikodostojnici nisu bunili radi potčinjavanja Hrvatske Ugarskoj prije i poslije, nego upravo onda, kada im ban nameće dažbine, što ih dotle nisu plaćali?

Ili — odkuda dolazi jedan madžarski magnat (grof Erdödy) da brani hrvatsku državnost od svojih sunarodnjaka Madžara? Što je pokrenulo tog stranca, da se zalaže za samosvojnost Hrvatske? Zar se ovdje očito ne nameće odgovor, da su ga na to morali pokrenuti samo ili uglavnom ekonomski faktori?!

---

konstrukcije materijalnog života društva, da odatle izvedemo čitavu nadgradnju nad tom osnovom društvenog života.

Treba dakle ispitivati način života ljudi, da se odatle dalje krene do ispitivanja svih nadgradnja nad društvenom stvarnošću. Put za to pokazuje nam objašnjenje društvene stvarnosti, načina života ljudi u društvu.

Ali ovamo pridolaze kao faktori razvitka i ideje, teorije, politička shvaćanja i t. d. »Postoji uzajamni utjecaj svih tih momenata, ali se najzad kroz sve to mnoštvo slučajnosti (t. j. stvari i događaja, čija je unutarnja uzajamna veza tako daleka ili nedokučiva, da je možemo smatrati nepostojećom, zanemariti je) probija kao jedna nužnost ekonomski momenat« (Engels, Pismo J. Blochu).

[13]) »Ako povezanost prirodnih pojava i njihova uzajamna uvjetovanost predstavljaju zakonitosti razvitka prirode, onda iz toga proizlazi, da povezanost i uzajamna uvjetovanost pojava društvenog života također ne predstavljaju slučajnost, nego zakonitosti društvenog razvitka... Ključ za proučavanje zakona historije društva ne treba tražiti u glavama ljudi, u shvaćanjima i idejama društva, nego u načinu proizvodnje, koji društvo primjenjuje u svakom danom historijskom periodu, — u ekonomici društva« (STALJIN, O dijal. i hist. materijalizmu).

Jasno je, da rad sabora Hrvatske ne bi pravilno ni ocijenili, ni objasnili, ako bi ostali na starom voluntarističkom stanovištu i uzeli volju pojedinaca kao odlučni momenat u našem ispitivanju. Mi ćemo radije krenuti drugim putem i zapitati se — kako je došlo do te ideje, koji su faktori izazvali ovaj ili drugi stav. Tim putem moramo doći do nužde ispitivanja socijalnih odnosa u tadašnjem drušavu, do načina života ljudi u toj epohi, a tada će nam odgovor na mnoga pitanja biti određeniji i stvarniji.

Ispitajmo najprije što je sabor Hrvatske i kako je on nastao.

2. POSTANAK SABORA HRVATSKE

Vjekoslav Klaić zanoseći se spomenutom »saborskom misli« ističe u svom djelu «Hrvatski sabori do 1790. god.«[14]), da ustanovu sabora treba tražiti još u starim dvorskim skupovima ili kako ih on naziva u saborima za »narodne dinastije«. On stoga dijeli sve sabore Hrvatske na periode: od 679.-1102., gdje govori o saborima za stare hrv. države, zatim od 1102.—1409., gdje govori o saborima »za vladara tuđe krvi«[15]), te na period od 1402.—1526., t. j. do mohačke bitke[16]), zatim o saborima

---

[14]) Cit., str. 5. i slij.

[15]) Kao da su kasniji vladari bili »narodne krvi«. Osim toga na činjenici tlačenja naroda ne mijenja ništa na stvari okolnost, da su stanoviti vladari zaista bili »narodne krvi«. Vladar nad narodom znači izrabljivač naroda i prema tome je posvema svejedno, da li je on potekao iz samog naroda ili je nametnut sa strane. Funkcija tlačenja time ostaje neizmijenjena.

[16]) Mohačku bitku uzima Klaić kao činjenicu, od koje počinje samostalna djelatnost drž. sabora Hrvatske, koji je 1. jan. 1527. g. izabrao za Hrvatsku na Cetinu kralja Ferdinanda I. za svog vladara i time potvrdio državnost Hrvatske. Ova je činjenica točna, ali ona još nipošto ne znači, da je hrvatske magnate vodila pri tome »državnopravna« ili »saborska misao«. U tim njihovim djelima treba tražiti njihove interese, koje su time namjeravali ostvariti.

»trojedne kraljevine« od 1526—1608.[17]) g., a s tim u vezi o odnosima hrv. sabora prema zajedničkom ugarsko-hrvatskom saboru, i najzad o djelovanju sabora Hrvatske od 1608.—1790. god.[18])

U ovom djelu Klaić ističe na uvodnom mjestu, da se »ni u jednoj ustanovi javnoga života ne ogleda tako živo i izrazito suverenost i samoodređenje kojega naroda kao u njegovim državnim skupštinama ili saborima... Jer tu narod ili sav na okupu ili po svojim zastupnicima po miloj volji odlučuje o svojoj sreći, o svojem blagostanju i budućnosti. Dakako, da u tim saborima mogu stajati samo slobodni narodi; po odredbama ovih sabora moguće je odmjeriti i kulturno stanje pojedinih naroda u stanovito vrijeme«.[19])

Ovi njegovi navodi sadrže i djelić istine. Ali Klaić ovdje govori jezikom starog pravnika Istvana de Verböczy-a,[20]) koji je, u skladu s čitavim državnopravnim uređenjem feudalnog društva, narodom u političkom smislu smatrao samo prelate, magnate, plemstvo (sa svećenstvom) i nekolicinu predstavnika tadašnjih »kraljevskih i slobodnih gradova«, dok je ogromna masa radnog naroda bila izvan tog državnopravnog pojma naroda.[21])

U feudalnom periodu zaista su u sabor mogli doći samo »slobodni narodi«. Kmetu i građaninu je tamo pristup bio zabranjen. Najšire narodne mase bile su sasvim obespravljene. U saboru su drugi odlučivali o njihovim dužnostima, jer radne mase prava nisu ni imale. Poslije 1848. god. nakon ukinuća kmetstva u sabor Hrvatske došli su plutokratski građanski elementi, koji su vlast podijelili s reliktima feudalizma ostvarujući i kroz sabor samo interese povlašćenih klasa — opet protiv interesa radnog naroda.

U saborima Hrvatske odlučivali su dakle »po miloj volji« samo pripadnici povlašćenih staleža, odnosno klasa, a ne najšire narodne mase. Osnovni faktor čitavog djelovanja tih sabora bio je ekonomski, jer je cilj vlasti bio osiguranje i učvršćenje interesa vladajućih staleža (u feudalnom društvu), odnosno klasa (poslije ukinuća kmetstva). Da je to točno, dovoljno je zagledati u mnogobrojne saborske zaključke, pa će se vidjeti, da je najveći dio tih »articula regni«[22]) i t. d. bio upravljen na uređenje odnosa feudalaca prema podložnicima, uređenje imovinskih odnosa feudalnih zemaljskih gospodara međusobno i prema ugarskom plemstvu ili borba za očuvanjem tih staleških interesa prema dvoru i svim drugim političkim faktorima, koji su ih ugrožavali.

Tadašnji »ustav« Hrvatske sačinjavali su ti »articuli« i dr., koji su izraz ekonomskih interesa vladajućih staleža; plemstva i svećenstva, a tome je služila i čitava tadašnja državna vlast.[23])

---

[17]) God. 1608. uzima Klaić kao prekretnicu u razvoju sabora, jer se te godine ugarski sabor dijeli na dva doma (na gornji dom s magnatima i prelatima i na donji dom s predstavnicima nižeg plemstva i građanstva), što se u Hrvatskoj nije desilo. Osim toga te je godine uskraćeno nižem plemstvu pravo osobnog dolaženja na sabor. Protivnosti između višeg i nižeg plemstva završene su porazom nižeg plemstva. Međutim u samoj stvari sistem vlasti ostao je i dalje isti. Vlast je i dalje ostala u rukama privilegiranih staleža — plemstva i svećenstva.

[18]) Sabori od 1790. g. pokazuju stanovite tendencije u prilog državne samostalnosti Hrvatske, ali se to nastojanje pojavljuje u uskoj vezi s nasrtajima madžarskog plemstva na interese hrvatskih feudalaca, koji stoga reagiraju kao grof Ivan Erdödy — »regnum regno non praescribit leges«. Međutim baš u toj periodi (do 1848.) sabor se opet saglašuje s ugarskim plemstvom, te sve više popušta pred invazijom madžarskog kapitala u Hrvatsku, otvarajući široko vrata sve većoj madžarizaciji.

[19]) Klaić, Vjerodajnica Ljudevitu Gaju za sabor 1848. g.

[20]) Verböczy, poznati madžarski pravnik (»Tripartitum opus consuetudinarii incl. regni Hungariae«), palatin za Ivana Zapolje, pristaša Ivana Zapolje i protivnik Ferdinanda I.

[21]) Izaslanici kr. i slob. gradova jedva su se mogli čuti u moru feudalaca. Ovih je gradova bilo vrlo malo, a osim toga oni su slali svega po 2—4 delegata. Pošto je slanje delegata bilo skopčano s troškovima, gradovi su sami nastojali smanjiti broj svojih delegata (Zagreb).

[22]) Zaključci sabora zvali su se različito: constitutiones, articuli, articuli comitiorum, statuta municipalia, leges i dr.

[23]) Seljaštvo je bilo potpuno isključeno od vlasti, a slobodnjaci kao građani mogli su samo u rijetkim slučajevima vršiti neke funkcije.

»Ustav« feudalne Hrvatske sastojao se u nizu staleških privilegija plemstvu i svećenstvu. To su za njih bile njihove »stare pravicze«. U građanskoj Hrvatskoj »ustavom« postaje sramotna ugarsko-hrvatska Nagodba, kojom su peštanskom finansijskom kapitalu žrtvovani osnovni interesi naroda Hrvatske. Tu je građanska plutokracija 1868. i kasnijih godina izvršila očito izdajstvo narodne stvari.[24])

Ako dakle Klaić govori o saborima kao ustanovi, gdje »sav narod« i to »po miloj volji« odlučuje o »svojoj sreći«, tada se tome mora dodati gornja konstatacija, koju daju činjenice; a one su — »nesmiljene«.

Klaić ovdje ukazuje na povezanost pojedinih oblika sabora polazeći od najstarijih oblika saborovanja. U tome je donekle dijalektičko naziranje ist'ne, jer se »u krilu staroga uvijek nalaze klice novoga«. No sasvim je krivo povezivati ove saborske oblike sa »saborskom misli« ističući kao da su pojedini saborski oblici u Hrvatskoj nastali upravo radi nje, dakle u težnji da se očuva državna samostalnost Hrvatske.

Nisu dvorski dostojanstvenici stare hrv. države ili feudalci došli na misao »saborovanja« zato, da utvrđuju državnu samosvojnost Hrvatske, nego da t'me af'rmiraju svoje interese, koji su u prvom redu bili ekonomski, a po tome i politički. Njih nije vodila misao o tradiciji, nego pomisao o nuždi, koju je nametao njihov položaj, socijalni odnosi u državi. Sabor je dakle rezultat socijalnog stanja, naročito socijalnih protivnosti.

Objektivno promatranje saborskih djelovanja upućuje nas na zaključak, da je sabor ustanova, kojoj je cilj ograničenje tuđih interesa i prava u državi i osiguranje vlastitih. To je dakle klasna ustanova radi razvijanja i učvršćenja interesa pojedinih staleža u feudalnoj državi, odnosno klasa u kasnijoj građanskoj državi.

Sabor nije običan »sbor« ili »shod«, kako to ističe Vlad. Mažuranić[25]) ili Klaić[26]) i dr., nego državnopravni

[24]) U tome se slažu gotovo svi pisci hrvatske povijesti.

[25]) Prinosi za pravnopovijesni riječnik, izd. Akademije znanosti u Zagrebu, str. 564.

[26]) Hrvatska povijest, II. dio.

kolektiv ovlašten na vršenje određenih funkcija drž. vlasti.

Prvi sabor u pravom smislu, t. j. kao stalni organ drž. vlasti, pojavljuje se 20. aprila 1273. g., kada silni hrv. ban Matija od plemena Caka Trenčinskih saziva »staleže Hrvatske« na savjetovanje i rješavanje važnih državnopravnih pitanja i to mimo tadašnjeg vladara. U to vrijeme »vladao« je u Hrvatskoj i Ugarskoj maloljetni kralj Ladislav Kumanac, čija je mati Jelisaveta svojim djelovanjem podstakla feudalce na ovaj korak, koji znači bitno skučavanje vladarskih privilegija i otimanje većeg dijela suvereniteta od kralja prenoseći stanovite drž. funkcije[27]) na feudalce. Feudalci time formiraju jedno zasebno državnopravno tijelo, koje odlučuje o javn'm poslovima države i time nameće svoju volju kralju.

Kroz to dolazi do izražaja očita protivnost između interesa povlašćenih staleža i dvora, te njih i ogromne mase radnog naroda — feudalnih podložnika. Iz ovih suprotnosti rađa se ustanova drž. sabora. Sabor nastaje dakle ne uslijed težnje za uspostavom nekih tradicija sačuvanih u »saborskoj misli«, nego radi antagonizma u državi. On je dakle ustanova, koja ostvaruje interese povlašćenih nasuprot podvlašćenim i prema dvoru kao faktoru, koga treba skučiti u interesu feudalaca.

Sabor u državnopravnom smislu javlja se u vrijeme akutnih protivnosti u državi, te je dakle ustanova klasne države[28]). I kasniji građanski sabori poslije 1848. god. razvijaju klasne protivnosti u Hrvatskoj i to u prvom redu protivnosti između finansijskih grupa eksploata-

[27]) Premda se u »Zlatnoj buli« Andrije II. iz 1222. god. govori o dužnosti kralja, da saziva periodički (godišnje) sastanke radi vršenja vlasti, nemamo sigurnih podataka, da se to vršilo do 1273. god., kada se pojavljuje prvi sabor u Hrvatskoj i to kao izrazito ograničenje vladarske suverenosti. Sabor svojim djelovanjem skučuje vladarsko pravo na vršenje vlasti, te djeluje pored njega, a u više navrata bez njega ili protiv njega.

[28]) Sabori su ovdje u prvom redu rezultati borbe protivnosti između kralja i feudalaca, a ujedno između feudalaca i radnog naroda.

torskih sila (dilema: Beč ili Pešta u hrv. politici tog vremena), zatim između feudalaca i podložnika te između feudalaca i građanstva, koje osvaja političke pozicije vlasti postavši već jakim ekonomskim faktorom a naročito — suprotnosti između rada i kapitala.

Premda je dakle sabor ustanova klasnog antagonizma u državi, njegovo korijenje ipak možemo naći u najstarijim skupštinskim oblicima u Hrvatskoj[29]). Povezanost između njih ne stoji u tradiciji, nego u ekonomskim faktorima[30]). Nekadašnji plemenski glavari i rodonačelnici postaju u periodu razbijanja plemenskog uređenja političkim faktorima u državi, te prijašnje svoje funkcije iz tih skupština prenose na dvorska vijeća ili t. zv. sabore u staroj hrv. državi. Iz historijskih dokumenata vidimo, da se u tom periodu još uvijek u stanovitoj mjeri pojavljuje i narod kao neki faktor, da postepeno izgubi svako državnopravno značenje, jer sve funkcije u feudalnoj državi osvajaju povlašćeni staleži. Plemstvo i svećenstvo osvaja pozicije vlasti, da najzad u doba oštre protivnosti njihovih interesa prema dvoru i radnom narodu nastoji suprotnosti interesa riješiti u staleškom saboru, čiji je prvi oblik prvi slavonski sabor iz 1273. g., koji se najzad 1848. g. pretvara u građanski ili t. zv. »narodni« sabor. U građanskom saboru građanstvo dijeli vlast s ostacima feudalizma (»virilisti«) djelujući u tom obliku sve do 29. listopada 1918. g., kada nestaje hrv. sabora, da se opet u sasvim novom obliku i posvema novim karakteristikama pojavi za vrijeme narodno-oslobodilačke borbe u ZAVNOH-u i Narodnom saboru Hrvatske.

Obzirom na tu povezanost ovih oblika saborovanja u Hrvatskoj, mi ćemo naš kratki prikaz povijesti sabora

[29]) Utoliko što su se plemenski glavari i rodonačelnici, raniji rukovodioci plemenskih skupština, postepeno razvili sami u političke faktore, osiljavaju se prema narodu i vladaru, te s vremenom formiraju i ovo državnopravno tijelo radi ostvarenja svojih staleških interesa.

[30]) Glavni pokretač sabora nije dakle bio u »saborskoj misli«, nego u težnji feudalaca da učvrste svoje ekonomske i političke pozicije s jedne strane prema kralju, a s druge prema svojim podložnicima.

Hrvatske podijeliti na stanovite etape, koje će nam poslužiti kao tehničko pomagalo radi boljeg osvjetljenja ovoga pitanja. Prema tome u prošlosti sabora vidimo:

a) period narodnih skupština za plemenskog uređenja u Hrvatskoj,

b) period skupština vladara i dvorjanika za stare hrv. države,

c) period sabora Hrvatske u doba feudalnog uređenja u Hrvatskoj,

d) period građanskih sabora do 1918. god. i

e) period narodnog sabora od osnutka ZAVNOH-a.

Sve te faze ne znače cijepanje u posebne i međusobno odvojene cjeline, nego pojedine prelazne oblike u jedinstvenom procesu razvoja ovog organa vlasti, pri čemu plemenske nar. skupštine predstavljaju početnu fazu, u kojoj još nema političke ili državne vlasti, ali se već razvijaju klice buduće ustanove klasne države i njegovog organa — sabora.

3. PERIOD NARODNIH SKUPŠTINA ZA PLEMENSKOG UREĐENJA

Najstarija epoha naše povijesti nije još dovoljno osvijetljena. Ovo će biti zadatak novih istraživača, koji će objasniti društveno stanje u ovom periodu naše prošlosti. Premda još nema izravnih dokaza, koji bi poticali neposredno iz ove društvene sredine, ipak ima obilje dokumenata, koji omogućuju zaključak o tom društvenom obliku kod nas.

Prema tim dokumentima možemo sa sigurnošću zaključiti, da su i narodi Jugoslavije prošli ovaj period društvenog života prije nego li se kod nas razvila država uslijed uticaja razvitka sredstava za proizvodnju, u zavisnosti od pojave privatnog vlasništva, klasa i njihovih protivnosti.

Opisi društvenog života iz najstarijeg perioda naše prošlosti potvrđuju potpunu ispravnost teza Lewisa Morgana i Fr. Engelsa[31]), da ni kod nas »država nije od

[31]) »Razvitak privatnog vlasništva, porodice i države« od Fridricha Engelsa, izd. »Naprijed«, Zagreb, 1945.; »Prazajednica« od Lewisa Morgana.

uvijek«, da ona »nipošto nije sila nametnuta društvu izvana«, već da je ona i kod nas nastala »tamo, tada i utoliko, gdje, kada i ukoliko se pokazuje, da se klasne protivnosti ne mogu uskladiti«.

Došavši u današnje krajeve stari su Slaveni ovdje već zatekli osnovne oblike početnog feudalizma. Sredstva za proizvodnju više nisu društvena svojina, nego u privatnom vlasništvu. U vrijeme dolaska Slavena u ove krajeve nema više ni robovlasničke države. Ona je već nestala, premda se tragovi tog društvenog uređenja i kod nas vuku više vjekova nakon doseljenja. Ekonomska podloga društvenog uređenja nije više potpuno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju i nad proizvađačem, koga vlasnik može ne samo prodati, nego i ubiti, nego se već očituje druga ekonomska osnova društva. Već su sredstva za proizvodnju razvijenija, te iziskuju promjenu društvenih, odnosno proizvodnih odnosa i mjesto robova uglavnom opažamo lično slobodne radnike na tuđoj zemlji, koje gospodar zemlje više ne može ubiti, nego samo prodati — sa zemljom. Već tada su u našim krajevima posvuda izrabljivani koloni i merophi, a zemlja pripada gospodaru, koji je sebi osigurao pravo na podložnička davanja i radove.

Prokopije[32]) u svom djelu »De bello gothico« kaže, za stare Slavene, da se oni »ne pokoravaju jednom čovjeku, nego da od starine žive u demokraciji i za to u njih koristi i štete od svakog posla padaju na čitavu zajednicu«. On nadalje kaže, da Slaveni žive u plemenima, a ovi se dijele u bratstva ili rodove, te dalje na kuće ili porodice. Privatnog vlasništva prema ovim opisima još nije bilo. Proizvodnja je društvena. Klasa još nema. U rješavanju društvenih poslova učestvuju ravnopravno svi saplemenici.

Ali to staro društveno uređenje dolaskom u ove krajeve mora pretrpjeti znatne izmjene. Osvajanje bogate zemlje i razvijeno gospodarstvo u ovim krajevima daju širokih mogućnosti za napad na plemensko uređenje i njegov kolektivistički život. Zalud je i sva borba protiv »novotarija«. Mogućnost nagomilanja dobara do-

32) Prokopios, Historije; osam knjiga, izd. Haury, I—II, Leipzig, 1899. g.

vodi do razvijanja privatnog vlasništva, a ovo do klasa i antagonizma u društvu, koje se već za prvih hrv. knezova (u VII. vijeku) počinje raspadati u dvije protivne strane — u povlašćene i podvlašćene. Pojavljuje se država.

Razbijanje starog plemenskog uređenja pomaže državi i crkva, koja se već vrlo rano kod nas pojavljuje kao najveći veleposjednik, pa čak i robovlasnik[33]). Raznim darovnicama od vladara i drugih imućnika crkva nagomilava velike posjede, na kojima za nju rade podložnici i — robovi[34]).

Staro plemensko uređenje kod nas donekle spominju i drugi bizantski pisci, kao n. pr. Menander, Jordanis, Konstantin Porfirogenet, Agatije, Tefilakte Simokate i dr.

Prema zapisima historika Menandera, kako to piše Konstantin Jireček[35]), plemenski starješine već u IX. vijeku pojavljuju se kao nasljedni »arhonti«, te preuzimaju političke funkcije nezavisno i odvojeno od čitavog društva kao politički faktori u državi. Nekadašnja

33) Da je crkva bila robovlasnik pokazuju nam mnoge listine iz prvih vjekova vladara stare hrv. države. Tako se na pr. iz darovnice Petra Cernoga ili Černoga 1080. g. samostanu sv. Marije u Zadru vidi, da od njega crkva osim posjeda dobiva i mnogobrojne robove, koje on naziva »servi et ancillae«. Crkveni historici nastoje ove izraze protumačiti kao »sluge« i »sluškinje«, dok međutim sam darovatelj navodi cijenu, za koju je kupio ove »sluge« i »sluškinje«.

Točno je, da se na crkv. saboru u Splitu 925. g. zabranilo trgovanje s robovima, ali ne sa svima, nego samo s onima, koji su kršćani. Bogumili i drugi »heretici« nisu za rimske pojmove bili kršćani i oni su prema tome mogli biti robovi. Da je ovo točno pokazuju hist. listine, iz kojih se vidi, da je u našim krajevima bilo ropstva čak do u XIII. vijek.

34) Rački navodi u svojim »Documenta« niz darovnica crkvi s »ljudima«. Tako na pr. Jelenica, sestra bana Godomira daruje 1029. g. samostanu sv. Krševana dobra s ljudima, ban Stjepan daruje crkvi 1042. g. imanja s robovima (Rački, Documenta, 104). Jednako navodi i Farlatti, Illiricum sacrum, te mn. dr.

35) Menander Protector, Fragmenta (izd. Dindorf, Historici graeci minores, sv. II.), Leipzig, 1871. g.

teritorijalna područja plemena, župe, postaju administrativna područja drž. vlasti, gdje vidimo i nasljedne župane, koji se sve više oslobađaju nadzora i sudjelovanja svoga plemena, kojemu nameću svoju volju kao normu. Već za vlade starih knezova u Hrvatskoj teritorijalni princip potiskuje sve više plemenski ili srodnički princip pripadnosti društvu. Ovo je sasvim razumljivo s obzirom na to, da su u ranije homogeno društvo dolaskom u današnje krajeve ušli i pobijeđeni starosjedioci, prema kojima se stari srodnički princip društvene pripadnosti nije mogao primijeniti. Osvajači Hrvati preuzimaju zemlju, na kojoj rade brojni koloni, podložnici, koji su lično doduše slobodni, ali su privezani o zemlju i ne mogu se seliti bez dopuštenja zemaljskog gospodara.

Izdvajanje plemenskih i rodovskih glavara iz društva ide uporedo sa žestokom borbom starog plemenskog uređenja. Plemenski glavari i rodonačelnici postaju »odličnici«, odnosno u kasnijem razvoju »plemići« po uzoru na ostale feudalce u drugim zemljama, prisiljavajući seljački narod, da služi njihovim interesima.

Da ovo razbijanje starog plemenskog uređenja i rađanje države nije išlo bez borbe, dokazuje nam na pr. zaključak splitskog crkvenog sabora iz 925. god., gdje se kazalo: »Ako bi se po božjem sudu desilo, da bi za narodne bune knez (ili poglavica) zemlje bio ubijen ...« Svakako je ova norma izazvana činjenicom, da je prije takvih slučajeva moralo biti. Inače se ne bi to zaključivalo. Na strani starog društvenog uređenja, koje je već daleko u raspadanju, vidimo Grgura Ninskog i narodnu stranku u borbi protiv novotarija, koje forsira država i crkva s romanskim stanovništvom dalmatinskih gradova (splitski sabori 925., 928. i 1060.).

U starom plemenskom uređenju sve poslove u društvu rješavalo je čitavo društvo. Diferencijacija u društvu još nije bilo. Svi su saplemenici imali ista prava i jednake dužnosti.

Važni društveni poslovi rješavaju se zajednički na javnim skupovima i to jednakopravnim učešćem svih saplemenika. Rukovodstvo nema većeg prava od ostalih

učesnika plemenske skupštine. Skupština je zajednički organ čitavog društva, a ne stanovitog dijela društva, klase, koje još nema.

4. PERIOD SKUPŠTINA U STAROJ HRVATSKOJ DRŽAVI

Prvi hrvatski vladari nisu bili apsolutistički gospodari u državi. Staro plemensko uređenje još nije sasvim iščezlo i vladari su morali računati s tim ostacima starog društvenog uređenja. Vladarska se vlast samo postepeno učvršćivala.

Uz ove vladare državne su poslove rješavali uporedo s njima i istaknuti plemenski glavari i rodonačelnici, koji u novoj državnoj hijerarhiji postaju organi drž. vlasti kao razni dostojanstvenici uz kralja. Oni sačinjavaju dvorsko vijeće, koje kralj saziva od slučaja do slučaja kao svoje savjetnike.

To vijeće nema karakter nekog državnopravnog kolektiva, koji vrši samo akte vlasti, ali već samim svojim postojanjem ograničava vladarsku moć.

Državne skupštine iz doba stare hrv. države sastaju se neredovito i samo na poziv kralja.. Prema dokumentima iz tog doba vidimo, da pored kralja povremeno sudjeluju u stanovitim državnim poslovima i dvorski dostojanstvenici kao što su »tepčija«, »posteljnik«, »vinotoč«, »štitonoša«, »ded«, »dvornik«, »sokolar«, »vratar«, »volar« i t. d.. U nekim od tih dokumenata pojavljuje se i narod, koji svojom prisutnošću utvrđuje važnost donesenih odluka.

No s vremenom narod postepeno nestaje iz tih skupština ili vijeća, te uz kralja ostaju samo njegovi dostojanstvenici. Samo u nekim važnijim stvarima vladari sazivaju skupštine, u kojima vidimo i narod, ali se iz tih dokumenata vidi, da narod više nije nikakav odlučni faktor, nego prihvaća odluku, koja je već ranije donesena. Prisutnost naroda opaža se na nekim skupovima prilikom izbora kralja. Tom prilikom prisutni narod »izvikuje« predloženoga kandidata za vladara. Jasno je, da narod ovdje nije odlučivao o osobi vladara, već je

samo »po starom običaju« aklamirao za vladara onoga, koga su unaprijed odredili prvaci države.

Ove skupštine još uvijek ne možemo smatrati saborom u pravom smislu riječi, jer to nisu stalna državnopravna tijela, nego se sastaju samo povremeno na poziv vladara. Ovi sastanci još nisu organi državne vlasti, koja pripada vladaru, usprkos činjenice, da državni ili dvorski dostojanstvenici predstavljaju ovdje stanovito ograničenje vladarske vlasti.

Od tih starih »sabora« postoje tragovi o t. zv. duvanjskom saboru 925. g. kada je izabran i okrunjen kralj Tomislav, zatim sabor u Splitu 1076. god., kada je izabran i okrunjen kralj Dimitrije Zvonimir, sabor na Kosovu polju kod Knina iz 1080. god., kada je narod navodno ubio kralja Zvonimira radi njegove servilne politike prema rimskoj kuriji, i sabor na Dravi od 1102. god., kada je dvanaest hrv. plemenskih glavara sklopilo s ugarskim kraljem Kolomanom ugovor o državnopravnoj zajednici Hrvatske s Ugarskom i izabralo Kolomana kraljem Hrvatske.

Osim toga poznati su »sabori« u Splitu iz 925. i 928. god. za kralja Tomislava, poznati pod imenom crkvenih sabora, kao i crkveni sabor iz 1060. god. za Petra Krešimira IV. Na tim saborima pobijedila je latinska stranka narodnu i dovela Hrvatsku u zavisnost od rimske kurije. Ove crkvene sabore ne možemo smatrati državnopravnim saborima u užem smislu riječi. To i nijesu državnopravna tijela, nego crkveni sabori, premda njihove odluke zadiru i u državne poslove, težište tih pitanja spada u crkveno područje. Na tim crkvenim saborima državna vlast dolazi u podređeni položaj prema crkvi, koja je ovdje odlučni faktor. Na njima se mjestimično čak i prijeti državnom poglavaru, ukoliko se ne bi pokorio njegovim odlukama. Na njima dolazi do izražaja supremacija crkve nad državom. Sudjelovanje državnih dostojanstvenika na tim crkv. saborima od sekundarne je važnosti, jer odluka pripada crkvenim dostojanstvenicima. Dakle, premda ovi »sabori« imaju i stanoviti državnopravni značaj, nisu državni sabori u pravom smislu — kako zbog njihovog rukovodstva, tako i zbog predmeta raspravljanja i s obzirom na povremenost — dakle ne predstavljaju stanoviti organ drž. vlasti.

U doba vladara stare hrv. države plemensko uređenje nije još posvema iščezlo i kroz čitavo to vrijeme vidimo na više mjesta tragove i uspomene na staro plemensko uređenje. Stoga se kroz sve ovo vrijeme mjestimično vide i narodne skupštine, ali njihov značaj sve više potiskuje kako država, tako i snažan utjecaj crkve. Narodne skupštine dobivaju u kasnijem razvoju samo lokalan karakter, te se njihova kompetencija svodi samo na rješavanje mjestimičnih, a ne državnih pitanja.

Čak i u XIII. vijeku susrećemo u hist. dokumentima tragove o tim nar. skupštinama, koje se nazivaju »okup«, »skup«, »skupština«, »shod«, »stanak«, zatim u Dubrovniku »consilia«, »vijeće« i t. d. Iz jedne listine iz 1185. g. vidimo djelatnost nar. skupštine u Bolu na Braču, koja rješava razna komunalna pitanja, zatim na otoku Visu i Meledi kod Dubrovnika i t. d.

No premda se narod kao faktor na tim skupštinama pokazuje čak na pr. i kod krunjenja kralja Zvonimira, utjecaj naroda na skupštinama biva sve manji. Njega potiskuju »odličnici«, koji učvršćuju svoje pozicije, postaju organi državne vlasti i zauzimaju odlučnu ulogu u državi.

Ove skupštine vladara i »odličnika«, djelomično uz asistenciju naroda — koji je više samo »dekorativni« elemenat — djeluju kao stanovita ograničenja vladarske moći i afirmacija ekonomskih i političkih pozicija »odličnika«, nekadašnjih plemenskih glavara i rodonačelnika. Ti sabori još nemaju stalni državnopravni karakter i pojavljuju se s vremena na vrijeme, te ih još ne možemo smatrati stalnim organima državne vlasti. Do toga dolazi istom kasnije u vijeku razvijenog feudalizma.

5. PERIOD SABORA U FEUDALNO DOBA HRVATSKE

Za prvih Arpadovića dolazi u Hrvatskoj do društvenog preuređenja. Stari plemenski glavari osiljuju se sve više i postaju gotovo samostalni vladari na svojim područjima. Kraljevi i sami pogoduju ovom razvitku darivajući pojedinim istaknutim prvacima čitave županije u vazalstvo i to u namjeri, da ih time još više privežu uz dvor, te da tako ojačaju vojnu i političku moć države, na

prvome mjestu dvora. Dok su to u prvo vrijeme i postigli, u kasnijem razvoju ova činjenica postaje osnov za osiljavanje tih feudalaca u samostalne oligarhe, koji već istupaju i protiv samog dvora, jer predstavljaju suverene na svome području.

Sve slabija centralna državna vlast omogućuje ovo osiljavanje teritorijalnih zemaljskih gospodara. Nezajažljivost tih teritorijalnih gospodara dovodi do sukoba s dvorom, koji je prisiljen, da im prizna izvjesna prava, kojima se otkida od državnog ili vladarskog suvereniteta u korist tih zemaljskih gospodara.

Zlatna bula Andrije II. znači u tom periodu prekretnicu u društvenom razvitku. Zemaljski gospodari dobivaju time i pergamentima zajamčene ekonomske i političke pozicije, te postaju sila i prema dvoru pozivajući se češće na svoje »pravice«, koje su oteli od dvora.

Za vrijeme dinastičkih borba pretendenti nastoje darivanjem posjeda ili potvrdama starih »pravica« predobiti za sebe zemaljske gospodare. Donacionalni sistem učvršćuje kod nas feudalizam. Već u XIII. vijeku plemstvo i svećenstvo istupa zajednički protiv radnog naroda i centralne državne vlasti, čija se moć osjeća sve slabije.[36])

Kada je dvor zadro u ekonomske interese ovih zemaljskih gospodara, istupaju oni zajednički protiv dvora, kako bi sačuvali svoje interese. Iz te borbe protivnih interesa nastaje prvi sabor u Hrvatskoj nazvan »slavonskim saborom« (20. travnja 1273.).

Na tom saboru plemstvo i svećenstvo djeluje kao državopravni faktor i suvereno rješava državne poslove. Ovaj čin predstavlja stvarno napad na državnu vlast, od koje se eto otkida veliki dio vladarske ranije kompetencije. Povlašćeni staleži postaju važan državni faktor i pretvaraju se u kolektiv, koji nastaje organ državne vlasti. Od tog vremena sabori djeluju kao stalni organi vlasti. Oni se istina još ne sazivaju u određenim, unaprijed utvrđenim vremenskim razmacima, nego onda, kada za to nastaje potreba. Tada istupaju kao politički faktori u vršenju državne vlasti.

36) Arpadovići su svojim donacijama sticali pristalice, ali jačanjem feudalaca rasla je i težnja feudalaca za osamostavljenjem. Ova težnja dovela ih je u zajednički front protiv dvora, prema kome istupaju jedinstveno.

Sve do sredine XVI. vijeka u Hrvatskoj djeluju dva sabora uporedo: slavonski i hrvatski sabor. Istom od polovine XVI. vijeka oba se sabora sjedinjuju u jedinstveni sabor kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije.

U te sabore mogli su dolaziti samo povlašćeni staleži — narod u državnopravnom ili političkom smislu. To su bili crkveni velikodostojanstvenici ili prelati, zatim velikaši kraljevstva (magnati baronnes regni), plemstvo, i počevši od kralja Sigismunda, predstavnici t. zv. kraljevskih i slobodnih gradova. Predstavnici gradova mogli su doći u sabor pomoću fikcije, da su gradovi i sami plemići (civitas quasi una persona nobilis). No broj tih kr. i slob. gradova bio je tada vrlo malen, a osim toga oni su mogli slati u sabor svega nekolicinu svojih delegata. Stoga se u ovom saboru slabo čula riječ građanstva, jer su se oni gubili u moru plemstva i svećenstva.

Neplemići, dakle slobodnjaci i svi podložnici (kmetovi) nisu mogli dolaziti u sabor. Oni nisu ulazili u državnopravni pojam naroda. Narod ili »populus«, kako kaže Istvan Verböczy, bili su samo pripadnici plemstva i svećenstva. Ogroman dio naroda prema tome nije imao nikakvog političkog prava. O interesima radnog naroda odlučivali su njihovi zemaljski gospodari i jasno je, kakve su morale biti te odluke.

Pored sabora u Hrvatskoj s državnim poslovima Hrvatske bavio se povremeno i zajednički ugarsko-hrvatski sabor, koji je ponajviše zasjedao u Požunu. Od XIII. vijeka odlaze u taj sabor velikaši Hrvatske, da tamo zajedno s ugarskim magnatima brane svoje interese i od dvora i od nižeg plemstva i radnog naroda. Od prve polovine XV. vijeka Slavonija (od 1442. g.) šalje na taj sabor svoje službene izaslanike (»oratores«, »nuntii« i t. d.), a ostala Hrvatska šalje ih istom od 1492. g. Nakon ujedinjenja sabora Hrvatske u jedan sabor, šalju se u Požun redovno po dva do tri izaslanika zvana »oratores« ili »nuntii«. Odluke zajedničkog ugarsko-hrvatskog sabora postaju obvezatne i za Hrvatsku, ako su na njih pristali izaslanici sabora Hrvatske i ako ih je kralj proglasio dekretom odn. reskriptom.

Saboru Hrvatske predsjedao je redovno ban kao kraljev zamjenik. Kralj je rijetko kada predsjedao saboru. Poznat je takav sabor na pr. u Križevcima 1397. g.

pod imenom »krvavi križevački sabor«, kada su pristaše kralja Sigismunda pred njim sasjekli njegove protivnike.

Sabor Hrvatske bio je u to vrijeme i vrhovno zakonodavno tijelo i vrhovni sudija, a odlučivao je i o stanovitom dijelu izvršne funkcije. Na taj način sabor je dobrim dijelom pored kralja i nosilac vrhovne drž. vlasti. U kasnijem svom razvoju otpadaju od sabora pojedine funkcije, te mu ostaje samo zakonodavna funkcija s jednim dijelom pravosuđa, koje dijeli sa dvorom, dok najzad i ta funkcija nije prešla na posebne organe za pravosuđe.

Varijacije u funkcijama sabora zavise od moći feudalaca prema dvoru. Čim su feudalci jači od dvora, funkcije sabora su šire. Čim se dvor jača, skučuje se pravo sabora. Povijest sabora Hrvatske u tom periodu puna je borbe protivnosti između dvora i feudalaca i to s naizmjeničnim rezultatima, da na kraju borbe pobijedi dvor pretvarajući sabor u zakonodavno tijelo, koje djeluje pored dvora i često u zavisnosti od kralja.

U radu ovog sabora očituju se i protivnosti između samog plemstva. Magnati i prelati dijele najviše pozicije vlasti. Oni su ponajviše solidarni, jer su im i interesi isti. Međutim protivnosti između njih i nižeg plemstva dovode do borbe magnata i nižeg plemstva, koja se završava porazom nižeg plemstva. »Zlatna bula« iz 1222. g. osigurava nižem plemstvu ravnopravnost s velikašima. Očito je time kralj namjeravao ograničiti svemoć feudalnih oligarha stavljajući nasuprot njima jaku snagu nižeg plemstva. Ali s vremenom magnati zauzimaju odlučne pozicije u državi i sve više potiskuju niže plemstvo. U tome ih je pomogla i činjenica, da je dolazak na sabor bio skopčan s velikim troškovima, koje niže plemstvo nije uvijek moglo snositi. Zato se od XIV. vijeka uobičajilo, da niže plemstvo na sabor odašilje iz svake županije svoje izaslanike (»nobiles electi«). No pored ovih izaslanika mogli su još dolaziti u sabor i svi niži plemići osobno.

Velikaši nastoje ta prava plemića ograničiti, te 1608. g. donose zaključak (zak. članak I.), da niže plemstvo ne može dolaziti osobno u sabor, nego samo posredstvom svojih izaslanika. Pravo osobnog dolaženja na sabor priznaje se samo velikašima i prelatima. No niže je plemstvo i dalje dolazilo osobno na sabor, jer 1619. g. vidimo

t. zv. »spravišće« nižeg plemstva u Šemovcu, gdje donosi zaključke protiv magnata i prelata.

Dok se ugarski sabor 1608. g. razdijelio na dva doma (u gornji su dolazili samo magnati i prelati, a u donji samo predstavnici nižeg plemstva), sabor Hrvatske nije se nikada podijelio na dva doma. Kralj Ferdinand II. pokušao je to 1621. god., ali do toga nije došlo.

Službeni jezik sabora bio je latinski. To je s jedne strane pomagalo povlašćenim staležima razumijevanje između sebe (jer je bilo i vrlo mnogo stranaca) te između feudalaca Ugarske, a s druge je strane latinski jezik značio diferencijaciju feudalaca od — »prostog puka«. Latinski je bio službeni jezik sabora sve do 1847. god. kada je uveden hrvatski jezik kao službeni u Hrvatskoj.

Kakav je bio položaj radnog naroda prema državi i saboru Hrvatske pokazuju nam mnogobrojni saborski zaključci. Svi ti zaključci (constitutiones, articuli, articuli comitiorum, statuta municipalia, leges, i dr.) odnosili su se uglavnom na povlastice feudalaca i značili su čuvanje povlašćenog izrabljivačkog položaja feudalaca u državi.

Stav ovog sabora Hrvatske odrazuje nam na pr. zaključak iz 1573. g. povodom seljačke bune Matije Gupca. Tada je sabor, pod rukovodstvom bana biskupa grofa Jurja Draškovića, donio zaključak, da se »proskribiraju« svi seljaci. Ovo stavljanje seljaka izvan zakona i njihovo proglašenje zločincima i veleizdajnicima sabor je proglasio, premda je znao koliki su bili zulumi feudalaca protiv radnog naroda u to vrijeme. Sabor Hrvatske bio je solidaran, te je protiv kmetova istupio jedinstveno. Predsjednik ovog krvavog sabora bio je biskup zagrebački grof Drašković.

Kao hrvatski ban, biskup Drašković dovodi do ovog saborskog zaključka od 1. siječnja 1573. g. Ali nakon toga on nastoji razbiti jedinstvo »muške punte« nagovarajući seljake, da se raziđu kućama, premda je sabor već izdao naredbu podbanu Gašparu Alapiću, da ide s banskom vojskom protiv »buntovnika«. Premda je biskup Drašković dobro poznavao mnoge zločine stubičkog i susjedgradskog vlastelina Franje Tahija, on ipak 11. veljače 1573. g. piše caru Maksimilijanu opširno pismo protiv seljaka: »Dne 9. istoga mjeseca oborio se kod Stubičkih

toplica na seljake Gašpar Alapić, te ih s božjom pomoći posve porazio i savladao. Još ih ni danas ne prestaje goniti ognjem i mačem kao izdajice, te tako nikoga više nema, koji bi se vojsci njegova veličanstva usudio otvoreno oprijeti. Mnogo je buntovnika poginulo, jer ih je malo umaklo«.

Nadvojvodi Karlu u Grac piše isti biskup kao ban Hrvatske: »Stvar se čini smirenom, a buntovnici su tako kažnjeni, da se više u ovom kraljevstvu nema bojati seljačke bune«.

Caru Maksimilijanu piše biskup Drašković dne 11. veljače 1573. g. dalje: »Jednoga od onih, kojega zovu Gubec-beg i kojega su nedavno kraljem proglasili okrunit ćemo ostalima za primjer s usijanom gvozdenom krunom, ako vaše veličanstvo na to privoli«.[37])

»Njegovo Veličanstvo« izgleda da je na to »privoljelo«, i tako je vođa seljačke »muške punte« Matija Gubec završio mučeničkom smrću zahvaljujući ovoj samaritanskoj gesti bana-biskupa.

Banu i saboru bili su poznati zulumi Franje Tahija kao neposredni povod seljačkoj buni Matije Gupca. Ipak taj isti sabor 1575. godine preporuča toplo Tahijevu molbu, da mu kralj vrati štajerski grad Stattenberg, jer da je Tahi »vrlo zaslužan za kraljevinu«.

U jeku seljačke bune ban-biskup moli cara, da mu dade 10.000 forinti, a sabor njegovu molbu preporučuje. To biva u isto vrijeme, kada je plemeniti kanonik zagrebački Vramecz upisao u svoju »Kroniku«: »— 1573. kmeti na Slovenieh vstati i zdigli su se protiv svoje goszpode i plemenitim ljudem, kotere posekoše, obesiše, pomoriše i ostale na pokornost spelaše«.

Sabor češće ustaje protiv kmetova, koji uzalud traže svoje »pravicze«. Dok je u mnogo mahova jednostavno prelazio preko opravdanih molba i pritužaba kmetova protiv zločina faudalaca, sabor Hrvatske ustaje protiv kmetova, kad god oni dignu svoj glas protiv feudalnih povlastica plemstva i svećenstva. Kada već kmetovi za-

37) Ovaj historijski dokumenat razbija tvrdnju nekih pisaca (Kocijanić, Marković i dr.) da biskup Drašković nije kriv za mučeničku smrt Matije Gubca. To pismo dokazuje, da je baš Drašković jedan od inicijatora ovog usmrćenja.

grebačkog kaptola (»zvani »štibrenci«) nisu mogli podnositi nasilja zagrebačkog biskupa i kaptola, sabor staje 1610. g. na stranu zagrebačkog kaptola, koji je od svojih kmetova tražio nemoguće dažbine. Te godine sabor donosi zaključak, kojim se buntovnicima prijeti smrtnom kaznom, »jer se je ovakvim podstrekivanjem i bunjenjem kmetova mir uvijek narušavao«. Dne 2. IV. 1610. sabor odobrava smrtnu osudu petorice kolovođa ove seljačke bune, koji pogiboše pod sjekirom krvnika zagrebačkog kaptola. Kada su se ovi kmetovi 1636. g. opet pobunili, sabor staje na stranu zagreb. kaptola, što je dovelo do treće bune »štibrenaca« 1654. god., koju je sabor i zagrebački kaptol ugušio starim načinom, »u krvi i plamenu«. Sabor je protiv ovih kmetova izaslao bansku vojsku pod vodstvom drugog Gašpara, Gašpara Orehovečkog, koji je zajedno s carskom vojskom (krajiškim trupama) u pratnji četvorice kanonika (Ivana Filipašića, Ivana Škrleca, Martina Korena i Ivana Antolkovića) razbio pobunjenike 12. III. 1654. god. Kaptol osuđuje pobunjene seljake na smrt, te njihovi kolovođe 15. svibnja 1654. budu pogubljeni nakon torture na Kaptolskom trgu u Zagrebu.

Kada su se pobunili sisački podanici grofa Emerika Erdödy-a 1654., ban Nikola Zrinjski piše seljacima: »Mi se čudujemo nad vami Sisčani. kakve ste pameti ljudi... Zakaj to morebiti, da ste vi szuprot Pravicze općinske i božije, svoje gospode tako nepokorni: niti im služite kako je vredno, i kako ste dužni, niti im dohotke dajete, nego zevszem skoro slobodni hočete biti«.

Kada su se — u nizu neprekidnih seljačkih pobuna — ponovno digli seljaci zagrebačkoga kaptola, a s njima i seljaštvo gotovo u cijeloj Banovini 1730. god., ustaje protiv pobunjenika i sabor Hrvatske, u kojemu glavnu riječ o tome vodi zagrebački biskup Juraj Branjug. Značajno je za tu seljačku bunu, da su u njoj zajednički i solidarno protiv feudalaca istupali i Srbi i Hrvati, jer se kao kolovođe pobune spominju neki Cvijo Srbljanin (Czuio serblianin), zatim neki pravoslavni popa (Popa Vallacus), nadalje neki Rodić iz okolice Kostajnice, onda Šimun Grubešić i dr. Protiv feudalaca ustali su tada i kmetovi i krajišnici. Kmetove zagrebačkog kaptola predvodio je Đuro Dijanišević, inače Grbešić i Toma Zajec,

koji je učestvovao — kako kaže kaptol — u ranijoj pobuni (in priori rebellione). Zagrebački biskup Branjug i propošt kanonik Sinnersperg sarađuju sa saborom i nastoje dobiti od cara pomoć za ugušenje ove pobune. Trebala je čitava carska vojska, dok je početkom lipnja 1731. g. porazila pobunjeno seljaštvo. Nakon toga sabor obrazuje komisiju, koja krvavo sudi kolovođama ove pobune. Popaljena su i poharana sva sela u okolini Gline, zatim Mošćenica, Budrovac, Pavlovec, Žuti Potok i dr., a sud je osudio više kolovođa na smrt sa torturom. Toma Zajec je na stratištu nakon torture javno žigosan i sa cijelom porodicom protjeran s kaptolskog imanja.

U svima pobunama seljaštvo istupa zajednički. Složni su i Hrvati i Srbi, a s druge strane solidarno istupaju feudalci na čelu sa saborom. Sabor je organ vlasti, koja pripada feudalcima, a ovi ju obilno iskorišćuju za svoje interese.

Obično se govori, kako je ovaj sabor »stajao na braniku« državne »samosvojnosti Hrvatske«. Prema mnogim pseudo-patriotskim frazama feudalni je sabor bio »branič slobode Hrvatske«. No kritički pogled u dokumenta o radu toga sabora dovodi nas do drugog zaključka.

Kada su interesi feudalaca zahtijevali zajednički istup s ugarskim feudalcima, između hrvatskih i ugarskih feudalaca nije bilo razlike. Tada Hrvatska »nije bila u pitanju«. Kada su ti interesi hrvatskih i ugarskih feudalaca došli u sukob, tada su feudalci Hrvatske »branili interese hrvatske državnosti«, a u stvari branili su svoje interese pred zahtjevima drugih interesenata.

Zato na pr. 1724. hrvatski feudalci ustaju zajedno s ugarskim velikašima (za bana Henrika Güssinga), protiv kralja Ladislava i majke mu Jelisavete. God 1289. ugarski i hrvatski velikaši pod utjecajem rimske kurije, a zbog vlastitih interesa, istupaju jedinstveno protiv Ladislava i pozivaju Andriju Mlečanina u Hrvatsku. God. 1301. hrvatski velikaš Pavao Šubić zajedno s ugarskim knezom Ugrinom od plemena Csaka dovodi u zemlju papinskog štićenika Karla Roberta, da ga u Ostrogonu okruni tamošnji nadbiskup Grgur. Nešto kasnije udružuju se hrvatski i ugarski velikaši protiv Karla I. i nude krunu češkom, a zatim poljskom kralju Većeslavu II. Po smrti kralja Ljudevita I. planuše dinastičke borbe oko

prijestolja, podstaknute ponajviše utjecajem rimske kurije. Protiv kraljice Jelisavete i Marije ustadoše i hrvatski i ugarski velikaši, jer su ih vodili zajednički interesi. Uz vranskog priora Ivana Paližnu, biskupa Pavla Horvata, njegovog brata Ivana Horvata i druge hrvatske velikaše pristaje ugarski dvorski sudac Nikola Szechy od plemena Balog, dvorski blagajnik Nikola Zambo i dr. Oni ponudiše krunu štićeniku rimske kurije Karlu Dračkom iz Napulja, koga izaberu 1385. na saboru za kralja i okrune u Stolnom Biogradu. U borbi protiv kralja Sigismunda stoje zajedno ugarski i hrvatski velikaši. Između njih nema u tome nikakve razlike. Svi oni ostvaruju svoje interese ili u jednom ili u drugom taboru. U borbi protiv kralja Sigismunda vojvoda Hrvoje Vukčić poziva 1415. u pomoć Turke. Ovdje vidimo s jedne strane hrvatske velikaše u savezu s Turcima, a drugi dio je uz ugarskog kralja Sigismunda, pod vodstvom bana Pavla Csupora Moslavačkog. Ovaj period naše prošlosti prepun je otimačina feudalnih posjeda, jer se o njih grabe kako dvor, tako i moćni feudalni oligarhi, koji uskaču sad u jednu, sad u drugu stranu, ne vodeći upravo nikakvog računa o »hrvatskoj državnosti«. Zagrebački biskup Simon Erdödy nudi se Ferdinandu I., ako mu Ferdinand obeća, da će ga postaviti za ostrogonskog nadbiskupa. Krsto Frankopan pristaje uz Ferdinanda pod uvjetom, da ga postavi za glavnog komandanta vojske. No kada je Ferdinand manje davao, nego li obećavao, pređoše oba ova velikaša Ivanu Zapolji, koji je postao turski vazal. Za Zapolju su ne samo ova dva hrvatska velikaša, nego i mnogi madžarski magnati (Petar Pereny, Stjepan Verböczy, biskup Pavao Varday i dr.). Ferdinand I. je dijelio magnatima obilno novac, a Zapolja imanja. Rado se spominje cetinski sabor 1527. kao dokaz ove magnatske težnje, da putem sabora očuvaju »hrvatsku državnost«. Točno je, da su tada na Cetinu neki hrvatski velikaši izabrali Ferdinanda I. za hrvatskog kralja, položivši prisegu vjernosti pred bečkim kanonikom propoštom Pavlom Obersteinom. No s druge su strane ostali hrvatski velikaši na čelu s Krstom Frankopanom, Nikolom Zrinjskim, grofom Blagajskim, zagrebačkim biskupom Šimunom grofom Erdödy pristali uz Zapolju i združili se s ugarskim plemstvom, te na saboru u Križevcima 18. prosinca 1526. odlučili

izabrati Zapolju kraljem, potvrdivši taj izbor na saboru u Čazmi 6. siječnja 1527. Kakve su dakle želje vukle Krstu Frankopana da se protiv Ferdinanda I. udruži s biskupom Simonom Erdödy, s Ivanom Palffy, Mihajlom Keser i drugim ugarskim plemićima? Kakve su bile namjere Nikole Jurišića, Ivana Pichlera, Ivana Kazianera i dr., da podupiru Ferdinanda I.? Tražiti ovdje »saborsku misao« i želju za »hrvatskom državnošću« svakako nema nikakvog ozbiljnog temelja. Rat, koji je između ovih pretendenata izbio i vodio se na hrvatskom i ugarskom području, nije bio nipošto rat ideje za hrvatsku državnost, nego rat interesa. Isti interesi vodili su kardinala Gjuru Utišenića, upravitelja ugarsko-hrvatske države mjesto maloljetnog Zapoljinog sina Ivana Sigismunda (Janosa Zsigmonda), da sklopi vazalski ugovor sa sultanom i dovede Turke u Budimpeštu i naše krajeve.

Isti staleški interesi vodili su plemstvo Hrvatske, kada je ono ustalo pod Zrinskim i Frankopanom protiv cara Leopolda i tražilo pomoć na sve strane u Evropi, čak i od Porte. Isti staleški interesi doveli su hrvatski sabor do toga, da je 1577. počeo slati svoje poslanike na ugarski sabor. Značajno je, da sabor Hrvatske 1791. donosi zaključak, da se madžarski jezik uvede u hrvatske škole kao neobvezatni, a 1827. kao obvezatni predmet.

U saboru Hrvatske osjećao se uvijek vrlo jaki utjecaj crkve. Zagrebački biskupi igraju vrlo odlučnu ulogu u djelovanju sabora i u javnom životu Hrvatske. Značajno je, da sabor Hrvatske donosi 1606. zaključak, da se u Hrvatskoj priznaje kao jedina vjera katolička. Ovaj zaključak mnogi dovode u vezu s težnjom za »održanjem hrvatske državnosti«. Točno je, da su tada u Ugarskoj protestanti bili utjecajni, dok su u Hrvatskoj mjerodavni bili interesi rimske kurije. Treba istaći, da baš u to vrijeme dolaze u Hrvatsku isusovci, koji sigurno nisu bili »neobaviješteni« o namjeri sabora, da donese ovako netolerantan zaključak. Crkva je u Hrvatskoj bila jedan od najvećih veleposjednika, a protestantizam je ugrožavao njezine ekonomske interese. Odatle i stav sabora Hrvatske, kojim brani Hrvatsku od invazije ideja protivnih interesima crkve.

Značajno je, da sabor Hrvatske donosi 1712. zaključak o priznanju t. zv. pragmatičke sankcije u korist

Marije Terezije. Potpisnici te odluke su gotovo sve sami biskupi. U tom se aktu rado gleda potvrda hrvatske državnosti, dok se u stvari time očituje najprije utjecaj crkve, a zatim interesi crkve, da ovom servilnošću prema dvoru sačuva svoje povlastice. Marija Terezija »nagradila« je uostalom ovu »vjernost« sabora Hrvatske time, što je 1764. raspustila sabor, a 1767. uvela t. zv. hrvatsko kraljevsko vijeće (consilium regium).

Feudalci su dakle i kroz sabor štitili svoje interese, a da pri tome nisu bili sentimentalni, to dokazuju historijske činjenice.

5. PERIOD GRAĐANSKOG SABORA OD UKINUĆA KMETSTVA DO 1918.

Feudalno društveno uređenje dobilo je smrtni udarac za francuske Revolucije. Njezine napredne ideje kročile su sebi put usprkos žilavih nastojanja sv. Alijanse. Jednom je Filip, makedonski kralj, rekao da »nema tako visokog zida, koga ne bi mogao preskočiti zlatom natovareni magarac«. Mi bi mogli reći, da nema takvih zapreka, koje ne bi mogla savladati napredna, revolucionarna ideja. Uzalud su mračni Metternich i svi njegovi agenti nastojali da Austriju očuvaju od revolucionarnog utjecaja. Ideje jednakosti i slobode rušile su sve zapreke.

Napoleonova vlast u Iliriji imala je znatan odjek i u ostaloj Hrvatskoj. Trgovci i putnici obavještavali su seljaštvo i napredne elemente o društvenim prilikama u francuskoj Dalmaciji i ostalim dijelovima tadanje Ilirije. I kada je nestalo Ilirije, osjećao se moćan utjecaj naprednih ideja Revolucije. Osim toga kada je madžarskoj buržoaziji trebao narod u njezinoj borbi s bečkim dvorom, ugarski sabor na prijedlog Lajosa Kossutha donio je 24. ožujka 1848. zaključak o ukidanju kmetstva u Ugarskoj. Ovaj je zaključak bio obvezatan i za Hrvatsku, jer ga je donio zajednički, ugarsko-hrvatski sabor.

Socijalna previranja u Hrvatskoj bila su već toliko jaka, da ih vlast više nije mogla zataškati. Seljaci su odricali tlaku i daće vlasteli, koja se preplašila za svoje interese. Trebalo je naći puta i načina, da se to revolucionarno vrijenje dovede u legalne kolotečine. Tome je

doskočio ban Jelačić svojim »aprilskim pismom« 1848. godine.

No još prije toga sastala se u Zagrebu velika »narodna skupština« 25. ožujka 1848. tražeći ukidanje kmetstva, rušenje feudalnog dotrajalog sistema, uvedenje opće porezne obveze, te građanskih sloboda. U Austriji je tada vrilo na sve strane.

U takvoj situaciji Jelačić 27. IV. 1848. objavljuje svoj proglas o ukidanju kmetstva: »Od sada velikaši, redovnici i plemići budu morali plaćati porez i nositi sve terete ... kmetovi više neće davati tlake i desetine ...«

Ovu odluku potvrdio je, legalizirao »narodni sabor«, koji se sastao 5. lipnja 1848. Ali se time još nije bitno izmijenilo u društvenom životu Hrvatske. Ostali su znatni relikti feudalizma u socijalnoj ekonomici i političkom životu.

Ovim »oslobođenjem« predani su seljacima »na slobodu« samo mali dijelovi seljačke zemlje, t. zv. »selišna zemlja«, t. j. kuća i okućje. Za t. zv. »vanselišnu zemlju« seljaci su morali plaćati otkupninu. Osim toga seljaštvo je bilo pritisnuto ogromnim poreznim daćama, jer je sada zavladala »opća porezna obveza«. Ovo su najviše osjećali seljaci, koji su i dotle plaćali poreze. Komisije »oslobođenja« provodile su ovu reformu u zavisnosti od vlastele, kojima su prepuštali najbolju zemlju. Seljaci su ostali bez dobre zemlje, koju su prije imali, ali je sada ne mogu otkupiti, nemaju dovoljno gospodarskog alata i stoke, plaćaju ogroman porez, nadalje i sve stare daće feudalcima, osim tlake i daća skopčanih s posjedom »selišne zemlje«.

To je u mnogim krajevima Hrvatske izazvalo seljačke pobune, koje je morala ugušivati banska vojska. Ban Jelačić zaposlen spasavanjem »prejasnog prijestolja« piše iz Beča 20. XI. 1848. g., da čuje »s velikom žalošću, kako se narod u Hrvatskoj našoj domovini, osobito u zagrebačkoj varmegjiji, dapače silu upotrebljava i tako velikomu zlu i neredu povod daje ... Ljudi nezadovoljni s oslobođenjem od urbarskih tereta zahtjevaju pače silom uskraćuju gornicu, gornu desetinu, hoćeju općinske šume prisvajati sebi i u gospodske šume krmače uputiti, badava drva sjeći ... Svim neupućenim hoću još jedanput reći: da su za sva vremena ukinute samo i jedino urbarske daće, t. j. one daće, zvale se one tlake, deveto ili deseto, koje su se od urbarskog zemljišta davale. Daće pako od gorski ili gospodskih zemalja, tersja, koloseka itd., koje seljaci samo uživaju, a ne kao vlastitost posjeduju i koja stranom u gornici, krmadih i drugih daćah, stranom u novcu stoje, da se polag naredbe deržavnog sabora Hrvatske i Slavonije i nadalje davati moraju ... Jer nitko ne može pravedno potrebovati, da gospoština svoja zemljišta kome zabadava uživati dade ...«

Ovakvo je stanje sankcionirao prvi »narodni sabor« Hrvatske.

Ovaj sabor predstavlja znatan korak naprijed, ako se uspoređuje sa staleškim saborom feudalaca. Sada je prvi put u sabor došao građanin, neplemić, pa čak i seljak. Tako je n. pr. Vojna Krajina uputila u taj sabor četiri poslanika seljaka. Ali treba pri tome istaći, da je taj sabor opet samo klasna ustanova, jer se nalazi u rukama građanske plutokracije i ostataka feudalizma.

Jelačić je pomoću Ivana Mažuranića, kasnijeg bana i kancelara, sastavio izborni red 1848., prema kojemu je biran i sastavljen taj — »narodni« sabor. Koliko je taj sabor narodan, pokazat će nam cifre.

Pošto su biračko pravo imali samo posjednici, koji imaju kakav »gibući« ili »negibući« imetak, zatim činovnici, svećenici i samo starješine kućnih ili porodičnih zadruga, broj izbornika za taj sabor nije bio veći od oko 50.000 birača, premda je Hrvatska po računu Ljudevita Vukotinovića iz tog doba imala oko dva i pol milijuna stanovnika.

Osim posjedničkih poslanika u sabor su kao »viriliste«, t. j. bez izbora, ušli i svi magnati i prelati, naime svi grofovi i baruni, te svi biskupi i vladike. Na taj način ovaj »narodni« sabor predstavlja samo plutokratski dio građanstva s ostacima feudalizma, a ne sav narod.

Ovaj se sabor sastaje u jeku protivnosti, koje su vladale s jedne strane između feudalizma i buržoazije, a s druge strane između finansijskih konkurentskih grupa Beča i Pešte.

Novi način proizvodnje udario je svoj žig čitavom društvu. Razvija se živa trgovina, osobito u primorskim gradovima, zatim u većim gradskim centrima. Pojavljuju se bogate građanske trgovačke kuće, koje predstavljaju

već i politički utjecajni faktor. Feudalizam sa svojim ograničenjima (naročito zabranom seobe kmetova) onemogućuje razvitak proizvodnje, te je očitom kočnicom napretka.

S druge strane finansijski kapital Pešte prodire sve više u Hrvatsku smatrajući je svojom kolonijom. U Hrvatskoj on nalazi sve više podesnih agenata za svoje izrabljivačke namjere. Sabor Hrvatske postaje uglavnom poprište borbe između Pešte i domaćega kapitala s jedne strane, a s druge strane između Pešte i Beča. Koliko je u to vrijeme bio utjecaj Pešte na sabor pokazuje nam n. pr. prijedlog saborskog bilježnika Josipa pl. Kuschevicha, koji je u saboru 1826. predlagao, da se u hrvatske škole uvede kao obvezatan predmet madžarski jezik, jer da to traži »sreća i napredak naših potomaka«. God. 1827. sabor uvodi madžarski jezik obvezatno u škole. Dne 15. lipnja 1830. zagrebačka županija jednoglasno zaključuje, da se madžarski jezik uvede u pučke škole. Dne 5. kolovoza 1830. ovo odobrava i sabor. Vidi se, da je Pešta bila aktivna!

Nasuprot ovoj težnji za finansijskim, pa i nacionalnim tlačenjem diže se ilirski pokret, koji je izrazito građanski pokret za ekonomsku i nacionalnu slobodu. Ali svi znaci pokazuju, da je Gaj imao jaku podršku u bečkom dvoru, koji nastoji potisnuti Peštu i zauzeti njene pozicije u Hrvatskoj. Dvorski savjetnik ministar barun Kulmer dovodi baruna Josipa Jelačića za hrvatskog bana. Ovom generalu daje taj »dvorski savjetnik« stalno upute, ali i novaca. Barun Kulmer daje iz bečkog dvora Jelačiću direktive kako da vlada. Barun je naročito zaplašen revolucionarnim vrijenjem u Hrvatskoj. Oktobra 1848. piše on Jelačiću: »Sasvim sam odlučno izrazio svoje mišljenje, da će bundžije i komuniste imati u meni odlučnoga protivnika i da ne smiju računati ni na kakve službe ili potpore kod podjeljivanja kojih imadem riječ... Ti ljudi stoje u vezi sa Česima i Srbima, a čini se, da te obje stranke — komunističko-demagoška nastojanja, kojih su predobro poznata, spremaju u Zagrebu tlo za svoju razornu djelatnost...«

Ban Jelačić ostvaruje u saboru ove instrukcije, te neprekidno naglašava »neporušivu vjernost našu prema kralju«. U času instalacije 5. V. 1848. on u saboru uzvikuje: »Pridajmo braćo krasnoj poslovici sadašnjeg vijeka: sloboda, jednakost, bratimstvo, zlatom pisane i u srce naše ukorijenjene riječi — »vjernost vladaocu našem«. Ban Jelačić veže za privolu carevu čak i saborsku odluku o raskidu s Ugarskom, te kaže, da će se »uzdržat savez s rečenom krunom ugarskom, tim vendar načinom, da jednakost pravah i slobodno razvijanje narodnosti svim narodom, koji živu pod ugarskom krunom, prosto i nezapréčeno ostane... I zato mi hoćemo, da u buduće savez taj samo tako dugo traje, dok kruna ugarska skopčana ostane sa visokom dinastijom našom u smislu sankcije pragmatičke...« Čak i zakonski zaključak o savezu sa srpskom Vojvodinom Jelačić dovodi u vezu s dozvolom »prejasnog prijestolja«. Sabor daje Jelačiću diktatorska ovlaštenja i on, s blagoslovom sabora, pod crnožutom zastavom kreće preko Drave ne uzimajući u obzir sve ponude Madžara, koji su navodno pristajali čak i na odcjepljenje Hrvatske od Ugarske, kako mu je barun Kulmer u jednom pismu javio. S tom dinastičkom vojnom prestaje ovaj »narodni« sabor, koji je obećavao toliko pozitivnih stvari. U tom »narodnom« saboru ubrzo je prigušena riječ liberalnih elemenata, jer je reakcija upravo preko Jelačića i baruna Kulmera sve činila, da se narodni pokret u Hrvatskoj skrene u vode »prejasnoga prijestolja«, što je zaslugom Jelačića i ostvareno u punoj mjeri.

Za apsolutizma, koji je ubrzo zatim uveden i u Hrvatsku, sabor je bio raspušten. Počela je žilava germanizacija, koju naročito podupire visoki kler. Neprekidne demonstracije i neredi u Hrvatskoj, opasnost od nove madžarske revolucije prisilili su Franju Josipa, da državi vrati »ustavnost« s t. zv. listopadskom diplomom. Za bana dolazi general Josip barun Šokčević, u koga ima dvor povjerenja.

»Oktobarska diploma« privileguje prelate i magnate, a zapostavlja interese građanstva, koje se na to revoltira. Banska konferencija raspisuje 17. I. 1861. izbore za sabor po izbornom redu od 1848. Jasno je, da su u taj sabor ušli samo predstavnici plutokracije s virilistima. Narod je ostao po strani ovih saborskih zbivanja.

Ipak je ovaj sabor iz 1861. značajan po svojem radu, jer je pokazao težnje za bratimljenjem Srba i

Hrvata. Dalmatinski izaslanici su kooptirani za predstavnike u hrvatskom saboru. Taj sabor donosi čuveni zak. čl. 42. o odnosima Hrvatske i Ugarske, ističući državnu cjelokupnost hrvatskih zemalja i ustanovljuje, da su 1848. prestale sve veze s Ugarskom. Ali sabor izjavljuje, da je pripravan »prema koristi i potreboći zajedničkoj s kraljevinom Ugarskom stupit u još užju državo-pravnu vezu, čim od kraljevine Ugarske gori naznačena neodvisnost i samostalnost, a tako i gori pomenuti realni i virtuelni teritorijalni opseg trojedne kraljevine pravovaljano budu priznati«. U to vrijeme već se očituju dvije političke struje u saboru — dilema da li k Pešti ili k Beču. No osim toga javlja se kasnije i autonomaški pokret Starčevićanaca pod geslom »Bog i Hrvati«, dalje i od Beča i od Pešte. S vremenom se i Starčevićanci prilagođuju općoj politici i najzad svršavaju kao agenti Beča i frankovluku.

Značajno je, da je na tom saboru 1861. g. došlo do manifestacija bratstva Hrvata i Srba. Tom prilikom je poslanik Vrbančić izjavio: »Hrvati će iz svega srca zastupati težnje Srba«. Eugen Kvaternik, koga su ustaše htjele za sebe iskoristiti kazao je tada:

»Najtješnji savez srdaca i politički između hrvatskog i srpskog naroda jeste najsigurnije jamstvo za bolju budućnost obiju naroda«. »Mi ćemo braću našu Srbe u postignuću njihove goruće želje i njihovih prava pomagati«.

God. 1865. ponovno se sastaje sabor po istom izbornom redu iz 1848. Na tom saboru ističe se poslanik Mihajlo Polit s govorom o potrebi balkanske konfederacije. On uviđa eksploatatorske težnje i Beča i Pešte, te traži da se tome zlu predusretne naprednom politikom bratimljenja s bratskim narodima na Balkanu.

Poslanik Svetozar Miletić govoreći o prijašnjim staleškim saborima kaže: »Onda još nije bilo ni govora o narodnosti, nego je latinski jezik bio opći i što je onda plemstvo izvršavalo prema kruni, a to je plemstvo sačinjavalo sa plemstvom Ugarske jednu kastu i jedan narod, te se je sunčajući se na suncu dvora u Budimu uvijek rado toj vezi priklanjalo«.

U istom saborskom zasjedanju na prijedlog poslanika Vončine dne 27. II. 1866. sabor donosi zaključak:

»Sabor trojedne kraljevine izjavljuje svečano, da Trojedna kraljevina priznaje narod srpski, koji u njoj živi kao s narodom hrvatskim istovjetan i ravnopravan«.

Ali baš nekako u isto vrijeme zagrebački nadbiskup, kardinal Juraj Haulik, kao predstavnik centralističke, austrijske stranke, pokušava da suzbije val jedinstva i bratstva Srba i Hrvata. U Hrvatskoj se razvija duboki osjećaj bratske solidarnosti Hrvata i Srba, a to je svakako bio trn u oku i Pešti i Beču. Kardinal Haulik nalazi umjesnim, da upravo tih dana šalje svojim svećenicima »pastirsko pismo«, kojim se grozi svećenicima radi »panslavizma« i »očijukanja sa Srbima«. U tom »pastirskom pismu« kardinal upozorava svećenike, da se klone panslavističkih agitatora, jer da »agitacija panslavizma potječe od Rusije«, a on zna, da »Rusija nije prijatelj katoličkoj crkvi«. Pastirsko pismo zaključuje ovaj prelat s napomenom, da »državnopravni poslovi ne spadaju na svećenike, nego na sabor«.

Treba već ovdje istaći, da je kardinal Haulik uporan u centralističkoj političkoj akciji zagovarajući orijentaciju Hrvatske prema Beču, te da 1859. osniva »Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo«.

Nakon poraza austrijske vojske od Prusa kod Königsgrätza Madžari su se ojačali ekonomski i politički. Njihovi zahtjevi prema Hrvatskoj postaju sve bezobzirniji. Finansijski kapital Pešte traži sve otvorenije puteve za eksploataciju u Hrvatskoj.

U znaku tih težnjâ s odobrenjem Beča Pešta postavlja za banskog namjesnika peštanskog agenta Levina baruna Raucha sa zadaćom, da ostvari priključenje Hrvatske Ugarskoj. Levin Rauch oktroira 20. listopada 1867. izborni red, koji je bio još reakcionarniji od onog iz 1848. Biračko pravo priznavalo se svima činovnicima i svećenicima, te diplomiranim studentima visokih škola i još samo posjednicima, koji su godišnje plaćali izravnog poreza najmanje 50 forinti na selu, a 30 forinti u gradu. Istodobno se uvodi neposredno (za bogate posjednike s porezom preko 50 forinti u gradu, a preko 30 forinti u selu), te posredno biračko pravo za posjednike, koji plaćaju manji izravni porez iznad 15 forinti.

Izbori su provedeni u znaku žandarskog terora. Od 66 zastupnika, koliko se izabralo za ovaj sabor, birano je 34 između državnih činovnika. Dodavši k njima

i veliki broj virilista, vidimo, da su se Beč i Pešta osigurali od svake mogućnosti.

Taj sabor usvaja 1868. t. zv. ugarsko-hrvatsku Nagodbu kojom Hrvatska ulazi od sada u državnopravnu vezu s Ugarskom, t. j. gubi svoju državnu samostalnost, obvezuje se nadalje plaćati Ugarskoj na ime t. zv. zajedničkih poslova 52% od svih svojih prihoda i ujedno se Hrvatska odriče grada Rijeke u korist Ugarske.

Jedini »dobitak« za Hrvatsku u toj Nagodbi bilo je teoretsko priznanje hrvatske »državnosti«, koju je ova praksa faktično negirala. Levin Rauch za nagradu postaje 1868. banom i od sada prestaje funkcionirati dvorska kancelarija za Hrvatsku. Ona više nije ni potrebna, jer je s Rauchom i ovakvim saborom prenesena u Hrvatsku.

God. 1871. banski namjesnik Vakanović pod utjecajem Raucha provodi nove izbore po starom sistemu, ali vlada ostaje u manjini. Međutim vlada poziva u sabor 47 virilista (velikaša i biskupa), te tako dobiva većinu. U vrijeme zasjedanja tog sabora počinju veleizdajničke kampanje protiv političkih protivnika, okrivljujući ih, da su navodno primali novac — iz Rusije i Srbije, radi pripreme jugoslavenske revolucije. Pešta je na taj način vršila napade na t. zv. »narodnu stranku«, kojoj je pripadao i biskup Strossmayer, a osim toga utjecala je na ove svoje protivnike i putem novca. Konačno je vlada uspjela, da je regnikolarna delegacija sabora Hrvatske pristala na produženje ugarsko-hrvatske Nagodbe i na povišenje finansijskog doprinosa Ugarskoj.

Posvjedočivši tako svoju »lojalnost« prema peštanskom finansijskom kapitalu, narodna stranka dobiva na dar bana-pučanina Ivana Mažuranića. Za njegovo je vrijeme otvoreno sveučilište, uređena uprava, doneseni su mnogi za onda dosta liberalni zakoni. Za Mažuranića se u saboru već očituje protusrpski duh, inspiriran sa strane, koja je od vajkada išla za razjedinjavanjem.

Za bana Khuena (1883.—1903.) dolazi u saboru do žestokih protusrpskih izjava i akcija. Vlada pomaže ovaj razdor, koji poprima sve šire razmjere. Uglavnom se očituju protivnosti između buržoaskih vrhova Srba

i Hrvata, koji pokušavaju da ovu borbu svojih interesa prenesu i u sela.

Ban Khuen provodi 1883, izbore, kojom prilikom ulazi u sabor dr. Josip Frank, za onda »van stranaka«, da kasnije postane prvak buržoaske šovinističke »velikohrvatske« politike i preteča ustaštva. Khuen je reformirao izborni red, te je po njemu biračko pravo imalo jedva 3% čitavog stanovništva Hrvatske. Neki su kotarevi imali ispod 100 birača, kao na pr. Perušić (61 birač), Srb (74 birača), Gračac (74), Karlobag (75) i t. d. U čitavoj Hrvatskoj 1883. bilo je 45.381 birač, dok je stanovnika bilo preko dva i pol milijuna. God. 1887. sabor obnavlja finansijsku Nagodbu s Ugarskom, te se tom zgodom finansijski doprinos Ugarskoj povisuje na 56%.

Khuen provodi izbore i 1897., kojom prilikom pokazuje majstorluke izbornog terora. Ali vlada nije pobijedila na izborima, te je jednostavno poništavala mandat izabranog protivnika.

Značajno je, da su protiv Khuena bili većim dijelom i niži svećenici. Razlog tome treba tražiti u činjenici, da su Madžari tih godina uveli građanski brak, i što je Khuen prema katoličkoj crkvi istupao s manje obzirnosti, nego je ta crkva smatrala, da ima na to pravo.

Ekonomske neprilike omogućuju daljnju penetraciju stranog kapitala u našu zemlju. Feudalci lišeni starih prihoda od svojih kmetova tražili su sada nova vrela prihoda. Orijentirali su se prema stranom kapitalu uvodeći ga u Hrvatsku. Finansijski kapital Pešte i Beča ulazio je u Hrvatsku tražeći ovdje izvore sirovina, tržište i jeftinu radnu snagu.

Seljaštvo je bilo pauperizirano. Osiromašeno uslijed velikih dažbina, nerodice, niske cijene svojih produkata, nemogućnosti nabavljanja kredita, ono je padalo u ruke seoskih i gradskih zelenaša. U Hrvatskoj niču pod kraj XIX. vijeka mnoge banke, koje su uglavnom ustanove stranog kapitala. U toj akciji učestvuje i crkva koja formira svoje kreditne ustanove, nastojeći tako da ekonomskim putem predobije za sebe selo. Osiromašeni seljaci odlaze listom u gradove, te time pojačavaju priliv radne snage, rušeći tako nisku cijenu nadnici i omogućujući kapitalistima pooštravanje uvjeta i cijene rada.

Pod takvim prilikama pojavljuje se i u Hrvatskoj radnički pokret krajem XIX. vijeka. God. 1891. osniva se u Zagrebu prva socijalno-demokratska stranka, koja izdaje svoj list »Radnički prijatelj«. God. 1889. pojavljuje se »Radnički list«, koji izlazi do 1891. Iste godine izlazi i »Arbeiter Zeitung«, a 1. travnja 1892. socijalistički list »Sloboda«.

Sredinom 1895. cijepa se radnička stranka na radnički starčevićanski pokret, koji pokreće list »Hrvatski radnik«, dok socijalistička grupa ostaje uz »Slobodu«. Pred 1900. u Hrvatskoj ima već preko 100.000 radnika (točno po statistici — 105.980).

Radnici se ne povezuju sa seljacima, koji ostaju izolirani do pojave Stjepana Radića u politici (1905.) On okuplja seljake, dajući ovom pokretu i klasni i nacionalistički program. Njegova »Hrvatska seljačka stranka« dobiva na izborima 1905. tri mandata. Ta se stranka u saboru nije osjećala po svojem utjecaju, koliko agilnošću svojih predstavnika van sabora. Istodobno se u saboru javlja starčevićanski disident Josip Frank, koji djeluje pod utjecajem Beča, a služi istodobno i Pešti. On unosi u naš javni život pečat netolerancije i reakcionarstva, ekstremnog šovinističkog »hrvatsva«, koje obuhvaća buržoaske gornje slojeve i veći dio klera.

Razdoblje od 1883.—1903. u saboru predstavlja žestoku borbu između šovinističkih krugova sakupljenih najprije oko Ante Starčevića, a kasnije oko Josipa Franka, te srpsko-hrvatske koalicije. Frankovački krugovi podupirani od političkih vrhova raspiruju mržnju protiv Srba. Premda su u toj borbi učestvovali i predstavnici klera i katoličke i pravoslavne crkve, treba istaći, da se na drugoj strani nalazi stanoviti broj narodnih svećenika, koji osuđuju ovu borbu. — Pored biskupa Strossmayera osjeća se djelatnost kanonika Franje Račkoga i dr.

Prvi svjetski rat zatiče sabor u dubokoj suprotnosti, koju sangvinički potpiruje Frankova stranka, prenoseći borbu iz saborskih kuloara i na ulicu, dovodeći čak i do pogroma protiv Srba.

Poslije prvog imperijalističkog rata sabor na sjednici od 29. listopada 1918. donosi zaključak o odašiljanju saborske delegacije tadašnjem regentu Aleksandru Karađorđeviću s adresom, u kojoj sabor izjavljuje svoju

odlučnost, da Hrvatska uđe u državnu zajednicu sa Srbijom i Crnom Gorom. U toj adresi je naglašena težnja za federalističkim uređenjem nove države, s tim, da o obliku države odluči kasnija Konstituanta. Regent je međutim »shvatio želje sabora« i jednostavno istoga dana (1. prosinca 1918.) proklamirao centralistički uređenu kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca. — Ova adresa je zadnji akt građanskog sabora Hrvatske, koji s time prestaje.

Djelatnost građanskog sabora Hrvatske od 1848. do 1918. sastoji se u stalnom laviranju između Beča i Pešte. Sav njegov rad duboko je prožet protivnostima, koje u to vrijeme razdiru državni i društveni život Hrvatske. U tome se očituju protivnosti između rada i kapitala s jedne strane, zatim između finansijskih grupa, t. j. Pešte i Beča, a pojavljuju se i protivnosti između eksploatatorskih vrhova i potlačenog naroda. Ekonomska osnovica tadašnjeg društva je anarhično-kapitalistička s ekonomskim liberalizmom, koji legalizira t. zv. »slobodu rada i ugovaranja« u korist plutokracije i time omogućuje bezgranično izrabljivanje radnog naroda, koji je bespravan. Sabor je u rukama plutokratskih građanskih elemenata s ostacima feudalizma, koji ljubomorno čuvaju svoje stare pozicije, a radi toga se povezuju i s inostranim kapitalom, kome vjerno služe.

Proizašao iz borbe protivnosti između dotrajalog feudalizma i nove građanske plutokracije, u jeku borbe između izrabljivačkih stranih grupa madžarskog kapitala zavijenog u šovinističke parole i domaće građanske klase pod parolom ilirizma, novi građanski sabor Hrvatske ubrzo je postao sredstvo vlasti nove političke formacije u Hrvatskoj — građanske plutokracije. Lavirajući između finansijskog kapitala Beča ili Pešte, ubrzo postaje agent peštanskog kapitala dovodeći do izdajničkih državnopravnih akata, kao što je ugarsko-hrvatska Nagodba od 1868., zatim produženje te Nagodbe 1873. i povišenje finansijskog doprinosa od strane Hrvatske Ugarskoj na 56⁰/₀ i t. d. Postavši agent stranog kapitala, sabor dopušta uvlačenje izrabljivačkog kapitala u Hrvatsku predajući stranim kapitalistima narodno bogatstvo Hrvatske, pokušavajući čak ožujka 1914. da »ekspropriira« obalu Hrv. Primorja (uklju-

čivši Bakar) u korist Ugarske, t. j. finansijskog kapitala Pešte, namjeravajući predati tom kapitalu na eksploataciju s obalom i brodarstvo na hrvatskom Jadranu. U toj službi stranom kapitalu sabor postaje oruđem imperijalističke politike stranog kapitala pokušavajući da u narod Hrvatske unese razdor i bratoubilačku mržnju.

Takvo je djelovanje sabora Hrvatske, koga zatiče 29. X. 1918., kada uslijed pobjede entente dolazi do raspada Austro-ugarske monarhije, a Hrvatska dolazi u sklop Jugoslavije (Kraljevine SHS), brane stvorene kako protiv njemačkog imperijalizma, tako i protiv Sovjetskog Saveza, koji je već onda ozbiljna opomena imperijalističkom nadiranju i tlačenju.

Predratnu Jugoslaviju razdirale su osnovne, nepomirljive protivnosti. Postojao je dubok jaz između kapitala i rada. Ekonomski liberalizam omogućavao je legalizirano izrabljivanje radnog naroda od strane kapitala. Kapital je bio svemoćan. On je odlučivao o svim važnim državnim aktima. Njegovi su interesi bili sakriven motiv svim zakonodavnim aktima i djelovanju vlasti, koja je sve to krila pseudo-patriotskim frazama o potrebi zaštite države. Izrabljivani narod bio je bespomoćan nasuprot kapitalu, koji je imao svoje predstavnike na svim pozicijama vlasti. Čitavo zakonodavstvo služilo je interesima kapitala.

S druge strane postojala je žestoka borba između finansijskih grupa imperijalističkog kapitalizma. Kao što je nekada u saboru Hrvatske vladala dilema — da li k Beču ili k Pešti, tako je i u predratnoj Jugoslaviji dugo trajala dilema, da li s ententom ili s fašizmom. Ojačanje fašizma, a istovremeno jako revolucionarno vrijenje u narodnim masama, pritjeralo je izrabljivačku vlast predratne Jugoslavije na orijentaciju osovinskim silama, jer su im interesi istovjetni, a prema tome i zajednički cilj — porobljavanje naroda. Orijentacija k fašističkim silama osovine dala je podstreka predratnim jugosl. vladama, da vrše još jači pritisak na radne mase. Protivnosti su postale nepomirljive.

Da se održe na vlasti vlade predratne Jugoslavije vještački su izazivale sukobe između političkih vrhova pojedinih nacija Jugoslavije, pokušavajući tim putem

unijeti razdor među narode naše zemlje. Sijajući parole o ugroženom srpstvu i hrvatstvu, izrabljivači su tražili za se političko uporište u narodu. Izrabljivački mentalitet čaršije doveo je do reakcije kapitalističkih elemenata tlačenih nacija, koji su svoje interese identificirali s interesima svojih naroda. Za svaku pogrešku političkih vrhova beogradske čaršije bacala se krivnja na čitav srpski narod. Za svaki nezgodan istup kapitalističke klike oko dra. Mačeka bacala se krivnja na sav hrvatski narod. Očitovale su se jake protivnosti između finansijskih grupa Beograda i Zagreba na račun naroda Jugoslavije. Sporazum Cvetković-Maček 1939. ostvario je samo podjelu interesnih sfera dvaju izrabljivačkih centara, ali nije riješio nacionalno pitanje.

Protivnosti između izrabljivačkih vrhova i potlačenih nacija ostale su i dalje oštre i sasvim nepomirljive. Nacionalno su pitanje pokušavali »rješavati« oni, koji nisu za to imali ozbiljne namjere.

K ovim unutrašnjim protivnostima došle su i vanjske, koje su dovele do invazije, koja se svršila aprilskom katastrofom 1941. U vezi s tlačiteljskim karakterom predratnog društvenog i državnog uređenja u Jugoslaviji uslijed masovnog terora okupatora i svih njihovih pomagača (na čelu s emigrantskom vladom), razvila se NOB. Uz presudni utjecaj rukovodstva NOP-a i činjenicu, da je narod u toku NOP-a vidio pravi istinski karakter oslobodilačkog pokreta, kao i s obzirom na objektivne uvjete razvoja NOP-a u vezi s fašističkim napadom na SSSR i donekle u vezi s perspektivama drugog fronta, u toku NOB-e došlo je pobjedama Titove armije do krupnih, revolucionarnih promjena u društvenom i državnom uređenju Jugoslavije.

Tri bitne promjene karakteriziraju tekovine NOB-e: ostvarenje narodne suverenosti, dosljedno provođenje ravnopravnosti naroda i s novom socijalnom ekonomikom zagarantirana pravna jednakost građana.

Narodna suverenost dobila je u Hrvatskoj svoj vidni izraz u formiranju Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH).

Dne 13. i 14. lipnja 1943. u Otočcu, a zatim na Plitvičkim jezerima osnovan je ZAVNOH, najprije kao općepartijsko i političko rukovodstvo NOP-a za Hrvat-

sku s već izraženim karakteristikama najvišeg naredbodavnog organa drž. vlasti Hrvatske.

Na Drugom svom zasjedanju ZAVNOH se preformira i reorganizira već kao najviši naredbodavni organ drž. vlasti u Hrvatskoj, jer se formiraju odjeli, koji su počeci narodne vlade Hrvatske. ZAVNOH još uvijek nije najviši organ drž. vlasti (jer nema zakonodavne funkcije), ali je naredbodavni vrhovni organ drž. vlasti u Hrvatskoj.

Na Trećem zasjedanju u Topuskom između 8. i 9. svibnja 1944. ZAVNOH postaje vrhovni organ drž. vlasti, jer u sebi ujedinjuje vrhovnu zakonodavnu i izvršnu funkciju drž. vlasti u Hrvatskoj. On postaje vrhovno narodno predstavničko tijelo Hrvatske i prema tome vrhovni predstavnik suvereniteta države i naroda Hrvatske.

Prvi put u historiji Hrvatske javlja se ovdje pravi narodni sabor. Narodni je ne samo stoga, što je u njemu okupljen čitav narod svih hrvatskih zemalja, nego i naročito po tome, što u njemu o državnim poslovima Hrvatske odlučuju predstavnici osnovnih narodnih masa, koje su u toku NOB-e osvojile vlast, postale subjektom, nosiocem državne vlasti.

Nikada do sada u saboru kao organu drž. vlasti nije odlučivao narod. U feudalnom saboru do 1848. odlučivali su o drž. poslovima predstavnici feudalnih, povlašćenih klasa. Narod je bio bespravan.

U građanskim saborima poslije 1848. do 1918. o državnim poslovima odlučivali su predstavnici građanske plutokracije s reliktima feudalizma. Osim toga, izvan opsega djelatnosti ovih sabora uvijek su bila znatna područja hrvatskih zemalja, jer u saborima do sada nisu sudjelovali ni Dalmacija, ni Istra, Prvi put u historiji Hrvatske ove zemlje dolaze u okvir države Hrvatske, koja se, eto, poslije 1102. javlja u sasvim novom obliku i s posvema novom sadržinom, s novim nosiocem vlasti, koja više ne pripada iščezavajućoj manjini, nego većini.

Sabor u Topuskom donio je Deklaraciju o osnovnim pravima naroda i građana. U njoj su pored načela narodnog suvereniteta, na kome se ta Deklaracija i osniva, izrazito formulira načela ravnopravnosti naroda i pravna jednakost građana uz garanciju, koju za to pru-

ža promjena u socijalno-ekonomskom uređenju nove Hrvatske.

Osim toga donesene su: Odluka o ZAHNOH-u kao vrhovnom narodnom predstavničkom tijelu, najvišem zakonodavnom i izvršnom tijelu Hrvatske, što znači formiranje vrhovnog organa države i prema tome konstituiranje nove Države Hrvatske na spomenutim načelima.

Odluka o odobrenju rada predstavnika Hrvatske na II. zasjedanju AVNOJ-a u Jajcu 29. i 30. studenog 1943. predstavlja izraz volje ovog vrhovnog narodnog predstavništva Hrvatske, da je Hrvatska dobrovoljno i suverenom odlukom naroda ušla u zajedničku državu Demokratsku Federativnu Jugoslaviju na bazi triju spomenutih osnovnih načela izraženih i na II. zasjedanju AVNOJ-a.

Odluka o ustrojstvu i poslovanju NOO-a znači reguliranje državne vlasti u Hrvatskoj prema načelima narodne suverenosti i ravnopravnosti naroda, te prema principu demokratskog centralizma.

Na vrhu organizacije drž. vlasti u Hrvatskoj stoji od sada ZAVNOH kao njen najviši organ, dok niže stepene predstavljaju NOO-i kao najviši organi drž. vlasti na njihovom području, a svi su zajedno vezani jedinstvom cilja nar. vlasti u skladu sa spomenutim principom demokratskog centralizma i prava samoupravljanja.

Odluka o osnivanju Zakonodavne komisije pri Predsjedništvu ZAVNOH-a samo je posljedica osnovne Odluke o konstituiranju ZAVNOH-a kao vrhovnog organa drž. vlasti Hrvatske u skladu sa sličnom Odlukom sa II. zasj. AVNOJ-a. Osim toga donesen je i Poslovnik za rad ZAVNOH-a.

ZAVNOH je na tom zasjedanju zadržao još stari naziv. Još se ne naziva Saborom Hrvatske, premda je on to u stvari i po svojoj kompetenciji. Razlozi su za to više vanjskopolitički, nego unutrašnji.

Do prenominiranja ZAVNOH-a u Narodni sabor Hrvatske dolazi na IV. zasjedanju u Zagrebu, kada je donesen Zakon o promjeni naziva ZAVNOH-a. Ovaj Zakon od 25. srpnja 1945. stvarno nije u suštini drž. vlasti i njene organizacije u Hrvatskoj ništa izmijenio. On dakle nema konstitutivni, nego samo deklaratorni karakter. ZAVNOH je i dotle bio ono, za što sada istom

dobiva svoje pravo ime. Sadržajno i po svojim funkcijama ZAVNOH je od Topuskoga istinski narodni sabor Hrvatske. Ova promjena znači samo afirmativnu deklaraciju konačnog i potpunog oslobođenja čitave države Hrvatske. Iz istih razloga donesen je istog dana (25. VII. 1945.) i Zakon o promjeni naziva NOO-a. Ni u suštini i funkcijama NOO-a s tim Zakonom nije se ništa izmijenilo. NOO-i su i dotle već bili pravi organi drž. vlasti. Novi naziv odgovara samo novoj stvarnosti nakon konačnog oslobođenja čitave zemlje.

Dne 26. VII. 1946. sabor Hrvatske, koji je u međuvremenu poslije Ustava FNRJ dobio naziv — Sabor Narodne Republike Hrvatske, sastaje se ponovno (radi kontinuiteta nazivaju ovo zasjedanje Petim zasjedanjem ZAVNOH-a) da donese zakone potrebne za pripremu Ustavotvornog sabora Hrvatske. Na tom zasjedanju doneseni su Zakon o Ustavotvornom saboru Hrvatske i Zakon o izboru za Ustavotvorni sabor Hrvatske. Nakon toga Prezidijum Sabora Narodne Republike Hrvatske s odobrenjem plenuma proglasio je ovo zasjedanje završenim, te je zatim raspisao za 10. XI. 1946. izbore za Ustavotvorni sabor.

Na tim izborima izabrani predstavnici Hrvatske sastali su se dne 28. studenoga 1946. u Zagrebu u Ustavotvorni sabor, koji je izabrao Prezidijum, a ujedno je vladin nacrt Ustava Hrvatske objavljen radi široke svenarodne diskusije o njemu.

8. ZAKLJUČAK

Historijske činjenice potvrđuju, da radni narod, a to znači ogromna masa stanovništva Hrvatske, kroz vjekove nije imao političkih prava i da su njegovi interesi bili potčinjeni interesima vladajućih klasa. Kroz vjekove radni je narod bio samo skupina podanika, koje su izrabljivali razni vlastodršci.

Istom sa ZAVNOH-om radni narod Hrvatske dobiva svoga vrhovnoga predstavnika i svoje oruđe u ostvarivanju narodne vlasti. Istom s Narodnim saborom Hrvatske radne mase dobivaju vrhovnog organa državne vlasti, koja samo njima pripada.

ANDREJEVIĆ KUN: KOLONA

Tekar u toku Narodno-oslobodilačke borbe narod postaje nosilac i subjekt vlasti. Dok su ranije narodom vladala razna »veličanstva«, u novoj Hrvatskoj jedino je veličanstvo sâm narod. Nad njime nema i ne smije biti nadređenog faktora.

Ovo je jedini sabor, u kojemu narod može — kako kaže Klaić — da »po miloj volji odlučuje o svojoj sreći i blagostanju«. Kroz vjekove mu to nije bilo moguće, jer je vlast pripadala drugome, a ne narodu!

Svojom suverenom voljom narodi Hrvatske pristupili su slobodno po svom pravu na samoodređenje (do odcjepljenja!) u saveznu državu novu Jugoslaviju, znajući da je na taj način pojačana garancija hrvatske državne i narodne suverenosti. Upravo u tom slobodnom pristupu leži potvrda državne suverenosti Hrvatske. Osim toga time su ojačana dva osnovna garanta svake drž. suverenosti — ekonomska i vojna moć države. Suverenost Narodne republike Hrvatske garantira vojna i ekonomska snaga ne samo Hrvatske, nego i svih drugih država članica Federativne Narodne Republike Jugoslavije.

Ustavotvorni sabor Hrvatske nije nosilac suverenosti nego samo vrhovni predstavnik narodnog suvereniteta. Taj sabor ima glavnu zadaću, da za Hrvatsku donese Ustav, a s tim u vezi da donese odluku o legalizaciji svih ranijih odluka vrh. narodnih predstavništava u toku NOB-e.

Hrvatska do sada nije imala svog Ustava. Ne može se Ustavom smatrati niz saborskih zaključaka, koje su kroz vjekove donosili feudalci, da zaštite svoje staleške interese. Ne može se Ustavom smatrati Ugarsko-hrvatska nagodba iz 1868. god., koja je sramna ljaga u historiji Hrvatske. To je samo dokaz trgovinske sposobnosti peštanskih finansijera, koji su jeftino kupili narodno blago Hrvatske, da ga iskorišćuju kroz decenije, sve do raspada Austro-ugarske monarhije. Takvo djelo, koga se stidio svaki čestiti Hrvat, ne može se smatrati Ustavom. Za to on nema ni tehničkih uvjeta po općem shvaćanju u nauci o državi. On ne sadrži osnovna načela državnog uređenja, a niti u potpunosti regulira organizaciju drž. vlasti. Njegovim autorima to nije ni trebalo. Glavno je bilo pretopiti Hrvatsku u Ugarsku, dobiti grad Rijeku,

osvojiti vrela prihoda u Hrvatskoj i otvoriti u Hrvatskoj puteve ekonomske eksploatacije za strani kapital. To je i postignuto.

Prvi put u historiji narod Hrvatske gradi svoj Ustav. Poslije široke svenarodne diskusije Ustavotvorni sabor Hrvatske odlučit će o osnovnom zakonu države Hrvatske.

Ustavotvorni sabor Hrvatske, kao svaki narodni sabor u ovoj državi novoga tipa, izrastao je iz protivnosti, koje su postojale u toku stvaranja ove države, kao i protivnosti između naroda i njegovih protivnika. Ustavotvorni sabor je dakle rezultanta djelovanja protivnih sila, koje su djelovale u toku procesa stvaranja naše države i onih, koje se očituju u sadašnjem društvenom životu. Stoga je taj Sabor ne samo rezultat tih kvantiteta, nego potvrda i jamac svih tekovina NOB-e, koje u toj ustanovi narodne vlasti jasno dolaze do izražaja.

Dok su svi pripašnji sabori Hrvatske izrazito klasne ustanove kao i prijašnji državni oblici, dok se u svim prijašnjim saborima očituje klasni izraziti, nepomirljivi antagonizam, naročito antagonizam između rada i kapitala, kao i između raznih finansijskih grupa imperijalističkih sila, te između eksploatatorskih vrhova i potlačenih nacija, Sabor nove, narodne države Hrvatske pokazuje nam posve novi oblik i novu sadržinu.

Klase kod nas još uvijek postoje, ali između njih više nema onog oporog antagonizma, kao prije u državi izrabljivačkog karaktera. Protivnosti između klasa blijede kod nas upravo s obzirom na novo društveno uređenje i njegovu ekonomsku osnovicu. Promjene u socijalno-ekonomskoj strukturi društva nove Jugoslavije daju sasvim nove temelje i državnom uređenju. Izrabljivanje čovjeka po čovjeku onemogućava se, a osim toga nema više protivnosti, koje su u predratnoj Jugoslaviji isticale nejednakost između nacija. Ravnopravnost naroda predstavlja jedan od osnovnih temelja, na kojima počiva državna zgrada nove Jugoslavije.

Ustavotvorni sabor Hrvatske jednako kao i prijašnji narodni sabori nove Hrvatske nemaju dakle izrabljivački karakter i nisu sredstvo za izrabljivanje, kao što su to bili prijašnji sabori u prethodnim državnim uređenjima.

Nekadašnji sabori Hrvatske vršili su samo jedan dio drž. funkcija, dok narodni sabori nove Hrvatske vrše sve funkcije drž. vlasti. Oni su vrhovni organi čitave drž. vlasti, koja pripada narodu. U njima dakle dolazi do izražaja načelo jedinstva vlasti.

Dok su svi prijašnji sabori bili podređeni, a ne vrhovni organi drž. vlasti, jer je nad njihovom djelatnošću stajao kao nadređeni organ vlasti sam monarh, narodni sabori nove Hrvatske ne poznaju nikakvog nadređenog organa drž. vlasti. Iznad sabora Hrvatske u novoj Jugoslaviji postoji samo narod kao osnovni faktor i izvor sve vlasti. Njegove zaključke ne treba odobravati nikakav drugi faktor. Njegovi zaključci imaju općeobvezni karakter neposredno po objavi, što je on sam vrši. Narodni sabor Hrvatske je dakle vrhovni predstavnik državnog i narodnog suvereniteta.

U tome leži prava njegova vrijednost i bitna razlika prema svim ostalim saborima Hrvatske kroz vjekove.

VILKO IVANUŠA:

UZROK NEPOZNAT

(1935.)

Štefan je imao pokvarene zube, četrdeset godina, podvorničko namještenje u banci i sušicu u prsima, a kod kuće blijedu ženu i dvoje prilično male djece, koja su često tražila kruha. Zbog bolećivog izgleda i pokvarenih zubi nije ga posve nagonski trpio gospodin generalni direktor dr Pero Zlatić. Naprosto je mrzio tog »bolesnog kretena« Štefana, već iz svojih posve estetskih nazora. Osim toga Štefan je bio upravo glupo ćelav, što je strahovito smetalo gospodina generalnoga, koji je naprotiv imao pomno njegovanu valovitu kosu, uvijek natopljenu finim i diskretnim mirisom. Gospodin generalni se uzrujavao, kako netko može imati tako glupo, upravo idiotsko lice, kao taj nesnosni Štefan.

»Štefan, kako ste mi opet danas pospremili sobu?« zapitao ga je oštrim tonom, a Štefan, taj bolesni kreten, još se više smeo i svinuo, treptajući bojažljivo i ponizno svojim podvorničkim očima i gledajući, nije li zbilja zaboravio pobrisati prašinu. I kod toga je ujedno mislio na svoju obitelj, kojoj mora sačuvati kruh.

»Šta, zaboga, buljite, Štefan, zar ne vidite, da su opet sva držala i olovke na lijevoj strani stola!« nastavio je resko gospodin generalni, kojemu je fina zloba palucala u očima.

»Oprostite, molim«, promucao je skromno Štefan.

Prokleta držala, zbilja su sva opet na lijevoj strani. Štefanu se zaista već nekoliko puta desilo, da je posve nesabrano brisao prašinu i pospremao stol gospodina generalnoga, koji je u tom pogledu tako osjetljiv, pa kod toga nije opazio, da je zaboravio pomno naslagati one fino zašiljene olovke i blistava pera na desnu stranu stola, onako jedno kraj drugoga, uz upijač, kako je želio gospodin generalni. Da, u posljednjih nekoliko

dana, otkad mu pobolijeva žena, on je zaista postao nepažljiv, rastresen.

»Od danas pospremat će moju sobu onaj drugi podvornik, Miško, a ne vi. Jeste li me razumjeli, Štefan?«

»Molim, razumio sam«, reče tiho Štefan i problijedi, tiho izašavši iz sobe sa svetom odlukom, da će odsad biti pažljiviji.

Danas je gospodin generalni bio dvostruko zlovoljan. Pa kako i ne bi bio. Prvo i prvo, on naprosto ne može više podnositi ovog idiota i bacit će ga jednostavno van, na ulicu. Zuri glupo i blesavo poput ovce, pa zatim ti njegovi gnjili zubi, voštane ruke i ona užasno bedasta ćelava glava. Brrr, ta to nije više za izdržati! A drugo, on se, molim lijepo, dosta nagnjavi i kod kuće sa svojom ženom Inom, zbog plavuškaste tipkačice Grete, a ne, da bi se još morao gnjaviti i ovdje. To je bespotrebno i suvišno. Uopće mu taj Štefan ide već odavna na živce.

»Halo, gospođice Greto, dođite, molim, ovamo. Jedan diktando«, nadoda mnogo blaže.

I gospođica Greta je došla, sa bilježnicom u rukama i sa zagonetnim smiješkom na usnama, a gospodin je generalni osjetio, kako ga ona nipošto ne uzrujava u nepovoljnom smislu riječi, baš naprotiv.

Ovaj put ga nije smetao ni Štefan, koji je donio stroj za pisanje na rukama, položivši ga pažljivo na mali stolić i požurivši se iz sobe.

»Dođe li koja stranka, nema me u uredu. Ostalo osoblje također ne primam. Jeste li razumjeli, Štefan?«

»Molim, razumio sam«.

Štefan je zbilja dobro razumio i savjesno je izvršivao nalog gospodina generalnoga, kad su došle razne stranke i bankovno osoblje.

»Gospodin generalni direktor se nalazi na putovanju, vraća se sutra!«

»Gospodin generalni momentano ne prima nikoga!«

Ali kada je iznenada stigla milostiva gospođa Ina, Štefan se vidno zbunio.

»Gospodina generalnoga momentano nema ovdje, izvolite navratiti za jedan sat. Neka poslovna konferencija...«

»Dobro, pričekat ću u njegovom kabinetu!« odreže kratko i suho milostiva gospođa Ina tako, da su Štefana oblili ledeni srsi.

»Milostiva gospođo, to nije moguće«, promuca plaho Štefan i pri tom pocrveni žestoko.

»Maknite se!« i Štefan se nije dospio još ni maknuti, već je ušla milostiva gospođa Ina, a gospođica Greta je malo iza toga izišla, ponešto zbunjena. Diktando je, začudo, bio odmah gotov. Par časaka iza nje dostojanstveno je izišla i milostiva gospođa Ina.

»Štefan«, resko je zazvonio glas gospodina generalnoga.

»Molim, izvolite!« i Štefan je ušao.

»Izvolite potpisati ovo!« zapovjedi tvrdo gospodin generalni.

Štefan se uplaši, ugledavši u očima gospodina generalnoga plamen i dršćućom rukom i velikim naporom napiše jedan teško čitljiv svoj potpis. Kako je bio zbunjen prisutnošću gospodina generalnoga, a još više njegovim oštrim nastupom, pero se nekako još više zabadalo u papir i tako su slova ispala deblja i nečitljivija, nego li obično. Ali gospodin generalni ih pomno upijačem osuši i zlobno se nasmiješi, spremivši potpisani papir u svoju ladicu.

»Potpisali ste, da istupate dragovoljno iz službe. Možete odmah ići«, nadoda mirno.

Štefan gotovo pozeleni od užasa i zadršće od nenadane studeni.

»Priznajem, da je moj postupak malo preoštar, ali moji se nalozi moraju točno izvršavati«.

Štefanu je bilo u taj čas, kao da mu zemlja izmiče ispod nogu. Jedva da se snašao i prva mu misao sine na ženu i djecu: oni, pa bez kruha?

»Gospodine generalni, moja žena i moja djeca, imam ih dvoje, treće je na putu!« istisne očajno.

»Shvaćam vaš položaj, možda bolje od vas. I ja imam djecu. Ali načelno ne mogu dozvoliti, da budete ovdje vi veći gospodin od mene«, hladno odvrati gospodin generalni, a u njegovim riječima osjeti Štefan okrutno licemjerstvo.

»Smilujte se, gospodine generalni, već zbog moje obitelji! Nije bila moja krivnja, što je vaša milostiva

gospođa supruga ušla silom unutra i ovdje našla vas i gospođicu Gretu...«

»Šta govorite, vi ste još bezobrazan? Marš napolje, inače ću vas dati zatvoriti! Upamtite — gospođica Greta je pisala moj diktando i ništa više! Imate se smjesta odstraniti odavle!« počeo je histerično vikati gospodin generalni, sav crven i zapjenjen od ljutine.

Štefan se očajno pokunji i izađe iz sobe.

Nekoliko dana iza toga donijele su novine među domaćim vijestima slijedeću malu bilješku:

»Jučer je u gradskom šetalištu nađeno obješeno tijelo Stjepana K-a, podvornika jednog ovdašnjeg bankovnog zavoda. Uzrok samoubojstvu nije poznat. Vjerojatno se radi o bijedi, pošto je samoubojica izgubio pred nekoliko dana namještenje vlastitom krivnjom, zbog neispravnosti i nemara u službi«.

GRGA GAMULIN:

POVODOM IZLOŽBE SLIKARSTVA I KIPARSTVA NARODA JUGOSLAVIJE

XIX. I XX. VIJEKA

»Izložba slikarstva i kiparstva naroda Jugoslavije 19. i 20. vijeka« obuhvaća samo posljednje stoljeće i pô jedne duge historije umjetnosti, koja je od ranog Srednjeg vijeka kroz sve historijske potrese i narodne nedaće potrajala do naših dana. U tom svom dugom razvitku ona se ostvarila u kamenim palačama i crkvama Dalmacije, arhitekturi i freskoslikarstvu Makedonije i Srbije. Historija te umjetnosti slavenskog juga obuhvaća i kasno gotsko slikarstvo Slovenije i Istre, barok Hrvatske, umjetnost makedonskog duboreza i dalmatinskog klesarstva.

Umjetnost naroda Jugoslavije stajala je u svojim prošlim historijskim razdobljima pod stilskim utjecajima različitih okolnih kulturnih područja. Dok su Srbi, Makedonci i Crnogorci na jugoistoku nužno došli pod utjecaj visoke bizantinske sredovječne kulture, Hrvati i Slovenci na sjeverozapadu potpali su pod utjecaj zapadnjačkih stilova, bilo da su ovi prenošeni na Balkan preko Apeninskog poluotoka, bilo preko austrijskih zemalja. Uslijed političkih prilika i različitih utjecaja umjetnost Hrvata, Srba i Slovenaca razvijala se do početka 20. stoljeća uporedo sa povremenim međusobnim dodirima i preplitanjem. Sve tri razvojne linije počele su, međutim, da se jače isprepliću tek početkom našeg stoljeća, da bi u neposredan dodir došle tek u zajedničkoj državi. Od prvog svjetskog rata taj proces približavanja razvijao se sve bržim tempom.

Stara i nova likovna umjetnost kod Srba odijeljena je vremenski historijskom seobom Srba iz južne postojbine na sjever: u srijemsku i vojvođansku ravnicu. To geografsko premještanje težišta srpske kulture rezultiralo je nužno i promjenom njenog karaktera: umjetnost do tada pretežno crkvena i religiozna, dobiva u Podunavlju sve više profani karakter. Građanstvo, koje se rađa, udara joj tokom 18. a osobito 19. stoljeća svoj biljeg. Dotadašnji, skoro isključivo bizantinski, utjecaji nužno uzmiču pred utjecajem baroka, da bi uskoro sasvim iščezli.

Oblast Raške bila je već u predromanskom periodu ognjište srpske umjetnosti. Oko tog političkog i kulturnog središta na osnovi konstruktivnih bizantinskih elemenata nikla je bogata i osebujna crkvena arhitektura, koja je u slijedećim periodama primala i izvjesne elemente zapadne romaničke umjetnosti. Crkve u Žiči, Morači, Sopoćanima, Gradcu, Mileševu, Peći, te u Visokim Dečanima jesu spomenici te zanimljive sinteze bizantinskih i romanskih upliva, značajne po svojoj osebujnosti i slobodnom prihvatanju različitih stilskih elemenata. Srpski i makedonski freskoslikari 13. stoljeća pokrili su velike zidne površine unutrašnjosti spomenutih crkava jedinstvenim djelima monumentalnog stila. Dva stoljeća prije talijanske renesanse nastaje u ovom najjužnijem području Slavenstva jedna velika umjetnost, koja još nije dovoljno poznata u historiji umjetnosti, ali koja će uskoro značiti otkriće svjetskih razmjera. U arhitekturi 14. stoljeća opaža se izvjesno kolebanje između Istoka (Hilandar, Prizren, Staro Nagoričino, Gračanica) i Zapada (Sv. Apostoli u Prizrenu, Visoki Dečani). Freske tog doba su življe i ekspresivnije, likovi patetični i egzaltirani. U slikovitost i dramatiku tih kompozicija uvlači se mnoštvo realističkih pojedinosti, a figure i prizori iz srpske povijesti susreću se sve češće. U 15. stoljeću uslijed gubitka nacionalne nezavisnosti i nadiranja Turaka opaža se opet priklanjanje Zapadu, što je osobito vidljivo u obilnoj dekoraciji crkava (Ravanica, Lazarica, Kalenić, Ljubostinja). U slikarstvu, na freskama i na ikonama, javlja se izvjesna kićenost u ornamentu, a mekoća i elegancija u crtežu. Sve očitija je dekadanca u tematici kao i u likovnoj koncepciji, ali

glasoviti münchenski psaltir pokazuje kakovu je snagu kompozicije i kolorita imala srpska umjetnost i u ovom razdoblju.

Trebalo je, međutim, da Turci budu potisnuti iz podunavske ravnice, te da budu ostvareni izvjesni ekonomski preduslovi, da bi u 18. stoljeću moglo doći do obnove likovne umjetnosti kod Srba. Do te obnove došlo je u Vojvodini i Srijemu u okviru baroknih utjecaja i ta obnova likovno označava prekid sa bizantinskom stilizacijom, dok je društveno uslovljena pojavom mladog srpskog građanstva, koje pomalo nameće umjetnosti svoju tematiku i shvatanje. Ta je umjetnost još uvijek pretežno crkvena (manastiri Vrdnik, Krušedol, Rakovac), ali način, pa i sama ikonografija, svakim se danom sve više približavaju Zapadu. Pored Nikole Neškovića i Zaharije Orfelina javljaju se tada prva dva srpska umjetnika jačeg zamaha: Teodor Kračun (umro 1781) i Teodor Češljar (1746—1793).

Klasicizam, koji se je u srpskom slikarstvu pojavio na prelazu stoljeća, a sa kojim i počima ova izložba, zastupan je sa nekoliko istaknutih slikara, kao što su Arsenije Teodorović (1768—1826) poznati ikonopisac i portretist čiji je atelјer u Temišvaru bio rasadištem nove umjetničke škole kod Srba, Pavle Đurković, koji je dugo radio i umro u Odesi, a osobito nadareni portretist Konstantin Danil (1798 do 1873), čiji portreti često pokazuju sve oznake realističkog posmatranja (nedovršeni »Ženski portret«). Učenik Arsenija Teodorovića, on se poslije lutanja po Erdelju i Banatu ustalio polovinom stoljeća u Bečkereku, odgojivši cio niz vrsnih slikara. Nikola Aleksić (1811 do 1873), proizavši također iz Teodorovićevog ateljera, bio je vrlo plodan slikar portreta, ikonostasa i kompozicija, dobar crtač i poznati pedagog. Kao izraziti pretstavnici nastajućeg građanstva ti su slikari pored religiozne i klasične tematike slikali ne samo portret, nego i mrtvu prirodu, približavajući se sve više realističnom posmatranju predmeta. Ali već oko polovine 19. stoljeća javljaju se očiti elementi romantizma, sa svim tipičnim osebinama: sa motivima iz nacionalne historije i folklora, sa pejzažima iz stranih zemalja, sve u smjelim kontrastima i snažnim bojama. Pavle Simić (1818 do 1876), đak bečke Akademije, slikar fine linije i toplog kolorita, među ostalim je slikar velikih historijskih kompozicija, a Novak Radonić (1826—1890) pored toga i jedan je od najboljih portretista svoje generacije. Zatim toj grupi pripada Đuro Jakšić (1832—1878) pjesnik i slikar romantičnih motiva i izloženog portreta »Djevojka u plavom«, dok kod neobično nadarenog Đorđa Krstića (1851—1907), čije remek djelo« »Anatom« zauzima jedno od centralnih mjesta izložbe, sve više dolazi do izražaja stremljenje k realizmu. Unutar tog srpskog portretnog slikarstva, koje vodi liniju od klasicizma do realizma, često sa tipičnim osebinama srednje-evropskog bidermajera, pored nedostižnog Đorđa Krstića posebno mjesto zauzima snažna ličnost slikarice Katarine Ivanović (1811 ili 1819—1882), čiji izloženi autoportret nosi sve stroge oznake jednog visokog stila. Drugo značajno žensko ime u srpskom slikarstvu 19. stoljeća je Mina Vukomanović (1829—1894), kći velikog srpskog lingviste i književnika Vuka Karadžića. Izloženi autoportret daje primjer čvrste modelacije i stroge discipline njenog slikarstva. U posljednjoj četvrti 19. stoljeća javlja se zaista realistička škola sa cijelim nizom umjetnika, koji pod uplivom Münchena slikaju trijeznim načinom pejzaž svoje zemlje i siromašne ljude iz puka. Nakon Krstićevih pejzaža i mrtvih priroda, od kojih izložena »Alaska vrata« pokazuju po objektu i obradbi sve osebine realističkog shvatanja, te nakon pejzaža i genre-slika münchenskog đaka Miloša Tenkovića (1849—1890), glavni pretstavnici realizma već pokazuju skretanje izvjesnom akademizmu, te u to vrijeme nastaju historijske kompozicije, među kojima »Seoba Srbalja« Paje Jovanovića još nosi vidne tragove fašističkog vandalizma. Pavle Jovanović (r. 1859), Uroš Predić (r. 1857), i Stevan Aleksić (1876—1923), koji su izraziti zastupnici takve umjetnosti kod Srba, mogli su biti pretstavljeni na ovoj izložbi samo s oskudnim brojem svojih djela, uglavnom uništenih za vrijeme rata.

Leon Koen (1859—1934) i Marko Murat (1864—1944) ostali su po strani od tih nastojanja, te ovaj posljednji već označava u razvoju srpskog slikarstva prelaz impresionizmu. Impresionizam kao posebna škola

bio je, međutim, uveden u Srbiju od pariških đaka, dakle izravno iz njegove postojbine. Nadežda Petrović (1874—1915) uspjela je svojim temperamentom i spontanošću nametnuti novo umjetničko shvatanje domaćim krugovima. Njoj i njenom suborcu u borbi za impresionizam pejzažisti Milanu Milovanoviću (1876—1946) uskoro se pridružilo još nekoliko slikara, kao što su Kosta Miličević, Borivoje Stevenković (r. 1897), Rista Vukanović, koji sačinjavaju krug beogradskih impresionista u prvim decenijama našeg stoljeća. Rat i okupator uništili su, nažalost, najveći i najbolji dio njihovog umjetničkog djela.

Sa tim imenima završava se uglavnom retrospektivni dio srpskog slikarstva i započima razdoblje modernizma, u kome se čovjek i život naroda više ne nalaze u središtu umjetnikovih interesa i zapažanja.

XIX. stoljeće dalo je tek u svojoj posljednjoj četvrti u Hrvatskoj niz snažnih umjetničkih ličnosti sa kojima je započeo nagli razvitak novije umjetnosti kod Hrvata. Razvijajući se isprva pretežno na obalama Jadranskog mora, likovna je umjetnost u Hrvatskoj svojedobno dala velik i stvaran doprinos romanskoj i gotskoj umjetnosti Srednjeg vijeka, te umjetnosti talijanske renesanse. Poslije vrlo zanimljive periode pleterne ornamentike, koja je u Hrvatskoj od 8.—12. stoljeća bila neka vrsta nacionalne umjetnosti, cio niz domaćih graditelja klesara i slikara ostavio je po primorskim gradovima snažna umjetnička djela, danas već poznata svjetskoj javnosti po svojoj vrijednosti i kulturnom značenju. Pored onih nekoliko stranih graditelja i majstora, koji su radili na dalmatinskim katedralama i spomenicima, već od najranijeg doba domaći umjetnici radili su samostalno, stvarajući našu vlastitu umjetnost, na splitskom zvoniku, šibenskoj, trogirskoj i korčulanskoj katedrali, kao i na palačama Hvara, Zadra i Dubrovnika. Iz širokih slojeva hrvatskog puka, građana, seljaka i klesara Dalmacije, izrastao je cio niz snažnih majstora i umjetnika. Andrija Buvina izrezao je već 1214. g. drvena vrata splitske katedrale, a majstor Radovan isklesao je oko 1240. god. glasoviti romanički portal u Trogiru. Već tada susrećemo skoro isključivo slavenska imena u bogatom umjetničkom životu dalmatinskog građanstva ovog doba: Juraj Dalmatinac, graditelj šibenske katedrale, Matija Gojković, Ivan Duknović, slikari Ugrinović, Lovro Marinov, Nikola Božidarević, Hamzić, a na sjeveru u Istri slikar fresaka Vinčencije iz Kastva, poznat po glasovitim dekoracijama crkve Sv. Marije u Bermu kod Pazina u Istri, i mnoštvo drugih umjetnika nepobitan su dokaz kulturne samostalnosti Slavena na istočnoj jadranskoj obali. Ali možda još veći i značajniji je doprinos, koji su hrvatski umjetnici dali renesansnoj umjetnosti u samoj Italiji: kipari Ivo Duknović Franjo iz Lovrane i njegov brat arhitekt Luciano, slikari Stjepan Crnota, Juraj Čulinović, Andrija Medulić, kasnije Fridrik Benković, da spomenemo samo najglavnije od mnogih umjetnika, koji su u doba renesanse djelovali s one strane Jadranskog mora.

Sa prenosom težišta kulturnog života sa Jadrana u sjeverni dio Hrvatske, u međurječje Save i Drave, gdje je kontinuitet od romanike i gotike do baroka (bez jačih renesansnih elemenata) u laganom ali stalnom uzrastu, likovna umjetnost promijenila je svoje lice: ona je tek u 17. i 18. stoljeću postigla visoke umjetničke rezultate u arhitekturi, kiparstvu i slikarstvu gornjohrvatskog feudalizma. Slikari Bernard Bobić, Ivan Ranger i drugi ispunili su u to doba, pod uplivom tirolskog i talijanskog baroka, unutrašnjost hrvatskih baroknih crkava svojim slikama i freskama, dok se uporedo sa crkvenom umjetnošću razvija tokom 17. i 18. st. i bogata svjetovna umjetnost velikaških dvorova i građanskih kuća.

Poslije izvjesne praznine u prvoj trećini 19. stoljeća, umjetnost u Hrvatskoj prolazi sredinom stoljeća kroz razdoblje »biedermeier«. Značajno je za likovnu umjetnost 19. stoljeća Hrvata, da romantika ilirskog preporoda nije našla odgovarajući odraz u likovnoj umjetnosti, dok je doba Bachovog apsolutizma stvorilo u zemlji ne samo teške političke, nego i kulturne prilike. U to doba Slovenac Mihael Stroy i Slovak Ivan Zasche unose u Hrvatsku utjecaj bečke škole. Nakon izvjesnih zakašnjelih romantičnih momenata (»Autoportret« Karoline Mihanović), prvi znatniji domaći slikar 19. stoljeća je nadareni i nesretni Vjekoslav Karas (1821 do

1858). Po studijama i uplivima bliz biedermeieru i nazarenskoj školi, on u posljednjim i najboljim djelima već pokazuje izvjesne realističke elemente. (»Portret Krešića«). Sasvim drugačijeg značaja je osječka škola, koju je pod bečkim utjecajem započela osječka obitelj Hötzendorf, a iz koje su zatim izašli A. W a l d i n g e n (1843 do 1904) i I s o K r š n j a v i (1845—1926). Paralelno sa osječkom školom počima i razvoj likovne umjetnosti u Zagrebu, političkom i kulturnom središtu Hrvatske. Ferdo Q u i q u e r e z (1845—1893), školovan u Münchenu i Italiji, bez solidnijeg likovnog obrazovanja, dao je ipak niz lijepih malih pejsaža s dalmatinske obale i iz Crne Gore. Nikola M a š i ć (1852—1902) slika sa mnogo većim znanjem dopadljive motive u načinu i kvaliteti tadanjeg evropskog akademizma. Iso Kršnjavi, đak osječke škole, pošto je upotpunio svoje znanje po svim većim slikarskim centrima Evrope, napustio je slikarstvo, posvetivši svoj moćan upliv i široku kulturu za unapređenje likovne umjetnosti u Hrvatskoj. Bujan razvoj umjetnosti u slijedećim decenijama velikim je dijelom zasluga upravo Ise Kršnjavog i njegove vanredne aktivnosti. On je početkom devedesetih godina i privukao u Zagreb talentiranog dalmatinskog slikara V l a h u B u k o v c a (1855—1922), oko kojeg se na prelazu stoljeća okupila tzv. zagrebačka grupa. Ovaj nadareni južnjak, učenik Cabanela, dakle pripadnik tadašnjeg akademizma, slikar mnogobrojnih portreta i historijskih kompozicija, izvršio je svojim boravkom pozitivni utjecaj na oblikovanje tog početnog perioda hrvatske umjetnosti. Godine 1894. otvorena je u Zagrebu prva samostalna umjetnička izložba. Raznorodni uplivi Beča, Münchena i Pariza osjećaju se u tom razdoblju, koje još nema ni svoje fizionomije ni stilske ujednačenosti. Oko Hrvatskog Salona od 1898. dalje okuplja se uz Bukovca većina hrvatskih slikara, među kojima ima romantičara po sklonostima i načinu obradbe, pristaša pseudoakademizma i pobornika novog pejzažnog slikarstva. To su: I v a n T i š o v, O t o n I v e k o v i ć, marinista M e n c i C l. C r n č i ć (1865—1930). slikar intimnih pejzaža F e r d o K o v a č e v i ć (1870—1927), gluhonijema slikarica S l a v a R a š k a j (1877—1905), te B e l a C s i k o s-S e s s i a (1864 do 1931), koji svojim literarnim motivima i slikarskim

eksperimentiranjem pretstavlja u hrvatskoj sredini način Secesije, zatim kipari R o b e r t F r a n g e š (1872—1940) i R u d o l f V a l d e c (1872—1928), dok izvan Salona stoji C e l e s t i n M e d o v i ć (1857—1919), dobar portretist i pristaša akademizma, koji na likovnom polju prèdvodi otpor »starih« protiv Salona.

Prelaz stoljeća označen je, dakle, s jedne strane utjecajem bečke i münchenske secesije, a s druge strane heterogenim uplivima iz Italije i Pariza.

To je doba povratka u domovinu talijanskog đaka E m a n u e l a V i d o v i ć a (r. 1872), zatim M i r k a R a č k o g (r. 1879) i grafičara T o m i s l a v a K r i z m a n a (r. 1882), od kojih je prvi dao u svojoj prvoj fazi tmurne vedute dalmatinskih gradova, a u zadnjoj fazi svoje najbolje slike dalmatinskih interieura. Ujedno je to doba u kojemu se javljaju kipari I v a n R e n d i ć (1849—1922) i animalista K r u n o s l a v D e š k o v i ć (1885—1939) i napokon I v a n M e š t r o v i ć (r. 1883), najsnažnija ličnost hrvatske likovne umjetnosti. Ispva pod utjecajem Metznerove secesije, taj plodni i energični sin dalmatinske Zagore prelazi oko 1920. godine u svojoj orijentaciji na Zapad, došavši u Parizu u dodir s Rodinovom umjetnošću. Njegovo ogromno životno djelo, eklektično i sintetsko u neku ruku, znači naglo dostignuće evropske razine u kiparstvu. U slikarstvu, međutim, uspon je izvršen nešto laganijim tempom, ali zato s isto tako plodnim rezultatima. Do tog časa jedino je Vlaho Bukovac bio donio u Zagreb izvjesne elemente pogrešno shvaćenog impresionizma, što je imalo kao posljedicu rasvjetljivanje palete njegovog kruga. Ali tek sa prelazom münchenskih đaka Račića i Kraljevića u Pariz počima kod Hrvata ono što nazivamo modernim slikarstvom. J o s i p R a č i ć (1885—1908), snažan i dubok umjetnik, slomio se pri tom prelazu i prerano završio u Parizu samoubistvom. Kod prvog sudara sa već dekadentnom francuskom likovnom kulturom, dala je hrvatska umjetnost svoju najveću žrtvu. Ta je žrtva, međutim, zajedno sa slikarskim rezultatima M i r o s l a v a K r a l j e v i ć a (1885—1913), značila svladavanje, preko Maneta i Cézannea, onog razvojnog uspona, koji je bio nastao uslijed skoro posvemašnjeg izostanka upliva francuske umjetnosti 19. stoljeća za likovnu umjetnost u

Hrvatskoj. Uz duboko ljudsko slikarstvo Josipa Račića, koje je po stilu i sadržaju tako uraslo u svoje doba, umjetnost Miroslava Kraljevića, unatoč tople osjećajnosti »Djevojčice s bebom« i njegovih strogih autoportreta, više je mondena i površnija, a daje, osobito u grafici, sa suverenom lakoćom često lascivnu karikaturu izvjesnih slojeva tadašnjeg društva. Tom krugu münchenske, zapravo Habermannove škole, koja je, podržavajući zdrave Leiblove tradicije, ipak već u to doba tražila dodir sa Manetom i francuskim slikarstvom, pripadali su i danas još živi slikari Vladimir Becić (1886) i Oskar Herman (1886), koji su se kasnije razvijali različitim putevima, prvi kao profesor zagrebačke akademije, a drugi u umjetničkoj emigraciji u inostranstvu. Račićev »Pont des Arts« i Kraljevićev »Luxemburški park« daju međutim naslutiti kakav bi bio razvitak tog zakašnjelog postimpresionizma u Hrvatskoj, da prerana smrt obiju umjetnika nije prekinula njihovo djelo.

Likovna umjetnost u Sloveniji tokom svog razvitka nalazila se već po svom geografskom položaju kao i političkim prilikama u uskom dodiru s umjetnošću srednje Evrope. Nekako u prvim decenijama 13. stoljeća romanski stil prelazi u gotiku, koja traje sve do polovine 16. stoljeća.

Umjetnost feudalizma kod Slovenaca ostavila je bogatu ostavštinu gotičke umjetnosti u arhitekturi, kiparstvu, u miniaturama i slikama na prozorima, a osobito u fresko-slikarstvu. Slovenski fresko-slikari kretali su se u okviru srednjeevropske kasne gotike, koja je u tim južnim slovenskim predjelima dobila blage oblike i osobitu draž, koja ju odlikuje od germanske, često naturalističke tvrdoće. U mnoštvu tih fresaka ističu se radovi Janeza iz Ljubljane u crkvama u Visokom (1443) i Muljavi (1459), kasnije crkve u Godešču, Mači i Jezerskom. Ta je umjetnost slavenske kasne gotike obuhvatala cijelo područje Slovenskog Primorja i Istre (današnja t. zv. Julijska Krajina), gdje se na svakom koraku, sve do Soče i zapadne istarske obale, mogu po crkvama i poljskim kapelicama naći dokazi te originalne najzapadnije grane slavenske kulture. Na tu domaću umjetnost nadovezuju

OSKAR HERMAN: GLAVA DJEVOJČICE

se u Sloveniji u 16. stoljeću izvjesni blijedi elementi srednjeevropske renesanse, dok uzrok pomanjkanja upliva talijanske renesanse na slovensku umjetnost treba tražiti u Reformaciji, koja je ove krajeve privezala uz književna i religiozna strujanja Srednje Evrope, te u razvitku slovenske umjetnosti prouzročila osjetljivu prazninu. Tek koncem 16. stoljeća, sa katoličkom protureformacijom, počima novo doba, koje preko izvjesnih elemenata renesanse vodi izravno u barok 17. i 18. stoljeća. Mnoštvo slovenskih baroknih crkava ispunjeno je umjetnošću baroknih oltara, te obojene drvene i kamene plastike (Franc Mislej i Franc Robba). U slikarstvu poslije portretiste J. F. Gladića tek pojava velikog dekoratera Valentina Mencingera (1699—1759) označava nov procvat slovenskog slikarstva. Uz njega Franc Jelovšek (1700—1764) i portretist Fortunat Bergant (1721—1769) sa pejzažistom Lovrom Janša (1749—1812) i Leopoldom Sayerom sačinjavaju baroknu školu slovenskog slikarstva.

Prelaz od baroka k umjetnosti građanskog realizma čine u Sloveniji slikari M a t e j L a n g u s (1792—1855), J o s i p T o m i n c (1790—1866) i M i h a e l S t r o y (1803—1871), autor portreta ilirskog pjesnika Stanka Vraza, koji uporedo sa probuđenjem slovenskog nacionalnog osjećanja označuju sasvim nov odnos umjetnosti prema narodu i zemlji. Njihovo slikarstvo nosi nešto više od srpskog i hrvatskog »biedermeiera« oznake te srednjeevropske umjetnosti prve polovine 19. stoljeća.

Zanatska solidnost tog trijeznog i deskriptivnog slikarstva dolazi do izražaja osobito u Tominčevoj »Porodici Moskon«. Te slikare slijedili su u drugoj polovini 19. stoljeća braća J a n e z (1850—1885) i J u r i j Š u b i c (1885—1889) koji se, kao i J o s i p G e t k o v š e k i slikarica I v a n a K o b i l c a već kreću u krugu njemačkog i francuskog građanskog realizma, ponegdje već sa izvjesnim impresionističkim elementima. Impresionizam kod Slovenaca ima zapravo svoj začetak u krugu A n t o n a A ž b e a (1861—1903), koji pretstavlja kod Slovenaca vrhunac utjecaja münchenske škole, ali pravi njegov osnivač je nadareni kolorista I v a n G r o h a r (1867—1911). Sa Groharom na čelu slovenski impresionisti osnovali su u Ljubljani umjetničko društvo »Sava«

(1904), koje je među svoje istaknute članove brojilo i portretistu Ferdu Vesela (1861—1946), svestranog slikara i prvoborca impresionizma Rikarda Jakopića (1869—1943), zatim Mateja Sternena (r. 1870) i Mateja Jamu (r. 1872). Slikajući pored likova i mrtvih priroda uglavnom pejzaže svoje domovine, slovenski su impresionisti produžili trajanje svoje škole do najnovijih vremena.

Prvi svjetski rat označava ne samo izvjestan prekid, nego i prekretnicu u razvoju srpske kao i hrvatske umjetnosti. No dok je slikarstvo u Hrvatskoj u to vrijeme upravo izlazilo iz münchenskog kruga, u Srbiji je impresionizam već bio u punom rascvatu. Građanstvo je jugoslavenskih zemalja u to doba tražilo i preuzimalo one iste životne i umjetničke oblike, koje je uznapredovalo građanstvo na Zapadu već bilo pronašlo, a najznačajniji momenat u tom procesu bila je sve očiglednija dehumanizacija likovne umjetnosti upravo u tom impresionističkom pejzažnom slikarstvu. Karakteristično je, međutim, da je impresionistička škola samo u Sloveniji dala trajne rezultate i poticaje, koji su čak potrajali dugo nakon prvog svjetskog rata. Nacionalna katastrofa, koju je u to doba proživjela Srbija, prekinula je daljnji razvoj t. zv. beogradskog impresionizma, čiji je glavni prvoborac Nadežda Petrović umrla na fronti kao bolničarka u drugoj godini rata, a Kosta Miličević dvije godine nakon njegovog završetka. Niti u Hrvatskoj se impresionizam nije dalje razvio iz Bukovčeva pleinairizma, kao ni iz pejzaža Crnčića, Kovačevića i Slave Raškaj, dok je pejzažno slikarstvo Račića, Kraljevića, M. Steinera i E. Vidovića u prva dva decenija našeg stoljeća zapravo samo po svom osnovnom ugođaju vezano uz impresionističko shvaćanje. Samo u Sloveniji su umjetnici okonekadašnje »Save« produžili život slovenskom impresionizmu, koji u okviru umjetnosti jugoslavenskih naroda čini logičan prelaz poslijeratnom modernizmu.

Slikarstvo u jugoslavenskim zemljama poslije prvog svjetskog rata obilježeno je uplivima raspada zapadnjačke likovne umjetnosti, koje je nastupilo nakon impresionističke faze. Osobito je razorno djelovao njemački ekspresionizam na umjetnost Slovenije (braća France i Tone Kralj), dok je u srpskom slikarstvu značajniji predstavnik ekspresionističkog i donekle kubističkog formalizma Sava Šumanović (1896—1944), od kojeg je izložena samo jedna slika iz njegove posljednje faze. Izvjestan neobuzdani kolorizam značajan je kroz neko vrijeme u Srbiji kod cijelog niza slikara, kao što su Jovan Bijelić (r. 1887), Zora Petrović (r. 1894), Milan Konjović (r. 1897), Stojan Aralica (r. 1885) i neobično plodni eksperimentator Petar Dobrović (1890—1942) a u Hrvatskoj kod dalmatinskog slikara Ignjata Joba (1895—1936). Inače se u Hrvatskoj slikarstvo dalje razvijalo između Pariza i zagrebačke Akademije, zastranivši isprva putem tvrdog modeliranja i došavši kasnije potpuno pod utjecaj novijeg francuskog kolorizma. Pored prerano umrlih slikara M. Steinera 1894—1918), Ignata Joba, Jurja Plančića (1899—1930), cio niz starijih umjetnika, kao što su Oskar Herman, Vladimir Becić, Ljubo Babić, Milivoje Uzelac, Leo Junek, Jerolim Miše, Vjekoslav Parač, Marin Tartalja i Oton Postružnik učinili su hrvatsko slikarstvo vrlo raznovrsnim. Kod mlađe generacije izašle iz zagrebačke Akademije (Slavko Šohaj, Antun Mezdić, Frane Šimunović, Oton Gliha — da spomenemo samo izložene), pored permanentnog utjecaja Pariza, vidljivo je već postojanje jedne domaće tradicije, koja se razvila u okviru Akademije, osobito pod uplivom škole Marina Tartalje. Uz to intimno kolorističko slikarstvo, na lijevom krilu građanske umjetnosti udružili su se početkom prošlog decenija napredni umjetnici u grupu prozvanu simbolički »Zemlja« (Krsto Hegedušić, Đuro Tiljak, Marijan Detoni, Oton Postružnik, Vanja Radauš, Franjo Mraz, Ivan Generalić i dr.). Sa programom društvene kritike oni su spojili neke vidove naturalističkih i primitivističkih formalizama, koji danas već pripadaju našoj likovnoj prošlosti.

Istovremeno se u Srbiji razvija slikarstvo u smislu izvjesnog smirivanja kolorita, što je vidljivo iz slika Marka Čelebonovića, Peđe Milosavljevića, Ivana Tabakovića, Gvozdenovića, Gr-

dana i cijelog niza djelujućih mlađih umjetnika kao Vere Čohadžić, Dane Đokić, Dušana Vlajića i dr., te za vrijeme okupacije poginulih slikara Ivice Ribara i Bore Baruha. Važan doprinos umjetnosti jugoslavenskih naroda u tom razdoblju dali su Crnogorci sa dva svoja istaknuta umjetnika Milom Milunovićem i Petrom Lubardom, dok se u Makedoniji pored ostalih javljaju Nikola Martinovski i Lazar Ličenovski. Slovensko moderno slikarstvo odvaja se donekle po koloritu i nekoj posebnoj blagosti, te slikari Kos Gojmir, Jakac Božidar, Kregar Stane, Maksim Sedej i Nikolaj Omerza čine posebnu skupinu među jugoslavenskim slikarima.

Pored tog slikarstva građanskog po svom sadržaju i po svojim oblicima dolazi kod naših naroda u predratnom deceniju do pokušaja stvaranja realističke umjetnosti osobito u grafikama i slikama Đorđa Andrejević-Kuna, Marijana Detonija, Franje Mraza i dr., koji su se pokušaji u oslobođenoj domovini nastavili u većim razmjerima. Velik broj jugoslavenskih slikara prošao je kroz narodno-oslobodilačku borbu i dao na oslobođenom teritoriju svoj doprinos boreći se oružjem i umjetnošću. Izložena grafika potječe većim dijelom upravo iz tog razdoblja. Ali tek nakon posvemašnjeg oslobođenja naši su slikari mogli pristupiti izradi većih djela i kompozicija, koje prikazuju borbu našeg naroda, obnovu i izgradnju oslobođene domovine. Nastojeći za novu stvarnost i novu tematiku naći nove oblike, cio niz slikara (Đ. Andrejević-Kun, Marijan Detoni, Milo Milunović, Petar Lubarda, Zlatko Prica, Frane Šimunović i dr.) pristupili su izradi kompozicija iz savremenog života naših naroda, od kojih su djela samo neka mogla biti izložena na ovoj izložbi.

Kiparstvo je nakon pojave Ivana Meštrovića zauzelo osobit položaj u umjetničkom stvaranju naroda Jugoslavije. Njegovi su učenici ubrzo potražili svoje vlastite puteve. Monumentalna i herojska umjetnost Meštrovićeva dobila je kod Antuna Augustinčića nove oblike i više likovnog osjećanja mjere, Franjo Kršinić nastavio je dalmatinsku tradiciju klesarskog umi-

jeća u oblasti ženskog akta i lirskog osjećanja, dok je Vanja Radauš u bronzu ulio nemir i heroizam našeg vremena. U Srbiji se nakon Tome Rosandića javljaju vajari Ilija Kolarović, Sreten Stojanović, Stijović i Palavičini, dok u Sloveniji nakon Alojzija Gangla i Zajca imamo poslije prvog svjetskog rata Tina Kosa, a danas cio niz mlađih kipara (Boris i Zdenko Kalin, Karol Putrih i dr.). Djela tih mladih kipara, kojima treba pribrojiti Grgu Antunca, Stevana Bodnarova, Lojze Dolinara, Kostu Radovanija, Vojina Bakića i od talijanskih fašista strijeljanog Ivana Lozicu, pokazuju da se naše kiparstvo nalazi tek na početku svog tematskog i formalnog približavanja stvarnosti.

Ova izložba, kojom naši narodi posjećuju bratske slavenske zemlje, samo je presjek kroz likovnu umjetnost posljednjih dvaju stoljeća. Ona pokazuje likovno stvaranje koje se razvilo u nekoliko naših kulturnih centara, noseći često lokalna obilježja i tragove različitih stranih utjecaja. Ona osim toga očito pokazuje karakter društva u kome se razvijamo, često sa izrazitim osebinama vladajuće klase i njene ideologije.

Iznoseći našu umjetničku prošlost kao jednu više manje zaokruženu cjelinu, Komitet za kulturu i umjetnost pri vladi FNRJ nije mogao da se rukovodi isključivo estetskim mjerilom. Nastojeći prikazati svestrano sva razdoblja obuhvaćenog vremenskog razmaka i dati što potpuniju sliku razvitka likovne umjetnosti naroda Jugoslavije, Komitet je prišao našem kulturnom naslijeđu retrospektivno. Naši su narodi svijesni da u tom naslijeđu, koje im je prošlost ostavila, mogu crpsti mnoga iskustva, prilazeći mu uvijek kritički i sa najvećim oprezom. Ali ocjena naše likovne prošlosti stoji još pred nama, kao što pred našim umjetnicima stoji otvorena zadaća kritičke upotrebe naslijeđenih iskustava i stvaranje realističke umjetnosti koja će odraziti stvarnost našeg vremena, borbu, obnovu i izgradnju domovine.

Umjetnici Titove Jugoslavije znat će izvršiti svoju dužnost prema svom narodu.

NEVEN ŠEGVIĆ:

PRILOG RAZUMIJEVANJU

RAZVITKA MODERNE ARHITEKTURE

Ni u jednoj oblasti kulturnoga života nisu se sudovi i prognoze o razvitku toliko divergentno razlikovale kao u arhitekturi. Sam razvoj arhitekture tumačen je svakojako, a najmanje pravilno. Tako češki kritik Karel Teige u svojoj »Sociologiji arhitekture«, pored nesumljivo točnih opažanja, iznosi čitav niz pogrešnih zaključaka. Iako arhitekturu, s jedne strane pravilno tumači kao pojavu vezanu uz društveno uređenje, prema tome vezanu i uz promjenu toga uređenja, on je s druge strane nepravilno identificira s naukom i oslobađa svake umjetničke premise. »S novim materijalima i tehnikom dostiže »arhitektura« takav stupanj tehničkog razvoja, koji je uvjetuje da ona izađe iz okvira građevne umjetnosti. To je početak njezine transformacije u nauku« (Teige »Sociologija arhitekture«).

Najmanje su sami arhitekti pravilno tumačili arhitekturu. Ako uzmemo u ruke djela Sartorisa, Le Corbusiera, ili Lewisa Mumforda (da o drugima ne govorimo), kojega je knjigu »Stiks and Stones«, na jedan u arhitektonskoj literaturi klasičan način rasčlanio sovjetski teoretičar Arkin, naići ćemo na niz različitih zabluda i utopija. Te zablude međutim imaju svoj neslučajni korijen. Arhitekti su nastojali da rastumače modernu arhitekturu kao pokret društvenoga značaja, kao revolucionarni pokret u svrhu povećanja blagostanja čovječanstva. Služeći se takvim zvučnim frazama, arhitekti su napisali niz manifesta i programa od kojih je najkarakterističniji onaj s kongresa održanog 28. juna 1928. u La Sarrazu (Švicarska). Ta deklaracija nam dokazuje koliko su se potpisani arhitekti, tumačeći arhitekturu, udaljili od same arhitekture i njezine prave socijalne i opće kulturne uloge. »Budu li države promijenile svoj dosadašnji stav prema arhitekturi, izazvat će njezinu renesansu u općem ekonomskom i kulturnom napretku »Društva«. Samo iz ovoga se izvoda vidi koliko su takva tumačenja idealističkog karaktera: arhitektura se tretira kao kulturna, čiji je razvitak ovisan o promjenama pogleda pojedinih država na njezin razvoj! Očekivale su se od tih deklaracija promjene u odnosima država prema arhitekturi, a nisu se uočile neraskidive veze između takve arhitekture i tih država. Prva zemlja na svijetu gdje je došlo revolucionarnim, a ne deklarativnim putem do izmjene osnovnih društvenih odnosa pa, jasno, i odnosa između države i arhitekture, je SSSR. Tamo je arhitektura postala dio opće državne politike i izgradnje.

No prije nego što pređemo na daljnja izlaganja potrebno je iznijeti historijski razvitak moderne arhitekture, označiti njezine osnovne rezultate.

Nova arhitektura je proizvod 19. stoljeća, proizvod epohe kapitalističkog industrijalizma kojega je mašinska proizvodnja stvorila u cijelom civiliziranom svijetu gospodarske, društvene i kulturne uvjete različite od prijašnjih epoha. Historijsko-društvene uvjete novoga rada, dakle i nove arhitekture, pripremila je Francuska revolucija, koja je zaključila feudalnu epohu historije. Društvena klasa, koja je poslije francuske revolucije osigurala sebi gospodarsku i kulturnu hegemoniju, zatekla se uskoro u situaciji u kojoj su joj parole revolucije (pomoću kojih je i prisvojila vlast) postale vrlo opasne.

U svrhu osiguranja unutarnje stabilizacije protiv novog i snažnog tehničkog razvitka, koji je u stvari i omogućio zamah kapitalizma, a koji ga kasnije sve više ugrožava, jer se s njime javljaju nove probuđene i ojačale društvene snage, posiže buržoazija za prisilnim osiguranjem svojih društvenih odnosa.

U oblastima društvene nadgradnje, u oblasti kulture, u pravu, u politici, u estetici pa i u arhitekturi, hvata se buržoazija nazadnjačkih forma, koje očituju

te stabilizacione tendencije buržoazije. Stoga nije slučajno da nakon što je Francuska revolucija ukinula Akademiju, školu koja je liferovala pobožne kompilatore preživjelih forma, da tu istu Akademiju ponovno uspostavlja Napoleon I. S druge strane 19. stoljeće donosi u arhitekturi drugu krajnost, koja je također rezultat naglog razvitka sredstava proizvodnje, a to je kult čiste konstruktivne ljuske, kao najsnažnijeg arhitektonskog sredstva (Eiffel).

Dakle osnovana na ovom unutarnjem razdoru moderna arhitektura počinje svoje prve korake. Razdor između mašinske proizvodnje i reakcionarnih ideoloških tendencija našao je svoj puni odraz u arhitekturi. Dok su u evropskim gradovima nicale pseudorenesansne ili pseudoromanične palače, crkve, kazališta, izložbene dvorane i čitav ostali arsenal pseudoklasicizma, u isti čas i u istim gradovima, naglim razvitkom industrije, otvaraju se goleme mogućnosti i rezultati novih građevnih metoda. Brzo usavršavanje proizvodnih sredstava daje arhitekturi nove konstruktivne mogućnosti. Javljaju se tada čelik i željezo kao novi građevni materijali, te konačno armirani beton. Obrt time odlazi u drugi plan za arhitekturu. Arhitektura ove vrste odriče ga se.

Kao primjere razvitka tehničkih mogućnosti navodimo: g. 1855. Henry Bessemer priprema čelik kemijskim putem, 1832. proizvodi Stevens mašinskim putem željezne i čelične profile, 1845. izvedeni su u Parizu nosači T profila, u momentu štrajka građevinskih radnika i kada je uslijed porasta građevne djelatnosti poskočila vrijednost drvenoj građi. Camille Polonceau izvodi lagane željezne konstrukcije (1837.)

Za samo proučavanje moderne arhitekture potrebno je dakle uočiti dvije polazne točke njezina razvitka. Jedna je u vezi s razvitkom industrije, inženjerstva, koje je ostalo sve do poslije velikog svjetskog rata izvan polja arhitekture. Druga je rezultat spomenutih ideoloških i umjetničkih tendencija, koje su imale svoj korijen u tadašnjim društvenim prilikama. U početku razvoja moderne arhitekture njezini su pojedini pioniri doduše u svome radu zadržavali svoju individualnost. Svaka je generacija išla svojim vlastitim putem, bar u teoriji, prekidajući uvijek na jedinstven način s općim i pravilnim razvojem arhitekture. Premda mnogi drže da

je na pr. Henry Hobson Richardson obnovitelj romantike, on je ipak jedan od najvećih individualnih pionira moderne arhitekture. Njegove posljednje zgrade skoro su sasma oslobođene od arheologije, te pokazuju veliku originalnost u kompoziciji i izvanrednu slobodu u odnosima plohe i otvora. Tu tradiciju slobode nastavili su John Wellborn Roat i Luis Sullivan, a sa Sullivanovim učenikom, Frank Lloyd Wrightom, sve su veze s prošlošću bile prekinute. U isto vrijeme Wright je značajno izmijenio tlocrte kuća, oslobodivši unutarnju podjelu i proširivši sobe u posebna krila s mnogo prozora na svakoj strani. Njegovo postavljanje otvora bilo je sasvim funkcionalno, a njegove kompozicije sasma nesimetrične. Stoga se i smatra Wrighta inicijatorom arhitekture slijedeće četvrtine stoljeća.

U isto vrijeme javlja se Holanđanin Cuijpers, savremenik Richardsona, Otto Wagner, mlađi savremenik u Beču, kojega je Gottfried Semper podučavao u klasičnoj tradiciji. Uz to on je započeo novu vrstu racionalizma u arhitekturi. Belgijanac Van de Velde, nadahnut je Ruskinovim i Morrisovim pokretom engleske umjetnosti i snage, napredovao je na liniji, koja je naglašavala neovisnost strukture, a zatim slobodu linealnih elemenata, koji su se nazvali »Art nouveau«. 1900. taj se pokret proširio Evropom. U isto vrijeme značajne čelične ustaklene kuće, kao Samaritaine u Parizu od Frantza Jourdanija i Tietz u Berlinu, donose eksperimentalne, ali privremene uspjehe inženjerstva u usku vezu s arhitekturom. Bio je to kratki period. U toku 20. stoljeća buržoazija je htjela da arhitekturi dade specijalni klasni biljeg, ne mareći za njezin opći razvitak. Pored toga javljale su se i tendencije prostog oponašanja preživjelih forma. Te tendencije zastupa Jugendstil u Njemačkoj, Wiener Werkstätte, grupa u Beču Voysey i Intosh u Engleskoj. Struja, koja je dominirala prije prvog svjetskog rata, bila je u rukama pseudomodernih arhitekata, koji su usavršavali — kao Schinkel u početku 19. stoljeća i Richardson pri kraju — ličnu jednostavnost srednjovjekovnih i klasičnih tradicija. Behrens i Bonatz u Njemačkoj, Berlage u Holandiji, Östberg i Tengbom u Švedskoj. Njihov najbolji rad međutim pada u godine neposredno prije rata.

U toj periodi bilo je doduše i izoliranih primjera radikalnijih tendencija, koje su naročito značajne s današnjeg stanovišta. Industrijske zgrade Peter Behrensa bile su naročito slobodne od kompromisa sa tradicijom, što inače karakterizira njegove kuće. Adolf Loos u Beču, protivnik glavnog vođe dekorativne arhitekture Josefa Hoffmana, skinuo je sa svojih kuća sve ornamente naglašavajući u svojim spisima svoj funkcionalistički stav od 20 godina kasnije. U Francuskoj braća Pérret razvili su daljnje mogućnosti konstrukcija od armiranog betona, ali je samo jedna zgrada označila liniju stvarnog napretka, koji je arhitektura postigla poslije prvog svjetskog rata, a to je tvornica u Alfeldu, koju je 1911—1915. sagradio Walter Gropius, Behrensov učenik.

Tako se moderna arhitektura, koja je nastala kao rezultat novih sredstava proizvodnje, proširuje nakon prvog svjetskoga rata kao internacionalni stil, kao koordinirani rezultat mnogih paralelnih eksperimenata.

Crystal Palace je uistinu direktni pradjed ovog novog stila.

Pored ovoga potrebno je istaknuti dva pokreta u slikarstvu, koja su se naročito odrazila u formiranju moderne arhitekture: neoplasticizam u Holandiji i ekspresionizam u Njemačkoj. Neoplasticizam je osnovan u Holandiji, a potiče od kubizma. Slikar Mondriaan i teoretik Theo van Doesburg reducirali su kompoziciju na pravokutnike i kvadrate, a harmoniju boja na tri glavne boje. Najvažniji arhitekt u vezi s neoplasticizmom bio je Oud, premda se isprva činilo da je Rietveld važan kao i on. Prilikom boravka u Bauhausu 1922 Theo van Doesburg upoznao je mlade njemačke arhitekte s neoplasticizmom, Gropiusa napose. Walter Gropius je prije toga bio pod jakim utjecajem poslijeratnog vala ekspresionizma. Radovi Otta Bartninga i Ericha Mendelsona, između 1920. i 1924., rađeni su na liniji koja je tzv. funkcionalizam pretvorila u najobičniji dekorativni formalizam. Međutim u Francuskoj nije bilo tendencija, koje bi se mogle uspoređivati s neoplasticizmom ili ekspresionizmom u odnosu prema arhitekturi, iako je Corbusier slikar, koji je skupa s Ozenfantom inicirao slikarski pokret nazvan purizam. Njegova knjiga »Vers

une Architecture« najavila je dolazak novog stila u 1923. godini. Za vrijeme rata on je razvio na osnovi Perretove upotrebe željeznih konstrukcija novu tehniku i novu estetiku. Više novotar, nego Oud, ustrajniji od Gropiusa, on je u svom »Citrohan« modelu iz 1919.—1922. iznio nove mogućnosti u umjetnosti građenja, nove metode arhitektonskog komponiranja vrlo malo u vezi s »modernom arhitekturom«, a više sa stilovima daljnje prošlosti što izgleda sasma paradoksalno. Mies van der Röhe razvijao je u isto vrijeme *paralelno ovu estetiku*, no manje ovisnu o novim sistemima konstrukcije.

Vidimo dakle, da je s razvitkom kapitalizma tekao paralelno i razvitak novoga stila, koji osvaja jednu po jednu zemlju i koji se pretvara u internacionalni stil. Ovaj letimični pregled najbolje nam govori koliko je razvitak moderne arhitekture čvrsto vezan uz predratni razvitak kapitalizma i kako je ona čisti rezultat imperijalizma i njegovih unutarnjih protivnosti. Razvijajući se po liniji tehničkog napretka i financijske špekulacije, arhitektura je postigla neosporne tehničke rezultate. No, ona je ujedno devalvirala svoj primarni arhitektonski smisao. Ona je služila isključivo pojedincima i čitavo moderno stvaralaštvo iživljavalo se oko problema izgradnje kuće za gornje familije. Uzmemo li u razmatranje razvitak nebodera, tog tipičnog američkog izraza arhitekture imperijalističkog kapitalizma, vidjet ćemo sve unutarnje proturječnosti moderne arhitekture. Neboder se javlja kao nužna rezultanta maksimalne eksploatacije zemljišta i potrebe za visokom profitnom stopom. On je ujedno i rezultat novih visokih tehničkih mogućnosti. Razvitkom nauke o armiranom betonu, razvitkom čeličnih konstrukcija, tehnika i metoda građenja su se znatno izmijenile od tradicionalnih metoda. Kuća se više ne zida, ona se na gradilište montira. Dijelovi kuće su stereotipni, gotovi. Arhitekt je svoju funkciju suzio na najobičnijeg sređivača gotovih dijelova. Ovo je naročito došlo do izražaja u Americi. Promotrimo li na pr. djela R. Neutre vidjet ćemo da i kod njega, iako je Austrijanac, prevladava ovaj montažni, sređivački način arhitektonskog komponiranja. Ova dostignuća visoke američke tehnike naglo su se proširila i po ostalim zemljama. Arhitekti su ove američke forme usvojili kao

moderni arhitektonski izraz i neovisno što tehnika, naročito stepen industrije, u pojedinim zemljama nije bio jednak američkom. Arhitektura je tako postala zbilja kozmopolitska pojava, koja je već time, razumljivo, gubila svoja nacionalna, osobena obilježja, koja su sastavni dijelovi svake visoke arhitektonske epohe.

Razvoj naše arhitekture tekao je istim putevima kao i u drugim zemljama. No mi smo imali i svojih pozitivnih rezultata, ne samo s ondašnjeg stajališta već i sa stajališta današnjice. Ma da je veliki dio arhitektonskih ostvarenja poslijeratne faze spomenutog kozmopolitskog karaktera, neki pojedinci uspjeli su da afirmiraju naše posebno arhitektonsko stvaralaštvo. U prvom je redu djelo Viktora Kovačića, čije je ime čvrsto vezano uz pojavu naše savremene arhitekture.

Bit će stoga naročito interesantno analizirati djelo Viktora Kovačića, da bi se vidio u pravom svijetlu utjecaj, koji je bez sumnje značajnog i pionirskog karaktera.

Kao đak Wagnera, Kovačić dolazi 1899. ponovno u Zagreb, nakon što ga je 1896. godine napustio kao šegrt arhitekta Bollea. Zagrebom je tada vladala mlada buržoazija, koja je u Isi Kršnjavom našla svog arhitektonskog ideologa. Ovaj je prepotentni manijak upravo patološkom žustrinom nastojao udovoljiti ukusu te buržoazije. On je srušio sve prave arhitektonske ljepote Zagreba, od divnih baroknih tornjeva učinio šiljke od olovaka. No taj razorni duh nije imao upliva samo na sakralne objekte, on je postao opći umjetnički leader. Gradilo se tada u Hrvatskoj u »tirolskom stilu«, kako je to zagrebačko više društvo tražilo, i taj period srozao je našu arhitekturu za mnogo godina unatrag. Naš arhitektonski kontinuitet tada se naglo raskinuo. Majstorska djela Bartola Felbingera ostala su kao dokumenti jednog snažnog talenta, ali ne kao uzori. Upravo ovu činjenicu razvijanja našeg arhitektonskog kontinuiteta uočio je Viktor Kovačić, koji je doduše nastupio u časopisu »Život« sa člankom o modernoj arhitekturi, kao novotar, ali koji je tek svojim radom pokazao u čemu se sastoji njegovo novotarstvo. Sve njegove radnje odlikuju se sjajnim poznavanjem arhitektonske tradicije. Nije tu u pitanju oponašanje antiknih slogova, kako su mnogi kod nas mislili i pisali. To svoje svojstvo Viktor Kovačić je pravilno koristio. On nije nikada imitirao antiku. Nikada nije stvarao pseudoklasicistički. On je bio savremen, ali je znao učiti od prošlosti što mnogi evropski arhitekti njegova vremena nisu znali. Evo zašto nam se ime Viktora Kovačića nužno nameće kada je riječ o razvitku naše arhitekture.

Međutim, ono što je Viktor Kovačić uspio da stvori svojom arhitektonskom kulturom i snagom svoga talenta, u onoj teškoj za arhitekta sredini, bilo je ipak toliko zrelo da našu arhitekturu usmjeri pravilnim putevima razvitka.

Ali su ti putevi od Kovačića do najmlađih bili neprekidno prekidani i razbijani. Nasljednik Kovačića Hugo Ehrlich preuzeo je ulogu leadera arhitekture u Hrvatskoj. Hugo Ehrlich pored svoje visoke stručne kulture nije bio duh snažan da nastavi konsekventno djelo Viktora Kovačića i da ga pređe. Neke gradnje Viktora Kovačića dovršio je doduše Hugo Ehrlich, ali s manje uspjeha i invencije. Prilično siromašan u invenciji, oslanjajući se u glavnom na ondašnje vodeće bečke uzore, Hugo Ehrlich izvodi niz kuća u Zagrebu. Sve te kuće od prve pa do posljednje kuće »Gradske štedionice« na Trgu Republike u Zagrebu, otkrivaju nam eklektika, koji nema vlastitog arhitektonskog profila. Pored toga teško je kod njegovih gradnja utvrditi što je zapravo njegovo, a što je njegovih saradnika, u prvome redu Mladena Kauzlarića, Josipa Pičmana i Alfreda Albinija.

Ovaj duh ehrlichovskog eklekticizma i arhitektonske bezidejnosti logično se mora odraziti i na njegovim učenicima, koji su tada bili prilično brojni. Pored nesumnjivo izrazitih arhitekata iz redova njegovh učenika, kao na pr. Pičman, Kovačević, Albini i drugi, odgojen je tada čitav niz arhitekata iste razine.

Prelom u ovoj bezizražajnoj situaciji stvorenoj nakon smrti Viktora Kovačića izvršio je Drago Ibler i njegova škola. O školi Drage Iblera izneseni su u našoj pa i u stranoj stručnoj literaturi često divergentni sudovi. (Vidi L'architecture d'aujourd'hui br. 8, octobre 1933). U glavnom se ovu školu napadalo. Ti napadi bili su svakovrsni, ali karakteristični za ondašnje društveno stanje. Oni su u glavnom uvijek bili upereni na novo-

tarstvo ove škole, na njezin kolektivistički nastup. Ibler kao vješt pedagog znao je da odabire đake i nastupajući s njima u zajednici izradio je niz konkursnih radova zamašnog značaja. Ali tada se jako malo marilo za arhitektonski razvitak u našoj zemlji. O tome je Miroslav Krleža svojedobno napisao članak, koji je imao priličan utjecaj. Ibleru se doduše nakon toga povjerava nekoliko zadataka, ali uskog stanbenog karaktera. Ni jedan veći, arhitektonski kompliciraniji objekt Ibler nije dobio u svoje ruke.

Kad bi htjeli iznijeti suštinu njegovog arhitektonskog naziranja, onda bi se ponovno morali vratiti na ime Viktora Kovačića. Ibler je poput Kovačića znao, da se ne može biti savremen bez dobrog i solidnog poznavanja arhitektonske tradicije. Nadalje, on je prvi upozoravao i označavao visoku društvenu ulogu arhitekture.

Gradeći svoje prve kuće (Martićeva ulica), Ibler se doduše oslanja na svoje kolege iz njemačke škole (Gropius, Mies van der Rohe), ali zakoni antike nisu nikada odbačeni. U svojim kasnijim radovima naročito u natječajnoj radnji za operu u Beogradu, on potpuno vlada arhitektonskom materijom i uspijeva da utre puteve pravog arhitektonskog oblikovanja.

Ta svoja postignuća Ibler uspješno presađuje kod svojih đaka. Ako izmjerimo opuse Mladena Kauzlarića ili Stjepana Planića (koji se često znao iznevjeriti svom talentu), vidjet ćemo, da su to najsolidniji radovi ostvareni do danas kod nas nakon smrti Viktora Kovačića. Izražajnost je glavna njihova karakteristika. Ovo se naročito odnosi na opus Stjepana Planića, koji je u stvari u presjeku najslabiji od spomenute trojice, ali u pojedinim momentima i ostvarenjima najsnažniji. Mladen Kauzlarić stoji na razini odličnog poznavaoca arhitektonskog oblikovanja. Lav Horvat, na kojega ćemo se ponovno vratiti, gradeći u Dalmaciji, pokazao je kako se može koristiti regionalne forme, a da se ne ide u kič, što se naročito očitovalo u radnjama mlađih savremenika, koji su gradili u gornjem dijelu Jadrana u Hrv. Primorju.

Od mlađih đaka Drage Iblera ističu se Branko Bon i Drago Galić. Dok Bon tendira složenijem arhitektonskom oblikovanju (Albanija — Beograd), Drago Galić je

izraziti funkcionalista, ali u pravom, a ne u derokativnom smislu ove riječi. Za njega je kuća isto što i sat. Savršeni, fini mehanizam, ali mehanizam koji nije lišen estetskih vrijednosti.

Nasuprot Iblerovoj školi odgajao je naš Tehnički fakultet čitav niz arhitekata. Mnogi od njih pretvorili su se neposredno nakon svršenog studija u obične poduzetnike ili činovnike jednog birokratskog aparata, gradeći na taj način sebi materijalne egzistencije, što je bilo u skladu s ondašnjim društvenim prilikama. Maleni broj posvetio je svoje znanje i talente isključivo arhitektonskom napretku. Neki su od njih imali sjajnih uspjeha kao na pr. Bauer, Turina, Weisman, Seissel, Potočnjak i drugi. Ali jedno što ih sve karakterizira to su više crtački ili tehnički virtuoziteti, a manje prostorno oblikovanje. Taj nedostatak prostornog oblikovanja i arhitektonske idejnosti upravo je karakterističan za sve đake prijeratne zagrebačke tehnike, osim za Josipa Pičmana, jednog od naših najtalentiranijih arhitekata, čija nam je tragična sudbina u dubokom sjećanju.

Postavlja se logično pitanje, koji su uzroci tako oštre diferencijacije ovih dviju paralelnih škola?

Odgovor na ovo pitanje može se dati samo ako se dodirne problem arhitekture u njegovoj punoj širini. Arhitektura je likovna umjetnost i kao takva ona rješava prostorne fenomene. No međutim arhitekturu se ne može ocjenjivati kao isključivo likovnu umjetnost. Njen bi se okvir na taj način vrlo skučio. Arhitektura je također tehnička znanost. Ona prema tome operira s realnim materijalnim činjenicama. Eto, upravo u ovom jedinstvu, u dijalektičkom prožimanju ovih dviju osnovnih komponenata leži suština arhitekture. Umjetnost i znanost sjedinjeni. Arhitektura stoga i ima karakter sintetične discipline. Na ovo se jedinstvo često zaboravljalo i u teoretskim postavkama išlo se u ekstreme. Već smo spomenuli ekstremne postavke Karela Teigera. Spomenuo bih još postavke našeg domaćeg teoretičara Ernsta Weismana. U svom članku »O estetici i arhitekturi«, koji je štampan u knjizi »Progres graditeljstva«, piše: »arhitektonska forma izlazi iz savršene realizacije stvarnih zahtjeva neke funkcije A—f (F. T.). Da li je forma »lijepa« ili nije nas se ne tiče. Ono, što je još jučer bilo »lijepo« danas više

nije. Ono, što je danas »lijepo« sutra valjda više ne će biti.«

Jasno je da su ovakve teoretske postavke imale odraza i na praktičan razvoj savremene arhitekture općenito uzevši, kao i posebno u našoj arhitekturi. Ovakve »funkcionalističke teorije« našle su plodno tlo na Tehničkom fakultetu, koji je bio instrumenat vladajućih klika, a ne najviša tehnička ustanova naše zemlje. Na arhitektonskom odsjeku, u njegovom nastavnom programu, arhitektura je kao predmet bila skoro izbačena. Arhitektonsko je oblikovanje ostalo kao katedra, koju se smatralo najmanje važnom. Đacima je gomilano enormno znanje, koje se u kratkom periodu učenja nije moglo potpuno svladati, a koje se u praksi vrlo malo primjenjivalo.

S druge strane u školi za arhitekturu na Umjetničkoj akademiji u Zagrebu, poput škole Poppa u Beču, Poelziga u Berlinu ili Gočara u Pragu, učilo se isključivo arhitektonsko oblikovanje. Prostorno rješavanje funkcionalnih i estetskih problema. Udareni su time temelji jednog e s t e t s k o g f u n k c i o n a l i z m a. I taj momenat vrlo je važan kada se želi ocijeniti naša arhitektonska prošlost, a naročito danas kada to ocjenjivanje nije samo sebi svrha, već kad nam služi kao karika za naš novi rad, novi razvoj.

Da bi se ovo stanje prijeratne arhitekture još više osvijetlilo potrebno je — iako u kratkim crtama — osvrnuti se posebno na prijeratno arhitektonsko stvaranje u Dalmaciji, oblasti s posebnim, specifičnim, obilježjem.

Dok su se u centru snage kako tako ujedinile i istupile na istoj arhitektonskoj platformi (Iblerove škole »Progres graditeljstva«), dotle u Dalmaciji vlada potpuna kaotičnost. Društvo inženjera i arhitekata je okosnica i stup arhitektonskih špekulanata i diletanata. Negativna uloga toga društva još nam je svima u sjećanju. Izgrađuju se tada ogromni stambeni i društveni kompleksi u Splitu i Dubrovniku, kao i u nizu manjih mjesta i po otocima. Strani import je na dnevnom redu. Đaci praške škole uvode češke uzore (Kodl, Armanda), dok đaci pariške škole neosecesionističke kao na pr. Cicilijan. Ti isti ljudi — da bi sebe zaštitili u svojoj arhitektonskoj samovolji — pozivlju i strane arhitekte, svoje učitelje. Dolazi Keller, čija je djelatnost upravo razorna i koja nas u

mnogo čemu podsjeća na Hermana Bollea. On izgrađuje nakazne kućice ispred Dioklecijanove palače. No nije negativan samo zbog tih kućica. Najnegativnije je kod njega njegov zlokobni utjecaj na domaće arhitekte, koji u kellerovštini vide rješenje dalmatinskog arhitektonskog problema.

Pored divnih starih arhitektonskih spomenika počinje jedna užasna arhitektonska djelatnost, koja pred sam rat doživljava svoju kulminaciju u izgradnji velikih objekata. Hoteli u Dubrovniku, banovinska palača u Splitu, burza rada u Šibeniku, burza rada u Splitu, hotel »Ilirija« u Biogradu, »Ambasador« u Splitu, carinska skladišta u Splitu, mnoge kuće na Hvaru, kuće na Lapadu, Biogradu i drugim mjestima. To je sigurno najlošiji period arhitekture Dalmacije.

Javljaju se tada i ideolozi nove »moderne« arhitekture. Advokati Le Corbusiera, Zapada. U prvome redu moram spomenuti tekstove Koste Strajnića, Nikole Armande. Riko Marasović kao i Kašper pokušali su da ustanu u obranu nihilističke arhitekture splitske banovine. Koji rezultati? Još jači kaos. Arhitektura se prepušta udesu, slučaju.

Eto, u tim danima javlja se u Dalmaciji samo jedno arhitektonsko ime, koje je gradilo pošteno i u pravom smislu arhitektonski. To je ime panonca Lava Horvata, kojega je na žalost splitska inžinjerska komora putem policije sistematski onemogućavala u radu. Usprkos toga Horvat osniva i izvodi nekoliko stanbenih objekata, koji zavređuju svaku pažnju. Intimnost mediteranskog pejžaža, njegovo bogatstvo, znao je Horvat da iskoristi kao polaznu točku u svom arhitektonskom stvaranju. Njegovi objekti, iako arhitektonski diskretni, posjeduju prave arhitektonske vrijednosti, jer su prostorno oblikovani, iako podređeni okolini, oni su prostorno definirani. Ovo bi se isto moglo reći i za izvedene objekte Mladena Kauzlarića, Drage Iblera i Branka Bona, što su ih oni izveli u Dalmaciji.

Iz ovih iako letimičnih izlaganja potrebno je izvući i neke zaključke. Naročito je to važno danas kada se nalazimo u novom društvenom uređenju, kada smo stekli sve osnovne preduvjete za pravi arhitektonski zamah. Mi smo jedina zemlja na svijetu pored SSSR-a, gdje je

arhitektonska djelatnost sastavni dio općeg državnog plana i gdje je arhitektura u pravom smislu svojina širokih narodnih masa. Ta činjenica postavlja nam krupne zadatke, kojima moramo prići planski rukovođeni svim dosadašnjim iskustvima, ali i oslobođeni svih opterećenja »arhitekture za pojedince«.

Koji su to krupni problemi i kako prići njihovom rješavanju, pitanje je na koje ćemo pokušati odgovoriti, smatrajući ovaj kratki prikaz kao prilog razmatranju tih problema.

Naša obnova na arhitektonskom sektoru ima dva osnovna oblika. Privremeno rješavanje stanbene krize i izgradnja novih objekata, nužno potrebnih za opći privredni kao i za kulturni razvoj naše zemlje.

Na planu privremene obnove postignuti su veliki rezultati i uspjesi. Ali ti rezultati još do danas nisu na žalost sistematski prikupljeni, da bi se iskustvima ovog perioda mogli dovoljno koristiti. Nalazeći se pri koncu ovogodišnje građevne sezone, ulazeći u pripremni period za iduću sezonu, bit će potrebno upravo ova iskustva sa sektora arhitektonske djelatnosti prikupiti i objelodaniti. Na tome poslu već se i radi u Projektnom zavodu Hrvatske. Također na planu definitivne obnove postignuti su vidni rezultati. Tako su u izgradnji industrijskih postrojenja naši arhitekti dali niz uspješnih rješenja.

No na ovom sektoru jedno je pitanje od naročitog interesa, a to je izgradnja stanbenih i ostalih društvenih objekata.

Specijalno za izgradnju stanbenih objekata potrebno je imati već razjašnjene poglede i perspektive. Dosadašnja ostvarenja na ovom sektoru nisu naročita postignuća. U Zagrebu — na Varaždinskoj cesti — izgrađen je niz stanbenih objekata visokog stanbenog kapaciteta. Ovaj je podhvat od velikog značenja i najbolje nam govori kojim se putevima, u sređenim i pravednim društvenim odnosima, rješava stanbena kriza. Prigodom projektiranja ovih objekata kao i drugih sličnih zadataka (naselje u Brodu) povedene su među našim arhitektima stanovite diskusije i konferencije. Na tim diskusijama došla su do izražaja načelna razilaženja u sistemu građenja. Visoka, srednja ili niska gradnja, armirani beton ili opeka, jednosobna ili dvosobna stanbena prostorija, koridorski ili stubišni sistem i t. d. Ove diskusije su nam pokazale da se još dovoljno ne koristimo arhitektonskim postignućima SSSR-a i radovima teoretskog ili praktičkog karaktera njihovih arhitekata.

Postavljati danas problem: visoka, srednja ili niska gradnja, doktrinarno se opredijeliti za visoku, srednju ili nisku gradnju, znači ne vidjeti ovaj problem u njegovoj suštini. Korijene ovakvih postavljanja vučemo još iz prijeratnih dana. Na III. međunarodnom kongresu Arhitekture u Bruxellesu opširno su analizirali ovu temu frankfurtski arhitekti Boehm i Kaufmann, koji su u to doba radili u Moskvi. Oni su preispitali sve građevne sisteme, koji dolaze u obzir kod stanbenih kuća, ali mimo točnosti i preciznosti svojih analiza, oni su postavili doktrinarnu tvrdnju da su 10—11-katne zgrade najekonomičnije. Ma da su njihove tvrdnje daleko točnije i detaljnije od slučajnih procjena i tvrdnja na pr. Gropiusa, Distela, Haeslera, Lea Haberlanda, ipak su one relativne i netočne, jer ne uzimaju u obzir vrijednost zemljišta, koje se na različitim mjestima znatno razlikuje. Za gradske brze, podzemne ili nadzemne tramvaje, koncentracija stanbenih četvrti, dakle visoka gustoća stanovnika je dovoljna. Ona je za motorizirani promet nepogodna, jer prenapučenost ulica vodi do većih vremenskih gubitaka, nego udaljenosti. Dakle u svim diskusijama o visokim, srednjim ili niskim gradnjama treba imati u vidu da se na ta pitanja ne može odgovoriti nekim apsolutnim, apstraktnim pravilom, koje bi imalo opću stvarnu vrijednost. Pogodnost visine izgradnje dana je uvijek samo relativno, t. j. ona je vezana na okvir i na one faktore u kojima se objekt zida (zemljište, gustoća i t. d.).

Danas kada u našoj zemlji ne vlada više špekulacija s terenima, koja je bila glavni poticaj za povisivanje broja katova, t. j. izgradnje nebodera, horizontalna ili vertikalna izgradnja diktirana je funkcionalnim i estetskim kriterijima. (Opširnije ćemo se na ovo pitanje vratiti drugom zgodom). Zidajući na primjer na Trgu Republike u Zagrebu, ili na Varaždinskoj cesti, budućem centru Zagreba, jasno je da ćemo ići na veći broj katova. Zidajući u pejzažu u slobodnim zelenim plohama ići ćemo na male objekte. *Kod toga je najvažnije da se ne izgubi osnovno arhitektonsko mjerilo iz ruke, a to je*

čovjek. To je mjerilo na pr. američka arhitektura nebodera izgubila iz ruku. »Ja nisam protiv mnogoetažnih izgradnja. Ja sam i za maloetažnu izgradnju s vrtovima i za četveroetažnu izgradnju i za nebodere od 15—25 katova u parkovima, za sintezu arhitekture i prirode ostvarenu kroz noviju savremenu tehniku. Ja sam za konačno iskorištavanje procenta prirode u gradu, za račun iskorištavanja svih prednosti izgradnje metroa, automobila usklađenog s vertikalnim transportom liftom, avionom. Mi smo obvezani da uvedemo i mi ćemo to postići, harmonijski sklad mnogoetažne izgradnje s osnovnom množinom jednoetažne izgradnje, s prirodom, s relijefom, zelenilom i vrtom. Mi ćemo uspjeti uskladiti geometrizam pravolinije autostrade, s unutrašnjim putevima stanbenih kvartira, geometrizam trgova s lirizmom prirode. Mi ćemo uspjeti da riješimo problem velike ekonomije, moralnih i fizičkih snaga nacije.« (A. Byrov).

Pored izgradnje stanbenih objekata od naročitoga je značenja izgradnja novih društvenih objekata. U ovom su pravcu već učinjeni neki pokušaji, ali su svi bili u glavnom simplicistički shvaćeni. Tako neki projekti za društvene zgrade (sudove, NO-e) su s pravom od rukovodećih faktora odbijeni i na novo prerađivani. Neki projektanti na žalost još misle da je arhitektura čisti proizvod funkcije. Nadalje misle da je arhitektonsko oblikovanje drugostepene ili ni od kakve važnosti, vezano uz slučajne i prolazne pojave.

Arhitektonsko oblikovanje je prvostepeno prostorna disciplina. Ne radi se kod ovog predmeta o *ovladavanju* kao ni o *svladavanju* prostora, radi se u stvari o *prožimanju arhitektonskog objekta s prostorom*. Znači, u stvari radi se o *stvaranju prostornih ansambla*. Upravo je u tome suština antikne arhitekture. U tome pravcu potrebno je proučavati spomenike antike da bi se moglo riješiti suvremene zadatke. Prosto imitiranje tih velikih uzora značilo bi umiranje prije vlastitog rođenja. To bi nas odvelo u novi arhitektonski *elektricizam* iz kojega smo se vrlo teško iskopali. Isto tako kada bi tretirali arhitektonske probleme kao isključivo prostorne probleme, negirajući njihove socijalne funkcije, upali bi u novi *formalizam*. Socijalna društvena nota, kod

arhitektonskog komponiranja ekvivalentna je prostornoj i likovnoj, jer je arhitektura isto toliko likovni, koliko i ideološki problem. Uzmimo jedan konkretni arhitektonski problem. Komponira se jedan narodni sud. Šta je u tom likovni problem, a što ideološki i kako to ujediniti? Postavljajući se pred jedan arhitektonski problem, projektant treba da analitičkim putem svrsta sve djelujuće faktore. To znači: društvena uloga narodnog suda, njegova pravednost. Razumjevši u prvome redu funkciju narodnog suda moći ćemo prići oblikovanju ovoga zadatka, ali nakon toga su potrebne specijalne arhitektonske predradnje. Potrebno je ustanoviti zemljište, pejzaž, okvirnu arhitekturu, klimu i pojedine kulture. Nakon ovog kompleksa pitanja treba prići analizi za upotrebu materijala. Kod odabiranja materijala igrat će veliku ulogu stupanj industrijalizacije. Taj stupanj odredit će primjenu materijala, zapravo njegove forme. Tek tada projektant će prići samom komponiranju, što znači da će se ispitujući ove faktore odlučiti za jednog od dvaju osnovnih načina kompozicije (tektonski ili stereotonski). Ovim nije rečeno da se i ova dva osnovna načina ne mogu ujediniti.

Montažnom načinu zidanja i uporabe materijala odgovara *nevezana* forma t. j. slobodno postavljanje ploha po zakonima geometrije. Uzmimo za primjer radove arhitekta Richarda J. Neutre (1935—1945). Njegove su posljednje izvedbe: »Ring plan scholl«, Residence J. Sternberg (1935), Residence J. W. Brovn 1938, Majnard Lyndon, Sidnay Kahn, i konačno kuća William Dawey izvedena u Monterey (Kalifornija), tipičan primjer jedne nevezane kompozicije uvjetovane primjenom industrije u arhitekturi. Plohe ovog objekta postavljene su na oko neovisne jedna od druge montažno, ali je njihovo kompozicijsko djelovanje sasma jedinstveno. One su ujedinjene po zakonima arhitektonske geometrije, koje je inspirator — kako smo još u početku rekli — F. L. Wright.

Drugi je način *vezanog* komponiranja koji će se primijeniti kod čvrsto zidanih objekata. Uzmimo kao primjer stare dalmatinske palače ili dalmatinske seoske kućice. Njihove su forme zatvorene. Oblik je rezultat građe s kamenom, koji traži zatvoreno komponiranje,

sraslo s terenom iz kojega ti objekti izlaze. Najdivniji primjeri stare dalmatinske arhitekture upravo nam ovo potvrđuju. Konservator dr. Cvito Fisković dao je očistiti starohrvatsku crkvicu sv. Mihovila iz 11. stoljeća u Stonu. Ona nam pokazuje jedan tipičan primjer zatvorene kompozicije.

Ostvarujući nove zadaće naše arhitekture, vodit ćemo dakle računa o tri osnovna stvaralačka faktora: *arhitektonska tradicija, nacionalna kultura graditeljstva i realne tehničke mogućnosti.* Ako ujedinimo ova tri faktora u našim novim arhitektonskim rješenjima moći ćemo da zahvatimo široki diapozon koji nam je postavio novi privredni plan naše zemlje. U svim tim radovima pred arhitekturom će stajati mnogostruke zadaće da se u *cjelini riješe živi organizmi naših gradova i naših sela.* Od tuda i specifičnosti naše arhitekture. Ne stvaraju stil jedne epohe pojedina arhitektonska djela, što smo najbolje naučili od epohe kapitalističkog imperijalizma, već sveukupni arhitektonski prosjek. Stil, kvalitet, nivo i životna opravdanost rješenja ovih raznolikih arhitektonskih zadaća dat će pečat našoj, Titovoj epohi, kao što su svoju epohu izrazili besmrtni spomenici antike.

Nije besmrtna antika zato što su njeni spomenici izrađeni po zakonima harmonične proporcije, već po tome što su ove harmonične proporcije izražavale skupa s mnogim drugim faktorima sadržajnost života, ljudi i epoha i njihovu duboku vjeru u život. Stoga nije nikakva današnja ljepota sposobna da sazida lijepu arhitekturu, ako nije prožeta sadržajem naših dana, a u prvom redu općom brigom o čovjeku.

Samo u ovom slučaju majstorstvo, talenat, poznavanje tradicije, slobodno vladanje materijalom, zakonima forme, bojom, fakturom daje svoj današnji smisao i bit će sposobno sve većem približavanju naše arhitekture, zasadama socijalističkog realizma u arhitekturi.

(LITERATURA: »Modern Architects« by Alfred H. Barr, Jr. Henry Russell Hitchcock, Jr. Philip Johnson and Owis Mumford, Karel Teige: »Sociologija arhitekture«; »Nejmeuš byt«, D. Arkin: »Abrazi Arhitektjuri A. Byrov: »Vojna i arhitektura«, prof. I. Maca: »Tradicij i savrjemenostj«, Stjepan Planić: »Progres. graditeljstva«, M. Krleža: »Slučaj arhitekta D. Iblera«, A. Sartoris: »Gli elementi Dell'Architettura funzionale«).

Dr. ZDENKO VINSKI:

O BJELOBRDSKOJ KULTURI

U zbirci ranog srednjeg vijeka Arheološkog muzeja u Zagrebu ističu se naučno vrlo zanimljivi predmeti nađeni pretežno u nizini rijeke Drave. Po glavnom nalazištu u Bijelom Brdu (kod Osijeka) nazivamo ih bjelobrdskom kulturom, a ostavština su panonskih Hrvata i dovode se u vezu s kulturom Slavena iz Panonske nizine uopće. Ostala su nalazišta: Kloštar (kod Đurđevca), Veliki Bukovac (kod Ludbrega), Svinjarevci (kod Vukovara), Ptuj i nekoliko drugih mjesta u sjeveroistočnoj Sloveniji, pa Sisak i Januzovci (kod Bos. Gradiške) u Posavini. U Dalmaciji nađeno je u okolini Knina također ostataka bjelobrdske kulture. Ta groblja iz panonske Hrvatske pokazuju drugačiju sliku od groblja u dalmatinskoj Hrvatskoj.

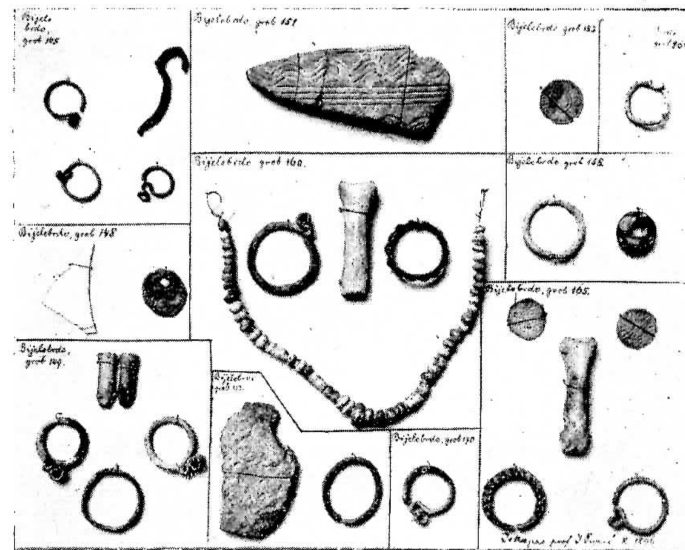
Najstariji slavenski način pokapanja je spaljivanje mrtvaca, koji je kod Hrvata već u 8 vijeku naše ere napušten i nadomješten pokapanjem u zemlju. Grobovi su skupni na redove, usmjereni prema istoku. Stariji je način sahranjivanja u prostu zemljanu raku, a zadržao se u Podravini sve do punog 11 vijeka naše ere. Naprotiv u krševitoj dalmatinskoj Hrvatskoj već u 9 vijeku naše ere uvriježio se grob obložen kamenom. Kršćanstvo je tamo brzo istisnulo običaj prilaganja oružja u grob, nadalje novca za pokojnika i popudbine u posudama od pečene slabo pročišćene zemlje, izrađenima na ruku, trbušastog oblika s valovitim ili cik-cak ornamentom uparanim u glinu; sve se to — osim oružja — moglo konstatirati i u grobljima panonske Hrvatske. Novac mađarskih vladara Arpadovića nađen u bjelobrdskim grobovima daje nam mogućnost datirati ove grobove 11 vijekom naše ere. Dok u dalmatinskim grobovima ima mačeva, panonska slavenska groblja sadrže

ponajviše oruđe (srp, nož, škare, žlicu i dr.). Ta činjenica ukazuje na pretežno ratarski značaj bjelobrdske kulture.

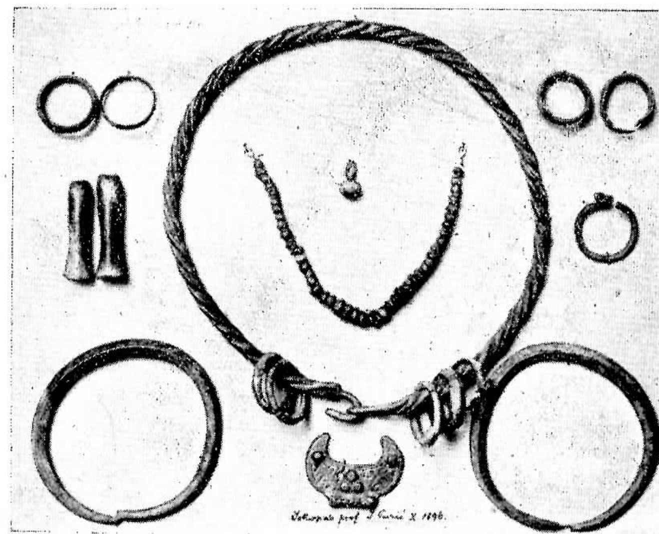
Najpoznatiji je svakako nakit iz tog doba. Znamenite su naušnice u dalmatinskoj Hrvatskoj iz 9 i 10 vijeka naše ere, koje su u panonskoj Hrvatskoj tek sporadične. Rađene su iz bronce i pozlaćenog srebra u kićenom filigranu pod bizantskim utjecajem jagodastog i grozdastog oblika. Veće karičice nosili su Hrvati kao i ostali Slaveni u kovrčama kose ili kao sljepočničarke viseći o niti ili vrpci ovijenoj oko glave.

U pograničnim krajevima tadašnjeg središta hrvatske države narodne dinastije kao što su u tom smislu podravska groblja bjelobrdske kulture, nakit je ponešto različit od izrađevina dalmatinskih zlatara; on je skromniji, rustikalan i još više slavenski. Nađeno je različno izrađeno prstenje od manje važnosti, zatim ogrlice i narukvice od brončane pletene žice, zrnca u nizovima od školjke kauri i od staklene paste, polumjesečasti i dvodjelni privjesci, praporci od bronce i dr. Najznačajnije su svakako dvije do tri varijante posebnog tipa naušnica bilo polumjesečastog bilo grozdolikog oblika, što u prosto lijevanoj tehnici oponašaju fini bizantski filigran. Izrađene su obično iz legure u kojoj prevladava bronca ili olovo; neke među njima bile su, čini se, posrebrene. Njih se u dalmatinskoj Hrvatskoj tek izuzetno našlo. Naučno su važne specifično slavenske naušnice i sljepočničarke obično od bronce, a rjeđe od srebra, savinute pri kraju u obliku slova »S«, koje su srodne s onima u Slovačkoj, Moravskoj, Češkoj, Ukrajini i t. d.

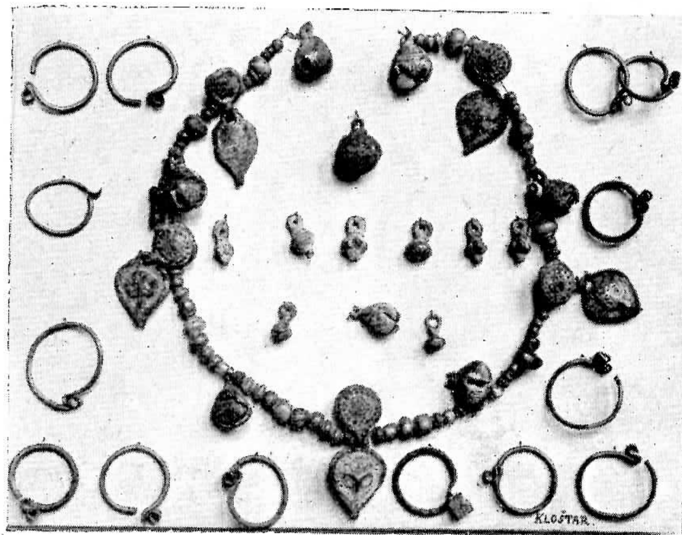
Bjelobrdska se kultura prostirala po zapadnom dijelu Panonske nizine i jednom dijelu Potisja, a sezala je na sjever od prilike sve do Bratislave. Smještaj joj je dakle sličan ranijoj avarsko-slavenskoj kešteljskoj kulturi iz 8 vijeka naše ere; nadalje se ona zapadno dodiruje u istočnim Alpama s karantanskom slavensko-franačkom ketlaškom kulturom 9 i 10 vijeka naše ere. Elemente bjelobrdske kulture može se slijediti unatrag sve do vremena prije dolaska Mađara u Panonsku nizinu, ali samostalna je bjelobrdska kultura tek u 10 vijeku naše ere. Ona potječe od Panonskih Slavena koji

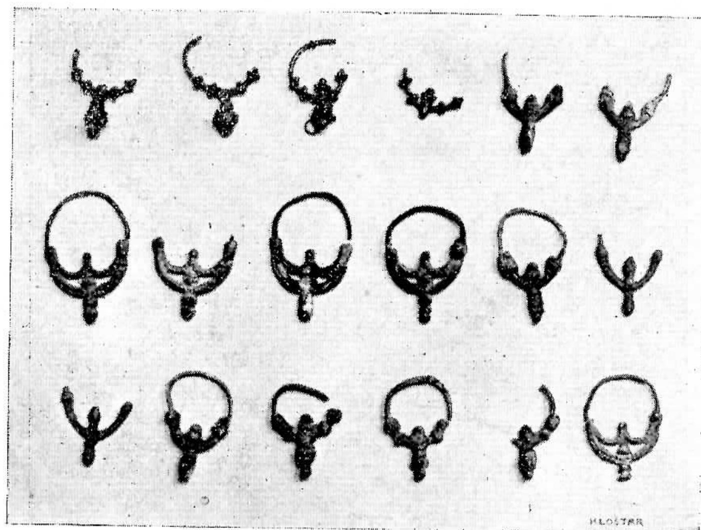
Fragmenti keramike, novci mađarskih vladara Arpadovića, prstenje, sljepočničarke i dr. (Nalazište Bijelo Brdo)

Ogrlice, narukvice, prstenje, sljepočničarke i polumjesečasti privjesak. (Nalazište Bijelo Brdo)

Ogrlica s privjescima i sljepočničarke s nastavkom u obliku slova »S« tipa bjelobrdske kulture. (Nalazište Kloštar)

Naušnice tipa bjelobrdske kulture. Oponašanje bizantskog filigrana u grubo lijevanoj tehnici. (Nalazište Kloštar)

su nažalost nestali pod mađarskom vlašću, a bili su spojnica Južnih Slavena s ostalim Slavenima.

Bjelobrdski materijal publicirao je prvi dr. Brunšmid (Vjesnik hrv. arheol. dr. n. s. VII Zagreb 1903-4), a zadnjih godina proučava ga dr. Karáman, naš najbolji stručnjak za arheologiju ranog srednjeg vijeka. Pri uspješnim iskapanjima koja se 1946 vrše u Ptuju nađeno je ponovno materijala tipa bjelobrdske kulture. Tim radovima upravljaju arheolog dr. Korošec i antropolog dr. Ivaniček. Ovo je prvi put kod nas, da se slavenski ranosrednjevjekovni materijal ispituje pri iskapanjima i antropološki.

VLADIMIR POPOVIĆ:

PUT ILIJE GAVANA

(FRAGMENTI)

I.

Tako on dijete — kao da je ono nastalo samo od sebe ili mu neko drugi bio začetnik — upiše ženi u krivnju i kao da čangrižljivo traži od nje, da položi račun za ovog »petog mulca«. Baš tako ga je nazvao, Iliju, sina svoga, a eto mu nadjenuo ovo ime u čast i slavu svetog Ilije, gromovnika, da ga za uzdar poštedi od zla i nesreće, da mu grädom ne otuče vinograd: peti mulac, a peti i zato, jer su Gavanovi darovali svijetu i dvije ženke, poodrasle kćeri i još neudate, ne primijetivši u ljutnji da je porekao sebe kao oca i ostale djece.

— Pa mulca!... — Ka' da sam ja kurva!... — uvrijedi se žena.

— Nije to... nego... zar bi ja petljao?... Ali od sedam mjeseci!... Sramota!... Omatorila ka' baba!... Siješ mi po kući nedonoščad!...

— Zar sam ja kriva?!... Nije to bogme do mene!...

— Muči! — sijevne Dmitar.

Oluja bukom ispuni svaki kut Gavanove kuće; no ubrzo se izjenja, utiša, pa slegne i sasvim.

Obitelj zaokupi briga oko djeteta. Kakovo je da je — njihovo je. Ništa se više tu ne može. Ta ne će s njim u vreću kao štenad ili mačiće, te s vrećom u more.

Dijete zarana napanu nekakve boleštine i ono se utanji, onemoća i izblijedi, i kao da prosto hlapi pred očima roditelja, što se zabrinuto zgledahu kao ukleti.

Jedne noći pozli dječaku. Ukućani se strčali oko bolesnikove postelje u strahu i neizvjesnosti. Dmitar je probdio cijelu noć uz dječaka koji se u vrućici podizao, htio nekud poći i nesuvislo govorio. Posvud ga

osulo crvenilo i obrazi mu plamte kao vatra. Mališ se vrpolji nemirno, odbacuje pokrivače i hoće silom iz postelje, a otac ga potrpava da spriječi nesreću.

— Ka' repa! Eto kakav je! Ni tijela ni duva u njemu! — krsti se Dmitar i sve se nekako čuva da pogleda u zabezeknutu ženu, kao da govori za se ili nasumce, a brkovi mu pali, pomračilo mu škrapavo lice isušeno od napornog rada, kao da je čamilo u dimnjaku.

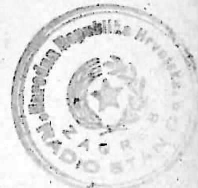
— Zasigurno... ona je to... stara Antula!... Učarala ga... grdna vidurina!... Tek što sam zanijela... a ona... na... preko puta!... Ne bilo je!... — razvlačila je Matija pred mužem, užasnuta.

Nepogode se rušile na dječaka, okrutno krnjile uvijek po nešto od sitnog tijela, gotovo štapastog oblika. U srcima roditelja probudi se osjećaj nježnosti i samilosti, koji dječaku pribavi prvenstvo u porodici.

On je bio miljenče i mezimac svih ukućana. Ovaj je zakon izdao stari Dmitar, glava kuće, i morao ga je svako poštivati.

A godine su prolazile, valjale se lijeno i dosadno po blatu provincije, s rijetkim zanosima i teškim razočaranjima. Utiskuju one svoje tragove i u sporo pomicanje dječakova bića. Divlji nagon životinje za opstankom istrgao je mališa iz naručja smrti, i on je plutao na životnoj bujici, lagan kao trijeska.

Već skoro sa četrnaestom godinom bio je zapečaćen Ilijin rast. Prednji dio tijela dječakova spljoštio se nekako i oduljio u obliku uske, dugačke ploče, da prema trbuhu naglo prijeđe u kosinu, i baš na tom mjestu polomi se veoma jako, te Ilija i sad liči na prebito čeljade u pasu. Ali to nije vjerna slika njegove spodobe. Još kao osamgodišnje dijete on pade u nesreću; oboli negdje u koljenu, pa mu lijeva noga iskrivila se od operacije, ispala kao na stranu; zbog toga hod mu izobličen kao u čovjeka koji iz obijesti odguruje od sebe kamenice s puta.

Sliku svoje hromosti dječak je nosio sobom kao strašnu bolest koja ugrožava život i mrcvari ga. Djetinjstvo mu tonulo u čamu mržnje, skrivalo se u dočku osvete, zaklapalo u školjku samoće. Mališ je kovao neprijateljstva i razvijao najčudnije želje: da su svi ljudi hromi.

Mašta ovih želja rasplamtjela bi se do vrlo jakih uzbuđenja i dobila ponekad oblik i snagu zbilje: eno sva djeca iz pučke škole šepaju, i učitelj, cio svijet.

Mali se Ilija nježio od zadovoljstva, od olakšanja zbog potisnute boli.

I snovi, noću, kidali su često obruč patnje, sladili ga oslobođenjem, jer je Ilija najjači dječak, i najhrabriji; u igri, na trkama najprvi; iz krađe u obližnji voćnjak, za kućom, sam je on izbjegao bijesu gazdinu koji je zatečene male lopove ispremlatio do krvi.

Ali zbilja van njega kesila je svoje drsko lice; nož živa života zario se dječaku u samu srž duše. Obijest dječakâ nije mu dala odahnuti. Onaj ga smiješno oponaša u hodu, drugi mu se ruga uz bučne povike, dok jedni prate prizor pjevanjem:

Cole but
izija štruc,
ukra kulenicu,
sakrija je pod kućericu,

ostali ga pjesmom i zaključe:

Cole boga moli
da mu žena pule rodi,
na puletu drva goni,
na drvima kašu vari,
a na kaši dicu rani.

Dječak se nemoćno smjesti u kut, gnjev mu istisne pjenu na usta, a dječaci skraćuju daljinu, već i prsti njihovi tipkaju mu na uzdrhtalom tijelu. On pokuša, da se opre, zamahne i udari nogom u trbuh vođu ulice — malog Matu. Razdražena družina navali na nj kao vojska, pomiješa ga s prašinom tako da se mališ više nije mogao ni prepoznati.

Jednom ga gotovo otruju petrolejem. Dječaci se okupe uokrug Ilije, a on u sredini kola grčevito stisne u ruci bocu punu neke žućkaste tekućine. Zanimalo ih kakova je ono tečnost. Kad su otkrili da nije za njih, oni je saliju u nj i po njemu.

— Daće vam moja ma . . . — davio se Ilija u suzama, a gutljaji su klokotali kao potok.

No oni se nisu obzirali na prijetnje.

Onda je oživjela cijela ulica; prozori se okitili ženama, a Matija, Ilijina majka, počne ih bez reda psovati.

— Prasico, kad si mu dala svita! — obilno ona dijeli ukore podjarene psovkama.

— Aj šporkuljo! — gađaju one ravno u metu.

— Ko mu je kriv da je colav! — nemilosrdno vrijeđa jedna majčinu žalost.

Tužna i bijedna bitka razvuče se u beskrajnost i spusti u njima sve oznake čovještva na stanje najnižih osjećanja.

Sitno stonogino događanje svakidašnjice cijepa vrijednost života, utamničuje mu vidik i ubija ljepotu emocije; ono ruši duh i ubija srce; život je žalosna slika rasturenih krpa, crnih i smrdljivih otpadaka: oličenje smetljišta. Rastrovani, u borbi za opstanak a protiv života, nemaju snage da razderu gadnu mrežu u koju su se ovi mali ljudi dali pohvatati; ne mogu ili ne će da vide da su prevareni od nečovječnih zakona nego se uzajamno optužuju za prevaru. Odvratna igra koju niko ne dobija, jer je već u početku svi zajedno gube.

Dječaka je gušila misao da živi u brlogu; šiban korbačem podle i glupe stvarnosti, prinuđen da na izvoru gleda kužne slike života koje mu zagađuju i najradosnije trenutke, on pokuša bijeg u grku hladnoću smrti, ali samo u sanjama. I učini se kao da je umro. I uplaši se strašno nevinog pokusa.

A djeca su nemilosrdna i prema smrti, ili znadu biti nemilosrdna.

Ulica je odzvanjala od veselih i ubodljivih glasova:

— Umro je cole! Co—le! Co—le! — sluša Ilija i ne će da umre.

U druge napete žice mališanove dječaci su rijetko dirali. No dirao ih mališ sam. Nalik na suvarak, izvit u visinu, bolećiv i slabašan, u hodu se njihao i drhtao kao kakav lagan predmet pred padom. Zaražen mišlju da će biti osut pogledima, možda i izružen, on je izmicao mjestima na kojima zastaju ljudi; zaobilazio je javne trgove, središnji put gradskog parka, šetališta; začudnom hitrinom znao je da istražuje opasnost: strah ga da bude žrtva nesitih očiju, zlobna ispitivanja, predmet rado-

znala gledanja; zato je birao prolaze da može neprimjetno proći.

Zbog svoje bolećivosti i mekoće podariše ga osobitom njegom i pažnjom kao nikog u kući starog Gavana. Svaki bolji zalogaj skrivao se od druge djece i čekao u pričuvi na Iliju. Otac i braća, ovako nevoljna i kržljava, nisu mališa upregli u svoj jaram; težački posao. Među njima, bez svađe i rječkanja, stvorena je odluka o dječakovoj sudbini. Oni ga uskoro upišu u srednju školu.

A to je svečanost i velik užitak: sin u gimnaziji. Dmitar ne žali ni kuće ni stanja da sina izdigne nad sobom, a s tim i sebe nad drugima. Težake susjede svladao je Dmitar dvokatnicom, vinogradima. I kloni ih se. Traži sebi ravne. On hoće da mu važnost cvate na drugoj strani: među gospodom. Gospoda su gospoda; pipaju korist; obloži ih zlatom, pa opet si dolje. Sinu je suđeno da posiže razliku, pokrije zaboravom očev poniženi položaj, bolnu sadašnjost.

— Samo da nije onog Grge! — istrgne se Dmitru, sjetivši se Grge, uzdah i raspali ranu.

Lik Grge, Dmitrova susjeda, javio bi se često u Dmitrovim mislima kao đavo i onda bi zamišljen Dmitrov raj za tren pretvorio u pakao.

A Grgo je susjed na glasu. Obišao svijet: Francusku, Ameriku, bio i na Aljasci, a kući se vratio s bogatstvom doživljaja i bez gaća.

— Kako to? — pitali se ljudi.

— He, he! Kako? Slijepci pa ne vide! Svo je zlato s Aljaske moje! — ovija Grgo zagonetkom svoje bogatstvo, zlatni povratak, a oni i ne slute o kakovu se zlatu radi, i tonu u neizvjesnost.

— Di ti je? Kaži ga! — ohrabri se Dmitar iz ugla taverne i ispije čašu uz podsmijeh.

— Di i tvoja slova! — osramoti ga pred cijelim skupom.

Smijeh zaigra zrakom, pocrveni lica i pritisne Gavana kao srušena hrid.

Dmitar je bio nepismen.

Nego, škola se slabo primala Ilije. Ali zna Dmitar postupak, nije šeprtlja; naći će on put i u pomrčini, probiti se i kroz brdo. Košara muškata, lanjski pršut o

gredi, staro jako vino u buteljama u podrumu savija i čelik, pa kako ne bi fino meso gospodsko.

Smijulji se Dmitar i prezire gospodu. Najslađe bi raspalio po njima — Dmitar, u blizini njihovoj jagnje s kapom u ruci, u daljini vuk s iskesenim očnjacima.

Međutim, drugovi misle o Iliji dobro i boje ga se pomalo, smatraju da je pameti bistre, tek obvladala ga nemarnost, apatija neka u koju dječak uranja samozatajno i prividno je pun nehaja za sve zbivanje oko sebe. No ovo nije mladićska pobuna, protest ili prkos prema školi. Ova je osobina svojstvena dječacima mnogima u godinama koje je uzbrao Ilija, pak se cijela stvar prepustila vremenu s nadom da će s njim i odaći.

A on jača snagu otpora prema okolici, oruža se neprijateljstvima, na djetinjim temeljima mržnje podiže tvrđavu, i jak je spram stepena poruge, ismijavanja koje opada s rastom njegovih godina, ulaskom u ozbiljnije dane, a u mlađima se lomi smionost za takve podvige na odraslijeg. A Ilija se brine da ne zaboravi zle doživljaje iz djetinjstva.

— Volim kad me mrzite, mrzim kad me volite! — poriv osvete na sjećanja prošlosti skoro nagonski provali bez naročita povoda i snebi cijeli razred.

— Ti si gad! — odvažan neko surovo rashladi Ilijinu vruću izjavu.

— I mamin kokolo! — ujedljivo primijeti drugi.

U mladiću otrovna gorčina doživljaja skupi se u šiljak oštar kao koplje, razgrana se u odbojnu drskost, dok se u školi pred profesorima povija u klupko kao pseto: bijeda poniznosti zbog uspjeha iz koje vonja dah i očevih naređenja.

On se trudi da u mislima promijeni sredinu, ljude ove, stara poznata bezlična lica koja vidi kad ih i ne gleda. Ali ne zna kako da odgovori namjeri djelom, stvarno da izađe iz ovog kruga.

— Bijegom! — kliče u sebi.

— A kuda? — muči ga neko iz gluha mraka njegove nutrine.

— ?? — trpko šuti Ilija.

Čežnja za promjenom rađa u njemu patnju bez promjene; ne uviđa da promjene u bijegu nema. A vrijeme neumitno žanje ubogo polje njegova života, osta-

vlja za sobom ukrućene otkose godina. Nitko ne sumnja u mladićevu pamet, no mladić sumnja u nju sam.

»Knjige koje pročitam samo još jače osvijetle moju prazninu i nemoć. Pri pomisli da obrnem pogled unatrag, grabi me gorki osjećaj straha. I što bivam stariji, to iz moje nehajnosti sve zmijskije izbija neka ledena nepristupnost, i gordost, i nadmetnost«. Nervozno, u mislima, Ilija prati utiske svojih postupaka, bilježi promjene, ključa nezadovoljstvom.

»Ovo je plod djetinjstva, unakažena zbivanja; ono buja u meni kao oblik zločeste radosti, pruža mi oružje mogućnosti da ove glave podredim zakonu moje nadmoći«, on s prezirom promatra drugove u razredu i veseli se poređenju, pronicavo ih proučava i s teškim naporom mišljenja ocjenjuje njihovu vrijednost:

»Gle, kako sjede bez daha, utisnuti u klupe, ukočena trupa, nalik na lutke koje pomiče zahtjev duha jednima blizak, drugima stran, zakon tuđe volje, i blijede im ruke, mrtvački prozirne i položene preda se, u nogama nemir: sinovi radnika i seljaka pomiješani sa sinovima gospode. A školski stroj napreže snagu: u prvima razbija slike predgrađa, tvornice, rudnika; u drugima pokapa sjećanje na seljačku zbilju, na plug i motiku; muči se da ih udruži u neprijateljstvu prema onima iz kojih su ponikli; dok trećima podjaruje osjećaj kulta otaca, težnju da se očuva stepen gospodski, razumije razlika, takt«.

On se uputi po tragu ovih misli s osjećanjem preobraženja, sav ushićen. Neko unutrašnje zadovoljstvo spliće se s osjećajima revolta, unutarnji napor naježi mu misli i one postaju sve oštrije:

»Stroj guši u njima polako svijest o okrutnoj gadosti njihova robovanja; avet ropstva prelazi u zbilju grube pokornosti, sebeponižavanja; odvratna činjenica koju će rijetki priznati kad je i dohvate otkrićem, svjetlom spoznaje; borbena misao protiv nje ili ubija samoprijegor ili ga uopće nema: teško je skinuti topao ogrtač, dati se valu hladnoće, dići šaku na tihi red života, otkazati udobnost. Život se tupo predaje besmislenoj svrsi nasilja, jer rob robuje, pa i sam često porobljava kad mu padne u priliku da slijedi gospodara u licu sluge«.

Mladome Gavanu zgadi se ovo izigravanje života. On očajnički uhvati glavu drhtavim rukama baš u času kad je oštar ton razbio suhu tišinu razreda i prozvao ga. Profesor je zapazio čudnovat zanos i odsutnost mladića.

— Gavan! — glas profesora smrsi sve misli u Gavanu.

— ? ! — Gavan okameni.

— A tako! Gospon sanjari! Je li? Što šutiš? Kad je bila bitka kod Sedana?

— ?? — Gavan pocrveni.

— No? Govori! Znaš? Ne znaš? No? Znam ja! — i ubilježi mu drugi red.

Iliju svlada tjeskoba, sjeti se očeve strogosti, blijeska u pogledu, kao u oblaku pred oluju, pa ipak radosno misli na jednu stvar: »Uskoro ću izići iz ove tamnice«, poluglasno šapuće.

On se priprema za maturu. I dok uči, stari bez predaha sipa zapovijedi, kao da čita službene spise. Sad ih mijenja, sad nadopunjava, sad pooštrava; šulja se po kući kao vepar, spreman da zaskoči i za najmanji prekršaj. Bat koraka, škripanje vratnica, hihotanje, sve ovo poprima oblike teških izgreda u duhu zabrinuta starca. Je li mu se žena samo malo nakašljala, Dmitar već drži zgrčenu šaku povrh njene glave:

— Ne kašlji, kugo! Ilija uči!

Kuća utone u mir samostanski, u tišinu crkvenu. Dmitar čak izda poseban zakon za susjede: niko tih dana ne smije da navrati u Gavanov stan. Tako je cijeli komšiluk bio upućen u veliku tajnu Ilijina učenja. Sam dan ispita protiče u strepnji, u neizvjesnosti. Starome se čini da se njegova rođena kuća ljulja u temeljima i da će se srušiti na najtiši šum. No kuća se srušila nije: Ilija položi ispit.

U dom starca Dmitra unišlo je vedro nebo, tako se sija i smije od radosti. Otac, presenećen, zagrli sina, unosi mu se u lice. Nikako da skine pogled s njega, dodiruje ga vršcima prstiju, provjerava mu stas, kretnje, zvuk glasa. Čini mu se da ga nenadano vidi pred sobom uskrslog od mrtvih.

I očito ganut presrećnim događajem, starcu se krupne oči zacakle suzama, pospu mu brkove i bradu

svjetlucavim zrnjem; starčeva je glava, obrasla gustom dlakom, ličila na orošen grm u jutarnjem suncu.

Dmitar jedva iščeka Vidovdan, najveći čas u svom životu, povijesni datum kad su đaci primali svjedodžbe. On priredi bogatu gozbu u čast svoga sina. Na gozbu pozva i nekoliko znanaca.

Starac blene u onu blaženu hartiju sa strahopočitanjem, pobožno je drži u ruci kao sveti sakramenat. Bulji on u nju nevjerojatno dugo, očaran onom zelenkastom navlakom što je lagano prevukla list kao nježan potez kista, a koja sama po sebi donosi sreću; bulji u ona crna pismena, u onu — za nepismena starca — nerješivu zagonetku kao u nešto nikad još dotle neviđeno. Po stotinu puta gosti su morali zagledati u ono čudo. Bit će da je starac pretjerao u zanosu, jer je ustajao često, vrtio se oko trpeze, vječno nosao onu hartiju, šaputao uzvanicima tajanstvene riječi, i pripit, nesumnjivo, on je neprestano dizao svoju oveću čašu visoko iznad njihovih glava i nazdravljao svaki tren, a kako su mu ruke drhtale to je crvena tekućina pljuskala u mlazovima. Događalo se da čaša izgubi boju, iskrene skerletnu sadržinu do dna. To je već bio pravi pogrom. Gosti su glumili raspoloženje i dočekivali ovakve prolome s bučnim uzvicima:

— Veselje! Veselje! Živio Dmitar! Živio Ilija!

U stvari, ozlojeđeni, razljućeni, oni su motrili i pratili nemirno kretanje Gavanove čaše s bezgraničnom mržnjom, kao avion kad sije bombe i smrt. Izbezumljeni od straha za svoja praznička odijela, ljudi su vrcali sa stolaca kao da ih neko potajno ubada iglom, naginjali se čas na jedan, čas na drugi bok, čas na nauznak, čas obilatim poklonom preda se, i već prema tome s koje strane stizaše nemili talas.

A Ilija odahne duboko i po prvi put okusi divno voće slobode. U njemu na trenutak bljesne ponos čovjeka koji se prenuo iz gadnog sna, uhvatio na sebi moru, udavio je svojim rođenim rukama, pak je sada siguran da se ona više vratiti ne će.

Ali, ipak, Gavanu — izgleda — bilo je suđeno da uprti krst na leđa. Tko će opet znati je li to baš sudbina presudila? Možda je taj krst nikao u njemu davno, posađen na pobudu Ilije sama, a on ga onda ljubomorno

čuvao, njegovao, tesao; godio mu u početku ovaj posao, dok krst nije prerastao svog stvoritelja i razapeo ga na vlastito djelo.

V.

Gavan, glave stisnute šakama, lakata uprtih o sto, kolje se u mislima s nemilosrdnom slikom dviju provincija: one što kunja i one što se budi i uznemiruje. Na čas ošine pogledom nepomično svijetlo električne svjetiljke: svijetlo nevidljivo izgara, i ono kao da mu smeta. Gavan ga ugasi. Onda razdraženo ugura glavu među šake kao žrtvu koju treba dotući.

»Nova crta u igri«, primijeti Gavan.

Duh jedne provincije guši Gavana patnjom, duh druge ubija strahom, a on bi htio da udovolji obima: jednoj činom, drugoj obmanom.

Ili obe prevari krilom bijega: da uštedi napor.

Ovo klupko patnja pomrsi još i nesreća u obitelji starog Dmitra. Gavanove vinograde prorijede dugovi, pritisne hipoteka. Jedino se dvokatnica opre lomu. A loza je i stara, pa propada: što starost ne pokori — bolest pobijedi. No to biva s lozom siromašnog življa dalmatinskog u nekim predjelima; vinogradi bogatijih seljaka, gradskih posjednika otporniji su; moć ih novca đubri, razumno obrađuje.

Starac išeta na ulicu, pa tiho hoda, izgubljen, kao pomračena uma; slomljen mu pogled tupo zuri u dvokatnicu koja udahne u nj tuđ osjećaj; čini mu se kao nova kapa na prosjaku, a ostatak ponosa još pojačava stid, bode kao nož u duši.

Pa kad Dmitra sasvim iscrpe trpnja, a sramota nadvlada, on ovo brdo tereta ponese ravno u more. Ali, starcu se samo činilo da ga nosi sobom, a u stvari ponio ga nije.

Brdo je ostalo, nagnulo se nad ukućane, samo pod njim nema starca.

I tu, u mraku, Iliju sad progone strašne slike. A onda mu se učini da se mrak pretvara u živo biće i prijeti Gavanu smakom. On ludo skoči i ponovo upali svjetiljku.

Ali, u prostoru Gavanove sobe samo žalosno ćuti staro pokućstvo, izlinjalo i prosto, tek se prema njemu

oholo drži neki stari canapé. I njegov pogled pade pravo na nj. Gavanu je taj canapé poklonila njegova stogodišnja baba i primalja Maruša, u gradu poznata nona Emilija.

Kočoperi se on usred plebejskog namještaja: starac u smiješnoj ulozi mladića. A duh mu ruševina još i sad priča o slavnoj prošlosti njegovih gospodara: bogato plišem pojastučeno sjedište u jako crvenoj boji; široko zaleđe u obliku dvaju krila, ukusno izrezbareno lavovima i grbovima, ističe znakove gospodstva, mletačke slave i moći.

Nona Emilija je posluživala kontovsku obitelj Nutrizio, i druge plemićske kuće, i mahom ih babila. Mlade contesse i contovi od dragosti je prozvaše tim imenom. Nona Emilija napričala je toj sitoj i obijesnoj djeci cijele knjige priča: o vilama, o morama, o Turcima, o ogromnoj Markovoj luli, o mrtvacima, i da oni noću ustaju iz grobova kao i stari maestro Bepo. A Bepo je vukodlak, strašno crven i debeo, jer pije ljudsku krv, i kako se jedne noći — lagala je nona Emilija — susrela s maestrom Bepom baš nedaleko samostana sv. Lovre na Gorici i zaprijetila mu da će sve kazati fra Pjeru, a on je onda pobjegao i nikad ga više nije vidjela.

Mlade bi contesse u strahu ispreplele svoje nježne i uzdrhtale ručice oko tijela ove goleme primalje i vriskale bi ludo.

Sam izgled none Emilije bio je grdan i grabežljiv, izgled iskusne grabljivice, a njene ručetine s kvrgastim prstima u vječno svinutom stanju sjećale su na pandže starog jastreba. Ona se gegala u kukovima tako široko da bi pri hodu ispunila gotovo cijelu ulicu, i onako ogromna upadala sad u ovu sad u onu bogatu kuću samo da obliže kakav gospodski tanjir. Zbog ovih zalogaja ona je bila u stanju na sve usluge.

Stari conte Bruno, otac porodice Nutruzio, znao je za ovu slabost none Emilije, pa je staru primalju mrzio užasno. Zle ćudi, uščuvan još, snažan i goropadan, ženskar i poznat u cijeloj okolici sve do Ravnih Kotara, on je poduzimao ljubavne izlete i odvodio u salaše mlade seljanke.

Za optužbe koje je protiv njega dizala njegova žena contessa Verona (sluge i sluškinje zvali su gospodaricu

parona, a gospodara parom, da im ime nikad ne izgovore), on je sumnjičio ovu staru babu. I bio bi je sigurno samljeo da ga nije kočio stid pred sinovima i kćerkama.

— De nuovo era qui. A! Strega vecchia! Maschera! — birao je paron Bruno riječi da dâ što vjerniji izraz izgledu primalje.

— Matto! O matto! Eco cosa sei tu! Madonna mia! Sta ti cini povera Emilia?! — iznenađena tobož novim napadom na Emiliju miješala je ona hrvatski, bez roščića što joj stalno izmicahu, sa talijanskim jezikom. No hrabro i srdačno branila je Emiliju. Dok se baba, zauzvrat, brinula da bude još uslužnija u douškivanju, pa čak i u izmišljanju.

Paron Bruno bi obično odstupio čim bi zapazio u Veroninim očima one crvene mrlje i tamne uvale na njenu čelu; bojao se on tih predznaka oluje; znao je da će ubrzo izbaciti kakav novi događaj.

Nutrizijevi se konačno, poslije agrarne reforme, isele u Italiju. Tri sprata ogromne četverokatnice u središtu grada iznajme odmah, a četvrti sprat i prvi po redu čuvala je nona Emilija.

U teško vonjavim isparenjima tih prostorija trulile su, nemoćno predane zubu vremena, starinske neke i već suvišne stvari. A stara je Emilija hodala po gnjilim i izblijedjelim podovima mračnih soba kao prikaza, opipavala te stvari u strahopoštovanju, zavirivala u sve do čega prije nije mogla doprijeti, i divila se pobožno svemu. No primaljin svetački zanos svakim danom poče da gubi žar, i na koncu ga sasvim pogasi napast. Tako bi u primaljinoj kući svako malo vremena upao u oči poneki nov predmet: velik eliptični tanjir s krvavim mrljama ružinih cvjetova i malko okrnjen, napukla venecijanska vaza, fino brušene čaše od modrog stakla, sve ukrašeno raznobojnim egzotičnim cvjetovima, zatim zastave sa čijih su se jako modrih polja kesile po tri zlatne lavovske glave. Ove je zastave nona Emilija prostirala po podu namjesto sagova. I još koješta pod njenom stražom mijenjalo je položaj i mjesto.

Ali, i prije njihova odlaska znala se je ona mašiti za koju stvarčicu koja bi odmah propala u bezdan njenih džepova, nevidljivih za ljudske oči, izgubljenih u rubovima njenih prostranih i zamršenih haljina. Sve

su ove krasote sad pokazivale svoje lice bez straha, gospodstveno, gordo, iako znatno obogaljene, milile iz skrovišta, usidrivale se na određena mjesta po pučkom ukusu Emilije.

Može biti, dakle, da i nije istina što se priča da je Emilija i onaj canapé, poklonjen Gavanu, ukrala Nutrizijevima. Možda su joj ga i oni sami darovali.

Uplela bi se tu ponekad i zloba, a i zavist na svu tu ljepotu. Predbacili bi staroj krađu, a onda bi se ona rasplamtjela kao glavanj na oluji.

— Ti že mušo? Maškalcon! Va via, morlako! — psovala je ona u dijalektu razmećući se znanjem talijanskog jezika. — Sve je meni parona dala. Tutto! Tutto!!! — bijes joj i vrućica povise ton. — Ja sam lavorala! Pa da sam i ukrala, ukrala sam moje! Ecco la! — odala se ona.

Gavan je s velikim interesom slušao primaljine pripovijesti o životu tih porodica, o njihovu bogatstvu, o njihovoj djeci koja su »študijala« u Italiji, a vraćala se u Dalmaciju za božićnih i uskršnjih blagdana, osobito u vrijeme školskih praznika i provodila ljeto na dvorcima svojih imanja. Kad Emilija ne bi imala volje da pripovijeda, Ilija bi je sam nagovorio i uvijek je nešto bilježio u svoj notes.

U Gavanu je pod dojmom Marušina pričanja bljesnula misao da ovu kmetovsku i kontovsku Dalmaciju oživi u ciklusu romana. Zato je satima, zaključan, sam i uzbuđen, iz potrebne udaljenosti promatrao canapé. Ta i on može poslužiti za nekoliko obilatih i uzbudljivih stranica. Činilo se da Gavan stoji, duboko potresen, pred već proživljenim prizorom, samo još čeka silaz inspiracije što mora da se gadno zaplela negdje u oblacima. Koliko je već puta gledao u viziji kako je cio svijet iznenadio svojim genijalnim djelom u pet knjiga: »Giacomo conte Borelli«, roman iz života dalmatinskih plemića.

VII.

Pod oklopom nekih teških raspoloženja Gavan se dovuče u park do spomenika nekog pisca, koji je u starosti oslijepio. Podnožje njegova spomenika sad zatvara

u kvadrat osam čeličnih stupova sa čvornatim kuglama na vrhu, da sve to opet poveže čelični lanac snabdjeven također kuglama kao s utezima.

Pisac se unio u stanje veoma sabrano i diktira svojoj nehajnoj pisarici, pa je u tu svrhu malko čak i glavu pognuo, upro strog pogled u zemlju i smrknut je kao da kiša pada po njemu. Pisarica se udobno i lijeno smjestila nešto poviše podnožja s perom u ruci, i ne poklanja baš nimalo pažnje piščevu naprezanju.

Promatra Gavan spomenik, gleda pisca u bradi, pa najednom ugleda sebe na tom postolju od mramora i bronze, a na mjestu gdje je pisarica vidi on izvajana u obliku knjige svoja nenapisana djela u dva reda s oznakom naslova.

(Gavan je bio nedjeljiv u slavi, sebeljubiv tako isključivo, te nije dopustio da položaj pisarice pokrije njegova vjerenica).

— Ca mu fali? Biš li pogodija? — doktora spusti u stvarnost razgovor s obližnje klupe. Starac, s prstom upačenim u pisca, saleti pitanjem nekog mladića što sjeđaše uza nj. Starac upilji u nj zagonetan pogled, a njegov čudesni smiješak čuvaše veliku tajnu.

Mladić se primače spomeniku, proučava ga odsvud, no i povrati se k starcu rastvorenih očiju, s poraslom radoznalošću:

— Ne znam, striče! — prizna mladić iskreno.

— Aj berle! A di šu mu škaršele na kapotu? An? — starac se, krezub, nestrpljiv od čekanja, požuri da izloži što zna kroz rijetke, prosijede dlake svojih brkova.

Mladić se bučno nasmije i osvjedoči da pisac doista nema džepova na kaputu.

A Gavanu umalo što nije pozlilo; ošine ga taj glupi razgovor o džepovima i kaputu kao sjekira, ublati mu zanos, oprži krila s kojima se već prilično visoko digao. On bijesno zamrzi i starca i mladića, zgadi mu se onaj idiotski smijeh, prezre i pisca pun zavisti, čak i pljune na nj, no pljuvačka ne stigne na cilj već se nedužnoj pisarici objesi o bradu koja, kao u prkos toj drskosti, očuva i dalje osjećaj svoje uobičajene spokojnosti i nepomičnosti, što samo još više raspali Gavana.

Ovako srdit i poražen, doktor se pusti niz neku zabačenu stazu perivoja.

Prazne klupe studeno ćute. Jesen je, i suton dotiče lice i ruke Gavanove nekim vlažnim neugodnim dahom.

Bez jasne svijesti o položaju, uštapi se on na stepenicama parka, i njegov mutan i zagonetan pogled pade na crnu ploču mora.

»Oktobar!«, — promuca bolesno, s uzdahom, dok mu se pod stopama progaženo lišće nemoćno javlja suhim i iskidanim šumom.

Vrijeme se neprimjetno pomiče u krugu mlake tišine. Iz zemlje, korijenja i trava hlapi ustajala vlaga, i sve nekud vonja na jugovinu.

Doktor, na to, uobrazi sebi, da misli i osjeća posljednje časove života, dok se u isto vrijeme, za nj neobično, zanosi prirodom. I bi mu čudnovato da se on zanima za noćni mir, svijetlo i tamu, oblake i nebo, tišinu i more, za stvari oduvijek izvan kruga njegove pažnje.

»Kao pjesnik kakav!«, osvjedoči se zatečen u ćuđenju.

No kašalj mu iz osnova obrne cijelo raspoloženje; tâče mu klicu bolesti, i bol se razbudi sasvim; probada on uporno i podmuklo ispod rebara, pod lopaticama, u grudima, i zla se igra obnavlja pakosno, kao smišljeno i za osvetu.

Gavan se na tren skutri, bez daha i pokreta.

Bliska prisutnost pomračene prirode navali na nj tupom tjeskobom, i on se uozbilji mračno, u stavu pronicava promatranja.

A uokrug Gavana oktobar umire u žutim krpama nagrižena lišća. I to lišće prorijeđeno jako, uvija se još uvijek na granama i posljednje drhtavo pada po stazama parka.

Doktora gane ovo nijemo i gordo ćutanje okolice, i on gleda snebljen, kao ukopan, nevinim pogledom dječaka: grad i more, kupole i nebo, jarbole i lađe. A sve to umata magla u svoje posve mekane, sivomodrikaste povoje.

Samo je teška olovna nepomičnost vodenih masa. Mutna i teška pučina pojastučena mora. I Gavana vuče, sebi privlači magnetskom snagom — to more. On bulji u nj sa jezom. Na izgled, čini mu se, bezopasno je, sklopljena ždrijela, kao pospani udav.

Kanalsko svijetlo svjetionika ne će da preobrazi toga predjela. Sad je svijetlo samo zelena točka u tami što na čas plane, na čas zamre.

On posluhne: zvižduk vlaka u daljini. Pa — mir. Tišina. Muk. Provincija. Tek na brodicama glas, kašalj, kretnja ribara, žene ili dovoznika vina s kojeg otoka ili poluotoka.

Kako je crn taj niz brodica! Tlo siromašnih ljudi puno zla, udesa i neizvjesnosti. I strog je taj niz u onoj prijetnji jarbola.

Doktor se zgrozi pri pogledu na patnike svoga kraja. Kao da mu ih tek sada otkri preputa pažnja, uglavi im točno stanje. Prezreni ljudi i hranitelji nitkova, a za nagradu u cijeni stoke. I pod njom. I niže.

I oni bjehu njemu, Gavanu, tu zbog koristi i za glumu, zbog ličnog uspjeha i veličine njegove.

On rastvori, kao pred smrt, dušu svoju i izvuče iz nje postiđena glumca: Iliju Gavana. U tom času sjeti se Mijata, njegovih riječi, i kao da uvidje da ne može više ni natrag ni naprijed — tako se je pomeo u glavi, a i u hodu da umalo ne posrnu.

Doktor se povije od istine kao klupče pasje. Prože ga iskren ljudski osjećaj, prvi u njegovu životu.

Pod težinom događanja i osamljenosti put vođaše Gavana pokraj vrata njegova ureda. Pa kad mu nehotičan pogled, pod svijetlom sijalice, zapazi psinu na zidu, nemilo se osupnu: pločica do ulaznih vrata drži se još samo jednog klinca, caklovina na više mjesta ogrebena, a preko nje i slova potezi katrana i hrakotine pljuvačke:

»U tonovima od sive do crne boje«, Gavan stručno ocijeni sliku, zgranut. Onda ćutke i polako krene dalje i ne pogleda natrag. A hoda tiho, neobično nekako, kao da se šulja, tako tiho da se zvuk hoda jedva čuje.

U crnoj tišini pas je samo kliznuo lancem, kad se Gavan prihvatio ručke na željeznim vratima svog dvorišta.

(1938—1939)

Dr. JOSIP BADALIĆ:

RUSKI PISCI U KNJIŽEVNOSTI HRVATSKOG PREPORODA

I.

RUSIJA U HRVATSKOJ ČEŽNJI ZA OSLOBOĐENJEM

Slom Napoleonov u Rusiji god. 1812. bio je od naročite važnosti ne samo za Rusiju, nego kao posljedica i za čitavo Slavenstvo. Porast nacionalnog ugleda Rusije na međunarodnoj političkoj tezulji odjeknuo je snažno kod neoslobođenih slavenskih naroda, napose kod Južnih Slavena, koji su stoljećima čamili pod igom Austro-Ugarske i Turske. Osjetilo se, tako reći, nagonski, odakle bi trebalo očekivati pomoć u borbi za narodno oslobođenje: s velikog slavenskog Istoka.

I u hrvatskom dijelu Slavenskog Juga, koji je odavno čeznuo za oslobođenjem od tuđinske vlasti, jače se nego ranije osjetilo u drugoj četvrti prošloga vijeka, da bismo i mi, Hrvati, trebali postati dionicima t. zv. proljeća naroda. Udjela u pojačanoj nadi i bodrosti, pa čak i u nacionalnoj borbenosti našoj za tih desetljeća, imalo je naše pouzdanje u ruku pomoćnicu najvećeg slavenskog naroda i države, Rusije, koja se s toliko uspjeha odhrvala najezdi Napoleonovoj.

Da se s naše strane, i prije toga, budno osluškivao tok događaja u Rusiji, dokazom je, među ostalim, i poznati pjesmotvor »Zauzeće Očakova« kanonika Jurja Ferića Dubrovčanina, koji živi između 1744. i 1824. godine. U tom pjesmotvoru zanosno veliča ovaj Dubrovčanin slavu ruskoga oružja nakon ruskog osvojenja dotadašnje turske tvrđave Očakova (kraj Odese):

»Glasoviti Potemkine,
Tebe svijet je vas hvalio, —
Ti si od boja trijesk ognjeni
Rusijanskijeh vojska dika,
Ti štit carstva, Ti hrabreni
Našega si junak vîka«.

A takva je našem pjesniku i Potemkinova vladarica, carica Katarina:

»Europa svakolika,
I s njom vas svijet, ki te slavi,
Preuzeta od tvih dikâ
K tebi pogled svoj upravi.«

To raspoloženje prema ruskom oružju i Rusiji vladalo je, očigledno, i u hrvatsko preporodno doba, kad ovu Ferićevu pjesmu objelodanjuje Vraz u svome Kolu (knj. II.) god. 1842, upirući svoje poglede zajedno s tada već davno pokojnim — Jurjem Ferićem, pjesnikom »Zauzeća Očakova«, u — Rusiju.

II.

SVESLAVENSKI ZANOS HRVATSKIH PREPORODITELJA

Rodoljubivi zanos naših preporoditelja crpi, kako znamo, svoju snagu znatnim svojim dijelom u narodnopolitičkom oslanjanju na Slavenstvo, na uzajamnu kulturnu i političku međuslavensku suradnju. Pogotovo je snažan taj zanos, kad on nailazi i na odjek kod drugih slavenskih naroda svoje dobe, poimence kod Čehâ, Slovaka i Poljaka. »Danica Ilirska« već od prvih svojih brojeva zasićena je zanosnim i bodrim tonovima rodoljubive poezije, usmjerene u duhu pune međuslavenske solidarnosti. U korak tu kroče s oduševljenim našim preporoditeljima i prevođeni ruski pisci, natječući se u slikanju svijetle budućnosti Slavenstva. Rodoljubivi romantizam prve polovice 19. vijeka jedva da je igdje u narodnoj književnosti te dobe došla do takva

elementarna i neiživljena izraza kao kod hrvatskih preporoditeljâ četrdesetih godina.

Već u prvom tečaju »Danice Ilirske« pjeva Ivan Mažuranić »Pređima Slavenskim«, a Matija Topalović u pjesmi »Slavjan« (»Danica Ilirska«, 1835. str. 273.) evocira Slavenstvo opojnim ditirambom:

»Ja osjećam cijelo Slavenstvo,
Da je moje i da sam i ja njegov —
To je gordost, to ponos je moj,
Koji nitko oduzet mi neće.!«

A i Vukotinović, odrješit i borben kakav je bio tridesetih godina, već u prvom godištu »Daničinom« objavljuje svoju značajnu davoriju »Pjesma Horvatov« (Vu Glogovi leta 1813) s poznatim početnim stihom:

»Nek se hrusti šaka mala«...

I on u toj svojoj pjesmi naglašuje izrijekom slavenski elemenat:

»Još v Horvateh ima krvi —
Nit ko slabi v prahu črvi
Dadu gazit narodnosti,
Stare svoje slobodnosti,
Nit zatreti slavski rod.«
— — — — — —
Bac'mo dakle jaram tvrdi
Koji nam slavsko ime grdi
I zakapa narodnost!«

(»Danica Ilirska«, 1835 br. 13).

U tom duhu piše i Vjekoslav Babukić, nazvavši svoju hrvatsku gramatiku — »Slovnicom slavjanskom ilirskog narječja« (»Danica Ilirska«, II, 1836). Da bi tome svom sveslavenskom i nacionalnom zanosu podali što više uvjerljivosti, dovode oni u svoje ilirsko kolo i svoje ruske sumišljenike. I tako već u prvom tečaju »Danice« susrećemo ruskoga slavenofila Šiškova sa značajnim člankom »O ljubavi k domovini« (»Danica Ilirska«, 1835 br. 30—31), u kojemu on ustaje protiv ksenomanije, određujući istodobno visoku vrijednost vlastite narodne kulture u gajenju narodnog jezika, narodnih običaja i igara. Bez izgrađene narodne kulture ne vrijede mnogo, po Šiškovljevim riječima, ni najveće državne formacije. A to napose vrijedi, kako on poučno ističe, za južnoslavenske narode. »Iskustvo nas uči — veli Šiškov — da u sjedinjenju mnogo orsagov, kotarev, predjelov i okolic nema pravoga svršenoga jedinstva tijela i duše, dokle god su im jezici različni: a naprotiv, same među sobom razdijeljene i jedna od druge otrgnute zemlje kak su ilirske, na primjer — nabraja Šiškov god. 1835! — Dolnja Štajerska, Koruška, Kranjska, Istra, Hrvatska, Dalmacija, Slavonija, Bosna s Hercegovinom, Crna Gora, Srbska, Bugarska i Banat i Bačka i druge, koje sve skupa, premda svaka ponešto drugač riječi izgovara, zateže ili pak prikraćuje — za to vendar samo jedan južnoslavenski ili ilirski jezik imaju, — čuvaju u sebi nekakvo tajno jednodušje, kojega nit »ruka vlasti, nit zub vremena razrušiti ne može«. (»Danica Ilirska«, I, 1835 br. 31. str. 268).

Pravo pak domoljublje osniva se na što dubljem razložitom poznavanju svoje domovine. Tako poručuje našim Ilircima ruski konzervativni pisac Tadija Bulgarin (čijim onda riječima glosira »Danica« god. 1837. svoj dvadesetpeti broj): »Svoju domovinu poznavati jest sveta dužnost svakoga poštenog i izobraženog čovjeka«. Samo prosvijećenim patriotizmom stječe se prava i trajna ljubav domovine — poučava naše Ilirce i poznati ruski slavist te dobe Osip N. Bodjanski, čije riječi stavlja Vraz kao geslo svojoj zbirci »Narodnih pjesama Ilirskih« (Zagreb, 1839): »Ljubav k svojemu, rodnomu, jest pravi ključ do istinite prosvjete, do sigurna usavršenja sama sebe, izvor živa života, samostalna, individualnog, svoga elementarnog, svestranoga, punog, vječnog života« (O. Bodjanski).

Osokoljeni ovim bodrim, uznositim uvjerenjem o vrijednosti slavenskog roda i njegove kulture, crpe naši »Daničari« i svoj dalji i još odlučniji zanos. Kukuljević u svojoj pjesmi »Slavjanskoj domovini« pjeva

već pravu sveslavensku himnu u »Danici Ilirskoj« god. 1841 (br. 46):

»Gdje je slavska domovina?
Je li Ruska carevina,
Koja orijaško svoje tijelo
U tri svijeta upre smjelo?
Nije ona samo, nije —
S l a v a još te bdije.
Nije samo tamo, nije —
Već posvuda S l a v a bdije —
Gdjegod slavski jezik vlada —
Od sjevera do zapada.
Jug i istok mili bdije
— Tam slavjanski dom svudi je.«

Da bi pak taj »slavjanski dom« Kukuljevićev što prije ogrijalo sunce prave slobode, pozivlje iste godine 1841. ofenzivni V u k o t i n o v i ć sve Slavenstvo na borbu za svoje mjesto pod suncem ovim mottom:

»Ustanimo braćo, sad je vrijeme,
Naše polje jošte pusto stoji,
Nek se dušman diže, crno breme, —
I nas bog med svoju djecu broji!
Naše prazno mjesto na nas čeka —
Jer je došlo doba s l a v s k o g v i j e k a«

(»Danica Ilirska«, 1841. br. 23).

Jednako glosira »Danicu« (1841 br. 15) i Dragutin R a k o v a c:

»Veće brat brata poznava,
Čeh, Leh, Moška i Ilira,
I nad njima majka Slava
Uzajamnosti plašt prostira«.

U tom duhu onda se reda u narednom desetljeću čitav niz naših ilirskih pjesnika, koji se romantičarskim zanosom oduševljava svijetlim perspektivama slavenske budućnosti. Andrija U h e r n i k intonira god. 1842. novogodišnji broj »Daničin« pjesmom slavenskoj slozi

(»Slavjanom k Novoj godini«), Preradović odom Slavenstvu (»Zvanje Slavjanstva«). Historijsku misiju i veličinu budućnosti slavenskog roda, koji ima da preporodi cijeli svijet, nazire Bogović u pjesmi »Zvijezdi Slavjanstva«, Ožegović u pjesmi »Domovini Slavjanina«, i t. d.

Ipak, u općem zanosu i oduševljenju pronicaviji »Ilirci« nalaze u slavenskoj stvarnosti i tamnih strana: Preradović u svojoj »Napitnici« (1846) duboko žali, što Poljaci ne idu u korak s ostalim Slavenima:

»Poljaci, Poljaci,
Na glasu junaci,
Zašto stramputice
Tražite stazice?

Zašto usporedno
— Dobro ili bijedno —
S nama ne stupate,
Ruke nam ne date?

Više ruku može
Više kad se slože,
Više braće skupa
Dalje naprijed stupa.

Iz općeg potopa
— Bez općega sklopa —
Neć'mo isplivati
Ni moći, ni znati.«

III.

RUSIJA U HRVATSKOJ PREPORODNOJ KNJIZI

Kolik je bio interes naših »Iliraca« za sav kulturni, a ne samo književni život ruski, vidi se i po ono malo oskudnih književnih informativnih priloga o Rusiji, a do kojih su s mukom dolazili, i to ponajviše tuđim posredništvom, prvenstveno njemačkim i češkim. Prvim i glavnim vrelom za poznavanje slavenskih i međuslavenskih odnosa služe im Herder i Šafarik. Izravnog dodira s Rusijom tridesetih godina, izgleda, uopće nisu

imali. God. 1836. prevodi »Danica« Šafarikove »Misli o starosjedilaštvu Slavena«, a onda donosi (u broju 33.) u prijevodu Šafarikovo informativno pismo o književnim i kulturnim prilikama u Rusiji, izvješćujući, među ostalim i o tragičnoj pogibiji Puškinovoj.

Sličnog su podrijetla i drugi sitniji prilozi u ovom tečaju »Daničinom« kao na pr. »Crtice iz Rusije« (1837. br. 36—37.), gdje se s ljubavlju opisuju ruski narodni običaji, pa onda poučan članak o »Postanku Petrograda« (br. 51—52. 1837).

Pa i slijedećih je godina u pogledu obavještavanja svojih čitalaca o Rusiji »Danica« upućena na posredna vrela: god. 1839. (br. 5—6) referira »Danica« o »Pučkoj prosvjeti u Rusiji« prema časopisu »Ost und West«, a kasnije (u br. 13) prevodi iz petrogradske »Sjeverne pčele« po koji prilog Tadije Bulgarina (»Spomenik Lomonosova«).

God. 1841. saznajemo nešto i o muzičkom životu u tadašnjoj Rusiji. Šifriran članak »Muzika u Rusiji« (»Danica Ilirska«, 1841. br. 47) po prvi put upoznaje našu javnost sa stvaralačkim ruskim muzičarima te dobe, pa tako naša povremena štampa po prvi put doznaje za ruske kompozitore Glinku, Vjerstovskoga, Ljvova, kao i za niz reproduktivnih umjetnika tadašnje Rusije.

A i u privredni život bačena je skromna traka svijetla »Daničinim« prijevodom Kohlova članka »Sajam u Harkovu« (»Danica Ilirska«, VIII, 1842. br. 47. i dalje). Svoj interes za naučni život Rusije zasvjedočila je tih godina »Danica« člankom o »Akademiji nauka u Petrogradu« objavljenom god. 1843. (br. 37), a za povijest Rusije opsežnijim prinosom »Mongoli pod Kijevom« (»Danica Ilirska«, 1847. br. 26 i dalje).

Poneki konzervativni ruski pisci te dobe, kao što je na pr. spominjani već Tadija Bulgarin, gostuju tih godina u »Daničinim« stupcima i s takvim prilozima, koji se tiču naše međuslavenske prošlosti. Mislim ovdje na Bulgarinove prinose pod naslovom »Zakoni, vjera, narav dunavskih Slavena« i sl. (»Danica Ilirska«, 1845 br. 39).

Kad »Danica« prestaje izlaziti, preuzima njezine rusofilske tradicije u cjelosti »Neven« za tmurnih pedesetih godina, objavivši nekoliko lijepih informativnih

priloga. Tako na pr. u svom prvom godištu preštampava iz »Glasa Dalmatinskoga« članak pod naslovom »Moskva«, gdje s ljubavlju opisuje staru rusku prijestolnicu i njezine kulturne ustanove. Poseban je interes »Neven« zasvjedočio prinosima o Ukrajini i Ukrajincima, poimence pod naslovom »Izvadci iz listova iz Južne Ruske« (Podolije, Volinije i Ukrajine) objavljenih godine 1853 (u br. 46—49). To je pet pisama iz god. 1851. posvećenih opisu Kijeva. Pisma su prijevod s njemačkoga.

Ukrajini i Ukrajincima posvećen je i niz prikaza Šafarikovih, Zapovih i dr., pod zajedničkim naslovom »Rusini i Malorusi«, koji kao narodopisna crtica izlaze u »Nevenu« god. 1856:

Prve vijesti o Rusiji i ruskom kulturnom životu crpe naši »Ilirci«, kako je već napomenuto, iz njemačke štampe. Pokazao sam u svoje doba, istražujući porijeklo prvih vijesti o Puškinu kod nas (»Puškin u hrv. književnosti.« Zagreb 1937), da je i prvi naš prikaz — zapravo nekrolog — o Puškinu god. 1837. (»Danica Ilirska« 1837 br. 22) prenesen iz njemačke štampe. To se potvrđuje i prinosima »Danice« god. 1838, kad »Danica« piše o sedamdesetgodišnjici ruskog basnopisca Ivana A. Krylova, a napose u članku »Slavnost ruskoga slovstva«, gdje »Danica« izričito napominje, da je članak uzet iz »bečkih novina«. Pa i prva ruska pjesma, prevedena u našoj književnosti, i to u »Danici Ilirskoj« (1835) prevedena je u Beču, gdje je prevodilac jamačno došao i do ruskog izvornika. To je Karamzinova lirska evokacija »Otadžbini« u prijevodu tadašnjega našeg mladog bečkog studenta Matije Topalovića, otisnuta na čelu »Danice Ilirske« god. 1837 (br. 14). Nije isključeno, da je Topalović došao do ruskoga izvornika posredstvom češke literature, odakle on na pr. godinu dana kasnije prevodi u »Danici Ilirskoj« god. 1838 (br. 24—25) i Karamzinov članak »O ljubavi prema domovini i narodnom ponosu«, i to — kako on navodi — polag »Čeških Kvetův« god. 1834 (str. 22). Sama je pjesma Karamzinova zadahnuta tadašnjim tipičnim romantičarskim patriotizmom, pa je zato bila i te kako indicirana za ondašnje raspoloženje naših ilirskih rodoljubivih romantičara:

»Otačbino! Sveto nama ime!
Čedom svojim poljubljena majko,
Mi svi tebe, svi obožavamo!«

Pa još i četrdesetih godina crpi »Danica« svoje mršave informacije o ruskim piscima iz posrednih vrela, iz književnih referata inozemnih časopisa. Takva su karaktera oba književna prinosa iz god. 1841, gdje (u 36. i 37. broju »Danice«) izvjestilac »Daničin« A. F. govori o izdavačkoj djelatnosti tadašnjeg ruskog nakladnika Smirdina prema izvještaju ruskog književnog časopisa »Sjevernaja pčela«, a isto tako i referat, čini se, Vrazov (J), pod natpisom »Pregled krasne literature ruske od god. 1840.«, gdje se po prvi put spominju imena tadašnjih ruskih pisaca M. J. Ljermontova, L. N. Tolstoja, Denisa Davydova.

Godinu dana kasnije, zaslugom urednika varšavske »Dennice« Petra Dubrovskoga, prijatelja i suradnika Vrazova »Kola«, izlaze već i prve izravne informacije o ruskoj književnosti u Vrazovu »Kolu« iz pera samoga Dubrovskoga. Tako iz dopisa Dubrovskoga saznajemo po prvi puta god. 1842. i za autora »Mrtvih duša«, koje su te godine pronijele Gogoljevo ime diljem čitave književne Rusije. »Na svijetlo je izišao — piše Dubrovski — također roman slavnog pripovjedača Gogolja pod naslovom »Pohoždenija Čičikova ili Mertvija duši«. Zanimljivi način, kojim Gogolj u toj knjizi pripovijeda i razne vlastitosti ljudî opisuje, potvrđuju zreo i potpuno razvijen um šaljivog poete. Gogolj čini epohu u umjetničkoj književnosti sadašnjega vremena. On je zaista velik pisalac.« (»Kolo«, II, 1842, str. 93—94).

A kasnijim dopisom, iz iste godine, obavješćuje on Vraza i o izdanju prvih sabranih djela Gogoljevih (u 4 sveska), ocjenjujući ih kao »prekrasni darak literature ruske«. »Gogolj je sada kod nas prvi pisalac u pripovjedačkoj struci — piše Dubrovski — »najnoviji plod njegova pera »Mertvija duši«, koji je nedavno izišao, veliku je kod nas porodio buku« (»Kolo«, III, 1843. str. 108—116).

Dubrovski je Vrazov izvjestitelj za ruske književne novice i u III. tečaju »Kola« (1843), obavješćujući Vraza o velikom uspjehu Ljermontovljeva romana

»Junak našega vremena«. Roman mu je Ljermontovljev »plod duševan i poetičan: sama misao njegova i crtanje karaktera pokazuje — kaže Dubrovski — da je pisalac (Ljermontov) izvanredan umjetnik« (»Kolo«, III, 1843. str. 110). A u dopisu od 10. studenoga iste godine (1842.) skreće Dubrovski Vrazovu pažnju i na liriku Ljermontovljevu, poimence na pjesme objelodanjene u književnom časopisu »Otečestvennye Zapiski«.

Tragajući za izvorima ovih dopisâ Dubrovskoga pronašao sam ih u Vrazovoj prepisci čuvanoj u Sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu i konstatirao pritom neočekivanu činjenicu, da je Dubrovski dopisivao s Vrazom ruski, ali latinicom. Očevidno zato, da bi olakšao Vrazu čitanje i razumijevanje dopisa, koje je onda Vraz prevodio ili ekscerpirao, uz navod vrela, u svome »Kolu«.

Dopisi Dubrovskoga bili su i ostali, čini se, jedinim izravnim izvještajima — štono riječ — sa terena ruske književnosti.

No oni su izvršili svoju ulogu: obratili su pažnju naših »Iliraca« na prvake suvremenoga ruskog pera: nakon Puškina, evo, sada Ljermontov i Gogolj. Sve je to bilo od značenja, kako ćemo kasnije vidjeti, i za naše ilirske književnike i prevodioce iz ruskoga.

Međutim prestankom suradnje Dubrovskoga u »Kolu« prestaju tamo i izvještaji o novinama u ruskoj književnosti. A nema ih ni »Danica«. I tek desetak godina kasnije, u Bogovićevu »Nevenu«, počinju izlaziti prikazi o životu i radu pojedinih istaknutih ruskih pisaca, i to ponajprije prijevodni prilozi, kao što su članci o ruskom romantičaru »Vasiliju Andrejeviču Žukovskome« (»Neven«, I, 1852. br. 25) i o »Nikolaju Vasiljeviču Gogolju« (»Neven, I, 1852. br. 37.): oba prikaza jesu prijevodi samog urednika Mirka Bogovića, oduševljenog poklonika ruske lijepe knjige. To se nastavlja i slijedećih godina, kad izlaze u »Nevenu« prikazi iz života i pjesničkog rada »Ivana Ivanoviča Kozlova«, (»Neven«, II, 1853. br. 33) i »Mihaila Vasiljeviča Lomonosova« te prijevod Pletnevljeva članka o slavnom ruskom basnopiscu »Ivanu Andrejeviču Krylovu« (»Neven«, III, 1834. str. 634—636).

Nakon ovih prijevodnih prinosa počinju se sredinom pedesetih godina pojavljivati i prvi naši izvorni

prikazi ruskih pisaca, i to i opet u »Nevenu«: Ivan Trnski, marni prevodilac Puškina, objelodanjuje u »Nevenu« god. 1854. opsežan svoj prikaz života i pjesničkog rada Puškinova, koji se nastavlja u više »Nevenovih« brojeva. Zaključujući svoj prikaz Puškina, Trnski ne može premučati želje — kako on kaže — da se koja vješta književnička ruka lati prevođenja i glasovitih poljskih pjesmotvora, dok bi on nastavio s prevođenjem Puškina, a to sve zato — veli dalje Trnski — »da se naši mladi pjesnici imadu u koga ugledati, pa da s Botićevom bujnosti spoje jezgrovitost pomisli, istinsko i vjerno ponašanje ljudi i prirode, a najpače veličanstvo pjesničke namjere, kao što sve to imaš u prekrasnom »Čengić agi«.

Kako se iz ovoga vidi, već je Trnski smatrao Ruse, napose Puškina, učiteljima naših preporodnih pisaca i pjesnika, pa kao plod toga spominje izrijekom Mažuranićev pjesmotvor »Smrt Smail-age Čengića«. No o tom će biti kasnije i podrobnijeg govora.

Pa i o Gogolju je progovorio »Neven«, i to god. 1856., ali tek omanjom crticom bez naročita značenja.

Ruskih se pisaca sjeća i obnovljena »Danica Ilirska« šezdesetih godina, i to povećim J. P. Jordanovljevim prikazom pod naslovom »Žukovski i romantika u Rusiji«, pa onda omanjim prinosom o »Povodu smrti Puškinove« (»Danica Ilirska«, XVIII, 1864. br. 17). Najopsežnijim je »Daničinim« prilogom prikaz Velimira Gaja »Ivan Turgenjev i zapadna Evropa. Životopisna i književna crta«, objavljen u »Danici Ilirskoj« god. 1866., nazivljući Turgenjeva — »pripovjedačkim Shakespeareom ruskim«.

Saberemo li sve ove prinose i prikaze o ruskoj književnosti i ruskim književnicima, kako su oni osvanjivali u povremenoj štampi naše preporodne književnosti, opažamo, da oni imadu karakter slučajnosti te da su uglavnom odjek tuđe revijalne književnosti. Ipak se dade zapaziti, da pronicaviji »Ilirci« kao što su Vraz, Mažuranić, Bogović, Kukuljević, pa i Trnski, rano osjećaju u ruskoj književnosti svoju — učiteljicu. A takvom se ona, kako ćemo kasnije vidjeti, doista i pokazala.

IV.

RUSKI SLAVISTE I RUSKE KNJIGE KOD NAS U PREPORODNO DOBA

Prekretnicu, u pravcu realnijih i plodnijih hrvatskih kulturno-političkih odnosa naprama Rusiji, ruskoj nauci i literaturi, čini početak četrdesetih godina prošloga vijeka, kad u Hrvatsku dolaze s ruskoga sjevera prve laste ruske slavističke nauke: Sreznjevski, Bodjanski, Preis. Dolaze oni u Hrvatsku zbog svojih potreba, zbog potreba ruske slavističke nauke. Godine naime 1835. osnovana je na Petrogradskom sveučilištu nova katedra za »povijest i književnost slavenskih narječja«. Kako se vidi iz samoga naslova ove nove katedre za »književnost slavenskih narječja« — ruska je slavistika bila tada tek u svojim prvim povojima. A da je bilo tako, odnosno još i gore i kod nas, dokazuje, pored ostalog, i činjenica, da godinu dana kasnije, nakon osnutka u Petrogradu katedre za literature »slavenskih narječja«, naš vrijedni Vjekoslav Babukić izdaje god. 1836. (u »Danici«) svoju »Osnovu slovnice slavjanske narječja ilirskoga«. Dakle ista nepročišćenost osnovnih pojmova u odnosu međuslavenskog jezičnog sklopa.

Da bi se toj nepročišćenosti pojmova doskočilo na ruskoj strani, a bilo je tu jamačno i određenih političkih ciljeva, poslala je ruska vlada, kako je poznato, nekolicinu mlađih slavista u određene slavenske zemlje na specijalne studije, da bi izbliza, uz pomoć vidnijih slavenskih stručnjaka (slavistâ), u odnosnim slavenskim zemljama upoznali narodne, književne i naučne odnose, te tako obogaćeni realnim znanjem o slavenskom svijetu, zauzeli istaknute položaje kao slaviste petrogradskog sveučilišta. Tako je došlo do posjeta Hrvatske kanijih viđenih ruskih slavista Izmaila Ivanoviča Sreznjevskoga, Osipa Nikolajeviča Bodjanskoga, Pavla Ivanoviča Preisa i drugih.

Da je kod nas Hrvata bio teren u psihološkom pogledu više nego spremljen za usrdan doček ovakvih priželjkivanih gostiju sa bratskoga sjevera, svjedoče brza i burno sklapana lična prijateljstva i pobratimstva između naših Iliraca i ovih ruskih slavista, a koja su pri-

jateljstva onda imala i realnih posljedica po našu nacionalnu i kulturnu misao. Nakon izučavanja naše zemlje, naroda i kulture, te povratka ruskih gostiju u domovinu, odrazile su se sklopljene veze i prijateljstva i u daljem međusobnom obavještavanju o kulturnim, političkim i književnim događajima, kako u Rusiji tako i kod Hrvata. Sva sila ruskih knjiga prve polovine XIX., a i ranijeg stoljeća, koje i danas čine znatnu imovinu naše Sveučilišne knjižnice u Zagrebu, došla je upravo tih četrdesetih godina do naših »Iliraca« poklonom ili pobudom ovih prvih ruski slavista. Dokazom su tome i danas brojne autografske posvete spomenutih ruskih slavista, koje rese pojedina — nerijetko i dragocjena — ruska izdanja te dobe, a koja su danas svojinom naše Sveučilišne knjižnice. T i k n j i ž e v n i d a r o v i b i l i s u v e l i k i m d i j e l o m v r e l o m i n s p i r a c i j a i p r e v o d i l a č k i h p o t h v a t a n a š i h p r e p o r o d i t e l j a, kako ćemo to malo kasnije i konkretnije pokazati.

Kad bi se htjelo uprijeti prstom na one istaknutije hrvatske preporoditelje, koji su došli u bliži dodir s ovim ruskim slavistima, početkom četrdesetih godina, jedva bismo smjeli izostaviti ma i jedno značajnije ime: svi su oni od reda učili ruski, izučavali važnije spomenike ruske kulture, čitali i prevodili savremene ruske pisce. Perkovac bilježi, kako su Utješinović i Preradović marno izučavali znameniti spomenik stare ruske književnosti »Pjesmu o pohodu Igorevu«; o odnosu Vrazovu, o njegovu pobratimstvu, drugovanju i suradnji s Izmailom Ivanovičem Sreznjevskim rekao sam svoju u svom radu »Puškin u hrvatskoj književnosti« (Zagreb, 1937), pa to ne ću ovom prilikom opetovati. No nije Vraz bio jedini tako zvani »rusoman« naše preporodne plejade, već je naprotiv teško pronaći »rusomanski« izuzetak. Eno, godine 1841., kad se Vraz upućuje sa Sreznjevskim na put po Sloveniji, da bi tamo proučavali i sabirali narodni folklor, u njihovu se društvu nalazi — barem neko vrijeme — i pjesnik »Smrti Smail age Čengića«, Ivan Mažuranić. To se vidi iz Vrazova dopisa Dragojli Jarnevićevoj od 4. travnja 1841. (Vraz: Djela, V., str. 213).

Da je Mažuranić učio i znao ruski, zna se i po tome, što je s ruskoga prevodio u »Danici« i u »Nevenu«. A i

Bogović je bio rano poklonikom ruske lijepe knjige, te je, kako smo to već i naveli, i prevodio s ruskoga u svome »Nevenu«. Posredstvom Vraza sprijateljio se godine 1841. i on sa Sreznjevskim. Demeter je marno prevodio s ruskoga, a o njegovu značajnom literarnom slavofilstvu bit će još govora. To vrijedi u jednakoj mjeri i za neumorna prevodioca s ruskoga Ivana Trnskoga. A za Kukuljevića se zna, da je marljivo dopisivao s nizom viđenih Rusa svoga vremena, napose s istaknutim slavenofilima Lamanskim, Ivanom Aksakovim, Lavrovskim, Rajevskim, Bezsonovim i dr.

Rusi su, razumije se, uzvraćali ljubavlju za bratsku ljubav naših »Iliraca«. Kakav je bio odnos na pr. između Vraza i Sreznjevskoga, najbolje ilustrira Vrazovo pismo iz god. 1841., u kojemu on opisuje svoj susret sa Sreznjevskim u Ljubljani te iste godine:

— Jučer je ovamo stignuo takodjer — piše Vraz — Izmail Ivanovič — naš dragi Sjevernjak. Ja se s njime sastadoh u Narodnoj kavani. Dodjoh otraga, rukom mu prekrijem oči. No on izmakne glavu, pogleda u me, te mi se baci oko vrata. A zatim poče grljenje i cjelivanje, da se savkolik kavanski svijet uzbuni, sakupi, gdje se grlismo, malo da pod stol ne padosmo; a on cjelivaše, da mi poslije toga četvrt sata krv iz ustiju curiše. To se razumije, da smo svaki dan zajedno«, — završuje oduševljeni Vraz. (»Djela« V., str. 269).

Manje je bio emocionalno prodoran Petar Ivanovič Preis, jamačno zbog svoje boležljivosti (umro je sa svojih 36 godina). I s njime se Vraz sreo u Ljubljani, ali se iz njegova pisma od 1. V. 1841. razabire, da on nije — kako veli Vraz — »ni izdaleka — Izmail« (»Djela«, V, 225).

Međutim i Sreznjevski i Preis bili su vjernim suradnicima Vrazovim i u »Danici« i u »Kolu«. Sreznjevski šalje »Danici« svoje dopise s puta po Istri i Dalmaciji god. 1842. (»Danica Ilirska«, 1842, br. 17 i dalje), sakuplja s Vrazom narodne pjesme i objelodanjuje ih u Šafarikovu »Narodopisu«, o čemu onda izvješćuje Vraz u »Kolu« (III, 1843 str. 33); Preis objelodanjuje u »Kolu« (1842) kratak prikaz »Starinski otvoreni list« (to jest glagolski original iz godine 1457).

U naučni put i izravno povezivanje ruskih slavista s našim istaknutim javnim radnicima te dobe polagale su se i na ruskoj strani velike nade. Vidi se to iz dopisa urednika varšavske »Dennice« Dubrovskoga, koji piše Vrazu u pismu od 3. srpnja 1842., da ruska sveučilišna omladina u Petrogradu nestrpljivo i s velikim nadama očekuje povratak svojih učenih putnika (Sreznjevskoga, Bodjanskoga i Preisa) iz slavenskih zemalja. »I d e j e o s l a v e n s k o m j e z i k u, o slavenskim pjesmama i običajima — piše Dubrovski — riječju: o narodnosti našoj, rasprostiru se brzo, bistro. A što će biti tek onda, kad se naši učeni putnici iz drugih slavenskih zemalja vrate i zauzmu slavenske stolice na sveučilištima? Sva će mladež pohitati, da prouči i iscrpi slavenski svijet. Tek onda će se pokazati, koliko su potrebite ilirske i češke knjige. To će opet imati veliki upliv na literaturu rusku, koja će ojačati iz literature srodnih plemena. Ja vas iz vjerodostojnih pisama mogu uvjeriti, kako neštrpljivo iščekuju ruski mladići Sreznjevskoga, Bodjanskoga i druge naše putnike.« (»Kolo«, II, 1842 str. 92).

Spomenuo sam već, kako je dugo bila tuđa knjiga, poimence njemačka i češka, posrednicom između ruske i naše književnosti. Traje to u znatnoj mjeri i u doba Preporoda. Razlog je tome pomanjkanje izravnih veza s Rusijom, a koja nevolja traje u manjoj ili većoj mjeri sve onamo do sloma Austro-Ugarske. Germanski svijet i njegova kultura ispriječiše se zarana kao zlokobna brana između istočnoga i zapadnoga, odnosno južnog Slavenstva.

Veze, što su ih početkom četrdesetih godina uspostavili ličnim dodirom prvi ruski slaviste s našim preporoditeljima, bile su prvim, ma i skromnim prodorom u toj brani: ruske su knjige počele stizavati, ma i zaobilaznim putevima, i u naše strane, a što je najvažnije — one su stizavale na pripremljeno tlo i donosile željeni plod. Čitalo se, oduševljavalo, prevodilo. Djelovale su kao zaraza, kao zabranjeni plod. Znale su to i tadašnje političke vlasti, pa su nastojale putem cenzure ometati te dragocjene veze između Hrvata i drugih slavenskih intelektualaca. Eno, kad godine 1844. šalje Bodjanski našemu Vrazu preko Šafarika knjige iz Petrograda — a među njima i knjigu ruskih narodnih

pjesama iz god. 1844. sačuvanu i danas s posvetom Vrazu u zagrebačkoj Sveučilišnoj knjižnici — obraća se Vraz u Prag Erbenu s molbom, neka mu Šafarik dostavi te knjige preko dra. St. Hočevara, okružnoga fizika u W. Landsbergu, kako bi izbjegao zapljenu knjiga sa strane nekog Madžara cenzora, koji bi u tim knjigama pronašao — kako doslovce kaže Vraz — »da se radi o nekakvom panslavističkom savezu između mene i ruskih učenjaka« (»Djela«, V, 357). No zanos i odlučnost s jedne i druge strane svladali su sve zapreke i tako se u Zagrebu nađe lijep izbor ruske knjige četrdesetih i prijašnjih godina, koje i danas, kao prave rijetkosti, rese imovinu zagrebačke Sveučilišne knjižnice. Jer knjige su stizale na Vraza, na »Ilirsku čitaonicu«, na »Društvo za povjesnicu jugoslavensku« (Kukuljevićeve veze) i t. d., pa su se onda posudbom, darovanjem i sličnim slijevale u knjižnicu Ilirske čitaonice, odnosno u biblioteku kasnijega Narodnog Muzeja, a onda konačno kao cjelina u imovinu Sveučilišne knjižnice. Na mnogima čitamo i danas ovakve vlastoručne autorske posvete: »Vozljubljennomu soplemenniku Stanku Vrazu — O. Bodjanski. Moskva 1844. 14. junija«. Ogledamo li dar, vid mo, da se tu krije važno izdanje: »Pesni russkogo naroda. Čast pervaja. S. Peterburg 1838«. Dakle, ruske narodne pjesme, izdanje iz 1938., t. j. g o d i n u d a n a r a n i j e od Vrazova izdanja naših narodnih pjesama, a koje je izdanje narodnih pjesama glosirao Vraz mottom iz — Bodjanskoga. Ili čitamo: »V horvatskuju narodnuju čitaljnicu od sočinitelja« na djelu »Russkij istoričeskij sbornik«. (Moskva 1842. knj. 4.), kojemu je autorom poznati ruski povjesnik i slavenofil Mihail Pogodin. Pa onda takva posveta: »Obščestvu istorii i drevnostej jugoslavjanskih v Zagrebe ot O. Bodjanskago — na djelu V. Jerlykova »Gubnija grammoty 16. i 17 veka«. Moskva 1846. Ili (na signaturi Sveučilišne knjižnice 37.665) na djelu »T. Sevčenka: Gamalija. S. Peterburg 1844.« s posvetom O. Bodjanskoga Stanku Vrazu. Zatim I. I. Sreznjevski poklanja više svojih djela, kao na pr. »Istoričeskoe obozrenie graždanskogo ustroenija slobodskoj Ukrainy — Ilirijskoj čitaljnice«, a svoj rad »Zaporožskaja starina. Pesni i dumki« posvećuje (1841. u Celovcu) »Prijatelju Stanku Vrazu«.

To je uostalom samo neznatan dio ruskih naučnih i književnih djela s autografskom posvetom ruskih pisaca svojim ilirskim prijateljima, a koje mi je uspjelo pronaći u Sveučilišnoj knjižnici. Nema sumnje, da je njih bilo mnogo više — s posvetom i bez posvete — ali sve nisu našle put u Sveučilišnu knjižnicu ili još nisu otkrivene. No i ovo nekoliko primjera rječito svjedoči o tome, da su veze između naše preporodne i ruske knjige četrdesetih godina bile daleko neposrednije i značajnije, negoli ikada prije ili poslije.

Pritom valja istaknuti još jednu važnu činjenicu, koja je tim vezama pogodovala: god. 1840. izvršio je Ljudevit Gaj, pod utjecajem Poborovim, svoj poznati put u Rusiju. Bez obzira na svrhu i uspjeh njegova putovanja u pogledu tražene subvencije, Gaj je tim ličnim dodirom s Rusijom izvršio jednu veoma važnu misiju — on je posabrao u Rusiji znatnu količinu ruskih knjiga i rukopisa, pa je nakon povratka u Zagreb raspolagao lijepim izborom ruskih knjiga, kako to i danas zasvjedočuje katalog njegove knjižnice izdan njegovim sinom Velimirom pod natpisom: »Gajeva knjižnica u Zagrebu«. Znade se, da je ta knjižnica vršila veoma važnu funkciju kod naših Iliraca: bila je to dragocjena posudionica knjiga, kojom su se koristili naši preporodni pisci. »U doba narodnjega preporođaja — piše Velimir Gaj u uvodu spomenutoga kataloga očeve knjižnice — dok još nije ni spomena bilo o kakvoj Čitaonici, o Matici, o Narodnom muzeju, a kamo li o Jugoslavenskoj akademiji, očeva knjižnica bijaše i Čitaonica i Matica i Narodni muzej i Akademija — i zamjena svemu. Ova knjižnica uistinu bijaše ognjištem, na kojemu je savkolik prvobitnom prosvjetom prosvijetljen »pismeni« narod grijao ude ozeble na ljutoj studeni duševnoga mrtvila i odrodne omraze domaće«. (Velimir Gaj: Knjižnica Gajeva, str. VI.)

No Ljudevit je Gaj bio budan čuvar svoje knjižnice i teško je uzajmljivao knjige nesigurnim posuđivačima. Vraz se na pr. žali Babukiću u pismu od 25. studenoga 1840. (pisanom iz Bistre), da teško dobiva potrebne knjige od Gaja, pa zato moli Babukića, neka bi mu on posudio Puškinove pjesme, koje bi on, Vraz, želio prevesti na hrvatski jezik (»Djela«, V. str. 195). Da li je Gaj

bio prerevnim čuvarom svojih knjiga ili je Vraz bio neurednim knjižnim dužnikom, teško je znati, ali se čini, da je bilo pomalo obojega: dokazom bi tome bila činjenica, da ima knjiga — i danas — u Sveučilišnoj knjižnici, koje nose posvetu Vrazu (na pr. ruske narodne pjesme u moskovskom izdanju iz 1844 god.), a ispod posvete Vrazu — potpis kasnijeg vlasnika Gajeve knjižnice (Velimira Gaja), a koji je kasnije očevu knjižnicu prodao kao svoju imovinu našoj Sveučilišnoj knjižnici. Ljudevit Gaj, čini se, čuvao je brižno u svojoj knjižnici ne samo svoje, nego i tuđe knjige.

No zahvaljujući baš knjižničarskoj rigoroznosti Gajevoj, kao i katalogizatoru knjižnice Velimiru Gaju, mi smo danas u mogućnosti da utvrdimo važne književne veze i dodire između naših i ruskih pisaca u preporodno doba. I ne samo to: ova Gajeva knjižnica, kao i knjižni darovi pojedinim viđenijim »Ilircima« sa strane ruskih slavista, stvorili su u Zagrebu važno vrelo za upoznavanje i prevođenje ruskih pisaca. Koje su to i kakve su to bile knjige te koji su tu pisci bili zastupani, vidjet ćemo odmah po izboru prijevoda iz ruskih pisaca i djela, koja su tokom četrdesetih i pedesetih godina osvanula u hrvatskoj preporodnoj knjizi.

V.

PREVOĐENJE RUSKIH PISACA U PREPORODNOJ KNJIŽEVNOSTI

Ogledamo li imena ruskih pisaca i naslove njihovih djela, koje su prevodili naši »Ilirci«, dobivamo dosta šaroliku sliku: ima tu imena, a i djela, koja nisu zavrijedila da budu presađivana na tuđe tlo. A najmanje od ljudi književna ukusa i suda, kakvima valja smatrati prvake pera među našim preporoditeljima kao što su Vraz, Demeter, Bogović i dr. Objašnjava se ta činjenica prije svega time, što neki antologijski izbor nije bio moguć naprosto zato, što takvih ruskih antologijâ nije bilo, a u koliko bi ih i bilo, nisu bile na raspolaganju našim preporoditeljima. Moralo se u većini slučajeva poslužiti onim, što je stiglo do njihovih ruku — poklo-

nom njihovih prijatelja ili izborom Gajevim dok je bio u Rusiji. Kako su gotovo od reda svi ruski prijatelji naših Iliraca bili pretežito filolozi (Bodjanski, Sreznjevski, Preis) ili historičari (M. Pogodin), a nijedan od njih, osim donekle Dubrovskoga, urednika varšavske »Dennice«, nije bio beletristom ni pjesnikom, to je i njihov izbor u književnom pogledu mogao biti samo relativno sretnim u smislu prevodilačkih potreba naših tadašnjih književnika. Najsretnije je prevođen Puškin, no i to ima svoj razlog: Gaj je imao u svojoj knjižnici »Sabrana djela« Puškinova u petrogradskom izdanju iz god. 1838., kako to čitamo u katalogu njegove knjižnice, pa je zato i izbor bio moguć — kako u pogledu kolikoće tako i kakvoće — od lirike (u Vrazovim prijevodima) do romana »Evgenija Onjegina« (u prijevodu Trnskoga), ili »Pikove dame« (u prijevodu M. Popovića u Vrazovu »Kolu«) i »Vijavice« (u Demetrovu prijevodu u almanahu »Iskri«, 1844.).

Prevodili su naši Ilirci i stih i prozu, ali pretežito stih. Kako je već spomenuto, izbor prevođenih pjesama i pripovijedaka ovisio je znatnim dijelom o ruskim knjigama, do kojih su naši preporodni književnici dolazili posredno ili neposredno. Pa zato i prijevodni repertoar iz tih vremena nosi od najveće česti karakter slučajnosti. Ima tu čitav niz pisaca, čija su imena danas manje ili više zaboravljena čak i u njihovoj domovini, ali su u doba njihova prevođenja uživala izvjesnu popularnost, kao na pr. poznati i plodni romantik Nestor Vasiljevič Kukoljnikov (1809—1868). Njegovu pripovijest »Stražmeštar Ivan Ivanovič Ivanov« prevodi »Neven« god. 1853. (br. 13—16); zatim Nikolaja Filipoviča Pavlova (1805—1864), koji je u svoje doba pobudio pažnju svojom pripovjedačkom darovitošću. Njegovu pripovijest »Imendan« (»Imenyny«) objavila je »Danica Ilirska« god. 1849. (br. 6 i dalje) u prijevodu Orsata Pucića Zagorskoga, pa onda plodni romanopisac tridesetih i četrdesetih godina Mihail Nikolajevič Zagoskin (1789—1852), čiju je pripovijetku »Kuzma Roščin« objavila »Danica Ilirska« god. 1864. (br. 30 i dalje). Prevodili su nadalje i danas sasvim zaboravljenoga pisca Ivana Dimitrijeviča Bjelova, čija je pripovijetka »Pisar« prevedena u »Danici« god. 1863. (br. 26 i dalje).

Upoznala je naša publika u preporodno doba i niz imenitih ruskih pisaca i naučenjaka, makar i po njihovim manje važnim spisima. Tako zaslužnog ruskog historičara Nikolaja Mihajloviča Karamzina (1766—1826) upoznaju naši Ilirci preko svoje »Danice« god. 1839. (br. 24) neznatnom crticom »Svirka«, dok o njegovoj popularnoj noveli »Bijedna Liza«, koja znači datum u ruskoj novelistici, ne znaju ništa, a isto tako nisu ni o njegovoj znamenitoj povijesti ruskoga carstva nikad preko »Danice« obaviješteni, ili možda tek neznatnim ulomcima god. 1849. (br. 12, 13) o »Ivanu III., caru ruskom« i o »Novgorodu, ruskoj republici«. Jednako tako upoznavaju naši Ilirci i zaslužnog ruskog leksikografa Vladimira Ivanoviča Dalja (1801—1872), ali ne po njegovu leksikografskom radu, nego po nekoj nevažnoj pripovijesti pod naslovom »Majna — kirgiska nevjesta«, koju prevodi »Neven« (god. 1853. br. 5—7).

Jednaka je sudbina i drugoga ruskog konzervativnog historičara, Mihaila Petroviča Pogodina (1800—1875), kojega naši čitatelji upoznavaju u »Danici« sredinom četrdesetih godina (1845. br. 10—13) kao pripovjedača u priči: »Pjevač kao gatar«.

Pored ovih pisaca, koji u to doba uživaju određen ugled u ruskoj, pretežito stručnoj literaturi i nauci, prevodi »Danica« i razvikanoga reakcionarnog publicistu Tadiju Benediktoviča Bulgarina (1779—1859), objelodanjujući god. 1835. (br. 28) njegov članak o »Crnogorcima«.

Sva ova i ovakva prevođenja kod naših preporoditelja navodim samo kao ilustraciju istaknute činjenice, da se u preporodno doba prevodilo na osnovi vrlo oskudnih izbora, a naročito na području umjetničke proze. Na ovom potonjem području valja kao pozitivne prinose našoj prijevodnoj literaturi navesti uglavnom Puškinovu prozu zastupanu u nizu pripovjedačkih radova kao što su: pripovijest »Pik — dama«, koju je preveo M. Popović u Vrazovu »Kolu« (god. 1842. br. 18—46), zatim »Vijavica« (»pripovijesti iz papira pokojnoga Bjelkina«) u slobodnu prijevodu D. Demetra (u »Iskri« 1844 str. 90—108); onda »Gospodjica seljanka« u prijevodu Stjepana Barca u »Slavenskom Jugu« (god. 1848. br. 58—61) i Ivana Trnskoga (u »Nevenu« god. 1856.) te napokon

»Dubrovski«, u »Nevenu« god. 1835. (br. 37—41). Razmjerno obilat prijevod Puškinove proze, kao i poezije, uvjetovan je očevidnom činjenicom, što je već krajem tridesetih godina, kako smo to već istaknuli, Gajeva knjižnica raspolagala prvim izdanjima Puškinovih »Sabranih djela« izdanih god. 1838., a ovi su prijevodi bili svi od reda mlađi.

Osim ovih Puškinovih pripovjedačkih radova prevedeno je i ponešto umjetničke proze Žukovskoga, Gogolja i Turgenjeva, ali svi ti prijevodi padaju već u pedesete godine prošloga vijeka, pa prema tome u stvari ne vrše nikakva utjecaja na stvaralačku književnost našega preporodnog doba. Spominjem ih zato više zbog izvjesne bibliografijske potpunosti.

Vasilij Andrejevič Žukovski (1783—1852), plodni romantik u stihu i prozi, zastupan je prevedenom pripoviješću iz drevne ruske povijesti »Vadim Novgorodski« (u »Nevenu« god. 1853. br. 50). Jače je zastupan već tada slavan pripovjedač Nikolaj Vasiljevič Gogolj, i to pripovijetkama »Iz dnevnika jednog luđaka« (u »Danici Ilirskoj« god. 1853. br. 38 i dalje), slavnom pripoviješću iz ukrajinske povijesti »Taras Buljba« (u »Nevenu« god. 1855. br. 48 i dalje) te napokon pripoviješću »Starosvjetski pomješčiki ili Život starih rusinjskih vlastela« (u »Nevenu« god. 1856. str. 277 i dalje) u prijevodu Nikole Begovića.

Konačno spominjem, da je tih godina započeto i prevođenje pripovjedačkih radova Ivana S. Turgenjeva, kojega kasnije s najvećim oduševljenjem prevodi Josip Miškatović, podigavši njegovu umjetničku riječ do prave učiteljske riječi za svu poilirsku hrvatsku umjetničku prozu.

Na granici između umjetničke proze i poezije stoji Utješenovićev prozni prijevod znamenite narodne »Pjesme o pohodu Igorevu«, prevedene (prema Saharovljevu izdanju) u prvom tečaju »Nevena« god. 1852. (br. 9—10).

Pri razmatranju ruske prijevodne lirike u preporodno doba izgleda nam u prvi mah, da je tu vršen neki planski izbor pjesnika. Sve pjesnici od imena: Žukovski, Puškin, Ljermontov, Jazykov, Homjakov, Venevitinov. Ne bi valjalo prosuđivati opravdanost prevođenja svih ovih pjesnika u aspektu današnjice, kad su poneka

od ovih imena — uglavnom iščezla iz strogih ruskih pjesničkih antologija, ne mogavši održati koraka sa svojim snažnijim suvremenicima (kao što su na pr. Puškin i Ljermontov). Međutim u svoje doba, t. j. kad su i kod nas prevođeni, oni su bili veoma cijenjeni književnici, kao na pr. vođa ruskih slavenofila Aleksej Stjepanovič Homjakov, pa je vjerojatno i s političko-ideoloških razloga njegova lirika bila cijenjena i djelomice s istih razloga popularna u konzervativnim krugovima Rusije četrdesetih godina, a otuda je ona onda prodirala u društvu prvaka ruske lirike i preko granica svoje domovine. Međutim ima podataka, da je tome bilo i drugačije, kako ćemo to uskoro utvrditi. No prije ću samo da dadem pregled prevođenih ruskih pjesnika u ilirsko doba.

Najživlje je prevođen Puškin: u svemu 14 pjesama, i to: »Budris i njegova tri sina«, »Vojvoda«, i »Crna koprena« — sve tri u »Danici Ilirskoj« god. 1846—1847. u prijevodu Dimitrija Demetra; zatim »Borodinska godišnjica«, »Crni zavoj«, »Česma Bahčisarajska«, »Epigram«, »Klevetnicima Rusije« i »Ptičak« — svih šest prevedenih četrdesetih godina od Stanka Vraza, a štampanih zajedno u njegovim »Djelima« (IV, Zagreb 1868.); te napokon pjesme: »Kavkaski zarobljenik«, »Anđeo«, »Bahčisarajski fontan« (po drugi put nakon Vrazove »Bahčisarajske česme«), »Gvadalkvivir«, »Zapis«, »Zimska večer« — svi prijevodi iz pera Ivana Trnskoga objavljeni u »Nevenu« (u god. 1853—1855). Dakle trojica naših ponajboljih stihotvoraca i poznavalaca ruskoga jezika: Vraz, Demeter i Trnski prevode, tako reći, u smjeni Puškina, i to ponajprije Demeter i Vraz, a onda nakon Vrazove smrti (1851.) u »Nevenu« nastavlja Trnski (od god. 1853—1855). O značenju ovoga prevođenja i utjecaja Puškinova na hrvatsku književnost progovorio sam u studiji o »Puškinu u hrv. književnosti« (Zagreb 1937). Sada samo ističem, da su vjerojatno sva tri ova naša prevodioca prevodili iz Puškinovih »Sabranih djela«, koja su se nalazila u Gajevoj knjižnici, pa je prema tome vjerojatno, da se u ovome izboru ogleda i pjesnički ukus spomenutih naših ilirskih pjesnika.

Kako je došlo do izbora ostale četvorice pjesnika, i to Ljermontova, Jazykova, Homjakova i Venevitinova,

utvrdio sam tek u posljednje vrijeme, i to manje ili više slučajno. Priređujući god. 1945. izložbu ruske knjige u zagrebačkoj Sveučilišnoj knjižnici namjerio sam se na jedno neugledno starije izdanje ruske lirike, na neku malu školsku antologiju, koja je sadržavala niz ruskih pjesnika prve polovine 19. vijeka povezanih u jednoj knjižici, u posebnim sveščićima (adligatima). Knjižica je ta, kako sam odmah mogao ustanoviti, kod nas povezana, i to dosta neumješno, s ovim hrvatskim natpisom na hrptu poveza: »Pjesnik ruska«. Knjigoveža je očevidno bio stranac. Kako naslovni list prve sveske nije uvezan, ne da se unaprečac utvrditi godina izdanja, ali po nedatiranim predgovorima pojedinim sveščićima izgleda, da je to izdanje iz početka četrdesetih godina prošloga vijeka. Međutim na prvoj stranici teksta (uvoda) zapisano je rukom, da je to izdanje »Biblioteke russkih poetov«, a iznad toga Vrazovom rukom »Stihotvorenija A. S. Homjakova«. Domišljao sam se zato odmah, da je ta knjižica bila svojinom Stanka Vraza, a on ju je očevidno i dao za sebe uvezati. Knjižica je, vidi se, mnogo upotrebljavana. Ima i oznakâ uz pojedine pjesme. Nije, međutim, isključeno, da je ova knjižica bila nekoć svojinom i Gajeve knjižnice. Prema štampanom katalogu Gajeve knjižnice nalazila se u njegovoj knjižnici knjiga A. S. Homjakova: »Stihotvorenija«, izdana u Moskvi god. 1844., te je sva prilika, da se natpis na prvoj stranici — napisan Vrazovom rukom — odnosi na tu Gajevu knjižicu, koja je u ovoj Vrazovoj svesci privezana. Prema tome će i izvornik Vrazov, iz kojega je prevodio Ljermontova, Venevitinova, Jazykova i Homjakova, biti iz god. 1844., pa prijevodi padaju u zadnje četrdesete godine prošloga vijeka.

Kad sam pak ustanovio, da ona sadrži izbor pjesama baš ove četvorice liričara prve polovine 19. vijeka, koje je Vraz prevodio, bilo mi je jasno, da je upravo ta knjižica i bila vrelom upoznavanja i prevođenja ruske lirike za našega Vraza. I doista provjeravanjem prevedenih pjesama kod Vraza i izvornih tekstova u ovoj maloj antologiji Ljermontovljevih, Jazykovljevih, Homjakovljevih i Venevitinovljevih pjesama, — pronađeni su od reda svi izvornici Vrazovih prijevoda.

Kako je Vraz došao do ove knjige, nisam mogao utvrditi, jer knjižica nema naslovnog lista, na kojemu je možda bilo napisano ime darovatelja Bodjanskoga, Sreznjevskoga ili najvjerojatnije — Dubrovskoga. No to nije ni toliko važno.

Važnije je to, da istaknemo karakter odabranih prijevoda, kako bismo karakterizirali pjesnički ukus Vrazov u odnošu prema tadašnjoj ruskoj lirici.

Kod Ljermontova odabrao je i preveo Vraz četiri vrlo vrijedne pjesme, i to sve četiri manje ili više refleksivnog ili izrazito romantičnog karaktera: »Andjeo«, »Prorok«, izrazita meditativna lirika, pa onda čisto romantičarski zanosi u pjesmama »Pregovor« (Spor) i »Kozačka« (Kolybeljnaja). Pjesnik »Djulabija« nije preveo ni jedne od slavnih Ljermontovljevih ljubavnih pjesama, pa čak ni jedne od onih proslavljenih Ljermontovljevih lirskih evokacija kao što su »Molitva«, ili »Bjeljejet parus odinokij«, koje se nalaze u istom sveščiću. Čini se, da je bio saturiran ljubavnom lirikom u izvornoj poeziji, pa je kod Ljermontova radije posegnuo za meditativnom ili čisto romantičnom lirikom.

Vraz romantičar očituje se i u izboru prevedenih triju Venevitinovljevih pjesama: »Pjesma Grka« (Pesnj Greka), »Cvijet ljubimac« (Ljubimyj cvet) i »Molitva«. Kao štovatelj Byrona zanosi se i on borbom Grka za nacionalnu slobodu, i zato prevodi Venevitinovljevu »Pjesmu Grka«, u kojoj je ruski romantičar Dimitrij Vladimirovič Venevitinov (1805—1827) opjevao slobodarsku borbu Grka protiv tlačitelja Turaka. Venevitinovljeva pjesma ide u dvadesete godine 19. vijeka, kad je byronizam — dominantnim pjesničkim izrazom evropskim, a »heroj Misolunghia« pjesničkim kumirom zapadne Evrope. U toj atmosferi i Venevitinov brani Grke od nasilja Turaka osvetničkim mačem:

»Za vsjo moj meč vam otomstit« (Sve će osvetiti britki mač).

Kao byronist prevodi naš Vraz dalje i drugu byronističku Venevitinovljevu pjesmu »Molitva«, koja odiše melanholijom tada tipičnoga »svjetskog bola«: pjesnik Venevitinov, koji je rano naslutio svoju preranu smrt — u 22. godini života — opominje u toj pjesmi svoje

srce, neka se kani svake radosti, jer je radost »nevjerna čerca vremena« (Vraz).*

Pjesnik Dimitrij Vladimirovič Venevitinov suvremenik je i sumišljenik dvaju najznatnijih liričara slavenofila svoje dobe, i to Alekseja Stepanoviča Homjakova i Nikolaja Mihajloviča Jazykova.

Da su Vrazu bili blizi tonovi ruskih slavenofila, dokazuje, dalje, niz njegovih prijevoda iz poezije ideologa ruskih slavenofila — Alekseja S. Homjakova.

Aleksej Stepanovič Homjakov (1804—1860) bio je vrstan pjesnik i osrednji dramatik, pa je uživao u svoje doba glas istaknuta književnika, no ubrzo je njegovu književnu slavu zasjenila njegova plodna politička i publicistička djelatnost, pa je on kao ideolog reakcionarnog i imperijalističkog slavenofilstva pobudio svojim historijskim i kritičko-političkim spisima opću pažnju tadašnje, pretežito reakcionarne Rusije. Pa i van granica

---

* U prijevodu te lijepe Venevitinovljeve pjesme očitovalo se na nemio način manjkavo Vrazovo poznavanje ruskoga jezika. Zaveden spoljašnom srodnošću ruskih i hrvatskih riječi u naslovu »Ljubimyj cvet« Vraz je preveo naslov pjesme, a onda i te riječi (refrenski ponavljane) sa »Cvijet ljubimac«, ne zapazivši, da riječ »cvet« u ruskom jeziku znači i »boju«, pa se prema tome ne radi u ovom slučaju uopće o cvijetu, nego o boji. Kako se izvornik baš ovim riječima (t. j. cvet u značenju boje) stalno služi, ispoređujući dragu boju (»ljubimyj cvet«) lišca svoje voljene djevojke sad s azurnim bojama neba, sad opet s bojom mjesečine, pa onda s duginim bojama te napokon zorinim sjajem — to naš prevodilac muku muči, kako bi u svom prijevodu smisleno povezao očit pjesnički besmisao, kad prevodi ta mjesta umjesto riječju boja riječju cvijet.

»На небе все цветы прекрасны,
Все дышат горней красотой;
Но меж цветов есть цвет святой —
То цвет денницы молодой.« (Веневитинов)

»Na nebu svi su cvjeti krasni,
Dišu od gorske krasote;
Al nad cvjetove prvi je cvijet
Cvijetak danice mladjahne.« (Vraz)

Pjesnik dakle krivo prevodi glavnu riječ pjesme »cvet« — riječju cvijet (umjesto bojom), a onda i riječ »dennicu« netočno prevodi riječju danicom umjesto zorom.

Rusije, napose u slavenskim zemljama, koje su čekale svoje narodno-političko oslobođenje od tuđinskoga iga. Bili su to u prvom redu austro-ugarski Slaveni, a s njima i naš slavenski Jug. Razumljivo je zato, što su i naši »Ilirci« posegnuli za prevođenjem upravo slavenofila Homjakova.

Vraz je preveo 7 Homjakovljevih pjesama: »Vrijeme pjesama« (»Ne gorjuj po ljetnim rozam«), zatim pjesmu pod naslovom »Milkjejevu«, »Ševa, orao i pjesnik« (»Žavoronok, orel i poet«) — sve tri zvonke lirske intonacije pune ljubavi, životne bodrosti i optimizma. Vraz se očito, kao romantik, oduševljava Homjakovljevim glorifikovanjem uzvišenosti pjesnikova poslanja u ljudskom društvu: Homjakovljeva ševa pod nebom pjeva, orao kruži u visinama, dok pjesnik s visina zadovoljan gleda zemaljsku nizinu duboko pod sobom... U doba dakle, kad izdiše feudalna Evropa, a Rusija se očajno bori za ukinuće kmetstva — Homjakov lebdi u eteričkim sferama splendidne izolacije pjesničke.

Jedini prijevod iz Homjakova, što ga je Vraz objavio u »Danici Ilirskoj« (god. 1849.), jest melankolična lirska meditacija o ispraznosti ljudskih životnih naslada u pjesmi »Nadahnuće« (»Vdohnovenije«): samo duševni život, ostvaren u pjesničkom nadahnuću, jest prava životna vrednota.

Druge tri Homjakovljeve pjesme prevedene Vrazom imadu sasvim drugi karakter: prije svega ditiramb »Kijevu«, kao majci ruskih gradova, simbolu ruske stare kulture, oko kojega treba da se okupe svi ruski gradovi, da bi mogli materi zemlji Rusiji opet povratiti izgubljenu djecu — Voliniju i Galiciju, koje su okupirali Poljaci.

Tu pjesmu prevodi Vraz. Duh slavenofilskog imperijalizma zadahnut reakcionarnim polonofobstvom — odiše i u ovoj pjesmi, koju oduševljeno prevodi Vraz, poklonik moćne Rusije i onda, kad se ona javlja zatornicom tuđe slobode (Poljske).

No kao pravi slavenofil progovorio je Homjakov u svojoj znamenitoj pjesmi »Rusiji«, koju Vraz naročitom pomnjom prevodi (poput svoga prijevoda srodne Puškinove pjesme »Klevetnicima Rusije«).

Homjakov u toj pjesmi prije svega upozoruje svoju veliku domovinu Rusiju, neka se ne uzoholi, kad joj se budu ulizice dodvarale, veličajući njenu moć i veličinu.

»Не верь, не слушай, не гордись!«

Neka su valovi njenih rijeka i mora burni i silni, neka su njena zemaljska njedra puna dragocjenih ruda, a stepe krcate žitom — kliče pjesnik — neka se njenoj moći klanjaju narodi, neka je sedam mora oplakuju svojim valovima —

— »Vsjem etim prahom ne gordisj!« — opominje svoju domovinu pjesnik Homjakov. Jer još je veći i moćniji od tebe, Rusijo, bio Rim, još su strašnije bile mongolske horde, pa i t. zv. carica zapadnih mora — Britanija — ali gdje su danas — pita pjesnik — i svjetsko carstvo Rima, gdje su Mongoli, a i Albion — »držće nad ponorom«.

Ta Homjakovljeva pjesma — sasvim programatskoga karaktera, zadahnuta u smislu slavenofilske ideologije rusko-slavenskim mesijanstvom — našla je u Vrazu oduševljena prevodioca, nadovezujući tako na ono raspoloženje, koje je Puškin ovjekovječio u svojoj pjesmi »Klevetnicima Rusije«. Kako su narodno-politička raspoloženja naših preporoditelja bila usmjerena — na području našega malog narodnog sektora — u istom pravcu, nije čudo, da je ova izrazita slavenofilska pjesma Homljakovljeva našla odjeka i kod našega Vraza.

S tih je razloga našla odjeka kod Vraza i poezija Homljakovljeva šurjaka, drugog istaknutoga liričara i slavenofila te dobe Nikolaja Mihajloviča Jazykova (1803—1846), pjesnika t. zv. »Puškinske plejade«. Svjedoči to 9 Jazykovljevih pjesama u Vrazovu prijevodu, od kojih su dvije (»Elegija« i »Pjesmica«) objavljene u »Danici Ilirskoj« god 1849., a ostalih 7 istom u »Sabranim djelima« Vrazovim (IV. sv.) god 1868. U prijevodu spomenutih dviju pjesama u »Danici Ilirskoj« god. 1849., kojom prilikom Vraz objavljuje ujedno i dvije spomenute već Homjakovljeve pjesme (»Vrijeme pjesama« i »Nadahnuće«) popraćuje svoje prijevode napomenom, da mu se srce, čitajući pjesme na »ostalmi narječjima slavenskim«, toliko razigralo, da je neke na brzu ruku preveo. Pošto se toga — veli dalje Vraz — već »veći broj

komada« sakupio, to je odlučio da ih, kad dođe za to čas, izda pod naslovom »Cvijetnik slovinski«. Do te antologije, kako znamo, nije došlo, jer je Vraz dvije godine nakon objavljenja ovih svojih prijevoda u »Danici Ilirskoj« — umro (1851). Nekom zamjenom naumljene antologije može se smatrati obilata zbirka njegovih prijevoda iz slavenskih i neslavenskih pjesnika, koja je objelodanjena u četvrtom dijelu njegovih »Sabranih djela« god. 1868., a gdje su sabrani i svi njegovi prijevodi s ruske pjesničke lire.

Jazykov je lirski romantik Ljermontovljeva kova. Takve su mu i četiri ljubavne pjesme, koje je preveo Vraz: Pjesmica (Pjesnja) s početnim stihom »Razguljna, svjetla i ljubovna...«, zatim ljubavna pjesmica posvećena A. I. s početnim stihom »Vljubljen ja, djeva krasna«, onda pjesmica posvećena I. V. K. s početnim stihom »Ščeki nježno purpurovy« te konačno »Elegija« s početnim stihom »Ty voshititeljna!...« S više elemenata byronovskih odišu pjesme »Molitva«, »U zoru« (Rasvjet) te »Elegija« (s početnim stihom »Bog vjest: ne vtune li skitalsja...«), koja je zasićena poezijom t. zv. svjetskog bola i melanholijom romantičnog skitalice, koji se razočaran vraća iz svijeta svome rodnom domu.

Konačno nam preostaju još dvije pjesmice Jazykovljeve u Vrazovu prijevodu, a to su patriotske pjesmice: jedna je posvećena ruskom narodnom heroju za Napoleonske najezde u Rusiju — vođi prvih ruskih partizana, kasnije generalu i pjesniku D. V. Davydovu, a druga »Pjesmica« (Pesnja) s početnim stihom (Iz strany, strany dalěkoj...«) posvećena veličini Rusije:

»... будь она
первым царством в поднебесной
и счастлива и славна!«

Postoji, osim ovih prijevoda, još i Vrazov prijevod znamenite balade »Svjetlana«, pjesme poznatoga ruskog romantika Vasilija Andrejeviča Žukovskoga (1783—1852), koji je kao plodan pjesnik i zaslužan prevodilac vršio znatan pjesnički utjecaj na Puškinsku generaciju, pa i na samog Puškina. Naročito njegova odulja i popularna balada »Svjetlana«, koja obrađuje na romantičarski način jezovit san vjerenice »Svjetlane« o propasti nje-

zina vjerenika — bila je na ustima ruske obrazovane javnosti čitave decenije iza njezina nastanka. Nije zato čudo, da je slava toga pjesmotvora doprla i do našega Vraza te našla u pjesniku »Veronike Desinićke« oduševljena prevodioca.

Kako se iz ovoga pregleda vidi, Vraz je bio maran prevodilac ruske pjesme svoga doba. U IV. dijelu njegovih »Sabranih djela« (izdanih god. 1868.) ovi prijevodi zauzimlju čitavih 85 stranica! To je zapravo ta antologija ruske lirike, koju je on spremao i spomenuo objavljujući g. 1849. u »Danici« prijevod Jazykovljeve »Elegije« i »Pjesmice« kao sastavnih dijelova naumljene prijevodne zbirke »Cvijetnik slovinski«. Što do toga nije došlo, krivnja je — kako već rekoh — na preranoj smrti pjesnikovoj. Prijevodi Vrazovi bili su u svoje doba poprečno dobri. No nama oni danas ipak odaju svu ubogost našega pjesničkog izraza Vrazove dobe, ubogost, koja je skrivila, da je većina Vrazovih prijevoda danas sasvim nečitka. Mučno nečitka. A da je Vraz, sa svojim nedovoljnim poznavanjem ruskoga jezika tu i tamo i nemilo posrnuo, prevodeći sasvim krivo, pokazao sam netom na prijevodu pjesme »Ljubimyj cvet«.

Osim Vraza prevodili su s ruskoga, kako rekoh, i drugi Vrazovi suborioci na preporoditeljskom frontu, prozu i stihove. Eno, i pjesnik »Smrti Smail-age Čengića«, koji je prema Barčevu svjedočanstvu (u monografiji o I. Mažuraniću) »proučio ruski jezik u tančine«, prevodeći raspravu Sreznjevskoga »O pismenosti glagolskoj« (1857); Ivan Trnski, jedan od najplodnijih naših prevodilaca ruskoga stiha, prevodi Ljermontovljeva »Ašik-Keriba« u »Nevenu« 1853. te čuvenu Djeržavinovu odu »Bogu« (u »Nevenu« god. 1854).

No daleko je zanimljiviji za naš slučaj kao prevodilac (i lokalizator) s ruskoga Dimitrije Demeter, čiji sam prijevod Puškinove »Vijavice« u almanahu »Iskra« god. 1844. već spomenuo. Ali još je on zanimljiviji kao prevodilac ruskoga stiha. I to s ideološkoga gledišta. Prema Vrazovu pismu upućenom Macunu 20. lipnja 1849., kad Vraz objavljuje svoje prve prijevode Jazykovljevih pjesama u »Danici«, ima i Demeter nekoliko prevedenih pjesama Puškinovih, Homjakovljevih i Jazykovljevih (»Djela«, V, 413). Koji su to prijevodi — ne

navodi Vraz, a nije nam ni do danas to poznato, s izuzetkom dvaju prijevoda, koji su objavljeni u »Danici« 1846.—47, i to Puškinova pjesma »Tri Budrisoviča« i »Vojvoda«, te značajna Homjakovljeva pjesma »Ostrvo« (»Ostrov). O ovoj potonjoj i želim kazati napose nekoliko riječi, jer zaslužuju zasebnu pažnju — i kao prilog poznavanju ideološko-političkoga stava jednoga dijela naših preporoditelja.

Pjesma je odštampana na čelu 41. broja »Danice Ilirske« god. 1846. pod natpisom »Otok«. To je jedna od Homjakovljevih pjesama, koja je bila u svoje doba značajna ne samo za Homjakova, nego i za ideološki stav ruskih slavenofila. Postavljeno je tu pitanje odnosa dvaju svjetova, Istoka i Zapada, dviju kultura, dviju političkih koncepcija, od kojih jednoj stoji na čelu britansko o s t r v o, a na drugoj eurazijska Rusija, prema slavenofilskoj koncepciji antiteze Istok—Zapad. Prva, zapadnjačka kultura, zapravo je tehnička civilizacija s revolucionarnim metodama, agresivna, eksploatatorska — prema tezi slavenofilâ — dok je, u opreci prema njoj, ruska kultura — prava kultura duha, tradicije, miroljubivosti. I baš zbog ovih potonjih odlikâ i preimućstava mora zapadna kultura ustuknuti pred istočnom predvođenom po Rusiji. »Ostrvo« mora nestati u oceanu nasilja i agresije.

Tu je slavenofilsku ideologiju oblikovao u svojoj alegoričkoj pjesmi »Ostrov« Homjakov neobično precizno, i u pjesničkom pogledu srećno — da je ona imala, očevidno, i u očima naših preporoditelja karakter prave programatičnosti. Tako se, eto, našla i na čelu spomenutog broja »Danice Ilirske«, a u prijevodu Demetrovu.

Homjakov se u svome »Ostrvu« ponajprije divi moćnome bogatome Otoku (Britaniji) kao miljeniku prirode, ali onda ga odmah okrivljuje kao grješno Ostrvo, koje namiće drugim narodima verige i spone, i zato mu proriče zlu budućnost.

No pjesnik se ne zadovoljava samo tim proricanjima, da će se jednom mora osloboditi sva od tiranije griješnog Otoka, nego se tom prilikom pjesnik zanosi i vizijom, da će vodstvo svijeta tada dopasti drugoj zemlji, pravednijoj, punoj vjere i čudesa, kako on kaže — a to je — razumije se — njegova domovina.

»И другой стране смиренной
Полной веры и чудес,
Бог отдаст судьбу вселенной,
Гром земли и глас небес«.

Kako se vidi, ova slavenofilska teza svakako je bila našim »Ilircima« u ideološkom i patriotskom pogledu samo voda na njihov mlin:

»Gospo mora, doć će zato
Skoro i tebi skrajni dan —
I tvoj grimiz, svjetlost, zlato,
Sve će proći kano san:
Grom će ostinut u tvojoj ruci,
I mač prestat sjati ,ov.
Izgubit će tvoji puci
Jasne misli blagoslov.
Moć će groznih od valova
Skršeć stijeg tvoj — slobodu steć, —
Zaigrat će opet s nova
I u slobodi opet teć.«

(Demetrov prijevod).

No pjesnik se ne zadovoljava samo tim zlogukim proročanstvom, da će se jednom osloboditi svijet i oceani od tiranije griješnog Ostrva, nego se tom prilikom pjesnik zanosi i vizijom, da će vodstvo svijeta tada dopasti drugoj zemlji, pravednijoj, »punoj vjere i čudesa«, kako on kaže, a to je — razumije se — njegova »sveta Rusija«:

»Puna vjere i čudesa
Druga stran će vladat stat,
A grom zemlje, glas nebesa
Svijet da ravna — bog će dat.«

(D. Demeter).

Tako naš Demeter, u svom prijevodu ove značajne pjesme slavenofilskog imperijaliste A. S. Homjakova.

Postavlja se pitanje, da li je ovaj Demetrov izbor slučajan, ili on ima i izvjesno ideološko značenje. Sudeći po tome, da je pjesma otisnuta na čelu »Danice«, smjeli bismo joj, mislim, davati i izvjesno značenje i u ideološkom pogledu za naše Ilirce. A to tim više, što

se, kako ćemo kasnije vidjeti, baš o problematici te pjesme kasnije vodila i te kako načelna diskusija u »Nevenu«: za Zapad ili za Istok.

Izvorni tekst »Ostrva« našao je Demeter u istoj antologijskoj zbirci, u kojoj se nalaze izvornici i Vrazovih prijevoda. I opet jedan dokaz više, kako se rad naših Iliraca odvijao — štono riječ — rame o rame, već iz razloga, što su svi bili upućeni manje ili više na jedan te isti izbor ruskih knjiga, koji se sastojao bilo u poklonima odabranoj četici Iliraca, napose Gaja, te ilirske Čitaonice.

Toliko o duhu i karakteru ovih prijevoda iz ruskih pisaca, što su ih pružili hrvatski preporodni pisci svojim suvremenim čitateljima. Pitanje se sada postavlja, kakav su odjek imali ovi ruski pisci i pjesnici, preloženi na hrvatski jezik, kod naših čitatelja, a napose u stvaralačkoj književnosti te dobe, a preko nje i kod poznijih pokoljenja.

VI.

UTJECAJI I ODRAZI RUSKE KNJIŽEVNOSTI I POLITIČKE MISLI U NAŠEM PREPORODNOM POKRETU.

Da su ruski pisci prve polovine XIX. vijeka imali jaka utjecaja — u ideološkom i pjesničkom pogledu — na našu preporodnu književnost, utvrđeno je to već u više mahova. Prvi se tim pitanjem bavio Milivoj Šrepel, ali on je ograničio svoje istraživanje samo na Puškina. Prilikom stote obljetnice Puškinove smrti, god. 1937., ja sam nastavio s istraživanjem Puškinova književna utjecaja ne samo na naše »Ilirce«, nego i na hrvatsku književnost uopće. Pokazao sam, nadovezujući na rezultate Šrepelovih istraživanja, da je taj utjecaj neposredan i jak na čitav niz naših stvaralačkih književnika te dobe, napose na Vraza, Demetra i Bogovića. Napose na izgradnju Vrazove fizionomije kao kritičara nacionalne književnosti. Sve sam to iznio u svojoj spomenutoj već studiji o »Puškinu u hrvatskoj književnosti«, konstatiravši, kako je pod utjecajem Puškinove muze nastala prva hrvatska novela (Bogovićeva »Slava i ljubav«),

prva hrvatska klasična drama (Demetrova »Teuta«) te kako je i prvi hrvatski književni kritik, Stanko Vraz, pri izgradnji svoga kritičarskog kriterija pošao od klasičnih osnova ruske narodne književnosti predstavljene Puškinom i Gogoljem. »Ne možemo ino — piše u svom »Kolu« Vraz — nego svoj onoj našoj gospodi, koja pišu pripovijesti, preporučiti, da čitaju pripovijesti Puškinove i Gogoljeve, pa da nastoje te budu za nas Ilire u našem duhu ono, što su rečena dva pisaoca u ruskom za braću Ruse.«

Taj poziv Vrazov, prirodno, naišao je kod naših rodoljubivih Iliraca na razumljiv i pozitivan odjek. Osjetilo se, da je ta narodna, ruska književnost — zastupana genijem Puškina i Gogolja — po svome duhu srodna nama, našem nacionalnom duhu, našim nacionalnim stremljenjima, naročito za uznositih desetljeća naših preporodnih nastojanja.

Evo kako pjeva Špiro Dimitrović o Puškinovoj vili pjesme u svom predgovoru k prijevodu »Evgenija Onjegina«:

»Srodnim glasom ona nama kliče:
Narodnosti držite se svete,
Iz nje sjeme veličine niče,
Ona lomi pute tame klete.«

A tako o Puškinu i njegovoj muzi misle i svi naši Ilirci:

»Njegov je srodni glas
Zbližio n a r o d u nas!«

kaže Trnski, dok Bogović, Kukuljević i Demeter nacionaliziraju tematiku svojih književnih radova, tako reći, po receptu Vrazove preporuke: da se ugledaju u Puškina i Gogolja, kao narodne pisce, tj. kao što kod Puškina postaje junakom vođa narodnog ustanka Pugačev, tako kod nas Hrvata ponajprije Kukuljević, a onda Bogović uskrisuju hrvatskog Pugačeva, vođu hrvatske pučke pobune — »Matiju Gubca«, i tako redom.

Registrirajući ove činjenice, koje sam na drugom mjestu i podrobnije istražio i obrazložo, htio bih ovom prilikom nabaciti još jedno svoje domišljanje: htio bih naime odlučno ukazati na z n a č a j n u t e m a t s k u i

k o m p o z i c i j s k u a n a l o g i j u između određenih ruskih pisaca, odnosno njihovih citiranih književnih djela s jedne strane, te određenih djela našega preporodnog stvaranja književnoga s druge strane. To jest, postavljam pitanje: zašto Demetrova muza, rođena Zagrepčanka, bludi po našem dalekom gorovitom Jugu, po Teutinoj Iliriji? Zašto taj isti pjesnik luta po Grobničkom polju, posežući za inovjercima, Tatarima i Turcima, dakle muslimanima, koje Hrvati u svojstvu zapadne avangarde slavenskog I s t o k a svladavaju, da bi zaštitili od propasti t. zv. truli Z a p a d? Dalje: zašto pjesnik »Smrti Smail-age Čengijića« kleše svoje junake iz hercegovačkog krša, isprsujući ih kao nacionalni, kršćanski živalj u borbi protiv nekrsta Turčina, dakle i opet Islama? Zašto napokon Kukuljević, kao povjesnik, zaronjuje u daleku prošlost najezde Mongola u hrvatski krš? Zašto Vukotinović odabire takve teme, gdje se hrvatski junaci prošlosti bore protiv Turske? Zašto Preradović prati borbu dvaju svjetova, Zapada i Istoka, poput Demetra, baš na Grobničkom polju? Svi ovi pisci, nalazeći se u kulturnom i političkom središtu Banske Hrvatske, na udaru su germanskog i madžarskog presizanja kulturnog i političkog, pa zašto oni upiru svoje poglede ponajviše na hrvatski j u g, u gorštački k r š, u manje ili više šturu prošlost, da bi u njenoj dalekoj i divljoj romantici potražili i pronašli svoje junake u borbi protiv nadiranja agresivnih pretežito islamskih inovjeraca: Turaka, Mongola, Ilira?

Otkud baš ta i takva potreba hrvatskim preporodnim književnim romanticima?

Mislim, da bismo se pri objašnjavanju te pojave mogli i smjeli poslužiti izvjesnom paralelom prema ruskoj književnosti upravo te romantičarske epohe, koja je služila u mnogom pogledu ugledom našim preporodnim književnicima. Ta zar ne bježe iz Petrograda, ruske sjeverne prijestolnice i ruske stvarnosti njihove dobe, ruski romantičari, poimence Puškin, Ljermontov, Venevitinov i dr. na svoj daleki i divlji j u g, na K a v k a z, u njegovu gorštačku romantiku, da bi ondje pronašli svoje junake, koji se bore protiv inovjeraca i nerusa, ponajviše protiv muslimana? Analogija je, tako reći, i geografski potpuna: na liniji sjever—jug, kršćanstvo—mu-

slimanstvo. Spomenuo sam već Demetrovu »Teutu« s dalekom ilirskom pozadinom; spominjem napose i Demetrovo »Grobničko polje«: sukob dvaju svjetova — Istoka i Zapada. A nisam bez razloga spomenuo ni Mažuranićevu »Smrt Smail-age Čengijića«: i tu je održana linija sjever—jug, kršćanstvo—islam, a obostrano — slobodarska borba. I nije to, izgleda, samo moje naslućivanje: takvim je ovaj posljednji Mažuranićev slavni pjesmotvor smatran, čini se, i za života Mažuranićeva. Jer, kako da se inače shvati rezoniranje Trnskoga u »Nevenu« već god. 1854 (str. 700), gdje on preporučujući prevođenje poljskih, a još više ruskih pisaca, kako bi se oplemenila ugledanjem u te pisce naša izvorna književnost — izjavljuje doslovce: »... mi bi po mogućnosti nastavili prevođenje Puškina, da se naši mladi pjesnici imadu u koga ugledati, pa da s Botićevom bujnosti spoje jezgrovitost pomisli, istinsko i vjerno ponašanje ljudi i prirode, a najpače veličanstvo pjesničke namjere, kao što sve to imaš u prekrasnom Čengić-agi.«

Eto, prema Trnskome, »Čengić-aga« Mažuranićev uzorom je onih pjesničkih vrlina, koje su nastale oplemenjivanjem naše književnosti na osnovici tvorevina ruske književnosti, poimence A. S. Puškina. Mislim, da bi se ovo svjedočanstvo mlađega Mažuranićeva suvremenika, Ivana Trnskoga, u ovom slučaju smjelo uzeti upravo kao iskaz svjedoka očevidca. A da je Mažuranić »proučio ruski jezik do u tančine«, kako to reče Barac u svojoj monografiji o Ivanu Mažuraniću (Zagreb 1945) znamo već; dalje, da je Mažuranić prevodio s ruskoga na hrvatski Sreznjevskoga, i to znamo, pa sve to upućuje na mogućnost u najmanju ruku književno-tehničke inspiracije slavnoga našega pjesnika »Smrti Smail-age Čengijića« na klasičnom ruskom romantizmu Puškina i Ljermontova. Pa i folklorni elemenat, dikcija narodne pjesme u »Čengić-agi« — sve su to pjesnički rekviziti iz Puškinske škole, koju je tolikom uvjerljivošću preporučao Mažuranićev pobratim i drug po dobi i peru — Stanko Vraz.

Mažuranićeva »Smrt Smail-age Čengijića« izišla je u almanahu »Iskri« god. 1846. U istom almanahu objavljena je i Demetrova romantična pripovijest iz 15. stoljeća »Otac i sin«. Literarna je faktura, tako reći, ista i u ovoj noveli kao i Mažuranićevu pjesmotvoru: slobodarska romantika, kršćani protiv islama — konkretno Turaka, nacionalni folklor (Demeter u pripovijesti »Otac i sin« opisuje podrobno i točno hercegovačke svatove!), heroizam, čojstvo, — kao kod ruskih romantika. Simultani utjecaj ruskog romantizma osjeća se, tako reći, do opipljivosti napose kod Demetra, koji je, čini se, i politički povukao krajnje konzekvencije iz svoga rusofilstva, a o čemu ću odmah reći i više.

No prije nego li pođem dalje, htio bih se usput dotaknuti i pitanja o ulaženju romantizma u našu zemlju i literaturu: zna se, da je Vraz prevodio i Byrona, a zna se, da su i drugi preporoditelji naši upoznavali Byrona i njemački romantizam na temelju upoznavanja izvornih djela zapadno-evropskog književnog romantizma. Izgleda, međutim, da je najveći i najplodniji utjecaj vršen na naš književni romantizam posredno preko Rusije, i to putem djela Puškinovih i Ljermontovljevih. Pa u koliko ruski romantizam imade u sebi značajki byronizma, naročito kod Ljermontova, može se uzeti, da je i byronizam prenesen do nas znatnim dijelom neizravnim putem t. j. preko ruskih romantičara byronista. To uostalom potvrđuju u neku ruku istraživanja i srpskog literarnog historičara Ilije M. Petrovića, koji je to pitanje byronizma obradio u svojoj knjizi »Lord Byron kod Jugoslovena«. Jer se rusko posredništvo očituje, po mom mišljenju, najjasnije u unošenju folklornog elementa, koji je, istina, svojstven romantici uopće, ali linija Petrograd—Kavkaz, Zagreb—Hercegovina, Pugačev—Matija Gubec, ruski narodni elementi: narodne pjesme, običaji, čojstvo, revolta — sve je to specifično, što spaja naš preporodni romantizam izravno s ruskim romantizmom.

Zaključujući s tim konstatacijama ova svoja razmatranja o ruskim piscima u hrvatskom preporodu, htio bih uputiti još na jednu činjenicu, t. j.: da se utjecaj ruskih pisaca kod hrvatskih preporoditelja nije odrazio samo književno, samo pjesnički, nego i — politički. Dakako u čisto akademskom smislu, teoretsko - ideološki,

kako je to bilo moguće u uskom okviru tadašnjih nacionalno-političkih mogućnosti.

Potsjetit ću prije svega na ovu važnu činjenicu: Napoleonova najezda u Rusiju, odnosno njezin slom, digao je politički ugled Rusije u prvoj polovini 19. vijeka — kako sam već naglasio — naročito kod neoslobođenih slavenskih naroda, pa tako i kod Hrvata: u Rusiju se gledalo kao u slavenski Piemont. Nije zato čudo, što se i naš preporodni pokret okrenuo poput suncokreta suncu — k Rusiji. Gaj putuje u Rusiju 1840. Donosi sa sobom odabrane knjige u uvjerenju, da je za zbliženje našega slavenskog juga s Rusijom potrebna prije svega uspostava što dubljih kulturnih veza s tom velikom i srodnom zemljom. A to tim više, što je hrvatsko preporodno tlo bilo potpuno spremno za nakalamljivanje zdravih mladica ruske kulture. Kad pak našim preporoditeljima nuđaju pojedini ruski slaviste, koji su se našli u hrvatskoj sredini početkom četrdesetih godina, i svoju izravnu pomoć, a ruska knjiga preko Puškina i Gogolja (te Turgenjeva) svoju učiteljsku ruku — prihvaćaju to hrvatski preporoditelji objeručke. Skoro bez ikakve kritike, kao utopljenik slamku.

Razumljivo je zato, da oni mnogo ne razmišljaju, kad im i ruski s l a v e n o f i l i pružaju svoju ruku: prije svega putem svoje literature, lijepe knjige. To, da na slavenofilskoj zastavi stoji ispisana ne baš zavodljiva programatska lozinka od tri riječi: samodržavlje, pravoslavlje, nacionalnost — kao da ih mnogo ne zbunjuje. Istina, oni glasno usvajaju samo posljednju riječ lozinke: n a c i o n a l n o s t — koja je srž i njihova preporodnog programa, dok o drugim dvjema riječima slavenofilskog programa — o samodržavlju i pravoslavlju — kao da ne vole da misle ili barem ne vole da javno raspravljaju. Jer da im je i domaćeg »samodržavlja« — u oči Bachova apsolutizma — bilo dosta, nema sumnje. Što se pak tiče vjerske ortodoksnosti slavenofilstva, očito je, da ni ta točka programa slavenofila nije mogla biti po ćudi pretežnom dijelu hrvatskih preporoditelja katoličke vjeroispovijesti. Izgleda, međutim, da ni carističko-imperijalistička pozadina čitavog slavenofilstva nije odveć smetala onome dijelu hrvatskih preporoditelja, koji su se htjeli pod svaku cijenu izbaviti austro-ugarskoga iga.

Eto, zato je bio otvoren put — dakako u usko-ideološkom opsegu — i slavenofilskim idejama u okviru hrvatske preporodne književnosti. Naprosto: faute de mieux.

Da bih to i dokumentirao, spominjem ponovno programatsku Homjakovljevu pjesmu »O s t r o v« objavljenu god. 1846. na čelu spomenutog već »Daničinog« broja. U borbi dvaju svjetova, Istoka i Zapada, Rusije i Zapadne Evrope, »Danica« u Homjakovljevim stihovima, a u prijevodu Demetrovu, pledira za Istok. A pledira Demeter za Istok ne samo prijevodnim Homjakovljevim stihom. Eno, on je jednak svoj stav već god. 1842. izgradio u prvoj knjizi Vrazova »Kola«, u svome značajnom pjesmotvoru »Grobničko polje«, kojim je — kao neke vrste programom Vrazova »Kola« — manifestirao stav Iliraca na prvim stranicama ovoga znamenitog Vrazovog izdanja. Hrvati na »Grobničkom polju«, u borbi protiv najezde inovjeraca Mongola, bore se s uspjehom — kao predstraža Istoka — da bi odbranili interese kulture, koju nije kadar braniti t. zv. truli Zapad. Antiteza Istok—Zapad obrađena je tu nedvoumnom jasnoćom u korist Istoka, poimence Rusije, koja se onda antiteza još oštrije, još aktualiziranije ističe u Homjakovljevu »Ostrvu«: britansko »Ostrvo« nasuprot — Rusije.

Demetru se s jednakim oduševljenjem priključuje, kako je poznato, i Preradović. I to s izrazitim odjekom na Demetrovo »Grobničko polje« — skoro istoimenom pjesmom »Na Grobniku«, gdje se taj budući sukob dvaju svjetova, istočnog i zapadnog, nagoviješta bez ikakve uvijenosti:

»Ovdje (na Grobniku) divlje čete smrvi
Rod naš čil i zdrav,
Hrvatskom se ovdje krvi
Spasi Zapad sav.

A što nam je Zapad dao
Za uslugu tu?
Vječnu mržnju, primjer zao
I učenost zlu.

Zapad trune, gnjije, kunja,
Život mu je loš,
Na Istoku sto je munja
U životu još.«

I onda u završnoj strofi proriče koban sukob:

»Pobit će se do dva svijeta
— Po prilici svoj —
Na predstražah mi smo četa —
Prvi naš je boj.«

Pjesma je ova Preradovićeva objavljena u osmoj knjizi Vrazova »Kola« god. 1851, dakle pet godina iza Homjakovljeva »Otoka«.

Ovo odriješito slavenofilsko stanovište Demetrovo i Preradovićevo nije podjednako prihvaćano od svih hrvatskih preporoditelja. Rasprava je, očevidno, bila u tom pitanju česta i oštra, no u štampi je od tih diskusija ostalo razmjerno malo iscrpivih svjedočanstava. Vjerojatno iz cenzurnih razloga. U značajnom članku Vukotinovićevu, objelodanjenom u Vrazovu »Kolu« (II) god. 1843, dotiče se to pitanje samo uzgredice, kad Vukotinović brani »Ilirstvo« — kako on kaže — od »rusizma« te dodaje, da se »vlast Rusije ne može nikad prostirati na Hrvatsku«. Jer, konačno, i mimo slavenofilâ bila je dobro poznata ruska teza, koju je iznio i Puškin u svojoj znamenitoj i kod nas rano i često prevođenoj pjesmi »Klevetnicima Rusije«, a gdje se nabacuje pitanje t. zv. »slijevanja slavenskih potočića u rusko more«. Tu nije bilo ni govora o pojedinim slavenskim nacionalnim individualnostima, a niti o nekoj međusobnoj federaciji, — o kojoj su manji podjarmljeni slavenski narodi sanjarili — nego naprosto o programatskom potonjavanju »slavenskih potočića u rusko more«. I to je iznio nitko veći ni manji nego Puškin, i to u pjesmi, koja ničim ne pokazuje razumijevanja za patnje Rusijom tada podjarmljenog poljskog naroda. Sve je to, a ne manje i slavenofilska vjerska ortodoksnost, podsticalo otpor kod kritičnijih intelektualaca na tadašnjem slavenskom zapadu i jugu, pa tako i kod naših preporoditelja. »Duh Slavenski je ustao — piše Ljudevit Vukotinović — u »Kolu« god. 1842. — on zahtijeva da

se Slaveni probude, da ispune dužnosti, koje im je bog naložio tako kao i drugim narodima: da se izobraze, da rade za korist svoju, a po tome i za korist drugih naroda. Ali to ne zahtijeva — ističe Vukotinović — da za to budemo svi pod jednom vlašću sakupljeni, jer je to nemoguće, a i nepotrebno; svaka naime vlast dopušta razvijanje narodnosti i naobraženosti, jer tim načinom postaje samo jačom i slavnijom. To može samo hasniti, a nikako škoditi. Zar da mi ne bi mogli imati toliko slavoljublja, toliko samoćutja, da ne bismo željeli biti slobodni, samostalni i slobodni od svakoga rusizma... da se kao djeca, kao bršljan, koji ne može sam stajati, priklanjamo k drugom stablu? Svi su Slaveni po krvi braća naša, tako i Rusi. I kašto su Rusi sami — te u tom traže ponos i slavu — da su moćni i samostalni — tako i mi valja da budemo duhom jaki i samostalni...« »(pod konstitucijom Ugarskom)«...

Ta raspra očevidno nije bila nikad do kraja riješena među našim preporoditeljima. Eto, još god. 1849. u »Slavenskom Jugu« (II. br. 80) Bogoslav Šulek traži kompromis između ukazanih krajnosti pišući u uvodniku: »Niti Zapad unaprečac ne osuđujemo, niti naše praotce (u duhu slavenofila) slijepo ne slijedimo, već pristajemo uz riječi Pavla apostola: »Sve kušamo, a što je najbolje, toga se držimo.«

Bio je to očito signal za opći uzmak hrvatskih »slavenofila« na oportunije obranbene linije, a u vezi sa slomom revolucionarne 1848. godine te nadolaženja apsolutizma pedesetih godina s jedne strane, a s druge strane i s opadanjem slavenofilskoga pokreta u Rusiji. Kao kompleks povezanih vodenih površina zahvaćenih plimom, — tako su se i oba ova pokreta — naš preporodni i ruski slavenofilski — ma kako oni bili geografski razdaleki, uporedo na podignutim valovima romantičarskog zanošenja uzdizali, da bi se onda po zakonu kapilarnosti u određeno vrijeme oba povukli na svoju polaznu razinu, ostavivši iza sebe na oplakanim žalima i biserja i mulja. Pedesetih godina u stvari je konzumiran i jedan i drugi pokret.

A konzumirani su oni i zato, što su krajem četrdesetih i početkom pedesetih godina odjeknuli novi zvuci, i to sa Zapada glasovi Saint-Simona, Fouriera, Marksa

i Engelsa, a sa Istoka Bakunjina, Hercena i Ogarjova. A s njima i novi socijalno-politički pokreti, koji su premještali težišta nacionalne problematike na područje socijalno-političko te time otupljivali oštricu nacionalno-političkim vertikalama, zaoštravajući ih istodobno na drugoj strani — u korist socijalno-političkih horizontala.

Kod nas se to premještanje težišta jedva i odrazilo. Vraz i Kušlan, hrvatski delegati na Slavenskom kongresu u Pragu, nisu osjetili potrebe da uspostavljaju tješnije odnose s najjačim slavenskim kongresistom — ruskim revolucionarcem Bakunjinom. Trnski je upoznao Bakunjina u Grazu, ali, prirodno, od toga nije bilo nikome bolje. Zaokupljeni do kraja borbenim zanosom isključivo na nacionalno-oslobodilačkom sektoru, naši su se preporodni romantičari i na vanjskom frontu ideološki povezivali sa svojim najprirodnijim saveznicima — u aspektu tadašnjih mogućnosti: u Rusiji (sa slavenofilima), kao nacionalistima, bez obzira na reakcionarnost njihova socijalno-političkog stava. To je onda urodilo i nemilom posljedicom, da su naši ilirski poklonici Rusije svoje dobe zazirali od iskrenijeg povezivanja sa savremenim naprednijim ruskim književnicima i socijalno-političkim krugovima, a koja se činjenica onda odrazila na kobnom zanemarenju našeg upoznavanja i prevođenja tadašnjih naprednijih ruskih pisaca, koji su narednih desetljeća povukli na se svu pažnju ruske, a i inostrane književne javnosti. Jer valja imati na umu, da su baš četrdesetih godina, kad su naši Ilirci prevodili ruske romantike, pretežito slavenofilskog kova — da su upravo tih godina udarani osnovi novoj i realističkoj književnosti, koja je kasnije odigrala povijesnu ulogu u ruskom književnom i političkom životu. — Jest, imamo li to na umu, onda jasno vidimo, kako je nepovoljno povezivanje naših preporodnih romantičara uz reakcionarno rusko slavenofilstvo imalo kao stvarnu posljedicu — odgodu ili čak osujećenost p r a v o v r e m e n e o p l o d n j e n a š e k n j i ž e v n e i s o c i j a l n o - p o l i t i č k e m i s l i z r e l i m p l o d o v i m a n a p r e d n i j e g a r u s k o g p o l i t i č k o g i k n j i ž e v n o g r e a l i z m a. Valja naime imati na umu, da su baš tih četrdesetih godina izašla, kao književni događaji, među ostalim, i ova značajna djela ruske književnosti: roman »Bijedni ljudi« Dostojevskoga (1845), »Na putu (»V doroge«) i »Petrogradski zakutci ((»Peterburskije ugly« Nekrasova (1845), »Selo« (»Derevnja«) i »Anton Goremyka« Grigorovića, »Hor i Kalinič« Turgenjeva (1845), »Siromašni dužnik« Ostrovskoga (1847), a da ne spominjem Gogoljevih djela, napose njegovih slavnih »Mrtvih duša«, »Revizora«, »Šinjela« i dr. U svim tim djelima osjeća se nov duh, duh socijalne solidarnosti, čovječnosti, propovijedane u to doba nosiocima naprednih socijalno-političkih pokreta u Rusiji. To je doba, kad se u Rusiji književna misao smjelo popinje na javnu estradu, da bi se najplemenitijom svojom jezgrom ukopčala u duhovni život svoga naroda i predvodila borbu za nove i pravednije socijalne sadržaje, postavši tako požrtvovnom zagovornicom »bijednih ljudi«, »poniženih i povrijeđenih«. A neumrlim stjegonošom ove nove literature postaje genijalni osnivač ruske književne kritike Visarion Bjelinski, koji baš tih četrdesetih godina objavljuje svoje povijesno važne kritičke radove kao što su: »Pogled na rusku literaturu« god. 1846, 1847«, pa onda znamenito »Pismo Gogolju«.

Međutim o svemu tome ne mogu da zabilježe ništa stvarna ne samo hrvatski romantici četrdesetih godina, nego najvećim dijelom ni njihovi kasniji nasljednici tokom druge polovine 19. vijeka. Izuzetak u tom pogledu čine naprednjiji naši starčevićanci sedamdesetih i osamdesetih godina, koji upućuju na naše duhovno povezivanje s ruskim reakcionarcima kao na povijesno-političku zabludu. Ilija Milarov, bugarski politički emigrant i suradnik starčevićanskog almanaha »Hrvatske«, podsjećuje u tom smislu naše čitaoce na značajnu poruku ruskih naprednijih političkih i književnih krugova sedamdesetih godina slavenskim političkim i književnim čimbenicima putem znamenite ruske smotre »Vjesnik Evrope« (kolovoz, 1878), gdje se, među ostalim, kaže: »Ako Slavenstvo želi u Rusiji imati simpatija, onda se ono ne treba ograničavati na elemente krvne i religiozne srodnosti, ili na kakve druge krhke razloge, koji se i odveć lako lome, nego Slavenstvo treba da s r a z l o g a s v o j i h m a t e r i j a l n o - p o l i t i č k i h i n t e r e s a p o r a d i n a s t v a r n o j s o l i d a r n o s t i o b r a z o v a n j a

i društvenih ideja. Dosad je često slavenska »inteligencija« bila ili sasvim ravnodušna za najglavnije strane našeg pokreta ili je prema njemu zauzimala čisto konzervativno, ili pače reakcionarno stanovište. Savez takvog Slavenstva čini nam se izlišnim, za nas sasvim neprivlačivim opterećenjem, koji sobom još više umnožava tu masu i onako preteškoga našeg opskurantskoga tereta, — ili nam se čine vrlo ograničenima ti pojmovi, s kojima je čovjeku i dosadno imati posla. Jer Slavenstvu ne može biti svejedno, hoće li imati saveznikom ili neprijateljem, ili pak ravnodušnim rusko javno mišljenje, a u tom mnijenju imadu i imat će u budućnosti veoma velik upliv oni elementi ruske literature, o kojima je Slavenstvo dosad jako malo znalo«. (»Hrvatska«, Sušak 1882, str. 235—236 u članku »Pogled na razvitak ruskoga društva i literature«).

Da je to mišljenje »Vjesnika Evrope« (iz god. 1878.) dijelio i vođa naših starčevićanaca tih godina, Ante Starčević, kojega su smatrali »najboljim poznavaocem ruskih odnošaja u Hrvatskoj« (»Hrvatska«, loc. cit. p. 232), svjedoči rječito njegovo stanovište (iz iste godine 1878!), gdje on govori o problemu Rusije i ovo: »Glavni nezadovoljnici, »urotnici«, »nihiliste« Rusije, najodličniji su muži po staležu, po imetku, i po znanju; njihovo rovanje mora prestati i postati najčišćim i najzakonitijim otačbeništvom, čim im se dopusti javne poslove raspravljati slobodnije i javno, a to vrijeme nije daleko. Kako nekad grština rastrova rimsko carstvo, tako njemačka zduha rastače Evropu i Ameriku. Sama Rusija trijebi tu zduhu, i naskoro će je očistiti«. (A. Starčević: »Na čemu smo«. Zagreb 1878).

Nije zato, mislim, odveć smjelo tvrđenje, ako se kaže, da je u književnom, a po tome i u narodno-političkom pogledu, nevoljnim povezivanjem naših Iliraca s ruskom romantikom, napose romantikom konzervativnog slavenofilstva s jedne strane, a istodobnim zanemarivanjem naprednijih ruskih pisaca s druge strane, promašena upravo povijesna prilika za naše pravovremeno i stvarno ukopčavanje u onu misaonu atmosferu rusku, koja je dala etičku kičmu ne samo ruskoj književnoj

kulturi, nego i čitavom narodno-političkom životu ruskoga naroda tokom druge polovice 19. i našega 20. vijeka.

Ne knjižim, međutim, ovu u izvjesnom smislu pasivnu stavku hrvatske preporodne književnosti isključivo na teret hrvatskih preporoditelja. Bilo bi to svakako nepravedno. Nisu oni bili reakcionarci, ma koliko bi za takav njihov stav na oko govorila njihova nevoljna veza s ruskim slavenofilima. Ne mislim ovdje navoditi čitav niz činjenica, koje bi rječito govorile u prilog njihove naprednosti, počam od Mažuranićeva glosiranja svoga književna rada devizom francuske revolucije »Liberté, égalité, fraternité«, pa sve do Vukotinovićeva revolterskog zahvata u tadašnju hrvatsku socijalno-političku stvarnost, kao i Kukuljevićeva i Bogovićeva posizanja za gupčevskim temama. Htio bih samo uprijeti prstom u slijedeću činjenicu: Vraz još god. 1842., pledirajući za ugledanje hrvatskih književnika u rad tadašnjih velikih ruskih pisaca, spominje poimence pored Puškina još samo Gogolja, dok ostalih romantičara, napose slavenofila, koje naši Ilirci četrdesetih godina tako marno prevode, Vraz uopće ne spominje. Od ove pak dvojice preporučanih prvaka prevode hrvatski »Ilirci«, a i sâm Vraz, samo Puškina, pjesnika ruskih nacionalnih pozitivnosti, dok se Gogolja, genijalnog kritičara ruske naopake stvarnosti, nijedan Ilirac četrdesetih godina ne laća ni jednim jedincatim prijevodnim retkom. A da su oni znali za Gogolja kao prvaka ruske književnotsi te dobe, dokazuje nam rječito samo Vrazovo »Kolo« već god. 1842., gdje Vrazov prijatelj Petar Dubrovski, urednik varšavske »Dennice«, izvješćuje o Gogolju kao o najvećem piscu te dobe: »Na svijetlo je izišao — piše Dubrovskij — također roman slavnoga pripovjedača Gogolja pod naslovom »Pohoždenija Čičikova ili Mertvija duši«. Zanimljiv način, kojim Gogolj u toj knjizi pripovijeda i razne vlastitosti ljudi opisuje, potvrđuju zreo i potpuno razvijen um šaljivog poete. Gogolj čini epohu u umjetničkoj književnosti sadašnjega vremena. On je zaista veliki pisalac«. (»Kolo« II, 1842. p. 93—94). Iste godine, u novom dopisu obavješćuje Dubrovski Vraza i o izdanju »Sabranih djela« Gogoljevih (u 4

sveska), ocjenjujući ih kao »prekrasni darak literature ruske«. »Gogolj je sada kod nas prvi pisalac u pripovjedačkoj struci« — piše Dubrovskij — najnoviji plod njegova pera »Mertvija duši«, koji je nedavno izišao, veliku je kod nas porodio buku«. (»Kolo«, III. 1843).

Ne može dakle biti sumnje, da je nakon ovakvih izvještaja u »Danici« o Gogolju bio jak interes za nj i kod hrvatskih »Iliraca«. Što on ipak nije ni retkom prevođen, treba tražiti razloga na drugom mjestu, t. j. na području cenzurno-političkih vlasti. Jer slavni je pisac »Mrtvih duša« i »Revizora«, kako je poznato, s mukom osvajao službeni teren i u svojoj samodržavnoj domovini, pa je vjerojatno, da je Rusija budno pazila na izvoz u inozemstvo takve »kompromitantne« literature, kakvom je bila ona, koja je stvorila Hlestakova, Čičikova, Akakija Akakijevića, Ivana Nikiforovića i slične. A konačno, kad bi se preko granice, na putu k Hrvatima i prokriumčario poneki Hlestakov, dočekan bi bio na tadašnjoj austro-ugarskoj granici nemilom dobrodošlicom. Eno, god. 1844., kad Bodjanski šalje našemu Vrazu preko Šafarika knjige iz Petrograda — a među njima i knjigu ruskih narodnih pjesama iz god. 1844. sačuvanu i danas s posvetom Vrazu u našoj Sveuč. knjižnici — obraća se Vraz u Prag Erbenu s molbom, neka mu Šafarik dostavi te knjige preko dra. St. Hočevara, okružnog fizika u Landsbergu, kako bi izbjegao zapljenu knjiga sa strane nekog Madžara cenzora, koji bi u tim knjigama pronašao — kako doslovce kaže Vraz — »da se radi o nekakvom panslavističkom savezu između mene i ruskih učenjaka«. (Dela, V. 357).

Razumije se, da je kraj takvih prilika — kako u Rusiji tako i kod nas — svako kolanje naprednijih književnih djela bilo u najmanju ruku otežano, ako ne i onemogućeno. I zato je i naš »šaljivi poeta« Gogolj, kako ga nazivlje »Danica Ilirska«, počeo pomalo nasmijavati hrvatske čitatelje tek polovicom pedesetih godina, i to s nekoliko mršavih prijevoda najbezazlenijih Gogoljevih pripovijedaka kao što su »Tarás Buljba«, »Iz dnevnika jednog luđaka« ili »Starosvjetski pomješčiki«, dok su »Mrtve duše«, »Revizor« i slična Gogoljeva djela ostala još dugo nepoznata hrvatskim čitateljima.

A da je kod Hrvatâ bilo potrebe za tom novom, naprednom ruskom literaturom, štaviše, za novom socijalnijom orijentacijom političkom, svjedoče nam poneki, ma i sporadični glasovi tadašnje hrvatske političke štampe, koji glasovi izrijekom ustaju protiv izlizanih patriotskih tirada o narodnoj slobodi, napose protiv dosadjelog i ispraznog slavenstvovanja, ističu istodobno potrebu istinske, sadržajnije slobode, koja se sastoji u stvarnoj demokratizaciji čitavoga našega narodnog života, u oslobođenju svih narodnih slojeva od posljedica feudalističkog poretka.

U dokaz tome bilježim kao značajnu pojavu samo jedan glas »Slavenskoga Juga« u oči samog nastupa apsolutizma god. 1850., koji glas ističe potrebu, da se besadržajno nacionalističko slavenstvovanje usmjeri pravcem socijalno-ekonomskog oslobađanja svih narodnih slojeva, t. j. uklanjanjem feudalizma na čitavoj liniji narodnog života. »Pravi naši liberalci« — piše »Slavenski Jug«, (Zagreb, god. 1850., br. 19) u svom uvodniku »Liberalci i natražnjaci« — jesu oni, koji u ideji Slavenstva žive, za tu se ideju uvijek žrtvovahu i žrtvuju, rade, poslujų, no uz to pojam Slavenstva sa pojmom s l o b o d e slažu. Njima nije dosta, da se narodni jezik i narodnost slavenska izobražava, već se trse, da svi državljani bez razlike (stališa) uživaju i potpuno jednake slobode; oni žele, da se t e r e t f e u d a l i z m a u n a š e m n a r o d u s a s v i m, i t o u s k o r o u k i n e; oni ne samo da su neprijatelji njemačkih, madžarskih, talijanskih i svakih gnječitelja slavenskih, već oni, imajući u srcu i na jeziku Slavenstvo, ujedno su prijatelji s l o b o d e, j e d n a k o s t i i b r a t s t v a — riječju — pravi naši liberalci jesu oni, koji su s l o b o d n i Slaveni!«

Ovaj glas zagrebačkog »Slavenskog Juga« bio je, istina, glas tek jedne od hrvatskih naprednijih preporodnih lastavica te dobe, ali koja lastavica nije mogla donijeti proljeća. Šačica naprednijih pojedinaca među hrvatskim preporoditeljima bili su i ostali silom prilika generalima bez vojske, jer su bili — u skladu s tadašnjim prilikama — bez stvarna dodira sa širim narodnim slojevima, koji bi ih mogli ponijeti u borbi za ekonomsko, a po njemu i duhovno oslobođenje čitavoga naroda. I

tako su se stiješnjeni politički horizonti Hrvatske, napose pritisnuti nadošlim apsolutizmom pedesetih godina, i dalje suzivali: hrvatski je preporodni pokret, nemajući oslonca u širim narodnim slojevima, završio svoju romantičnu ulogu već krajem četrdesetih godina te se morao u svom prvotnom obliku ukloniti sa scene kao zaslužna, ali prevladana tekovina hrvatske nacionalne romantike. A u njegovu romantično-lirskom tkivu ostala je utkana, kako smo to netom vidjeli, značajna ruska potka.

ANTE JUREVIĆ:

FRAGMENT O RUCI

(CRTEŽ)

Sunce me je i danas izmamilo napolje. Dobro moje sunce. Njegove pozive rijetko odbijam. Srce mi voli dokona lutanja. Jogunasto je i svadljivo. Izvedoh ga, da se ne rasrdi na me.

Svijetla su nebesa nad gradom, blagi dan prosipa parkovima smijeh i ciku djece, nasmijan divan dan u podnevnom žamoru mnoštva.

Išao sam bez žurbe, s časa na čas zastajkujući.

Odjednom spazih kako nečija ruka ide preda mnom. Zapravo nonsens. A ipak, činilo se baš tako! Među stotinama ruku što neopazice promiču u vrevi dana ova se ruka svojim oblikom upravo nudila očima prolaznika. Upozoravala je na se i molila, da joj se udijeli milost pogleda. U prvi mah nisam ni svraćao pozornost na njezina vlasnika. Mlohavo je visjela ta ruka, otekla i pokunjena, s napola svinutim prstima, pod kojima se slutio topao, znojan dlan. Kao da je biće za sebe, gotovo odvojena od onoga, koji je nazivaše svojom. Zaboravljena, prepuštena sebi i svojoj boli.

Preda mnom je išao čovjek u dugoj halji, ispod koje su virile i klatile se tamne nogavice hlača. Nosio je

crn, širok pojas oko struka, znamen Lojolina reda. Taj njegov snuždeni ekstremitet, što se nevoljko vukao s njime i uza nj kao stvar za sebe, pobudio je u meni radoznalost. S nekoliko koraka prestigoh redovnika.

Imao je sitno, zgužvano lice neodređenih godina, s koga se davno već odselila radost. Crvenkastu kožu na vratu stezao je usko prikopčan ovratnik. Obrazi mu mekani, bez izraza, bez mišića, nalik na uskislo tijesto. Pomislih, kako bi neugodno bilo dirnuti ih, pa da u mesu pritom ostanu utisnuti tragovi prstâ.

Dok sam se tako zabavljao ovom tamnom disonancom inače svijetle i bučne ulice, jedna je mlada, nasmijana žena sa stručkom ljubica u njedru prošla mimo njega i vragoljasto ga dotakla u hodu. Njegov se pogled sukobi s njezinim, ali ga on hitro i spretno odvrnu i krotko obori k tlu. Njegova iskusna nevinost, naoružana oprezom, odigrala je taj prizor zbilja vanredno.

Dresirane, krotke oči! Kolike li rutine u njima!

Ipak, sudeći po svemu, Marijin vitez poslije ove zgode nije se više osjećao sigurnim.

Ta putena ulica što vreba iza svih uglova, taj život što kao mlado vino ključa oko njega — i on izgubljen u tom životu kao mala crna suvišnost. Očita zabuna! Zalutao je, nema sumnje. Treba pobjeći! Što brže i što dalje!

Vidjeh ga kako ubrzava korak, da spasi svoju rutinu od novih iskušenja.

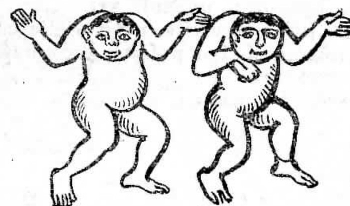
I tako nesta redovnik u vrevi svijeta.

I ruka s njime.

Malo je zaostajala, kao da se nećka...

Otekla, uboga ruka s napola svinutim prstima.

Ruka bez žudnjâ. Ili — možda — bolesna od njih?

SADRŽAJ:

SLIKE:

Cijena Din 90.—

Za članove M. H. Din 72.—